DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Sıra dışı bir roman... Bu konu önceden defalarca yazıldı... fakat nadiren bu kadar yaratıcı bir gerçeklikle... Zekice derlenmiş bir tarihî kurgu. "
—Ian Thomson, *The Sunday Telegraph*

"Bu kitabı okumak ateşten gömlek ama aynı zamanda bir ayrıcalık, umarım hak ettiği başarıyı yakalar. Bu kadar güçlü bir etki bırakan az kitap okudum. İmrendiğim ve takdir ettiğim şey, yazarın gerçeklikle birebir bağlantı kurması. Tüm karmaşasıyla bu korkunç dünyayı gözler önüne seriyor ve insanlığa odaklanıyor. Olayı yaşıyor ve yeniden düşünüyorsunuz."
—Man Booker Ödüllü
Hilary Mantel

"İnsanın direnci ve yaşama arzusunu konu alan, hafızalara kazınacak bir eser. Yahudi Soykırımı edebiyatına kazandırılan en önemli kitaplardan."
—Daily Express

"Acımasız denecek kadar gerçekçi bu anlatım, yok edilmiş bu insanları yeniden hatırlatıyor."
—Scotland on Sunday

"*Łódź'un Yoksulları*, nereye çakılacağı belirlenmiş bir çivi gibi.
Baskın, ebedi ve edebi."
—De Standaard

"Belki de siyah beyaz bakış açısıyla bakmaktan uzak duran ilk Yahudi Soykırımı kaydı!"
—Daniel Sjölin, *Babel*

"Tarihi açıdan özenli ve edebi olarak gösterişli – Łódź gettosu şimdiye kadar hiç bu kadar etkili anlatılmamıştı. Steve Sem-Sandberg *Łódź'un Yoksulları*'yla bir başyapıt oluşturmuş.
—Rolf Keussen, *Mayersche Droste*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Łódź'un Yoksulları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Pegasus Yayınları: 735
Bestseller Roman: 321

Łódź'un Yoksulları
STEVE SEM-SANDBERG
Özgün Adı: De fattiga i Łódź

Yayın Koordinatörü: Yusuf Tan
Editör: Kemal Küçükgedik
Düzelti: Hacer Demir
Sayfa Tasarımı: Meral Gök
Film-Grafik: Mat Grafik
Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık
Sertifika No: 11946
Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Kasım 2013
ISBN: 978-605-343-171-8

Türkçe Yayın Hakları © PEGASUS YAYINLARI, 2013
Copyright © Steve Sem-Sanderg, 2009

Bu kitap ilk defa İsveç'te Albert Bonniers Förlag tarafından yayımlanmıştır.
Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Nordin Agency'den alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitapta yer alan fotoğraf/resim ve metinler kurumdan izin alınmadan fotokopi dâhil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No: 12177

Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 11/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

STEVE SEM-SANDERG

Łódź'un Yoksulları

İsveççeden Çeviren:
ELİF SCHEIBE

PEGASUS YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bildiri

Łódź, 10 Aralık 1939

Gizli Belge

Łódź Şehrinde Bir Gettonun Kurulması

Bugün Łódź şehrinde 320,000 civarında Yahudinin yaşadığı akla yatkın bir varsayımdır. Bütün Yahudileri tek seferde tahliye etmek mümkün olmayacaktır. İlgili makamlar tarafından yürütülen kapsamlı bir araştırma hepsini tek bir kapalı gettoda toplamanın mümkün olmadığını göstermiştir. Zaman içinde Yahudi sorunu aşağıda belirtildiği şekilde çözülecektir:

1) Listopada Caddesi, Özgürlük Meydanı ve Pomorska Caddesi'nin oluşturduğu çizginin kuzeyinde yaşayan tüm Yahudiler kapalı bir gettoya yerleştirilmelidirler. Bu şekilde öncelikle Özgürlük Meydanı çevresindeki önemli bir Alman merkezi Yahudilerden arınacaktır. Ayrıca, bu getto hâlihazırda sadece Yahudilerin yaşadığı, şehrin kuzey bölümlerini kapsayacaktır.

2) Łódź'un diğer bölgelerinde yaşayan çalışabilecek durumdaki Yahudiler özel çalışma birimlerine ayrılarak sıkı gözetim altında tutulacakları barakalara yerleştirilecekler.

Bu planın hazırlıkları ve uygulanması aşağıda belirtilen birimlerin temsilcileri tarafından yapılacaktır:

1. NSDAP (Nasyonel Sosyalist Alman İşçi Partisi)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. Kalisz'deki hükümet komisyonunun Łódź temsilcisi
3. Łódź şehri konut, çalışma ve sağlık şubeleri
4. Toplum polisi
5. Güvenlik polisi
6. Kurukafa Üniteleri (SS birimleri)[1]
7. Sanayi ve Ticaret Büroları
8. Maliye Bürosu

Buna ek olarak aşağıda belirtilen ön tedbirler alınacaktır:

1) Caddeleri kapamak ve çeşitli binaların giriş ve çıkışlarına barikat kurmak için ne gibi önlemlerin alınması gerektiğinin değerlendirilmesi.

2) Getto sınırları boyunca nöbetçi birliklerin yerleştirilmesi için yapılması gerekenlerin değerlendirilmesi.

3) Gettonun kapatılması için gerekli olan materyalin devlet ofisinde hazırda tutulması.

4) Gettodaki sağlık bakımının gözetilmesi ve özellikle salgınların önüne geçmek için ilaç ve tıbbi donanım sağlayarak gereken önlemlerin alınması.

5) Gettodaki çöp ve atıkların taşınması ve cesetlerin Yahudi mezarlığına nakliyesi ya da getto içinde böyle bir mezarlık tesis edilmesi amacıyla ileriye yönelik düzenlemelerin yapılması.

6) Gettoya gerekli miktarda yakıtın ikmal edilebilir olması.

Belirtilen hazırlıklar yapılır yapılmaz ve yeterli sayıda nöbetçi ayarlanır ayarlanmaz gettonun kurulması için bir tarih belirleyeceğim; başka bir deyişle, belirtilen bir tarihte daha önceden belirlenmiş sınırlara nöbetçi güçler yerleştirilecek ve caddeler tel örgü ve diğer

1 (Alm.) SS: Schutzstaffel: Hitler'in kişisel muhafızlığını yapmak üzere kurulan koruma timidir. (yay. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

barikatlarla kapatılacak. Aynı zamanda bina duvarları gettodaki işçiler tarafından tekrardan tuğlayla örülecek ya da başka bir şekilde kapatılacak. Gettonun içinde özerk bir Yahudi yönetimi oluşturulacak. Bu yönetim, en yaşlı Yahudi ve genişletilmiş bir Yahudi cemaat konseyinden (*kehila*) oluşacak.

Łódź şehrindeki erzak ofisi gettoya yiyecek ve yakıt tedarik edecek. Tedarik edilen yiyecek ve yakıt gettonun belirli yerlerine taşındıktan sonra Yahudi idaresi tarafından kontrol altında tutulacak. Erzak tedariki, gettonun yiyecek ve yakıt için ödemeleri eşya, kumaş ve dokuma ürünleri ve benzeri şeylerle yapması ilkesine bağlı kalarak gerçekleşecektir. Bu yolla zimmetlerine geçirip istifledikleri tüm değerli malları Yahudilerden çekip alacağız.

Çalışabilecek yaştaki bütün Yahudilerin getto kurulurken veya daha sonrasında hemen gettoya getirilebilmesi için şehrin diğer bölümleri iyice aranmalıdır. Çalışabilir durumdaki Yahudiler ayrı çalışma birimleri olarak devlet kurumlarının ve güvenlik polisinin inşa ettiği gözetim altındaki barakalara yerleştirilecekler.

Yukarıda belirtilenlere ilişkin varılması gereken sonuçlar şunlardır. Çalışma birimlerine yerleştirilen tüm Yahudiler gettonun dışında yaşayanlar olmalıdır. Barakaya yerleştirilip çalışabilecek yaşta olmayanlar ya da hastalananlar gettoya yollanmalıdırlar. Gettoda olup halen çalışabilecek durumdakiler gettonun içinde gerekli olan işleri yapmalıdırlar. Çalışabilir durumdaki Yahudilerin barakalara hangi yolla getirileceklerine daha sonra karar vereceğim.

Gettonun kurulmasının sadece geçici bir önlem olduğu apaçık ortadadır. Łódź şehrinin ne zaman ve hangi yolla Yahudilerden temizleneceğine karar verme hakkımı saklı tutuyorum. Ne yolla olursa olsun, amaç, bu bulaşıcı çıbanın kesin olarak ve tamamıyla yakılması olmalıdır.

[imza]

Übelhör

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Yalnız Başkan

(1-4 Eylül 1942)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışmak için elin*e ne geçerse, var gücünle çalış*. Çünkü gitmekte olduğun ölüler diyarında iş, tasarı, *bilgi ve bilgelik yoktur*.

Vaiz. 9:10

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Başkanın, gettodaki çocukları ve yaşlıları yollamaktan başka bir seçeneğinin olmadığını herkesin önünde açıkladığı gün gettonun hafızasına sonsuza dek kazındı. Bu açıklamayı yaptığı günün öğleden sonrasında, Bałuty Meydanı'ndaki bürosunda otururken, ilahi güçlerin müdahale edip kendisini kurtarmasını beklemişti oysa. Bundan önce de, gettodaki hastaları teslim etmek zorunda kalmıştı. Geride sadece yaşlılar ve çocuklar kalmıştı. Birkaç saat önce komisyonu yeniden toplantıya çağıran Bay Neftalin, en geç gece yarısına kadar tüm listelerin hazırlanıp Gestapo'ya teslim edilmesi gerektiğini kendisine bildirmişti. Onlara bunun kendisi için ne kadar korkunç bir kayıp olduğunu nasıl anlatabilirdi ki? *Yaşadığım altmışaltı yıl boyunca baba diye çağrılmanın mutluluğunu tatmadım ve şimdi resmi kurumlar benden tüm çocuklarımı feda etmemi istiyor.*

İçlerinden herhangi birinin onun şu anda kendisini nasıl hissettiğine dair bir fikri var mıydı acaba?

(O öğleden sonra komisyon toplandığında Doktor Miller'a, "Onlara ne diyeceğim?" diye sormuştu. Doktor Miller harap yüzünü masanın üzerinden uzatmış, onun diğer yanından Yargıç Jakobson da gözlerinin ta içine bakmış ve ikisi birden:

Onlara gerçeği söyle. Söyleyecek başka bir şey bulamıyorsan, onlara gerçeği söylemen lazım, demişti.

Ama Kanun'un olmadığı bir yerde Gerçek nasıl olur ve herhangi bir Dünya'nın var olmadığı bir yerde Kanun nasıl olur?)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Başkan, Bayan Fuchs'un baraka duvarındaki askıya astığı ceketine uzandığında ölmek üzere olan çocukların sesleri kafasının içinde feryat ediyordu. Anahtarı beceriksizce kilide soktu ve sesler kafasının içini yeniden doldurmaya başlamadan önce güçlükle kapıyı açabildi. Fakat büro kapısının dışında hiçbir Kanun yoktu, hatta Dünya da yoktu; dışarıda sadece beklemekten yorgun düşmüş yarım düzine memur ve başlarında bugün de tüm diğer günler gibi yeni ütülenmiş mavi beyaz çizgili bluzunu giymiş ve saçlarını arkada topuz yapmış, yorgunluk nedir bilmeyen Bayan Fuchs'tan oluşan özel personeli vardı.

Eğer Tanrı'mın niyeti bu son şehrinin de mahvolmasına izin vermek idiyse bana söylerdi. En azından bana bir işaret verirdi, dedi.

Fakat personeli ona sadece donuk donuk baktı ve, "*Bay Başkan,*" dedi, "şimdiden bir saat geciktik."

*

Güneş her Elul ayında olduğu gibiydi; yaklaşmakta olan Kıyamet Günü gibi, deriye batan binlerce iğne gibi bir güneş. Gökyüzü kurşun gibi ağırdı, küçücük bir esinti bile yoktu. İtfaiye meydanında bin beş yüz kişilik bir grup toplanmıştı. Başkan konuşmalarını genellikle burada yapardı. O zamanlar insanların buraya başkanı dinlemek için gelmelerinin nedeni meraktı. Başkanın ileriye dönük planlarını, yiyecek dağıtımlarını, bekleyen işleri öğrenmek için gelirlerdi. Bugün burada olanlar merak ettikleri için toplanmamışlardı. Onları patates kuyruklarından ya da dağıtım yerlerinden ta itfaiye meydanına getirmek için merak yetmezdi. Hiç kimse yeni haberler duymaya gelmemişti, insanlar kendilerine verilecek cezayı duymak için gel-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mişlerdi – ömür boyu hapis mi ya da Tanrı korusun, idam cezası mı? Anne ve babalar çocuklarının hangi cezayı alacaklarını duymak için gelmişlerdi. Yaşlılar kaderin kendilerine ne hazırladığını duymak için son güçlerini de toplamışlardı. Toplananların çoğu bastonlarına veya çocuklarının kollarına tutunmuş yaşlılardı. Ya da çocuklarını sımsıkı ellerinden tutan gençler. Ya da tek başına çocuklar.

Güneşin altında başkanlarını ve onun çöküşünü beklerken; eğik başları, acıyla kavrulmuş yüzleri, ağlamaktan şişmiş gözleri ve düğümlenmiş boğazlarıyla tüm bu insanlar –meydanda toplanmış bin beş yüz insanın tümü– bir şehre, son anlarını yaşayan bir topluluğa benziyordu.

Józef Zelkowicz: *In jejne koshmarne teg*
(*Bu Kabus Gibi Günlerde,* 1944)

*

O öğleden sonra bütün getto sokaklarda, ayaktaydı.

Bekçiler ayak takımının çoğunu uzak tutmayı başarmış olsa da, yine de birkaç tane sırıtkan şamar oğlanı arabanın tepesine çıkmayı başarmıştı. Başkan güneşliğin arkasına yaslanmıştı, hep yaptığı gibi oğlanları bastonuyla kovalayacak gücü yoktu. Arkasından sürekli kötü niyetli sözler söyleniyordu sanki artık sonu gelmişti, gettonun başkanı olarak zamanı dolmuştu. Daha sonra yanlış kararlar alınış sahte bir *shofet*, kendi halkının iyiliğini düşünmeyen, sadece kendisine yarayacak güç ve kazanç peşinde olan bir *eved hagermanim* olduğunu söyleyeceklerdi.

O yine de, gettonun iyiliğinden başka bir şey gözetmemişti.

Tanrım bunu bana nasıl yaparsın, diye düşündü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İleride, itfaiye meydanında insanlar yakıcı güneşin altında toplanmışlardı bile. Saatlerdir orada bekliyor olmalıydılar. Bekçileri görür görmez kendilerini vahşi bir hayvan sürüsü gibi Başkan'ın üzerine attılar. Bir sıra polis, en önde bir zincir oluşturdu ve insan topluluğunu geride tutmak için sopalarla vurup biçtiler. Ama bu pek işe yaramadı. Sırıtkan yüzler hâlâ polislerin sırtından uzanıp duruyordu.

Söylemek zorunda kalacağı insafsızca sözlerin acısı mümkün olduğunca azalsın diye öncelikle Warszawski ve Jakobson'un konuşma yapmasına ve o sırada Başkan'ın kürsünün gölgesinde beklemesine karar verilmişti. Ancak Başkan konuşma yapmak için hazırlanan eğreti platforma çıktığında hiç gölge yoktu, kürsü dahi yoktu. Sadece sallanan bir masanın üstüne konmuş basit bir sandalye vardı. Meydanın gölgeli tarafındaki iğrenç, kapkara insan yığını aşağıdan alay edip bağırırken bu dengesiz zemin üzerinde durması gerekecekti. Daha önce karşılaştığı hiçbir şeye benzemeyen, bu gittikçe genişleyen karanlık gövdeden korktuğunu hissetti. Kuşatılmış Kudüs'ün, *kan şehrinin*, içindeyken şehri tüm kötülüklerden ve pisliklerden temizlemenin ve gerçek müminlerin alnına bir işaret koymanın gerekliliğini söyleyen Ezekiel gibi, halklarının karşısına çıkan peygamberler de işte tam böyle hissetmiş olmalı, diye düşündü Başkan.

Ve sonunda Warszawski konuştu:

"Dün Başkan yirmi binden fazla insanın gettodan yollanması emrini aldı. Bunların içinde çocuklarımız ve en yaşlılarımız var.

Kader rüzgârları nasıl da garip esiyor. Hepimiz Başkanımızı tanıyoruz!

Yahudi çocuklarını yetiştirmek için hayatının kaç yılını verdiğini, ne kadar çok enerji sarf edip ne kadar çalıştığını ve sağlığından neler kaybettiğini hepimiz biliyoruz.

Ve şimdi ondan, herkesin içinde bir tek ONDAN bunu istiyorlar."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sık sık zihninde ölülerle konuşulabileceğini canlandırmıştı. Sadece ablukadan kurtulmuş olanlar, zaten başka bir hayatı olamayacakların gitmesine izin vermekle iyi mi, kötü mü ettiğini söyleyebilirlerdi.

Başlangıçtaki zorlu günlerde –yetkililer sürgünleri daha yeni başlattıkları zaman– Marysin'deki mezarlığı ziyaret etmek için arabasını çağırmıştı.

Ocak veya şubat başlarında, o bitmek bilmeyen günlerde Łódz'u çevreleyen geniş patates ve pancar tarlaları solgun ve nemli bir pusla kaplanmıştı. Karlar çok sonra eridi ve bahar geldi ve güneş ufukta o kadar alçakta duruyordu ki sanki her yer bronzla kaplanmıştı. Güneşe doğru bakıldığında her bir detay ortaya çıkıyordu; kızıl toprak rengindeki tarlaların karşısında ağaçların yukarı doğru uzayan dallarının şekilleri, orda burda ovanın çıkıntılarının arkasına saklanmış bir su birikintisinden ya da bir dereden kaynaklanan keskin mor bir leke.

Böyle günlerde arabanın en dibinde, sırtı dizinin üstündeki kırbaç gibi yay şeklinde olan Kuper'in arkasında büzülmüş halde, hareket etmeden otururdu.

Tel örgünün diğer tarafında Alman nöbetçilerden biri asker yeşili üniformasıyla hareketsiz dururdu ya da kulübesinin etrafında huzursuzca gidip gelirdi. Bazı günler açık tarlaların üzerinde güçlü bir rüzgâr eserdi. Rüzgâr beraberinde kum ve toprak getirirdi, ama tel örgünün ve duvarların üzerinden atık kâğıtlar da uçuşurdu ve tozan toprakla beraber Litzmannstadt'daki fabrikalardan ekşi sülfat kokusu, Polonyalı çiftliklerin içinden kümes hayvanlarının gıdaklamaları ve büyükbaş hayvanların böğürtüleri de gelirdi. İşte o zaman tel örgünün ne kadar keyfi çekildiği apaçık ortaya çıkardı. Nöbetçi, mantosunun kolları ve bacakları anlamsızca savrulurken, inatçı rüzgâra karşı öylece güçsüz dururdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ama Başkan, görüp duyduğu şeylerin onu etkileyip etkilemediğini göstermeden, kum ve toprak taneleri etrafında uçuşurken, durgun bir halde hiç kımıldamadan orada öylece otururdu.

Baruk Praszkier'ın kazma ekibinde mezarcı olarak çalışan adamın adı Józef Feldman'dı. Haftanın yedi günü, Şabat Günü bile –çünkü yetkililer öyle emir vermişti– ölüler için mezar kazardı; yetmiş santimetre derinliğinde, yarım metre genişliğinde çok büyük olmayan, bir vücudun kaplayabileceği büyüklükte mezarlardı bunlar. Ancak, senede iki ya da üç bin mezarın çoğunlukla rüzgâr ve uçuşan toprak insanın yüzünü kamçılarken kazıldığı düşünüldüğünde işin ağırlığı anlaşılabilir.

Kışın toprağı kazmak mümkün olmazdı. Kışlık mezarları yaz ortasında kazmak gerekirdi, bu yüzden Feldman ve kazı takımındaki diğerleri en yoğun o zamanlarda çalışıyordu. Feldman kış yarıyılında "ofis"ine çekilir ve dinlenirdi.

Feldman'ın savaştan önce Marysin'de küçük bir bahçesi vardı. İki serada domates, salatalık, lahana ve ıspanak yetiştirirdi. Baharda ekilmek üzere soğanlar ve torbalarda tohumlar da satardı. Şimdi seralar camları kırılmış bir şekilde, tüm terk edilmişlikleriyle bomboş duruyorlardı. Józef Feldman, eskiden ofis olarak kullandığı, seralardan birine bağlı basit bir ağaç kulübede kışları geçiriyordu. En içeride duvara dayalı tahta bir kerevet, bir de boruları camdan dışarı çıkarılmış odun sobası ile propan gazıyla çalışan küçük bir ocak vardı.

Gettonun en yaşlısı Marysin'deki bütün boş toprakların ve eski bostanlıkların resmî sahibiydi ve istediği kişileri buralarda görevlendirirdi. Bunlar, Siyonistlerin *hascharoları* gibi gettonun öncülerinin gece gündüz demeden çalıştığı yirmi bir tane, içlerinde uzun sıralar boyunca özenle budanmış meyve ağaçları olan dört yanı çitle çevrilmiş tarlalar, Borachovs kibbutsu, Hashomer kolektifinin Prózna Caddesi'ndeki sebze yetiştirilen harap haldeki çiftliği ve Chazit Dor

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bnej Midbar gençlik kooperatifinden oluşan, daha önce ortak sahip olunan, toprakları içeriyordu. Ayrıca Praszkier'in Atölyesi olarak bilinen eski yıkık dökük alet edevat barakasının arkasındaki, gettonun geride kalan birkaç süt ineğinin otladığı büyük açık alanlar. Bunların hepsi Başkan'a aitti.

Ama herhangi bir nedenle Başkan, Feldınan'ın kendi arazisini elinde tutmasına izin vermişti. İkisi sık sık Feldman'ın ofisinde beraber görülürdü. Büyük adam ve küçük adam (Józef Feldman minyon tipliydi. Boyunun kazdığı mezarların kenarına ancak yetiştiğini söylerlerdi). O zamanlar Başkan, Feldman'ın bostanının çevresini çok büyük bir pancar tarlasına dönüştürme ve yola inen yokuşa meyve ağaçları dikme planlarından bahsederdi.

Başkan hakkında sık sık söylenen bir şey vardı. Başkan aslında getto içindeki hahamlar veya konsey üyeleriyle zaman geçirmektense normal ve basit insanlarla zaman geçirmeyi tercih ediyordu. Lutomierska Caddesi'nde din eğitimi verilen evdeki Hasidiklerin yanında ya da izin verildiği sürece Bracka Caddesi'ndeki büyük mezarlığa giden eğitimsiz ama dini bütün Ortodoks Yahudiler arasında kendisini daha rahat hissediyordu. Bunlar daha sonra saatlerce mezarlar arasında, dua şalları başlarının üzerinde, dua kitapları yüzlerinin tam önünde çömelmiş otururlardı. Hepsi, tıpkı kendisi gibi daha yeni bir şeylerini kaybetmişlerdi – bir eş, bir çocuk, onlara yemek verebilecek zengin ve sağlıklı bir akraba ya da artık yaşlandıkları için kalacak bir yer. Hep aynı sonu gelmeyen *shokeln*, tüm zamanlara ait aynı yakarıştı bu:

Neden yaşam ödülü en çok acıyı çekene verilir;
gelmeyen ölümün yolunu bekleyene;
mezarını bulmaktan mutluluk duyana;
yolu karanlıklarla kaplanmış,
Tanrı tarafından kapatılmış, hapsedilmiş olana?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Genç ziyaretçilerden daha mütevazı tonlar duyulurdu:

-Eğer Hz. Musa bizi Mistrajim'de bıraksaydı, hepimiz burada kapatılmış olmak yerine Kahire'de bir kahvede oturuyor olacaktık.

-Hz. Musa ne yaptığını biliyordu. Mitsrajim'i terk etmeseydik Tevrat'la kutsanmayacaktık.

-Peki, Tevrat bize ne verdi?

-Tevrat'ta der ki; Tevrat olmadan ekmek olmaz.

-Kesinlikle eminim ki, Tevrat olsa bile bizim hiç ekmeğimiz olmayacaktı.

Başkan, Feldman'a Karola Miarka Caddesi'ndeki yazlık evinin kışlık bakımı için para veriyordu. Yaşlılar Konseyi'ndeki yöneticilerden hemen hemen hepsinin getto içindeki dairelerinin yanı sıra bir de "yazlık evleri" vardı ve bazılarının, Başkan'ın kız kardeşi Prenses Helena gibi buradan hiç çıkmadıkları söylenirdi. Prenses Helena'nın sadece Kültür Merkezi'nde konser olduğunda ya da zengin bir iş adamı gettonun *shpitsnlerine* yemek daveti verdiğinde yazlık evini terk ettiğini söylüyorlardı. Diğer tarafa geçtiğinde her zaman geniş ve burkulmuş kenarları olan sayısız şapkalarından birini giyer ve kenevir ipinden yapılmış sepetinde en beğendiği kuşlardan birkaçını taşırdı. Prenses Helena'nın kuş koleksiyonu vardı. Marysin'deki evin bahçesinde, birçok işi birden yapabilen özel sekreteri Bay Tausendgeld'e en az beş yüz farklı cinsten oluşan koleksiyonunu içine koyabileceği büyük bir kafes yaptırtmıştı. Bunlardan bazıları o kadar nadide kuşlardı ki bu enlemlerde görülmeleri mümkün değildi. En azından kargalardan başka kuşlara pek az rastlanan gettonun içinde görülmezlerdi.

Başkan her türlü aşırılıktan nefret ederdi. Düşmanları bile Başkan'ın yaşam biçiminin ölçülü olduğunu doğrulayabilirdi. Ancak oldukça fazla sigara tüketirdi Başkan ve Bałuty Meydanı'ndaki barakadan ofisinde akşamları geç vakite kadar oturup çalıştığı zamanlarda bir veya iki bardak votkayla kendine moral verdiği de az olmamıştı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayrıca kışın ortasında Bayan Dora Fuchs'un sekreterlikten arayarak Başkan'ın yolda olduğunu söylediği ve Feldman'ın yedek kömürünü yanına alıp sobayı yakmak için Miarki Caddesi'ne koşturduğu da olurdu. Başkan titreyen bacaklarıyla eve vardığında evin hâlâ soğuk ve nemli olduğundan şikâyet ederdi ve yaşlı adamı yatağa götürmek Feldman'a düşerdi. Feldman'ın da içinde olduğu çok az sayıda kişi Başkan'ın ruh halindeki değişkenliklere aşinaydı. Feldman, Başkan'ın sessiz bakışının ve iğneleyici tütün rengi gülüşünün altında yatan nefret okyanusunun ve hasedin farkındaydı.

Feldman, Zagajnikowa ile Okopowa Caddeleri'nin köşesindeki Yeşil Ev'in bakımını da üstlenmişti. Yeşil Ev, Başkan'ın Marysin'de kimsesiz çocuklar için kurduğu altı evden en küçüğü ve en geride olanıydı ve Feldman sık sık Başkan'ı bahçedeki oyun alanını çeviren tel örgülere karşı, arabanın arkasında çömelmiş otururken bulurdu. Başkan'ın çocukların oyununu seyrederken huzur bulduğu apaçık ortadaydı.

Çocuklar ve ölüler. Onların bakış açıları dardı. Onlar sadece gözlerinin tam önünde olanlara göre tavır alırlardı. Yaşayan insanların çevirdiği dolaplara kanmazlardı.

Başkan ve Feldman savaş hakkında konuşurlardı. Her cephede genişlemeye devam ediyor gibi gözüken bu güçlü Almanlar'dan ve baskı altındaki Avrupa Yahudilerinin kudretli Amalek'in insafına kaldığından bahsederlerdi. Ve Başkan bir hayali olduğunu itiraf etmişti. Daha doğrusu iki tane hayali vardı. Birinden herkese bahsetmişti, bu Hamilikle ilgili hayaliydi. Diğerinden ise sadece birkaç kişiye bahsetmişti.

Yetkililere Yahudilerin ne kadar işe yarar işçiler olduğunu göstermeyi düşlediğini gettoyu büyütmeye tamamıyla ikna olsunlar diye söylemişti. Dahası Łódź'un diğer bölümleri de o zaman gettoya dâhil olacaktı ve savaş bittiğinde yetkililer gettonun *ayrıcalıklı* bir yer olduğunu itiraf etmek zorunda kalacaklardı. Burada azimle ça-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lışılırdı, burada daha önce olmadığı kadar çok üretim yapılırdı. Ve Litzmannstadt'ın hapsedilmiş halkının çalışmasından herkes kazançlı çıkardı. Almanlar bunu anladıkları zaman gettoyu Polonya'nın Alman Devleti'yle birleşen parçaları içinde bir hamilik, özgürlüğün dürüstçe, çok çalışma pahasına kazanıldığı, Alman egemenliği içinde serbest bir Yahudi bölgesi yapacaktı.

Bu Hamilikle ilgili hayaldi.

Diğer hayalinde, o gizli olanında, Başkan Filistin'e giden büyük bir yolcu gemisinin sancağında ayakta duruyordu. Kendisi kafileyi gettodan dışarı çıkardıktan sonra gemi Hamburg'dan yola koyulmuştu. Başkanın kendisinden başka, dışarı çıkmasına izin verilen seçkinlere kimlerin dâhil olduğunu rüya asla açıklamıyordu. Ancak Feldman yolcuların büyük bir bölümünün çocuklar olduğuna kanaat getirmişti. Meslek okullarından ve gettonun yetimhanesinden gelen, *Başkan*'ın hayatta kalmalarını sağladığı çocuklar. Arka planda, denizin diğer tarafında bir sahil vardı; denizin kenarında, güneşin altında solgun görünen bir sıra beyaz ev ve evlerin yukarısında beyaz gökyüzüyle belli belirsiz kaynaşmış yumuşak tepeler. Gördüğü yerin Eretz İsrail, daha doğrusu Hayfa olduğunu biliyordu. Sadece ayrıntıları seçmek mümkün değildi; çünkü her şey, geminin beyaz güvertesi, beyaz gökyüzü ve beyaz dalgalı deniz birbirine karışıyordu.

Feldman bu iki rüyayı yan yana düşünmekte zorlandığını itiraf etmişti. Gettonun Hamilik olarak atanmasının hayali ya da Filistin'e giden kafilenin hayali mi? Başkan'ın cevabı her zamankiyle aynıydı; varılacak hedef kullanılan araçlara bağlıdır, insan gerçekçi olmalıdır ve önüne sunulan imkânları görmelidir. Bu kadar sene sonra Almanların nasıl olduklarını ve düşünme tarzlarını anlıyordu. Ve dahası onların içinde kendisine güvenen birçok yandaş edinmişti. Bir şeyden kesinlikle emindi. Uyanıp bu rüyayı yeniden gördüğünü her anladığında göğsü gururla kabarıyordu. Kendisine ya da gettoya ne olursa olsun halkını asla terk etmeyecekti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fakat gelecekte yapacağı tam da bu olacaktı.

Başkan kendi hakkında veya nereden geldiği hakkında çok nadir konuşurdu. Geçmişiyle ilgili bazı konular açıldığında, "Bunların hepsi kapanmış konular," derdi. Yine de bazen, çocukları etrafına topladığı zamanlarda, gençken başına gelen ve belli ki hiçbir zaman unutamadığı bazı olaylara geri dönerdi. Bunlardan bir tanesi memleketi Ilino'daki Talmud Okulu'nda öğretmenlik yapmış olan tek gözlü Stromka'yla ilgiliydi. Stromka'nın da aynı kör Doktor Miller gibi bir bastonu vardı ve bu baston o kadar uzundu ki o sıkışık derslikte ne zaman isterse istediği öğrenciye dokunabiliyordu. Başkan, Stromka'nın bastonuyla nasıl hareket ettiğini öğrencilere gösterirdi ve ardından kendisi de aynı Stromka'nın gezindiği gibi, öğrencilerin kitaplarının üstüne eğilmiş halde oturdukları sıraların arasında ağır gövdesiyle gezinirdi. Stromka'nın bastonu arada sırada hışımla yola çıkar ve dersiyle ilgilenmeyen bir çocuğun ellerinde ya da boynunda patlardı. "İşte böyle!" derdi Başkan. Çocuklar bastona uzun göz adını takmışlardı. Stromka sanki bastonun ucuyla *görüyordu*. Kör olan gözüyle bambaşka bir dünyaya, bizimkinin dışında, her şeyin mükemmel olduğu, aksaklıkların olmadığı, hataların yapılmadığı, öğrencilerin İbranice yazım işaretlerini en mükemmel şekilde bir araya getirip Talmud'daki dörtlükleri takılmadan ve bir an bile duraksamadan su gibi okudukları bir dünyaya bakıyordu. Stromka bu mükemmel dünyaya bakmaktan sonsuz keyif alıyordu ama dışarıda gördüklerinden nefret ediyordu.

Başka bir hikâye daha vardı, ama Başkan onu bu kadar keyifle anlatmazdı:

Başkan'ın büyüdüğü Ilino şehri, savaş sırasında birçok şiddetli çarpışmalara neden olmuş Velikiye Luki şehrinin yakınındaki Lovat Nehri'nin kıyısındaydı. O zamanlar şehrin neredeyse tamamı birbi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

riyle iç içe yapılmış, dayanıksız, uzun, ahşap evlerden oluşuyordu. Evlerin arasındaki, baharda yağmur yağıp seller oluştuğunda şekilsiz çamur tarlalarına dönüşen dar yamaçlarda ekip biçmek için küçük arazilere yer vardı. Büyük çoğunluğu Yahudi olan şehir halkı, Vilna ve Vitebsk'ten ta buraya kadar kamyonlarla gelen kumaşlar ve sömürge malları üzerine iş yaparlardı. Bölge yoksuldu, ama sinagog her yanı ağaçtan yapılmış iki kalın sütunuyla oryantal bir saraya benzerdi.

Yüzme havuzu nehrin kıyısındaydı. Yüzme havuzunun diğer tarafında çocukların ara sıra Talmud Okulu'ndan sonra gittikleri taşlı bir kumsal vardı. Nehir burada alçaktı. Yazları nehrin suyu, annesinin çamaşır yıkarken verandanın merdivenlerine bıraktığı, elini içine sokmaktan hoşlandığı kendi idrarı gibi ılık, bulanık kuyu suyuna benzerdi.

Suyun sığ olduğu yerde küçük bir ada vardı. Kuşların üstünde durup balıkları gözledikleri düz ve uzun bir toprak parçasıydı bu. Ancak nehrin alt tabakası tehlikeliydi. "Ada"nın diğer tarafında nehrin çamurlu tabanı yeniden aşağı doğru kayıyor ve çabucak derinleşiyordu. Burada bir çocuk boğulmuştu. Bu olay kendisi doğmadan çok önce olmuştu ama köyde hâlâ anlatılırdı. Belki de, sınıf arkadaşlarının oraya gitmelerinin nedenlerinden biri de buydu. Her öğleden sonra sürüyle çocuk nehrin akıntısının ortasında bomboş duran adaya gitmeyi göze alıp alamayacakları üstüne yarışırlardı. Çocuklardan birinin suyun neredeyse beline geldiği yere kadar yürüdüğünü, dirsekleri güneşte parlayan, kıpırtılı suyun üzerinde diğerlerine acele etmeleri için seslendiğini hatırlıyordu.

Hatırladığı kadarıyla, bu seslenişin sonrasında gülerek suyun içinde kendilerine yol açan çocukların arasında kendisi yoktu.

Belki oyuna girmek istediğini söylemişti ama geri çevrilmişti. Belki (sık sık söyledikleri gibi) çok şişman, çok hantal ve çok çirkin olduğunu söylemişlerdi.

İşte o zaman aklına çok parlak bir fikir gelmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Stromka'ya gidip diğerlerinin ne yaptıklarını anlatacaktı. Daha sonraları bütün bunları nasıl kafasında kurduğunu hayal meyal hatırlayacaktı. Muhbirliği sayesinde bir şekilde Stromka'nın saygısını kazanacaktı ve bir kere o saygıyı kazandı mı diğer çocuklar onu oyunlarına almamazlık edemeyeceklerdi.

Kör Stromka, uzun bastonu önünde sallanıp dururken, yavaş yavaş nehire doğru ilerlediğinde kısa bir süreliğine zafer duygusunu tattı. Ama bu zafer duygusu uzun sürmedi. Stromka'nın dostluğunu kazanmadığı ortadaydı. Aksine bundan böyle o öfkeli göz ona olduğundan daha da fazla aşağılama ve kinle bakacaktı. Diğer çocuklar ondan uzak durdular. Okula geldiği her gün kenarda durup fısıldaştılar. Sonunda bir öğleden sonra eve doğru giderken takip edip etrafını çevrelediler. Etrafı bağıran ve gülen bir sürü çocukla sarılmıştı. Sonrasında hatırladığı buydu; çocukların grubuna alındığını zannettiğinde içini dolduran o ani mutluluk dalgası. Oysa gülüşlerinde ve omuz vuruşlarında donuk ve yapmacık bir şeyler olduğunu hemen anlamıştı. Gülüp şakalaşıyorlar, suya doğru koşmasını ama onda bunu yapacak göz olmadığını söylüyorlardı.

Sonra her şey bir anda oldu. Beline kadar suyun içindeydi ve arkasında, ona en yakın duran çocuklar kumsaldan taş almak için eğiliyorlardı. Daha tam ne olduğunu anlamadan ilk taş omzuna çarptı. Başı döndü ve ağzının içinde kan tadı aldı. İkinci taş havalanıp gelmeden, geri dönüp sudan dışarı koşmaya vakit bile bulamadı. Kollarıyla kendini korumaya çalışırken ayağa kalkmaya çalıştı ama yine düştü. Etrafında taşlar suya düşüyordu. Taşların onu suyun derin tarafına yönlendirmek amacıyla atıldığını anladı. Ve onu öldürmek istediklerini anladığında paniğe kapıldı. Başkan bugün bile tam olarak nasıl davrandığını hatırlayamıyordu ama bir eliyle suyu iterken diğeriyle kafasını koruyarak bir şekilde kıyıya çıkmayı başarıp, bacaklarını toparlayıp, ayaklarını sürüyerek ve topallayarak oradan uzaklaşırken hâlâ arkasından taşlar atılıyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Daha sonra Stromka bastonuyla ona vururken sırtı sınıfa dönük durmak zorunda kalmıştı. Atılan taşlardan zaten şişmiş ve morarmış kalçalarına ve baldırlarına yediği on beş sert vuruş, dersten kaçtığı için değil, arkadaşlarını gammazladığı içindi.

Fakat daha sonra hatırladığı ne muhbirliğiydi ne de aldığı cezaydı. Asıl aklında kalan nehrin kıyısındayken çocukların gülen yüzlerinin bir anda nefretten bir duvara dönüştüğü ve kendini bir kafese koyulmuş gibi hissettiği andı. Evet, Başkan hapsedildiği, gidecek hiçbir yerinin olmadığı, kendini hiçbir şekilde koruyamadığı, deliklerinden içeriye sürekli taşların atıldığı veya bastonların sokulduğu bu açık kafese (hatta "kendi çocukları"nın önündeyken bile) defalarca geri dönecekti.

Yalan ne zaman başlar?

"Yalanın başlangıcı yoktur," derdi Haham Fajner. Yalan, bir kökün lifleri gibi hiç durmadan sonsuz dallanıp budaklanmalarla aşağıya doğru gider. İnsan kökün liflerini aşağı doğru takip ederse asla bir karar anı ya da bir öngörüyle karşılaşmaz, karşısına çıkan çok güçlü bir çaresizlik ve ne yapacağını bilememezliktir.

Yalan daima inkârla başlar.

Bir şey olmuştur; ama insan olan şeyi kabul etmek istemez.

Yalan işte böyle başlar.

*

Yetkililerin ondan habersiz gettonun yaşlılarını ve hastalarını sürmeye karar verdikleri akşam erkek kardeşi Józef ve baldızı Helena'yla gettonun itfaiye gücünün kuruluşunun birinci yıldönümünü kutlamak için Kültür Merkezi'ne gitmişti. Bir sonraki gün Almanya'nın

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Polonya'ya saldırısının ve savaşın başlamasının tam üçüncü yılıydı ama tabii ki bu kutlanmıyordu.

Suare birkaç müzikal doğaçlamayla açıldı, ardından Moshe Puławers'in tam da o gün yüzüncü gösterisini yapmış olan "Getto Revüsü"nden bazı parçalar sunuldu.

Başkan müzikal gösterileri son derece yorucu buluyordu. Bir ölü kadar solgun Bayan Bronisława Rotsztat sanki sürekli elektrik şoku veriyorlarmış gibi kemanının etrafında bir o yana bir bu yana savruluyordu. Ancak, Bayan Bronisława Rotsztat'ın müzikal ifadesi kadınlar tarafından çok takdir ediliyordu. Ardından Schum ikizlerine sıra geldi. İkiz kız kardeşlerin numarası hep aynıydı. Önce gözlerini yukarı bakarak yuvarladılar ve dizlerini büküp reverans yaptılar. Ardından kulise doğru koşturdular ve bir diğeri olarak geri döndüler. Birbirlerine tıpatıp benzedikleri için bu hiç sorun olmadı. Sadece kıyafet değiştirdiler. Sonra biri kayboldu, diğeri de çantaların, kutuların içinde onu aradı. Bunu daha önce kaybolan kardeşin ortaya çıkıp diğerini araması takip etti ya da arayan hep aynı kız kardeşti.

Gösterinin tümü fazlasıyla kafa karıştırıcıydı.

Ardından Bay Puławer sahneye çıktı ve bir *plotki* anlattı.

Hikâyelerden bir tanesi birbirine rastlayan iki Yahudi'yle ilgiliydi. Biri Insterberg'den gelmiştir. Diğeri, "Insterberg'de yeni bir şey oldu mu?" diye sorar. İlki, "Hiçbir şey," diye cevap verir. İkinci, "Hiçbir şey mi?" diye sorar. Birinci, "*A hintel hot gebilt*. Bir köpek havladı," der.

Seyirciler buna kahkahayla güldüler.

İkinci adam: "Insterberg'de bir köpek mi havladı? Bir tek bu mu oldu?"

Birinci adam: "Ben ne bileyim. Bir sürü insanın bir araya toplandığı söyleniyor."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkinci adam: "Bir sürü insan bir araya mı toplanmış? Bir köpek mi havlamış? Insterberg'de olanlar sadece bunlar mı?"

Birinci adam: "Erkek kardeşini tutuklamışlar."

İkinci adam: "Erkek kardeşimi mi tutuklamışlar? Ne için?"

Birinci adam: "Erkek kardeşini sahte para bastığı için tutuklamışlar."

İkinci adam: "Erkek kardeşim sahte para mı basmış? Bu yeni bir şey değil ki."

Birinci adam: "Ben de dedim ya işte Insterberg'de olan biten yeni bir şey yok diye."

Józef Rumkowski dışında salondaki herkes gülmekten iki büklüm olmuştu. Salonda hikâyenin kendisiyle ilgili olduğunu anlamayan tek kişi Başkan'ın kardeşiydi.

Başkan'ın genç eşi Regina ve Bayan Regina'nın iflah olmaz erkek kardeşi Benji hakkında da hikâyeler anlatılırdı. Başkan'ın Benji'yi "ortalığı fazla karıştırdığı" için ya da daha doğrusu Başkan'ın yüzüne duymak istemediği şeyleri dosdoğru söylediği için Wesoła Caddesi'ndeki akıl hastanesine yatırdığı söylenirdi.

Fakat en popüler hikâyeler Başkan'ın baldızı Helena'yla ilgiliydi. Moshe Puławer bu hikâyeleri sahnenin kenarında, ellerini bir sokak çocuğu tavrıyla pantolonunun ceplerine sokmuş vaziyette anlattı. Sadece hikâyelerin kahramanından Kent Prensesi olarak söz etti. Yidiş dilinde bir insanı tanımak anlamına gelen sözcüğe oyun yazarak, *"Ver hot zi gekent och ver vil zi kenen?"* diye sordu ve bir anda sahne ellerini alınlarına koymuş Prensesi arayan oyuncularla doldu. *Kent Prensesi? Kent Prensesi?* Seyirciler neşe içinde tezahürat yaparak en ön sırada, kenarları bükümlü şapkasının altında yüzü kıpkırmızı olmuş halde oturan Prenses Helena'yı gösterdiler.

Oyuncular seyircilere bakarak aramaya devam ettiler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nerede? Nerede?

Prenses Helena'nın ördek gibi yürüyüşünü apaçık taklit eden bir başka oyuncu sahneye girdi, seyircilere döndü ve Marysin'deki itfaiyecilere acil çağrı geldiğini söyledi. Olağandışı bir görev; bir kadın kendini eve kilitlemişti ve dışarı çıkmayı reddediyordu. Kadın kendisi için kocasından eve yemek getirmesini istemişti. O kadar çok yemek yemişti ki, dışarı çıkmak istediği zaman kapıdan geçemeyecek kadar şişmişti. İtfaiye kadını havaya kaldırıp pencereden çekip çıkarmak zorunda kaldı.

KADIN ASLINDA ŞU ÜNLÜ KENT PRENSESİYMİŞ!

Bunun üzerine tüm oyuncular sahneden aşağıya atladılar, el ele tutuştular ve hep bir ağızdan şarkı söylemeye başladılar:

S'iz keidanken keitn,
S'iz gite tsaitn
Kainer tit zikh haint nisht shemen
Jeder vil du haint nor nemen;
Abi tsi zain tsu zat.[2]

Bu Bay Puławer'in o ana kadar yazmayı başardığı en kötü niyetli, en utanmaz şarkı ve dans gösterisiydi. Neredeyse yönetime küfür sayılacak kadar ileri giden gösteri aynı zamanda son aylarda gettonun içinde bulunduğu kaosu ve karamsarlığı yansıtıyordu. Başkan yüz ifadesini değiştirmeden doğru yerlerde alkışlamaya çalışsa da, gösteri bitip çalgıcılar sahneye geri döndüklerinde gözle görülür bir şekilde rahatladı.

2 Teşekkür edilecek kimse yok,
Güzel günler bunlar,
Kimse utanmasın,
Sırf açlığımızı gidermek için. (yay. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bayan Bronisława Rotsztat kutlamayı Liszt'in coşkulu bir skerzosuyla bitirirken kemanının iyice reçinelenmiş yayıyla bu iç karartıcı eğlencenin üzerine bir çizgi çekti.

*

Ertesi sabah, 1 Eylül 1942 Salı günü, Kuper alışılageldiği gibi arabayla Marysin'deki yazlık evin önünde bekliyordu. Başkan'ın arabaya binerken verdiği tek selam her zamanki gibi güçlükle duyulan bir homurtudan ibaretti. Arabanın her iki yanında, gümüş plakalar üzerinde **WAGEN DES ÄLTESTEN DER JUDEN**[3] yazıyordu. Birilerinin anlamayacağından değil. Gettoda sadece bir tane böyle araba vardı.

Başkan sık sık gettonun etrafında dolaştırılmayı isterdi. Gettodaki her şey ona ait olduğundan ara sıra etrafı gezip her şeyin düzenli olduğundan emin olması gerekiyordu. *Onun* işçileri gettonun ağaçtan barakalarından herhangi birine geçmeden önce düzenli bir şekilde kapılarda sıraya giriyorlar mı; *onun* fabrikaları her sabah muazzam işçi selinin içeriye girebilmesi için kapılarını açıyor mu; *onun* kolluk güçleri gereksiz kavgaların çıkmasını önlemek için yerlerinde bulunuyorlar mı; *onun* işçileri derhal iş aletlerinin yanına gidip, *onun* fabrika sirenleri çalana kadar bekliyorlar mı, mümkünse hep beraber, hepsi aynı anda bunları yapıyor mu?

O sabah da fabrika zilleri çaldı. Gettoda gayet olağan, belki biraz serin bir gün doğumuydu. Birazdan günün sıcaklığı havadaki son nem kalıntılarını da eritecekti. O yaz hep olduğu gibi ve o berbat eylül ayı boyunca olacağı gibi yeniden sıcak basacaktı.

Kuper, Dworska Caddesi'nden Łagiewnicka'ya saptığı zaman Başkan bir şeylerin ters gittiğini anladı. Bałuty Meydanı'nın girişin-

3 (Alm.) En yaşlı Yahudinin arabası. (ç. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deki *Alman Polisi*'nin kontrol ettiği demir bariyerlerin dışında bir sürü insan vardı ve hiçbiri işe gitmiyordu. Kafaların kendi tarafına döndüğünü ve ellerin arabanın yağmurluğuna uzandığını gördü. Bir ya da iki kişi yüzlerini şaşılacak derecede uzatarak ona seslendiler. Ardından Rosenblat'ın Yahudi adamları koşarak geldiler, güvenlik güçleri arabanın etrafını sardı ve *Alman Polisi* bariyeri rahatlattıktan sonra sakince meydana doğru devam ettiler.

Arabadan indiği zaman yardımcı olmak için Bay Abramowicz çoktan kolunu uzatmıştı. Bayan Fuchs barakalardan koşarak geldi ve onu bütün yazmanlar, telefona bakanlar ve sekreterler takip etti. Başkan korku dolu bir yüzden diğerine baktı ve ardından, "Neye bakıyorsunuz?" diye sordu. Cesaret gösterip grubun içinden ilk çıkan ve konuşan genç Abramowicz oldu:

"Bilmiyor musunuz Sayın Başkan? Emir dün akşam geldi.

Hastanelerdeki bütün hastaları ve yaşlıları boşaltıyorlar."

Başkan'ın haberi aldığında nasıl tepki gösterdiğine tanıklık eden birden çok kişi var. Bazıları bir an bile duraksamadığını söylüyordu. Hemen ardından en yakınlarını olabildiğince çabuk kurtarmak için "rüzgâr gibi" Wesoła Caddesi'ne gittiğini görmüşler. Diğerleri Başkan'ın haberi aldığında, bakışlarında aldığı haberin gülünçlüğüne inandığını gösteren bir ifade olduğunu söyledi. Son ana kadar böyle bir sürgünün gerçekleştiğini inkâr edecekti. Gettoda onun haberi olmadan böyle bir şey nasıl gerçekleşebilirdi?

Ancak güvende olmadığını hissetmenin ve korkunun nasıl birdenbire Başkan'ın o otoriter maskesini delip ortaya çıktığını gördüğünü söyleyenler de var. Hepsi bir yana, bir konuşmasında, "Benim düsturum her Alınan emrinden on dakika ileride olmaktır." diyen kendisi değil miydi? Gecenin bir saatinde bir emir verilmişti, Komutan Rozenblat bilgilendirilmiş olmalıydı; çünkü gettonun polis gücü en

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

son adamına kadar göreve çağrılmıştı. O sırada kabarede bulunan, Başkan dışında konuyla yakından ilgili herkese haber verilmişti.

Başkan, salı sabahı saat sekizden biraz önce hastaneye vardığında Wesoła Caddesi'nin etrafındaki bütün bölge kapatılmıştı. Hastanenin girişinde Yahudi polisler geçilmesi imkânsız bir zincir oluşturmuşlardı. Bu Yahudi polisinden duvarın diğer tarafında Gestapo her birinin arkasına iki ya da üç traktör römorkunun eklendiği geniş, üstü açık kamyonlar dizmişti. Rozenblat'ın adamları Alman polislerinin denetimi altında hastaları ve yaşlıları hastane binasından dışarı çıkarıyorlardı. Hastalardan bazılarının üzerinde hâlâ hastane giysileri vardı; diğerleri ya içdonlarıyla ya da üzerlerinde hiçbir şey olmaksızın bir deri bir kemik kalmış kollarını göğüslerinin üzerinde birleştirmiş yürüyorlardı. Hastalardan birkaçı polis kordonunu aşmayı başardı. Beyazlar içinde kafası tıraşlı bir adam mavi beyaz dua şalı arkasında bir bayrak gibi açılmış halde polis engeline doğru koştu. Alman askerleri derhal silahlarını doğrulttular. Adamın anlamsız zafer çığlığı bir anda kesildi ve dağılmış kumaş artıkları ve kan yağmuru içinde yüzüstü yere düştü. Kaçanlardan bir diğeri kamyonlar ve traktör kasalarıyla, uzun bir süredir başkaldırı sahnelerini izleyen bir avuç Alman askerinin arasına kadar gelip park etmiş iki siyah limuzinden birinin arka koltuğuna saklanmaya çalıştı. Arabanın şoförü, SS Başçavuşu Günther Fuchs'u uyardığında kaçak sürünerek arka kapıdan içeri girmek üzereydi. Fuchs eldivenli eliyle çırpınan adamı arabadan dışarı sürükledi, ardından önce bir kere göğsünden vurdu, adam yerde yatarken bir kere de kafasından ve boğazından vurdu. İki güvenlik görevlisi derhâl koşarak geldi, adamı kollarından tuttu ve kafasından hâlâ kanlar akan cesedi zaten yüzlerce hastanın ayakta sıkışık halde hapsedildiği traktör kasasına fırlatıp attı.

Tüm bunlar olurken Başkan sakin ve kontrollü bir şekilde operasyon komutanı, SS Grup Önderi Konrad Mühlhaus'un yanına gitmiş ve hastane binalarına girmek için izin istemişti. Mühlhaus

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bunun Gestapo tarafından yürütülen bir *Sonderaktion* olduğunu ve hiçbir Yahudinin bariyer çizgisini geçemeyeceğini söyleyerek Başkan'ı geri çevirmişti. O zaman da Başkan ofisine gidip acil bir telefon görüşmesi yapmak için ricada bulunmuştu. Bu isteği de geri çevrildiğinde Başkan:

> "Beni vurabilir ya da sürebilirsiniz. Ama benim yine de en yaşlı Yahudi olarak gettodaki Yahudiler üzerinde elbette ki bir etkim var. Eğer bu harekâtın sakin ve sorunsuz yürümesini istiyorsanız benim isteklerimi kabul etmekle akıllılık edersiniz," demişti.

Başkan hemen hemen yarım saat içeride kaldı. Bu süre içinde Gestapo daha fazla traktör kasası getirdi ve yeniden Rozenblat'ın kolluk gücünden bir avuç adama hastanenin arka kapısından kaçmaya çalışan hastaları bulmak için hastane bahçesine girmeleri emredildi. Bu sırada hastanenin parkına saklanabilmiş hastalar coplarla veya silah kabzalarıyla yere devrildiler; caddeye kaçmış olanlar Alman muhafızlar tarafından acımasızca vuruldu. Hastane parkının çevresine doluşmuş, teker teker hastaneden çıkarılan bitkin haldeki hastalara yardım edemeyen hasta yakınlarından aralıklarla çığlıklar ve boğuk haykırışlar geliyordu. Aynı zamanda gittikçe daha fazla göz, hastanenin üst katındaki pencereye, herkesin Başkan'ın kır saçlı kafasını çıkarıp bu harekâtın bittiğini, her şeyin bir yanlış anlaşılmadan kaynaklandığını, kendisinin yetkililerle konuştuğunu ve bütün hasta ve yaşlıların artık evlerine gitmekte özgür olduklarını duyurmasını beklediği yere dönüyordu.

Ama Başkan yarım saat sonra tekrar kapıda göründüğünde römork konvoyuna bakmadı bile. Hızlı adımlarla gidip arabasına oturdu ve arabası Bałuty Meydanı'na doğru geri yola çıktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

O gün –eylül harekâtlarının ilkinin olduğu gün– gettodaki altı hastaneden toplam 674 tutuklu hasta getto içindeki toplama kamplarına, oradan da trenle getto dışına götürüldüler. Sürgün edilenler arasında Regina Rumkowska'nın iki halası, Lovisa ve Bettina ve belki de Regina'nın sevgili erkek kardeşi Bay Benjamin Wajnberger de vardı.

Herkes Başkan'ın hastanenin dışında durup önce SS Grup Önderi Mühlhaus'la, ardından Komiser Fuchs'la bile konuştuğunu gördüğü halde, sonrasında birçok kişi neden onun en yakınlarına bile yardım etmek için bir şey yapmadığını merak etti.

Bazıları bu teslimiyetin nedenini bildiğini düşünüyordu. Söylenenlere göre, Başkan hastanenin içinde gettonun yöneticisi Hans Biebow'la yaptığı kısa telefon görüşmesinde bir söz almıştı. Gettonun bütün yaşlı ve hastalarının gitmesine izin vermesi karşılığında sürgüne gönderilecekler arasından *iki yüz yetkin ve sağlıklı adamı* seçtiği kişisel bir liste yapacaktı. Bu iki yüz kişinin gettonun bakımı ve idaresi için vazgeçilmez önemi vardı ve resmî olarak yaş sınırını aşmış olsalar da gettoda kalmalarına izin verilecekti. Başkan bu şeytani anlaşmayı kabul etmişti; çünkü gettonun uzun vadede ayakta kalmasını sağlamanın tek yolunun bu olduğuna inanıyordu.

Diğerleri de, Rumkowski'nin kendi haberi olmadan sürgünlerin başlatıldığı anda artık kendisine verilen sözlerin geçersiz olduğunu, o zamana değin yetkililerin verdiği bütün sözlerin yalan ve boş sözler olduğunu anladığını söylediler. Şaşkın ve aciz bir şekilde, kurduğu bu muazzam imparatorluğun yavaşça çöktüğünü görürken geriye kalan tek tük yakınının hayatının ne anlamı vardı ki?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I

Duvarların arasında

(Nisan 1940–Eylül 1942)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

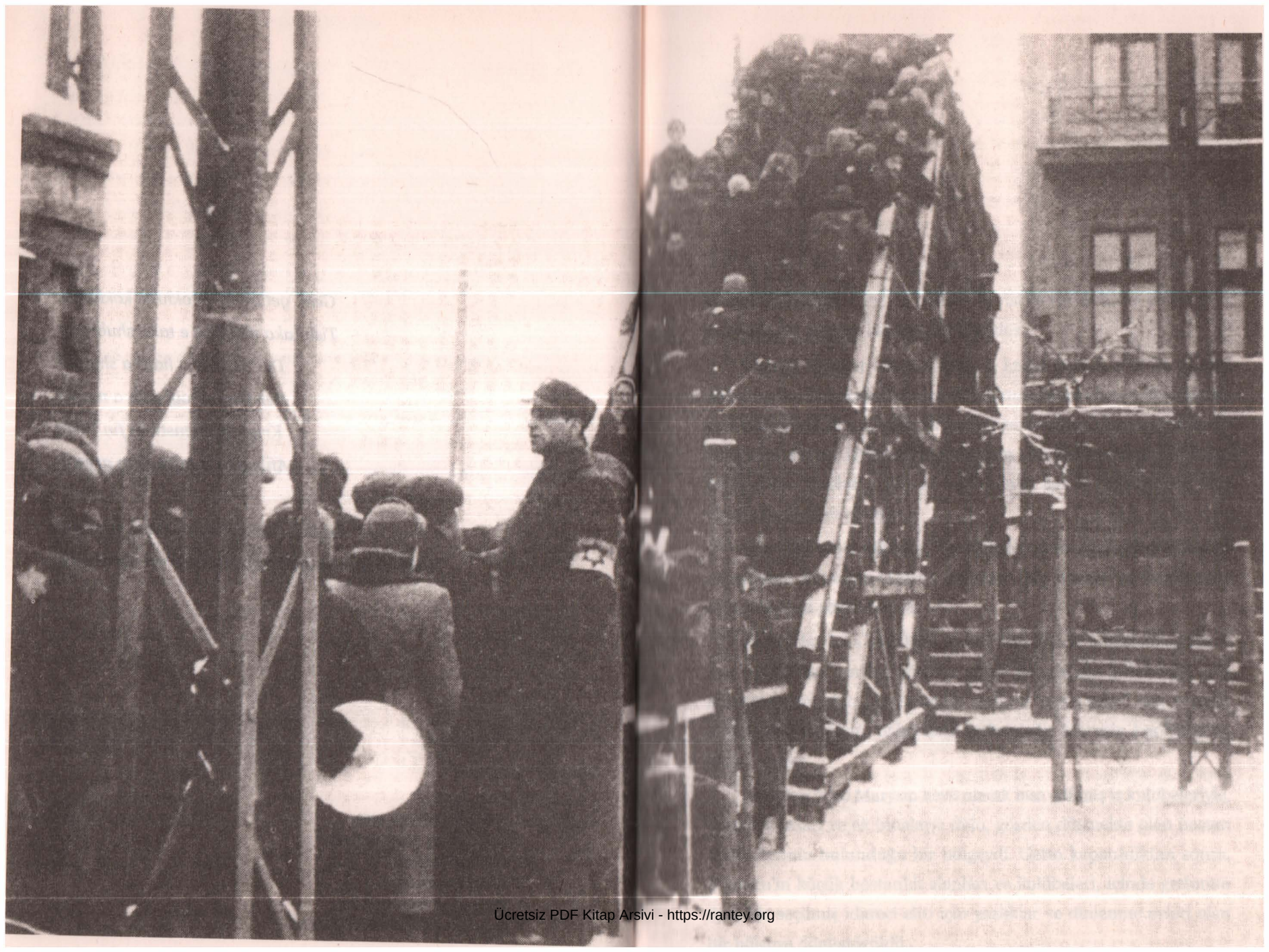
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Geto, getunya, getokhna, kokhana,
Tish taka malutka e taka shubrana
Der vos hot a hant a shtarke
Der vos hot oyf zikh a marke
Krigt fin shenstn in fin bestn
Afile a ostn oykh dem grestn[4]

Jankiel Herszkowicz: "Geto, getunya"
(1940 civarında gettoda bestelendi ve sahnelendi)

4 Getto, şirin ve küçük getto,
Çok küçüksün ve çok üzgünsün
Ülkenin en güçlüsü
Elinde tutar tüm gücü
Her şeyin en üstünde yer alır
Bu yüzden mükâfatlandırılır. (yay. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Getto: Gökyüzünün fırtına bulutu mavisi ile yeryüzünün beton grisi arasında bir tencere kapağı gibi dümdüz.

Coğrafi engeller olmasa sonsuza kadar devam edebilecek gibi görünen, kendi harabelerinden doğrulmak üzere olan ya da yeniden çökecek binalar karmaşası. Gettonun gerçek boyutları, ancak insan kendisini Alman istilacıların gettonun etrafına yerleştirdiği kalın kalaslardan yapılmış çitin ve tel örgünün içinde bulduğunda tam olarak gözle görülebiliyor.

Eğer her şeye rağmen, örneğin havadan, gettonun resmini yapabilmek mümkün olsaydı, gettonun iki yarısının ya da lobunun olduğu açıkça görülebilirdi.

Doğu lobu daha büyüktür. Bałuty Meydanı ve ortasındaki yüksek ikiz kuleleri her yerden görülen Maria Kilisesi'nin bulunduğu eski kilise meydanından, bir zamanlar Łódz'un "tarihi şehri" olan yerdeki kalıntılar arasından, bahçelerin bulunduğu Marysin banliyösüne kadar uzanır.

Savaştan önce Marysin keyfi olarak inşa edilmiş iş kulübeleriyle, domuz ahırları ve ek binalarla dolu, gözden düşmekte olan bostan kulübelerinin bulunduğu bir bölgeydi. Getto kapatıldıktan sonra, Marysin'in küçük bostanlık alanları ve kulübeleri, içinde gettonun özellikle seçilmiş idareci eliti için yazlıklar ve dinlenme evleri olan bir bölgeye dönüştürüldü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayrıca büyük Yahudi Mezarlığı ve tel örgünün diğer tarafında, Radogoszcz'un yanında en ağır yüklerin geldiği yük treni sahası Marysin'dedir. Gettoyu gün boyu gözetleyen Alman polis birlikleri, her sabah Yahudi işçi gruplarını rıhtımda yükleme ve boşaltmaya yardım etmeleri için dışarı çıkartır ve yine aynı birlikler iş gününün bitiminde işçileri tekrar dikkatli bir şekilde gettoya götürür.

Gettonun doğu lobu büyük bir geçiş yolu olan Zgierska'nın doğu ve kuzeyindeki bütün semtlerini kapsar. Bütün transit trafiği, ayrıca Kuzey ve Güney Łódź arasındaki tramvay trafiği de hemen hemen her sokağı Alman polisleri tarafından gözlenen bu caddeden yönetilir. Gettonun tümü üç tane olan tahta köprülerinden en yoğun olan iki tanesi Zgierska Caddesi'nin üzerinden geçer. Birinci köprü Eski Meydan'ın yakınındadır. Almanların *Höhe Brücke* dediği ikinci köprü Maria Kilisesi'nin taş zemininden Kirchplatz'ın diğer tarafındaki Lutomierska Caddesi'ne geçer. Doğu lobu, eski Yahudi mezarlığının çevresindeki mahalleyi ve şimdi at ahırına dönüştürülmüş olan eski sinagogun bir zamanlar bulunduğu Bazarowa Meydanı'nı kapsar. Gettoda suyu akan dört apartman bu mahallededir.

Yine büyük bir cadde olan Limanowskiego Caddesi gettoya batıdan girer ve böylece batı lobunu kuzey ve güney olarak iki küçük parçaya ayırır. Burada da bir tahta köprü vardır ama daha az kullanılmaktadır. Ve bu köprü Masarska Caddesi'nde bulunmaktadır.

Gettonun ortasındaki iki ana caddenin, Zgierska ve Limanowskiego Caddeleri'nin birleştiği yerde Bałuty Meydanı vardır. Meydan gettonun midesi gibidir. Gettonun ihtiyacı olan bütün maddeler burada sindirilir ve daha sonra gettonun fabrikalarına ve atölyelerine dağıtılır. Aynı şekilde gettonun fabrika ve atölyelerinde üretilen malzemelerin çoğu buradan dışarıya götürülür. Bałuty Meydanı Almanların ve Yahudilerin gettoda karşı karşıya geldikleri tek tarafsız bölgedir; tamamen çevreden ayrılmış ve tel örgüyle çevrelenmiştir, biri kuzeyde Łagiewnicka Caddesi'ne yakın, diğeri ise güneyde Zgierska

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Caddesi'nin yanındaki "Ari" Litzmannstadt'a doğru, sürekli gözetim altında tutulan sadece iki "giriş kapısı" vardır.

Gettonun Alman yönetiminin de Bałuty Meydanı'nda halk arasında karargâh diye bahsedilen, Rumkowski'nin yazmanlığıyla duvarları yan yana olan bir avuç barakadan ibaret bir ofisi var. Burada ayrıca Aron Jakubowicz'in idaresinde gettonun ana ambarındaki ürünleri düzenleyen ve bütün üretimden ve Alman makamlarıyla ticaretten en üst düzeyde sorumlu Merkezi Çalışma Bürosu (*Centralne Biuro Resortów Pracy*) bulunur.

Bir geçiş bölgesi.

Tarafsız bir bölge ya da belki de sıkı gözetim altındaki bu *Yahudi bölgesinde,* Yahudiler kadar Almanların da girebildiği ama Yahudilerin ancak geçerli bir geçiş izni gösterdikleri zaman bunu yapabildikleri, *herkese ait bir bölge* demek gerekiyor.

Ya da sadece gettonun ortasındaki bu *acı boğumu* gettonun neden var olduğunu açıklamaya yeter. Bu kocaman yıkık dökük, kirli binalar yığını aslında sadece devasa bir ihracat istasyonu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Etrafının sessizlikle sarılı olduğunu erken fark etmişti. Konuşup duruyordu ama ya kimse duymuyordu ya da kelimeler kimseye ulaşmıyordu. Saydam camdan bir fanusun içine hapsedilmiş gibiydi.

İlk karısı Ida'nın ölüm döşeğinde olduğu günler.

1937 yılının Şubat ayıydı, savaşın çıkmasından iki buçuk sene önce ve bir meyve vermeyişiyle ona büyük ıstırap yaşatan uzun bir evlilikten sonraydı. Belki de Ida'nın yavaş yavaş vücudunu ve ruhunu eriten bu hastalık, neden çocuğunun olmadığını açıklıyordu. Son zamanlarında iki genç yardımcı kız tarafından bakıldığı odasına tepsiyi götürdüğünde, Ida artık onu tanımaz olmuştu. Bazı zamanlar sanki karşısında bir yabancı varmış gibi kibar ve düzgün konuşuyordu; diğer zamanlarda ise sert bir şekilde paylıyordu Rumkowski'yi. Bir seferinde elindeki tepsiye vurarak düşürmüş ve onun bir *dibek*[5] olduğunu ve defedilmesi gerektiğini haykırmıştı.

Uyuduğu zaman başında nöbet tutuyordu; sadece bu şekilde hâlâ ona tam olarak sahip olduğundan emin olabiliyordu. Ida, ter içindeki çarşaflarına dolanmış, etrafına deli gibi yumruklar savuruyordu. "Dokunma bana," diye bağırdı. "O kirli ellerini benden uzak tut." Merdivenin başına gelip yardımcı kızlara bir doktor bulmaları için seslendi ama onlar orada öylece durup kim olduğunu ya da ne istediğini anlamıyormuş gibi bakıp durdular. Sonunda kendisi gitmek

5 (Yid.) Musevi inancına göre kötü bir ruh. (yay. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zorunda kaldı. Bir sarhoş gibi kapıdan kapıya yalpaladı ve en sonunda sadece önlüğünü giymek için bile yirmi zloti isteyen bir doktor buldu.

Ama iş işten geçmişti. Eğilip ismini fısıldadı ama karısı duymadı. Ida iki gün sonra öldü.

Bir seferinde şansını Rusya'da peluş fabrikatörü olarak denemişti ama Bolşevikler'in isyanı araya girmişti. Her tür sosyaliste ve sendikacıya duyduğu nefret o zamanlardan kaynaklanıyordu. "Komünistler hakkında saygın ortamlarda söylenemeyecek bir iki şey biliyorum," derdi.

Kendisini sofistike davranışları olmayan, basit ve aklı başında bir insan olarak görürdü. Açık seçik, yüksek tonda ve kolayca duyulan ve birçok kişinin katlanamayıp bakışını uzaklaştırdığı ısrarcı ve biraz da tiz bir sesi vardı.

Uzun süredir Theodor Herzl'in partisi olan Dünya Siyonist Organizasyonu'na üyeydi. Üyeliği Siyonist davasına duyduğu ateşli inançtan çok pratik nedenlerden ötürüydü. 1936'da Polonya Hükümeti sosyalistlerin onları da ele geçireceği korkusuyla yerel Yahudi topluluklarındaki seçimi ertelediğinde *Łódź kehilasındaki* bütün siyonistler istifa etmişler ve Agudat İsrail'in tek başına cemaati yönetmesine izin vermişlerdi. Cemaat konseyindeki sandalyesini hizmete sunmayı reddeden tek kişi Mordechai Chaim Rumkowski'ydi. Buna Rumkowski'yi partiden kovarak karşılık veren muhalifleri, onun gerekirse şeytanla işbirliği yapacağını söylemişlerdi. Ne kadar haklı olduklarını bilmiyorlardı.

Bir zamanlar, Łódź'un tüm o efsanevi isimleri; Kohn, Rozenblat ya da eşsiz Izrael Poznański gibi zengin ve başarılı bir kumaş fabrikatörü olmayı da düşlemişti. Bir süre bir arkadaşıyla bir dokuma tezgâhı işletmişti. Ama ticaret yapmak için gerekli sabır onda yoktu. Her geç kalan teslimat onu öfkeden deliye çevirirdi, her faturanın arkasında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dalavere ve dolandırıcılık arardı. Sonunda iş arkadaşıyla arasında da anlaşmazlıklar çıktı. Bunu Rusya macerası ve iflas takip etti.

Savaştan sonra Łódź'a döndüğünde temsilci olarak çalışacağı bir iş buldu ve Silesia ile Prudential da dâhil çeşitli sigorta şirketleri için çalıştı. Kapıları çaldığında camlarda meraklı ve korkulu yüzler beliriyordu ama hiç kimse gelip kapıyı açmaya cesaret edemiyordu. Ona *Pan Śmierć*; Bay Ölüm diyorlardı. Caddelerde yürürken yüzünde ölümü taşıyordu, çünkü Rusya seyahati onu kalp hastası yapmıştı. Pietrkowska Caddesi'ndeki doktorların ve avukatların gittiği lüks kafelerde sık sık tek başına otururdu. Doktorların ve avukatların seçkin çevrelerinde görünmeyi arzu ederdi.

Ama hiç kimse onunla masasını paylaşmak istemezdi. Onun, sigorta satmak için en bayağı tehdit ve aşağılamaları kullanan eğitimsiz bir adam olduğunu biliyorlardı. Kościelna Caddesi'ndeki bir boya satıcısına, eğer ailesi için sigorta poliçesini imzalamazsa düşüp öleceğini söylemiş ve ertesi sabah adam tezgâhın yanındaki brandanın altında ölü bulunmuştu. Karısı ve yedi çocuğu bir anda geçinmek için gereken para kaynaklarını kaybetmişlerdi. Bay Ölüm'ün kafedeki masasına elinde gizli bilgiler olan adamlar gelip giderdi; sırtları dönük otururlar ve yüzlerini göstermekten çekinirlerdi. Daha o zamandan, sonraları gettonun *Beirat*'ına *–halkın iyiliğini pek düşünmeyen, herkesin sahip olduğu onur ve terbiyeden de yoksun olan üçüncü sınıf "insanlar"–* dâhil olacak bazı kişilerle görüştüğü söylenirdi. Sanki nereye gitse peşinden imrendiği "büyük adamlar" değil de evsiz yurtsuz ayaktakımı geliyordu.

Ama sonra bir şey oldu: Bir dönüşüm.

Daha sonraları Yeşil Ev'deki çocuklara ve bakıcılara bunu anlatırken Tanrı'nın mesajının hiç beklemediği bir anda ve birdenbire

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir çağrı kudretiyle kendisine vahiy gibi geldiğini ve o günden sonra hastalığın buharlaşan bir serap gibi kendisini terk ettiğini söyleyecekti.

Kıştı. Keyifsiz bir halde Zgierz'in en karanlık dar sokaklarından birinden çıktığında bir tramvay durağının yakınında, sacdan bir levhanın altına çömelmiş bir kıza rastladı. Kız onu durdurup soğuktan titreyen sesiyle yiyecek bir şey verip veremeyeceğini sordu. Uzun paltosunu çıkarıp kızın vücudunu sardı, ardından kızın neden bu kadar geç saatte dışarıda olduğunu ve neden yiyecek bir şeyinin olmadığını sordu. Kız anne ve babasının öldüğünü ve kalacak bir yerinin olmadığını söyledi. Akrabalarından da hiç kimse onu içeri almak ya da yiyecek vermek istememişti.

O zaman müstakbel Başkan, kızı, yokuşun tepesindeki büyük ve görkemli binanın en üst katında yaşayan, daha önceden ziyaret etmeyi planladığı müşterisine götürdü. Tanınmış kumaş taciri ve yardımsever Heiman-Jarecki'nin iş dünyasından bir tanıdığıydı bu adam. Rumkowski adama eğer Yidce *tsdóke*[6] sözcüğünün ne anlama geldiği hakkında bir bilgisi varsa derhâl bu yetim kızı içeri alıp, doyurucu bir yemek yedirip, uyuması için sıcak bir yatak vermesi gerektiğini söyledi; bu durumda eğer karşı çıkarsa ölümü davet etme riski olduğunu düşünen adam Rumkowski'nin söylediğinden farklı bir şey yapmayı göze alamadı.

O günden sonra Rumkowski'nin hayatı tamamen değişti.

Yepyeni bir enerjiyle doldu. Łódź'un hemen dışında Helenówek'te döküntü bir çiftlik evi satın aldı ve burada yetim çocuklar için bir yurt kurdu. Niyeti hiçbir Yahudi çocuğunun yemeksiz ve evsiz kalmaması ve en azından temel okul eğitimi almasıydı. Çok fazla kitap okudu; Siyonist hareketin kurucuları Ahad Haam ve Theodor Herzl'in eserlerini ilk defa okuyordu. Çocukların sadece gerçekten kibbutzda yaşayanlar

6 (Yid.) Hayırseverlik. (ç. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gibi toprağı işleyebildikleri değil, aynı zamanda bakımı yurtlarından ayrıldıkları zaman onları bekleyen meslek okullarına hazırlık olarak basit el işlerini de öğrenebildikleri yurtlar kurmayı hayal ediyordu.

Rumkowski'nin *Kinderkolonie*'sini[7] işletmek için sağladığı kaynaklar arasında Polonya'daki her türlü hayır kurumuna karşılıksız ve bol para veren Amerikan-Yahudi yardım kuruluşu JDC, Joint Distribution Committee[8] de vardı. Paranın kalanını hayat sigortası sattığı zamanlardaki gibi sağladı. Kendine has metotları vardı.

Ve yine karşımızda Bay Ölüm var. Ama bu sefer sattığı hayat sigortası değil, yetim çocukların bakımı ve eğitimi için sponsorluk. Bütün çocuklarının bir ismi var. Marta, Chaja ve Elvira ve Sofia Granowska. Cüzdanında resimlerini taşıyor. Küçük, eğri bacaklı üç, dört yaşında çocuklar, bir ellerini ağızlarına sokmuş, diğer elleriyle görünmeyen bir yetişkine el sallıyorlar.

Ve bu sefer müstakbel sigorta yaptırıcıları mutfak perdesinin arkasına daha fazla saklanamıyorlar. Bay Ölüm, ölümle yaşam arasında karar verebileceği yeni bir meslek edinmiş. Güçsüzlere ve ihtiyacı olanlara yardım etmenin her Yahudinin ahlaki görevi olduğunu söylüyor. Ve yardım eden kişi istediği miktarı vermediği takdirde adamın mesleki itibarını karalamak için her şeyi yapmakla tehdit ediyor.

Kinderkolonie'si büyüdü ve gelişti.

Savaştan önceki sene Helenówek'te altı yüz kimsesiz çocuk kalıyordu ve hepsi de Rumkowski'yi baba gibi görüyordu; şehirden arabayla gelip çiftliğin uzun yolunu çıkarken herkes onu neşeyle karşılıyordu. Ceketinin cepleri çocukların üzerine konfeti gibi attığı şekerlemelerle dolu olurdu; böylece çocukların peşinden koşmak yerine, çocukların kendisinin peşinden koşmasını sağlardı.

---

7 (Alm.) Çocuk yurdu. (ç. n.)

8 (İng.) Ortak Dağıtım Komitesi. (ç. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ama üstüne ne giyerse giysin Bay Ölüm, Bay Ölüm'dür.

"Özel bir cins yabani hayvan vardır," diye anlattı bir gün Yeşil Ev'deki çocuklara. "Tanrı'nın bugüne kadar yarattığı tüm hayvanlardan alınmış küçük parçalarla yapılmış. Bu hayvanın kuyruğu çatal gibidir, dört ayak üzerinde yürürken görülebilir. Bir yılan ya da kertenkele gibi pulları var ve dişleri vahşi bir domuzunki gibi keskin. Pis, karnı yere değen bir hayvan. Nefesi ateş gibi sıcak ve etrafındaki her şeyi küle çeviriyor."

1939 sonbaharında işte böyle bir hayvan bize geldi.

Gelişiyle her şeyi değiştirdi. Daha önceleri yan yana barış içinde yaşayan insanlar bu vahşi hayvanın vücudunun bir parçası oldular.

Alman tankları ve askerî araçlarının Łódź'daki Plac Wolności'ye girmelerinden bir gün sonra, ucuz Polonya votkasıyla kafayı bulmuş bir grup SS subayı şehrin ana caddesi Pietrowska'dan aşağı doğru giderken Yahudi satıcılarını dükkânlarından ya da arabalarından sürükleyip çıkardılar. Bunun adını da "başka yerlerde ucuz Yahudi iş gücüne duyulan ihtiyaç" koydular. Yahudilere eşyalarını toplamaya bile zaman vermediler. Yahudiler büyük gruplar halinde toplandılar, yollara dizildiler ve çeşitli yönlere doğru uygun adım yürümeleri emredildi.

İşyeri sahipleri dükkânlarını kapattılar. İmkânı olan aileler kendilerini evlerine gizlediler. Bunun üstüne Alman işgal kuvvetleri Gestapo'ya Yahudilerin saklandıkları ya da değerli eşyalarını gizledikleri söylenilen bütün evlere girme izni veren bir kararname çıkardı. Değerli her şeye el konuldu. Protesto eden ya da karşı koyanlar halkın önünde kendilerini küçük düşürücü davranışlarda bulunmaya zorlandılar. Yüksek rütbeli bir Gestapo subayı caddeye tükürerek yürüdü. Tükürüğü yerden yalamak için birbiriyle kavga etmeye zorlanan üç kadın da subayı takip etti. Diğer kadınlara şehrin umumi tuvaletlerini kendi diş fırçaları ve iç çamaşırlarıyla temizlemeleri emredildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Genç ve yaşlı Yahudi erkekler sıkıca bağlandıkları taş veya çöp dolu arabaları bir yerden bir yere taşımak zorunda kaldılar. Daha sonra arabaları boşaltıp tekrar doldurdular. Polonyalılar yolun kenarında ses çıkarmadan durdular ya da sersemce alkış tuttular.

Yahudi Merkez Konseyi üyeleri yeni yöneticilerle görüşme yapmaya çalıştılar; beraber ya da tek başlarına Alman şehir komiseri Leister'e beyanlarda bulundular. Sonunda Leister aynı zamanda Emniyet Müdürü Friedrich Übelhör'le de toplantı yaptığı Grand Hotel'de Doktor Klajnzettel'le görüşmeyi kabul etti. Doktor Klajnzettel avukattı ve yanında Alman istilasından sonra Yahudi arsaları ve mal mülküne yapılan istimlakların yazılı olduğu upuzun bir liste getirmişti.

Otelin dışında büyük bir ceviz ağacı vardı. Yirmi dakika sonra Klajnzettel üniformalı iki SS subayı tarafından dışarı çıkarıldı. Subaylar uzun bir ip alıp doktoru ayak bileklerinden ve diz kapaklarının altından sıkıca bağladıktan sonra ağaçtan baş aşağı sarkacak şekilde yukarı doğru çektiler. Ağacın çevresinde büyük bir Polonyalı kadın ve erkek topluluğu oluşmuştu. Önceleri korku içinde olan topluluk daha sonra ağaçtan aşağı sarkmış Klajnzettel'in kıvranmalarına gülmeye başladılar. Topluğun içinde bir iki tane Yahudi de vardı ama hiçbiri müdahale etmeyi göze alamadı. Otelin dışında boş boş nöbet tutan birkaç asker bağırış çağırışları susturmak için Klajnzettel'e taş atmaya başladı. Bir süre sonra grubun içinden bazı Polonyalılar da taş atmaya başladılar. En sonunda taşlar ceviz ağacının üstüne dolu gibi yağdı ve ağaçta mantosunun etekleri yüzünün önünde sarkan, yarasa gibi asılı adam artık hareket etmiyordu.

Doktor Klajnzettel'in taşa tutulmasına tanık olanlardan biri de Mordechai Chaim Rumkowski'ydi. Taşa tutmanın nelere yol açabileceğini kendine göre yorumluyordu, dahası şehrin Polonyalı halkını kalın kertenkele derisinin altına almış gibi gözüken yabani hayvan hakkında bir şeyler bildiği kanısındaydı. Almanların Yahudiler hakkında konuştukları zaman insanlardan değil, muhtemelen işe

yarayan ama özünde iğrenç bir malzemeden söz ettiklerini bildiğine inanıyordu. Bir Yahudi tek başına sapkın bir varlıktı; bir Yahudinin bireyselliğini savunması ucubelikti. Yahudilerden sadece bir *grup* olarak bahsedilebilirdi. Belirlenmiş miktarlarda. Bölümler, sayılar. Rumkowski'nin düşüncesi şuydu: "Hayvanın senin ne dediğini anlamasını istiyorsan, önce sen hayvan gibi düşünmek zorundasın. Bireyi değil, çoğunluğu görmelisin."

Bu düşüncesine dayanarak Leister'e bir mektup yazdı. Mektupta yazılanların *kendi* fikirleri olduğunun, Łódź *kehilasındaki* diğer üyeler tarafından paylaşılmaları gerekmediğinin altını özellikle çizdi. Ama yine de mektup bir öneri içeriyordu:

"Yedi yüz işçiye ihtiyacınız varsa bize başvurun; size yedi yüz işçi veririz.

Bin taneye ihtiyacınız varsa bin tane veririz.

Fakat içimize korku yaymayın. Erkekleri işlerinden, kadınları evlerinden, çocukları ailelerinden ayırmayın.

Barış ve huzur içinde yaşamamıza izin verin ve biz de mümkün olduğunca size yardım etmeye söz veririz."

Ve nihayet birisi Rumkowski'yi dinledi.

Albert Leister, 13 Ekim 1939 tarihli bir genelgeyle Łódź'un eski *kehilasını* feshettiğini ve yerine onu, Mordechai Chaim Rumkowski'yi sadece ona karşı sorumlu yeni bir yaşlılar konseyi yönetiminin başkanlığına getirdiğini duyurdu.

Gettoya giriş.

1940 yılının Şubat ayı. Yerde kar var. Gökyüzü tepede hareketsiz, bembeyaz parlıyor.

Karın üstünde gıcırdayan araba tekerlekleri; alet edevat, birbirine bağlanmış son derece eskimiş mobilyalarla dolu, yayları bozulmuş arabalar.

Bazıları önden gidip arabayı çekiyorlar, bazıları da ya arkadan itiyorlar ya da çantalardan ve alet edevattan oluşan devasa yükün devrilmemesi için arabanın yanından yürüyorlar.

On binlerce insan hareket halinde. Yüksek tabaka ve işçiler. Gri kış günü kimseye ayrıcalık tanımıyor. Bazıları soğuğa rağmen eteklikle veya sadece kısa kollu gömleklerle gidiyorlar; omuzlarına bir battaniye ya da bir palto atmışlar, her bir Yahudi evine baskın düzenlemeye devam eden Gestapo tarafından saklandıkları yerlerden dışarı çıkarılmışlar. Evlerin içinden arada sırada silah sesleri geliyor. Karın üzerinde kırılmış cam parçaları var.

Çocukları Helenówek'ten uzaklaştırırken şarkı söylüyor.

Yanlarında her şey var: bakıcı anneler, aşçılar, hatta mürebbiyeler.

Gezici kumpanya gibiler. Sıkıca bağlanmış kazanlar ve tencereler takırdayıp duruyorlar.

Beraberlerinde beş tane araba var. Aralarında katlanır basamakları ve yan taraflarındaki gümüş plaketlerle daha sonra onun özel *dróshkesi* olacak araba da var.

Kenarları kürk kaplı kalpağı ve yakası kürklü paltosunu giymiş, en öndeki arabada, arabacı Lev Kuper'in yanında, çocuklardan birkaçıyla beraber oturuyor. Kościusz Caddesi'ndeki Tapınak Sinagogu'nun harabelerinin yanından gidiyorlar.

Çocuklara geldiği şehri anlatıyor.

Gidecekleri şehre benziyor geldiği yer.

"Minnacık bir şehir," diye açıklıyor. "O kadar küçük ki, bir kibrit kutusuna sığıyor."

Tütün lekeli ellerini yukarı kaldırıp gösteriyor.

Pürüzsüz, neredeyse vızıldayan bir sesi var. Onunla tanışma şanssızlığını yaşamış çocuklar üzerinde bu karşı konulmaz etkiyi doğuran ince, monoton sesi ile ağır gövdesinin (uzun ya da herhangi bir şekilde iri değil, ama *ağır*) birleşimi; bu birleşim, bir de aniden ve şiddetli bir yoğunlukla onu saran öfkesi. Kocaman açılmış gözleri ve ağzından salyalar saçarak günlük işlerini bitirememiş stajyerler, yazmanlar ya da gündelikçiler üzerine iğneleyici sözlerini dolu gibi yağdırır ve bir saniye sonra sopası takip eder bunu. Sesi yumuşak ve sakin olduğu zaman bile ki sıklıkla öyledir, kendisine karşı gelinmesine dayanamadığı anlaşılır.

Başkalarının üzerindeki etkisinin de olabildiğince farkında; bir oyuncunun sahne üzerinde kullanabileceği söylem tarzlarının sezgisel farkındalığı gibi. Çocuksu aptalı oynuyor. Ya da yorulmayan dayanıklı ve sadık işçiyi. Tüm hayatın geçip gittiğini görmüş, tek gözü kör, çatlak sesli, yaşlı bilge adamı. Böylesi farklı kimliklere bürünmekte ya da insanları konuşmasıyla kandırmakta öylesi korkulacak derecede yetenekli ki neredeyse aynı onlar gibi konuşuyor.

(Taklit yaparak)

Bir ayakkabıcı vardı bu küçük şehirde, bir de demirci.

Burada bir fırıncı, bir de iplikçi vardı.

Burada bir fiçıcı, bir de eczacı vardı.

Burada bir mobilyacı, bir de halatçı vardı.

Ve tabii ki burada bir de haham vardı.

(Sinagogun içinde, en arkada içinde ateş yanmayan, içi kitaplar ve kâğıtlarla dolu bir odada yaşardı.)

Ve bir de öğretmen vardı burada, sizin öğretmenlerinize benzemeyen, bir iyi, bir de kötü gözü olan bir öğretmen.

(İyi gözüyle yararlı olan her şeyi, kötü gözüyle de etrafta işsiz güçsüz dolaşanları ve tembelleri görürdü.)

Çocuklarla ya da çocukların önünde konuştuğu zaman o ince, taş gibi dümdüz sesinde aynı zamanda azıcık titiz bir tonlama da var. Çocukların duyduğundan emin olmak için her heceden sonra dili ve damağı kısa süreli bir duraklama yapıyor.

Ve çocuklar gerçekten dinliyorlar.

Büyük çocuklar bu ince sesin iyice ayarlanmış ritmik metronom vuruşlarını yeterince duyamıyorlarmışçasına, yüzlerinde bir hayranlık ifadesiyle dinlerler.

Küçükler içinse ses daha çok hipnotize edici. Başkan konuşmaya başlar başlamaz sanki sesin sahibi olan insan kaybolur ve geriye sadece konuşmasının bir yerinde gümüş kutusundan çıkarıp yaktığı sigaranın ateşi gibi havada asılı bir ses kalır.

Ve bir de şimdi bütün bu bahsettiklerimin az çok hepsini yapabilen bir adam vardı, adı Kamiński'ydi.

Öküz ve koyunların derisini kesip yüzerdi.

Hatta deriyi eski zamanlarda yapıldığı gibi tabaklamayı da bilirdi. Deriye yağ yedirip açık ateşte yakmak gerekirdi bunun için.

Saat tamirinden de anlardı.

Bitkilerden yaraları temizleyen ve şişlikleri indiren karışımlar yapardı.

Yanmaktan bozulmuş ocakların içindeki fırın taşlarını birleştirmek için tam olarak hangi çeşit çamurun kullanılacağını bilirdi.

Vahşi tilkileri terbiye edebildiğini bile söylerlerdi.

Başkan bir süre konuşmadı.

Sigaranın ucu kızardı ve bir nefes, üstüne bir nefes daha çektiğinde yeniden matlaştı. *"Adı Kamiński'ydi,"* dedi kendi kendine sessizce.

Sigaranın ateşiyle o kırışıklarla dolu yaşlı yüzü yumuşadı ve biraz içe dönük bir ifade yüzüne yerleşti. Sanki şimdi çocuklara tarif etmeye çalıştığı adamı apaçık gözünün önünde görüyormuş gibi:

Adı Kamiński'ydi...

Ve herkes bu Kamiński'ye kızgındı.

(Haham onda şeytanın elçisini gördüğü için kızgındı. Fırıncı, tabakçı, taş ustası, çilingir ve eczacı da kızgındı, çünkü gözlerinin önünde müşterilerini çaldığını düşünüyorlardı...)

Bu yüzden kehilamızın bütün üyeleri oy birliğiyle Kamiński'yi köyden sürmeye karar verdiler.

Fakat önce adamı bir kafese koyup pazar meydanında teşhir etmeye karar verdiler.

Kafeste kırk gün kaldı, hem bir tilki gibi dişlerini gösteren, hem de aynı zamanda etrafta onu seyretmek için toplanan çocuklara elleriyle nasıl matze ekmeği yapıldığını anlatan tutsak bir hayvan gibiydi."

Başkan sigarayı dudaklarının arasına sıkıştırdı. Ellerini havaya kaldırdı ve iki avcunu birbirine vurarak gösterdi,

Pat pat!

"İşte böyle!" dedi ve güldü.

Tanrı dünyayı yedi günde yaratıp düzene koydu.

Bu Rumkowski'nin üç ayını aldı.

1 Nisan 1940'ta, gettonun kapatılmasından tam olarak bir ay önce Łagiewnicka Caddesi 45 numarada bir terzihane açtı ve işi yönetmesi için enerjik imalatçı Dawid Warszawski'yi getirdi. Daha sonraları merkez terzihanesi denilecek iş yeri burasıydı. Hemen ardından, mayıs ayında getto sınırına yakın Jakuba Caddesi 8 numarada bir terzihane daha açıldı. 8 Temmuz tarihinde merkez terzihanesinin olduğu binalarda bir ayakkabı imalathanesi açıldı.

Ve bu devam etti:

14 Temmuz: Drukarska 12-14 numaralarda bir mobilya atölyesi ve bahçesinde ahşap eşya dükkânı olan ağaç malzemeleri fabrikası.

18 Temmuz: Jakuba 18 numarada bir terzihane daha.

4 Ağustos: Urzednicza 9 numarada mobilyaları tamir etmek için bir atölye. Burada ayrıca içi kuru otla doldurulan yataklar, koltuklar ve kanepeler de üretiliyordu.

5 Ağustos: Młynarska Caddesi 5 numarada bir keten iç çamaşırı fabrikası.

10 Ağustos: Urzednicza 5–7 numaralarda bir tabakhane (Burada daha sonra Wehrmacht için üretilecek ayakkabı ve çizmelerin taban ve üst derileri tabaklanıyordu).

15-20 Ağustos: Marysin'de bir boya imalathanesi, bir ayakkabı imalathanesi (aslında bir terlik fabrikası) ve bu sefer Łagiewnicka Caddesi 53 numarada bir terzihane daha.

23 Ağustos: Zgierska'da kova, küvet, tas ve farklı çeşitlerde metal kaplar üreten bir metal fabrikası, hatta öncelikle askeriyede kullanılmak üzere gaz üniteleri ve başka yerler için metal kaplamalar.

17 Eylül: Młynarska Caddesi 2 numarada bir (yeni) terzihane.

18 Eylül: Zabia Caddesi 13 numarada bir terzihane daha.

8 Ekim: Ceglana 9 numarada bir kürk fabrikası.

28 Ekim: Dworska Caddesi 10 numarada bir terzihane daha.

Terzihanelerde, Alman ordusuna dikilen üniformaların dışında (yine aynı ordu için) korunma ve kamuflaj kıyafetleri, her çeşit çorap, ayakkabı, çizme, yürüyüş botu, metal tokalı deri kemer, battaniye, şilte üretildi. Ayrıca farklı çeşitlerde bayan iç çamaşırı; korseler ve sütyenler de üretildi. Baylar içinse kulaklıklar ve o zamanlar golf ceketi denen tarzda yün ceketler.

Rumkowski resmi kurumların emriyle idari bürosunu Bałuty Meydanı'ndaki yan yana yapılmış birkaç barakada kurdu. Yanındaki benzer bir çift barakada Alman getto yönetiminin yerel büroları vardı. Getto yönetiminin devlete bağlı bölümleri Litzmannstadt'ın merkezinde Moltkestrasse'deydi.

Getto yönetiminin şefi Hans Biebow'du.

Biebow, Rumkowski'nin planlarını daha en başından destekledi. Rumkowski yüz tane kesme makinasına ihtiyaç olduğunu söylediğinde Biebow yüz tane kesme makinası ayarladı.

Ya da dikiş makinaları.

Savaş ve kriz dönemlerinde dikiş makinası bulmak zordu. Alman istilasından önce Polonya'dan kaçanların çoğu sahip oldukları daha basit makinaları beraberlerinde götürmüşlerdi.

Ama Biebow dikiş makinaları da ayarladı. Gelen makinalar genellikle bozuk oluyordu, çünkü Biebow mümkün olan en düşük alış fiyatını veriyordu. Fakat Rumkowski, Singer makinalarının kullanılabilir olup olmadığının çok da önemli olmadığını söylüyordu. Bu problemi daha önceden görmüştü ve gettodaki dikiş makinaları için

iki tane tamir atölyesi kurdurtmuştu. Biri Rembrandtstrasse (Jakuba) 6 numaradaydı, diğeriyse Putzigerstrasse (Pucka) 18 numaradaydı.

En başından beri aralarındaki ortaklık buydu:

Birinin gerekli gördüğünü diğeri ayarlardı.

Böylece getto büyüdü. Alman ordusunun en önemli malzeme teslimatçısı bir anda hiç yoktan var oldu.

*

İşte Biebow. Alman işgal yönetiminin Moltkestrasse'deki bürosunun yakınlarında yapraklarla kaplı bir avluda yanında çalışanlara parti veriyor. Bugün doğum günü.

Arka planda üstü küçük çelenkler ve vazolarda çiçeklerle süslenmiş uzun bir masa, yan yana dizilmiş uzun ince bardaklar var. Üst üste konmuş tabaklar. Kurabiye, kek ve meyve tabakları. Masanın çevresinde bir sürü, çoğu üniformalı, gülümseyen insan.

Biebow ön planda, açık renk takım ve koyu kravat ile ince kesimli bir ceket giymiş. Asker tıraşı kesilmiş ensesi ve yana ayrılmış saçları, çene ve elmacık kemikleri göze çarpan yüzünü öne çıkarıyor. Onun yanında maliye şefi Joseph Hämmerle ve gettonun mal teslimi ve malzeme alımından sorumlu en yetkili kişisi Wilhelm Ribbe görülüyor. İkincisinin ince, tilkiye benzer yüzü aynı anda bellerinden tuttuğu biraz şişman iki kadının arasından dışarı çıkıyor. İki kadının ondüleli saçları ve göze çarpan gamzeleri var. Güldükleri şey Biebow'un elinde tuttuğu ve doğum günü hediyesi olarak aldığı Tevrat rulosu.

Aslında bu, 1939'un Kasım ayında Wolborska Caddesi'nde yanmakta olan sinagogdan hahamların son anda kurtardıkları ve Alman yetkililerin, doğrusunu söylemek gerekirse Biebow'a *Geburtstagsgeschenk* olarak vermek için, bir kez daha el koydukları el yazımı

rulolardan bir tanesi. Biebow'un Yahudilere ait her türlü şeye karşı ilginç bir zayıflığının olduğu Łódź'da yüksek mevkideki subay ve görevliler arasında açıkça bilinir. Hatta kendisini Yahudi sorunlarında bir uzman olarak görür. Berlin'deki devlet mareşaline gönderdiği bir telgrafta Theresienstadt'daki toplama kampının yönetim ve idaresini almak için şimdiden öneride bulunmuştu. Burada sıkıştırılmış yoksul ve eğitimsiz işçiler yerine, iyi yetişmiş Yahudiler vardı.

Rumkowski şu ana kadar Biebow'u oldukça iyi tanıdığını söylüyor. Onun hakkında *Er ist uns kein Fremder,* derdi. Hiçbir şey gerçeğe bu kadar uzak olamazdı.

Biebow kaprisli bir yönetici. Gettodan haftalarca uzakta kaldıktan sonra büyük bir delegasyonla hışım içinde gelip bütün faturaların envanterini derhâl isteyebilir. Özel korumalarının takibinde fabrikadan fabrikaya gider ve materyal depolarında gizlenmiş bir şeyler var mı diye arar. Olur da Bałuty Meydanı'ndaki bürosuna giderken gettonun aşevine patates ya da sebze taşıyan bir arabanın veya el arabasının yanından geçerse ve bir tek patates bile kasadan yere düşerse, heybetli bir el hareketiyle tüm konvoyu durdurur, yere düşen patatesi almak için dizlerinin üstüne çömelir. Ardından, neredeyse kutsayan bir hareketle kasaya geri koymadan önce patatesi ceketinin koluyla fırçalar.

İnsan elindeki azıcık şeye sahip çıkmalı.

Biebow'un gettodaki boş verilmiş detaylara gösterdiği bu özeni, nazikçe dışa dönük olarak tarif edilebilen kişiliğiyle birleştirmek zor. Büroya geldiğinde nadiren ayık olur ve eğer kendisini "kutsanmış gibi" hissettiğini söylüyorsa çoğunlukla en yaşlı Yahudisini yanına çağırır. Rumkowski geldiği zaman masasında oturur ve bir köpek gibi ulur. Bir başka seferde masasının önünde dört ayak üzerinde emekler ve bir emme basma tulumba gibi trenlerin çekme lokomotifini taklit

eder. Bunu ilk tahliye emrinin -ölüm kampı Chełmno'ya giden ilk tren konvoylarını yola çıkaran emir- verilmesinden sonraki gün yapmıştı.

Biebow genellikle çok daha samimi bir tavır sergiler. Sorunları *tartışarak çözmek* ister. Üretim kotalarından ve yiyecek teslimatlarından konuşmak ister. Böyle sohbetlerin sonucunda Rumkowski'yle aralarında ilginç, sahte bir güven oluşurdu. "Tanrı biliyor ki, gerçekten yuvarlak bir göbeğin oldu, Rumkowski," diyebilir ve kollarını Başkan'ın göbeğinin etrafına dolayabilirdi.

Görülmesi gereken bir sahneydi, Bremenli kahve tüccarı, gönülsüz bir yoldaş gibi duran gettonun en yaşlısına sımsıkı sarılmış. Rumkowski şapkası elinde ve başı hep olduğu gibi emre amade öne eğilmiş dururdu. Bunun gibi durumlarda Biebow en iyi çalışanların aç insanlar olduğu tezini ortaya atardı.

"Karnı tok işçiler uyuşuk olurlar," derdi.

"İş aletlerini tutmaya güçleri kalmaz," derdi.

"Osurup dururlar."

"Osurmadıkları zaman da, kalkıp besili vücutlarını ne zaman dinlenmeye götüreceklerini gösteren saatten gözlerini ayıramazlar."

"Hayır," diye teorilerini açıklamaya devam ederdi, "domuza verdiğin az ve hiçbir zaman yetmeyecek kadar olmalı. Çalışırlarken akıllarında hep yemek olmalı ve az sonra yemek yiyeceklerinin düşüncesi onların biraz daha fazla çalışmalarını, biraz daha fazla teslim olmalarını sağlar. Hep başa çıkabilmenin sınırında ama yine de tam olarak değil; *sınırda*, Rumkowski, sınırda."

("Anlıyor musun?" derdi ve aynı zamanda Rumowski'nin, söylediklerinin tam olarak ne anlama geldiğini anladığından emin olmayan, yalvaran bakışlarla Başkan'a bakardı.)

*

Bir borç vardı. Biebow sürekli olarak Başkan'a bunu hatırlatıyordu. Dışarıdan görünen şekliyle bu borç komiser Leister'in Rumkowski'nin gettonun üretim işletmelerini inşa edebilmesi için onayladığı iki milyon kraliyet markı tutarındaki bir krediydi. Şimdi bu kredi amortize edilecek ve faizler ödenecekti. Kredi el konulmuş Yahudi eşyaları ve gettoda üretilen ve son zamanlarda Bałuty Meydanı'ndaki ihracat istasyonundan daha da artan bir hızla çıkış yapan mallarla amortize ediliyordu.

Fakat borcun bir de içyüzü vardı. Bu da gettodaki iş gücü değerinin ne kadar olduğunun belirlenmesi esasına bağlıydı. Gettoda yaşayan her kişi için günlük bir pay belirlenmişti; otuz fenik. Gettoda yaşayan hiç kimse bundan daha fazlasına mal olmayacaktı. Biebow'un idari şefi Joseph Hämmerle gettoya getirilen yemek ve yakıtın ne kadara mal olduğunu hesaplayarak bu *Yahudi payını* belirlemişti.

Hiçbir insanın günde otuz fenikle hayatta kalması beklenemezdi. Bebeği ya da evinde yaşlısı olan ailelere süt için ayrıca gider ekleniyordu, fakat ne süt, ne elektrik ne de yakıt vardı. Başkan yanında çalışan birisinden bu işin hesabını yapmasını istedi. Gettodaki tek bir yetişkinin hayatta kalmasını sağlamak için gereken yemek payı günlük bir mark elli feniğe, yani yetkililerin belirlediği günlük kotanın tam beş katına denk geliyordu.

Gettoya gelen yemek teslimatının çoğu da ya çok azdı ya da işe yaramaz haldeydi. 1940'ın Ağustos ayında gettoya gelen on bin kilo patatesin sadece bin beş yüz kilosu kurtarılabilmişti. Yükün geri kalan kısmı o kadar çürüktü ki, Marysin'deki lağım çukurlarına gömüldüler.

Bu durumda insan 160,000 kişilik bir gettoyu doyurmak için ne yapabilirdi ki?

Açlık isyanlarının başlaması an meselesiydi.

1940'ın Ağustos ayında ayaklanmalar başladı.

Göstericiler başta öfkeli ve sert değillerdi ama seslerini yükseltiyorlardı. Sefil, paçavralar içindeki Yahudiler dalga dalga binalardan dışarı, Lutomierska ve Zgierska Caddeleri'ne akın ettiler ve bir süre sonra gettonun içinde göstericilerin gittiği yönden başka yöne gidilemez oldu.

Rumkowski zor bir ikilem karşısında olduğunu hemen anladı.

Leister daha ilk dakikada Rumkowski'ye eğer gettoda huzur ve düzeni sağlayamazsa Gestapo'nun derhâl Yaşlılar Konseyi'ni feshedeceğini ve hayalini kurduğu getto Yahudileri için özerkliğin bir hayalden öteye gidemeyeceğini açıkça belirtmişti.

Fakat Başkan'ın tahsis edebileceği kendine ait bir polis gücü yoktu. Kumandan Rozenblat'ın bir araya getirdiği, sadece yumrukları ve adam başı bir tane lastik copla silahlanmış elli kolluk polisi göstericilerin önüne bile geçemediler. Caddeler boyunca barikatlar kurup ardından çabucak oradan uzaklaşmayı seçtiler. Ama birkaç tane barikat göstericilerin umurunda bile değildi. Kısa sürede Başkan'ın "özel ikametgâhı"nın olduğu Łagiewnicka Caddesi'ndeki 1 numaralı hastanenin önüne geldiler ve bağırıp, küfredip slogan attılar. Bir de Başkan'ın dışarı çıkıp onlara "konuşmasını" talep eden bir ulak gönderdiler.

Hastanenin içinde kör Doktor Wiktor Miller telefona sarılmış, daha da fazla doktoru göreve çağırıyordu. Almanlar'ın bir önceki savaşında cephede cerrah olarak görev yapmıştı Doktor Miller ve bir Fransız topçu saldırısından sonra yaralanmış bir askerî taşımaya yardım ederken yakınlardaki bir cephane deposu havaya uçmuştu. Patlama doktorun sağ bacağını ve sağ kolunun bazı bölümlerini havaya uçurmuş, gözlerinden girip kafatasına saplanan kemik parçaları iki gözünü de kör etmişti. Bunun üzerine Almanlar doktoru "cephedeki cesareti" için demir haçla onurlandırmışlardı. Ancak gettodaki açlık isyanları sırasında yaptıkları sayesinde adalet denildiğinde akıllara

gelen isim sonsuza kadar onunki olacaktı. Siyah gözlüklerinin ardındaki parçalanmış yüzünün yaralı dokusu terden parlarken sadece bastonu ve bir çift hemşirenin yardımıyla bir yandan en asabi göstericileri yatıştırmak, bir yandan da sedyedeki yaralıları geçici muayenehaneye dönüştürülmüş bekleme salonlarına taşımaya yardım etmek için oradan oraya koşturuyordu. Yine de yaralıların çoğu suçu kendinde aramalıydı; ya gösterici yığınının ayakları altında ezilmişlerdi ya da yorgunluktan veya susuzluktan bitkin düşmüşlerdi. Yiyecek hiçbir şeyleri yoktu ki, isyan etmeye güçleri yetsin. Bekleme salonunun dışında, bir adamın başı bir kaldırım taşının açtığı yaradan oluk oluk kanıyordu. Taş aslında Başkan'ın ikinci kattaki pencerelerine atılmıştı.

İsyanın tüm gettoya yayıldığı bu sıralarda durum artık kesinleşti.

Bunlar olurken Rumkowski'nin kardeşi Józef ve eşi Helena hastanenin idari bölümlerindeki Başkan'ın kaldığı odalara geldiler. İkinci kattaki pencerelerden Rozenblat'ın adamlarının zararsız coplarıyla vurup kırarak isyankâr kitleyi dağıtmak için gösterdikleri acınası çabayı gördüler. Birbirinden ayrı topluluklarda kavgalar çıkıyordu. Adamlar cop vuruşlarından kaçmadan taş ve sopalarla saldırmaya devam ediyorlardı.

Prenses Helena bu durumdan aşırı etkilenmiş, çevresindekilere bunun aynı devrim sırasında Paris'te halkın "aklını kaybedip" birbirine düşman kesildiği zaman gibi olduğunu anlatıyordu. Hiç durmadan pencereyle çalışma masası arasında gidip geliyor, küçük çığlıklar atıp ellerini bir o yana bir bu yana sallayıp duruyordu. Dışarıdaki başkaldırı sahnelerine daha fazla dayanamadı. "Hepimizi öldürecekler," diye kısık sesle bir çığlık attı ve her zamankinden daha çarpıcı bir bayılma numarası ortaya koydu.

Prenses Helena ne zaman bir rahatsızlık geçirse Józef Rumkowski dik dik erkek kardeşine bakardı. Ve sadece orada dururdu; burnunun

dibinde, suçlayıcı bakışlarını Rumkowski'nin gözünün içine dikerek. Ta küçüklüklerinden beri böyle davranırdı.

"Peki, bu durumla ilgili ne yapmayı düşünüyorsun?" dedi Józef.

Ya Rumkowski? Hep böyle durumlarda olduğu gibi anlamsız bir nefret duygusunun yetersizlik ve utanç duygularını nasıl seyrelttiğini hissetti. Nefreti kardeşinin katı paylamalarınaydı, elinden gelen her yöntemi kullanarak ilgiyi olan bitenden kendi bitmek tükenmek bilmeyen zavallılığına çekmek isteyen karısının emir kulu olmasınaydı. Olağan durumlarda öfkesi anında dışa taşardı. Fakat Józef'e karşı hiçbir infilak işe yaramazdı. Kardeşi öyle gözünü dikmeye devam ettikçe bu uzlaşmaz bakıştan kaçmak mümkün değildi.

Neyse ki, ikisinin de bir şey yapmasına gerek kalmadı.

Almanlar çoktan yola çıkmışlardı.

Zgierska'nın aşağılarından tasfiye araçlarının alarmı duyulmaya başlamıştı bile ve sadece göstericilerin arasında değil, Rozenblat'ın topladığı, çoğu zaten ya yere yıkılmış ya da Spacerowa Caddesi'nde ev duvarları boyunca kendini korumaya almış askerlerin arasında da aniden gözle görülür bir tedirginlik patlak verdi. Durumdan yararlanıp Almanlar geldiğinde göstericilere karşı "sert davranıyor" gibi görünebilirlerdi ya da göstericilerin yaptığını yapıp mümkün olduğunca hızlı kaçmayı seçebilirlerdi.

Çoğu ikincisini seçti ancak göstericiler gibi onlar da fazla uzaklaşamadan Alman güvenlik güçlerinden koca bir tabur bütün çıkış noktalarını polis arabaları ve panzerlerle kapattılar. Nereye kaçacağını bilemeyenleri şaşırtmak için araçlardan makineli tüfeklerle ateş açıldı ve bir saniye sonra pırıl pırıl parlayan çelik miğferleriyle askerler her sokaktan, her aralıktan hücum etmeye başladı. Bir iki dakika içinde Łagiewnicka Caddesi temizlenmişti ve geriye bir avuç ceset ve onların arasında yerinden çıkarılmış sokak taşları, terk edil-

miş kasketler ve üzerlerine basılmış duyurular ve afişlerden oluşan acınası bir yığın kalmıştı.

O gece Rumkowski, Kumandan Rozenblat, kör Doktor Wiktor Miller ve nüfus müdürü Henryk Neftalin'le bir toplantı yaptı. Bu üçünün yanı sıra Rozenblat'ın özellikle güvendiğini söylediği polis gücü içindeki bölge kumandanlarından bazıları da vardı.

Başkan, toplantıya katılanları durumu adam akıllı bir gözden geçirmeye davet etti.

Halk, özellikle evde bakılmaya muhtaç bir ailesi olan erkekler, birileri kışkırtmadan sokaklara dökülmezdi. Her mahallede tahrikçiler vardı. Bu azmettiricileri ortaya çıkarmak gerekiyordu; komünistler, sendikacılar ve Poalei Zion'un sol kanadından olanlar; gettonun içinde gizli hücre kuran sayısız insan vardı. Bu insanlar *kendi* yönetimini destekleyenler ile nefretlik Naziler arasında hiçbir fark olmadığını ispat etmek için her şeyi yaparlardı. Söylentilere göre kendi yaşlılar konseyinde de durumdan kazanç sağlamak isteyen, Almanların *Beirat*'ın tümünü görevden almasını sağlamak için tahrikçilerin oyununu el altından destekleyen kişiler vardı.

Başkan, Rozenblat ve Neftalin'den *isim* istedi. İsim listelerine bakılarak ertesi akşamdan itibaren bütün polis birimleri şüphelilerin evlerine baskın yapmak üzere görevlendirildiler. Sosyalist, sendikacı ya da en sıradan suçlu ve tahrikçi olmaları bir şey değiştirmiyordu. Başkan daha baştan hapishane müdürü Schlomo Herceberg'e özel sorgulama hücreleri hazırlamasını emretmişti.

Strateji beklenmedik bir şekilde etkili oldu. Eylülden aralık ayına kadar hiçbir olay olmadı, getto sakindi. Fakat sonra kış geldi ve kış, Başkan'ın düşmanının en iyi dostuydu.

Açlığın.

Durumdan hoşnut olmayanlar yeniden sokaklara döküldüler ama bu sefer o kadar çaresizdiler ki hiçbir şeyden, hele hele birkaç basit cop darbesinden ürkmüyorlardı artık.

*

Gettonun ilk kışıydı.

İnsanların ağzındaki tükürüğü donduracak kadar soğuk bir kış olduğu söylenirdi. Gece yataklarında donarak öldükleri için işe gelmeyen insanlar vardı.

Yakıt Müdürlüğü yıkılmakta olan evlerin parçalanıp tahtalarının toplanması için bir ekip oluşturdu. Başkan'ın açık emriyle tüm yakıt atölyelere, aşevi ve fırın gibi aksi takdirde hiçbir şey yakamayacak yerlere verilecekti. Özel tüketim için yakıt dağıtımı yasaklandı. Bu da doğal olarak yakıtın karaborsa fiyatının bir iki gün içinde on kat artmasına neden oldu. Kesilmiş ağacın çoğu karaborsaya düştü. Yakıt krizi kötüye gittiği sırada gettonun fırınlarına yapılan un teslimatı da durdu. Başkan yetkililerle durumu konuştuğunda kar ve buz yüzünden kendi acil durum malzemelerini alamadıklarını söylediler. Zaman kazanmak için geçici olarak tayınları kısmayı denedi ama bu sefer de fabrikalardaki tedirginliğin yeniden artmaya başladığını fark etti.

Görüntü her gün aynıydı. Karla kaplı yollar, tekerlekleri ve kızak ayakları kara saplanıp dondukları için yerinden oynamayan yük arabaları. Elle çekilen arabaları kaldırıp tekerlek izlerinin olduğu yola koymak için en az dört adam gerekirdi. Yoğun tipi caddelerden ve ara sokaklardan eserken Zgierska Caddesi'nde, Brzezińska'da, Młynarska'da, Drewnowska'da aşevlerinin önünde sıra sıra kadın ve erkekler, ceketler, şallar ve örtüler altında, birbirlerine sıkıca sokulmuş, içine daha da fazla su katılmış çorbayı içerdi.

Şimdi ortaya çıkan huzursuzluklar başka türdendi.

Kızgın kalabalık tamamen hareket halindeydi. Amaçsızca caddelerde toplanıyorlar, o mahalleden bu mahalleye hızlı hızlı hareket ediyorlardı.

Kalabalığa yön veren söylentiydi.

A ratsie is du, a ratsie is du![9]

Bu sözün duyulduğu her yerde insanlar dönüp yiyecek konvoylarının gideceğini düşündükleri yere giden kalabalığı takip ediyorlardı.

Bir yemek arabası Radogoszcz kapısını geçtikten hemen sonra saldırıya uğradı. At arabasının sürücüsü zorla aşağıya çekildi, beş ya da altı adam arabayı omuzlarıyla ittiler ve büyük bir kutlamayla koca arabayı yan yatırdılar. Sarsak adımlarla koşan kolluk gücü vardığında, yere dökülmüş yükteki her bir patates ya da şalgam silinip süpürülmüştü.

Brzezińska Caddesi'nde bir adreste kereste olduğu söylentisi çıktı. Yakıt Müdürlüğü'nün gettodaki ağaç rezervlerinin sayımını yaparken bir nedenle gözden kaçırdığı köhne bir evdi bu sözü geçen kerestenin kaynağı.

Ve yağmacılar anında oradaydılar.

Birisi kendisini barakanın üstüne kaldırtarak öncülük ederken diğerleri baltalar ve testerelerle kesilecek ya da çekip çıkarılacak her şeye saldırdılar ve kısa bir süre sonra baraka çöktü. İçerideki kadın ve erkeklerden yarım düzinesi ezilerek öldüler. Polis sonunda geldi ama arkadaşlarının kaçmadan önce taşınabilecek tahtalardan mümkün olabildiğince çok alabilmelerini sağlamak isteyen adamlar tarafından karşı konularak engellendi.

Durum böyleyken gettonun altı hastanesinin personeli grev yapmaya karar verdi. Üç vardiya gün boyunca çalışıyorlardı, üstelik çalıştıkları yerler o kadar soğuktu ki, gettonun dağıtım noktalarının

9 Takip edin, takip edin! (yay. n.)

önünde kavga ederken ya da ayaklar altında kaldıklarında kolları ve bacakları kırılmış veya soğuktan dondukları için yaralanmış, açlıktan ölmek üzere olan yetişkinleri ve çocukları kurtarmaya çalışan cerrahlar ellerindeki bıçakları neredeyse hissetmiyorlardı. Radogoszcz'den içeri giren yiyecek konvoylarından çok azı gideceği yere varıyordu. Yiyecek istasyonundan yola çıktıklarında saldırıya uğramayanlara gettoya girdikleri zaman saldırıyorlardı. Birkaç adam ana sebze deposunu çevreleyen alçak duvardan atlıyordu. Rozenblat bu durumda her bir yiyecek teslimatını kontrol etmek için çift vardiya çalışan polisler görevlendirdiyse de (her yemek konvoyunda iki, her depoda da en az üç polis vardı) polisler yağmacıların parmaklıklardan girip çıkmasını engelleyemiyorlardı ve bir iki saat içinde bütün ambar boşaltılıyordu.

Sorun *açlıktı*.

Başkan, gettodaki kargaşayla başa çıkmak için hangi önlemi alırsa alsın, açlık sorunu halledilmediği sürece *duruma* hâkim olamayacaktı.

Başkan, gücünü ve kararlılığını göstermek için bütün ek tayınları kaldırdı ve herkesin ekmek payını yükseltti. Mesleğine ve getto hiyerarşisindeki pozisyonuna bakılmaksızın bütün işçilerin haftada dört yüz gram ekmek hakkı olacaktı.

Özel tayınları kaldırmak ilk başta akıllıca bir fikir gibi gözüktü. Daha sonra bunun Başkan'ın en büyük hatası olduğu anlaşılacaktı, öyle bir hata ki, Başkan'ın yönetimine karşı açık bir isyana yol açacak cinsten.

Getto dış dünyaya kapatıldığından beri eldeki yiyecek malzemeleri bariz bir şekilde ayrıcalık sırasına göre dağıtılıyordu.

İlk önce B-tayını denilenler geliyordu.

Beirat anlamına gelen B, merkezi getto yönetimi demekti. B-tayını özellikle güvenilir kişilere dağıtılıyordu. Başkan'ın özel kalem üyelerinden şirket yöneticilerine ve teknik eğitmenlerine; doktorlara

ve diğerlerine doğru aşağıya giden getto hiyerarşisinde bulundukları yere bağlı olarak I'den III'e kadar sınıflara ayrılmış kişilerdi bunlar.

Bir de C-tayını vardı.

C, *Ciezko Pracujacy* demekti ve özellikle ağır işlerle yükümlü işçilere veriliyordu. Normal işçi tayınından pek bir farkı yoktu; ağır işçiler sıradan fabrika işçisinden günde elli gram daha fazla ekmek ve belki de birkaç kepçe fazladan çorba alıyordu. Ancak bu fazladan verilen tayın sembolik olarak önemliydi; çünkü ağır işte çalışmanın kazançlı olduğunu kanıtlıyordu.

Ekmek dağıtımının genel olarak artırılmasını desteklemek için C-tayınının kaldırılacağı öğrenildiğinde Drukarska ve Urzednicza Caddeleri'ndeki marangozlar greve gitmeye karar verdiler. C-tayınının değiştirilmemesinin yanında bir de saatte otuz fenik ücret artışı talep ettiler.

Başkan'ın bunu kabul etmesi tabii ki mümkün değildi. Drukarska'daki marangozlar fazladan tayın almaya devam ettikleri takdirde yakında çok miktarda işçi kendi mesleklerinin de fazladan yiyecek tayını gerektirdiğini söylerdi. Rozenblat'a birliklerini hazır tutmasını emretti. Rozenblat polis müfettişi Frenkel idaresinde yetmiş adamını Drukarska Caddesi'ndeki marangozhaneye yolladı. Polisin binanın çevresini sardığını gören birkaç işçi binayı terk etti ama işçilerin çoğu ikinci katı işgal ettiler ve önce Frenkel'in sonra da fabrika sorumlusu Freund'un sayısız ricalarına rağmen binayı terk etmeyi kabul etmediler. Yetmiş kişilik polis gücü üst kata saldırıya geçtiğinde farklı işlemlerden geçmiş ahşap eşyaların yağmuruyla karşılaştılar. Polislerin kafasına düşen tahta tabureleri raflar, koltuk ayakları, masa bacakları takip etti. Yüzlerini korumak için kollarını siper ederek merdivenden üst kata çıkan polisler grevcileri birer birer etkisiz hale getirip dışarıya çıkarmaya çalıştı. İşçilerden karşı koymadan teslim olan bir kişi bile olmadı. Tam tersine, fabrika sorumlusunun heyecanla Rumkowski'ye

telefonda rapor ettiği gibi, teslim olan işçilerden birkaçı daha sonra hastaneye götürüldü. O kadar açtılar ki, daha müfettiş Frenkel'in adamları kelepçeleri takamadan halsizlikten yığılıp kalmışlardı.

Freund tam telefonu kapamıştı ki Jakuba 12 numaradaki üniforma terzihanesinin fabrika sorumlusu Wiśniewski aradı ve oradaki işçilerin de Drukarska ve Urzednicza'daki marangozlara destek olmak için işi bıraktıklarını haber verdi. Wiśniewski şaşkındı. Terzihanesi apoletleri ve yaka işaretleriyle beraber neredeyse on bin Wehrmacht üniformasının son teslimatını yapmak üzereydi. İdareciler üniformalarını zamanında almazlarsa nasıl tepki göstereceklerdi? Wiśniewski tam telefonu kapamıştı ki sekreterlikten Estera Daum, Marysin'den bir telefon geldiğini haber verdi. Bu sefer de bir grup mezarcı, mezarcılar derneğinin sözcüsüyle yolladıkları mesajda eğer fazladan ekmek ve çorba paylarını almaya devam etmezlerse daha fazla mezar kazmayacaklarını söylüyorlardı. Neden, diyorlardı, sadece mezarcılar kötü çorbayla cezalandırılsınlar? Yaptıkları iş daha önce C-tayını alan işçilerin yaptığı işten daha az ve önemsiz mi sayılıyordu?

Rumkowski, "Bu durumda ne yapmamı istiyorsunuz?" dedi sadece.

Derdini neredeyse ağlayarak anlatan Wiśniewski'den farklı olarak mezarcılar derneğinin sözcüsü, Bay Morski'nin biraz daha nüktedan bir tavrı vardı.

"Şimdilerde ölüler dahi sıraya girmek zorunda," diye cevap verdi.

Aynı sabah Marysin'de eksi yirmi bir dereceyi ölçtüklerini belirtti Bay Morski; bu bilgiyi Başkan'ın mezarcı ekibinin önemli ve güvenilir bir elemanı olan Bay Józef Feldman'dan almıştı. Sabahleyin şehirden on iki yeni ölü gelmişti. Çukur kazıcıları hep yaptıkları gibi kazma kürekle toprağı kazmaya girişmişler ama en üst tabakayı bile aşamamışlardı.

"Peki, benim bu durumda ne yapmamı istiyorsunuz?" diye sabırsızca tekrarladı Başkan.

Ama Bay Morski dinleyemeyecek kadar kendi derdiyle meşguldü. "Yan yana dikmek lazım," dedi. "Eğer üst üste koymak yerine yan yana ayakta dizersek daha az yer kaplarlar."

Fakat artık gettonun reisine gına gelmişti. Yazmanlıktaki canla başla çalışan santral memurları ve daktilocular denizini yardı, dış kapıyı çekip açtı ve bağırarak Kuper'e derhal arabayı hazırlamasını söyledi. Ardından Jakuba Caddesi'ne kadar olan kısa yolu gitti. Bay Wiśniewski, Başkanı kapıda karşıladı ve soğuktan donduğu için mi yoksa Bay Başkan mümkün olan en kısa zamanda fabrikasına geldiği için yağcılığa hevesli olduğundan mı belli olmayan bir şekilde ellerini ovuşturdu.

Çalışmayı reddeden üniforma dikicileri itaatkâr bir şekilde iş tezgâhlarının başında oturmuşlar, yüzlerindeki beklentili ifadeyle Bay Başkan'a bakıyorlardı.

Wiśniewski: "Onlara vurdum."

Başkan: "Pardon?"

Wiśniewski: "Onlara sopayla vurdum. Çalışmak istemeyenlere yani."

Başkan: "Ama sevgili Bay Wiśniewski, nasıl oluyor da böyle bir hakkı kendinizde bulabiliyorsunuz anlamıyorum, onlara vuracak biri varsa o da benim!"

David Wiśniewski'nin o anda kıpkırmızı yanan kulaklarından mı ya da kaçamak gülüşleri çabucak saklayan bir avuç kadın elinden mi ya da kahverengi Wehrmacht üniformalarının en arkadaki duvar boyunca sıra sıra dizildiği (sadece göğüs ve gövdeleri olan ama hepsi uygun adım giden kahverengi vitrin mankenlerinden bir ordu!) buz gibi fabrika binasındaki garip havadan mı bilinmez, ama sanki bir-

den yaşlı adam ilham aldı ve beklenmedik bir şekilde, birisi destek olmak için kolunu veya dirseğini uzatmaya vakit bulamadan dengesiz iş tezgâhlarından birinin üstüne çıktı ve daha yeni lanetlediği o sosyalist kışkırtıcılardan biri gibi yumruğunu havada tutarak bir konuşma yaptı; daha sonra oradaki herkes, hatta getto kayıtlarını tutan kişi bile, bu konuşmanın şimdiye kadar yaptığı en etkileyici konuşma olduğunu kabul edecekti:

"Beni ilk kınayanlar sizlersiniz, siz kadınlar, bana karşı kışkırtıcılık yapanlara arka çıkıyorsunuz! Ama bana dürüstçe söyleyin; size gettoda çok az sayıda kişiyi kayırdığımı ve diğer herkesi köle maaşıyla çalışmaya zorladığımı söylersem benim hakkımda ne düşünürsünüz!

Her anımda sadece ve sadece gettonun iyiliğini göz önünde tutuyorum. Çalışma yerlerindeki huzur ve sakinlik hepimizin tek kurtuluşudur!

(Aksini düşünenlere yazıklar olsun!)

Hepimizin ALMAN SAVAŞ GÜCÜ için çalıştığını bilmiyor musunuz? Bir an için bile olsa bunu hesaba kattınız mı? Peki, tam şu anda –ben tam bunu söylerken– Alman askerleri içeri girse ve silah zoruyla sizleri daha sonra gettodan göndermek üzere bir yerde toplasa ne yaparsınız?

Zavallı ailelerinize, kocalarınıza, çocuklarınıza ne dersiniz o zaman?

[Kadınlar sanki siper çukurlarında saklanıyormuşçasına iş tezgâhlarının arkasına çömeldiler.]

Tahrik ve kışkırtmanın yer aldığı gettodaki bu ve bunun gibi bütün çalışma yerlerinde bugünden itibaren ÇALIŞMA YASAĞI uygulanacaktır.

BAY WIŚNIEWSKI! DERHAL TÜM İŞÇİLERİ BURADAN ÇIKARTIN. FABRİKA GİRİŞLERİ MÜHÜRLENSİN!

Şu andan itibaren hiçbir tayın dağıtılmayacak. Tüm grevcilerin kimlik kartları ve iş defterlerine el konulacak. Gettonun yararına olanın sizin de yararınıza olduğunu anladığınız zaman iş yerlerinize geri dönebilirsiniz!"

Grevciler altı gün dayandılar.

30 Ocak'ta Rumkowski geçerli olan şartlarda çalışmayı kabul edenler için fabrika kapılarının açıldığını ilan etti. Grevcilerin hepsi iş yerlerine geri döndüler. Hikâye orada sonlanabilirdi.

Ama orada sonlanmadı.

Rumkowski grev sonlandırıldıktan iki gün sonra, 1 Şubat 1941'de intikamını aldı. Bu sefer gettonun *resort-laiterleri*[10] önünde yaptığı bir başka konuşmada grevlere katıldığı ispatlanmış bütün "huzur bozucular ve zarar vericiler"in gettodan gönderilmesi fikrini açıkladı. Getto kayıtlarına göre o gün listede adı geçen yüz yedi kişiden otuzdan fazlası Drukarsaka'daki mobilya atölyesinden bir o kadarı da Urzednicza Caddesi'ndendi.

O gün "işten çıkarılan" ve Drukarska Caddesi'ndeki atölyeyi terk edenlerden birisi de o zaman otuz yaşlarında olan tahta oymacısı Lajb Rzepin'di.

Lajb Rzepin grev eylemlerine katılmıştı, hatta ikinci katta barikat kurup polislere yaralayıcı maddeler atanların arasında o da vardı.

Ama Lajb Rzepin'in ismi hiçbir zaman gönderilenlerin listesinde geçmedi.

8 Mart 1941'de, zorla gönderilenlerin gettodan yollandığı gün, Lajb Rzepin Bazarowa'daki Winograds *Küçük Mobilya Fabrikası*'nda yeni işine başladı. Elinde tutkal çubuklarıyla yanında durduğu uzun

10 Resort işletmeleri. (ç. n.)

iş tezgâhının etrafında çıt çıkmıyordu. Kimse kafasını işinden kaldırmıyor, hiç kimse hainin yüzüne bakmaya cesaret edemiyordu.

O günden sonra ihanetin uzun gölgeleri gettonun üzerine düşmeye başladı. Yahudi Yahudiye karşı oldu; hiçbir işçi hakkı olan ekmek parasını istemenin dışında bir şey yapmamasına rağmen, ertesi gün iş karnesinin elinden alınmayacağından ve gettodan uzaklaştırılmayacağından emin değildi. Ama Chaim Rumkowski söylenti ve dedikodunun gettoda nasıl yayıldığını biliyordu. Gettonun *resort-laiterlerine* yaptığı konuşmada verdiğinden daha fazlasına hiçbir zaman sahip olmadığını söylemişti. Ama *verme* hakkı, ona *alma* hakkını da vermişti. Daha açıkçası herkesin istemeye hakkı olan ekmeği çalmak isteyen kötü kalpli, sorumsuz insanlardan alına hakkını.

"Bu açıdan," dedi ve Talmud'dan bir alıntıyla devam etti: "*Verdiği karardan emindi.*"

Böylece yüksek makamlarca karar verildi. Gettoda herkes çalışacaktı.

Herkes kendi geçimini sağlayarak toplumun da yararına hizmet ediyordu.

Yine de gettoda bir sürü toplumu umursamayan ve geçimini sağlamak için kendi yollarını deneyen insanlar vardı. Bazıları Dworska ve Łagiewnicka Caddeleri'nin köşesindeki tuğla deposunun arkasında kömür bulmak için toprağı kazıyordu. Arkadaki bu alan uzunca yıllar boşaltım alanı olarak kullanılmıştı. Genellikle asıl kömür tabakasına ulaşmak birkaç saat alıyordu. Önce öfkeyle uçuşan sivrisineklerin altında çürümüş sebze sapları ve yemek artıklarından vıcık vıcık bir katmanı eşeleyip dibini bulmak sonra da içi elleri kesen kırık çömlek parçalarıyla dolu ıslak kumu kat kat kazmak gerekiyordu.

Burada kazı yapan bir düzineden fazla çocuğun arasında Gnieźnieńska Caddesi'nden Jakub ve Chaim Wajsberg de vardı. Jakub on yaşındaydı, Chaim de altı. Yanlarında kazma ve kürek vardı ama eninde sonunda ellerini kullanmak zorunda kalıyorlardı. Omuzlarına bağladıkları çuvallar sonra öne doğru kayıyor ve karınlarıyla aynı hizaya geliyordu ve böylece geriye bu paha biçilmez siyah altını hemen çuvala atmak kalıyordu.

Son zamanlarda birilerinin damıtım yerinin fırınlarından kalma kömüre rastlaması pek nadir gerçekleşiyordu. Ama şansları varsa çamurun içinden eski bir odun parçası ya da bir kumaş parçası veya kömür tozuna bulanmış herhangi bir şey çıkarabiliyorlardı. Öyle bir

kumaş ocağa koyulduğunda en az iki saat yetecek eşit yanan ve sağlam bir ateş elde edilebilirdi ve Jojne Pilcer Meydanı'nda satıldığında en az yirmi otuz fenik çıkarmak mümkündü.

Jakub ve Chaim genellikle yan bahçeden iki kardeşle, Feliks ve Dawid Frydman'la beraber çalışırdı ama bu rahatsız edilmeden çalışmalarını garantilemiyordu. Kömür avına çıkmış yetişkinlerden birkaçının yakınlara gelmesi yeterdi; bir anda kömür çuvalları yok olurdu. Çocuklar bu yüzden toplanıp gözcülük yapması için Adam Rzepin'i tutmuşlardı.

Adam Rzepin, Wajsbergler'in üst katında otururdu ve mahallede ona "Çirkin Adam" ya da "Üççeyreklik Adam" derlerdi, çünkü doğarken yamulmuş gibi görünen bir burnu vardı. Adam her yalan söylediğinde annesi çevirdiği için burnunun böyle eğri olduğunu söylerdi. Ama bunun da yalan olduğunu herkes bilirdi. Adam, babası ve zihinsel özürlü kız kardeşiyle yaşardı, Bayan Rzepin'i henüz gören olmamıştı.

Adam'ın gettodaki ilk yıllardan tek hatırladığı karnının içinde yara gibi sürekli sancı veren açlıktı. Yaranın sancısını geçirmek için genç altın arayıcılarına gözcülük yapmak uzun vadede yetmiyordu. Bu yüzden Moshe Stern nadiren tuğla deposuna uğrayıp da kendisine bir iş için yardım etmesini istediğinde Adam memnuniyetle kabul edip gözcülüğü hemen bırakıyordu.

Moshe Stern, getto dış dünyaya kapatıldıktan sonra her türlü yanıcı maddenin ticaretini yapıp servet kazanan binlerce Yahudiden biriydi. Ailelerinden sorumlu erkeklerin çoğu elverişli buldukları, farklı farklı yerlerde kömür ve kömür briketlerinden depolar yapmaya çalışıyordu. Bazı kilitleri maymuncukla açmak mümkündü ve işte o zaman paha biçilmez siyah altın yeniden piyasaya düşüyordu. Bir de eski ahşap mobilyalar, çekmeceli mutfak dolapları, yer ve pencere çıtaları, merdiven parmaklıkları ve kesilip yığılabilecek her türlü basit kerestenin ticaretinde de para vardı. Bu şekilde tomarlanmış

odunun kilo başına fiyatı yazın yirmi feniğin altına düşüyordu ama kış yaklaştıkça iki ya da üç rumkiye çıkardı. Bir diğer deyişle talep zamanını beklemeyi göze almak gerekiyordu. En kötü kışlarda, kömür madenlerinin ulaşılmaz olduğu zamanlarda yani, insanlar abartısız, üzerinde oturup yattıkları ne varsa onları yaktılar.

Polis defalarca Moshe Stern'i yakaladı. Annesi onu yaşlılar evinin üstündeki çamaşır odasına saklamaya çalışırdı. Söylentilere göre Stern'in gizli deposu oradaydı. Fakat kolluk gücü gelip onu oradan da çıkarırdı.

Stern'in yeni Zawadzki olmaya çalıştığı söylenirdi.

Zawadzki gettonun kaçakçılar kralıydı. Çatıların üzerinden kaçma alışkanlığı olduğu için ona "ip cambazı" da derlerdi. Şehrin Ari bölümlerinden gettoya geçmenin tek yolu buydu, çünkü getto sınırına yakın binaların toprağın altına kazılmış su ve kanalizasyon giderleri yoktu.

Parfümler, bayan sabunları, şeker, kahvaltılık çavdar, konserveler, gerçek Alman lahanasından turşulanmış öküzdiline kadar her şey. Tüm bunlar Zawadzki aracılığıyla gettoya gelen malzemelerden bazılarıydı. Zawadzki 1940 Eylül'ünde gecenin geç bir saatinde gettonun Lutomierska tarafında sırt çantası kakao tozu, sigaralar ve bayan trikolarıyla dolu halde Yahudi polisine yakalandı. Polis sorgulanması için Bałuty Meydanı'ndaki birinci polis bölgesinin binasına götürüldü. Almanlar Zawadzki'nin Yahudilerce yakalandığını duyunca Litzmannstadt'a bir araba çağırdılar. Yahudi polisler Zawadzki'nin sonunun geldiğini anlayınca son bir dileğinin olup olmadığını sordular. O da tuvalete gitmek istediğini söyledi. İki polis Zawadzki'yi bahçedeki tuvaletlere götürdü. Zawadzki'nin kolunu kelepçeyle tuvalet kapısına bağladılar sonra da dışarıda nöbet tutarken dikkatlice kapının altından gözüken ayakkabılarına baktılar. Polisler bir saatten daha fazla Zawadzki'nin

ayakkabılarına baktılar. Sonra da içlerinden biri cesaretini toplayıp kapıyı kırdı.

Ayakkabılar yerli yerindeydi, kelepçeler de ama Zawadzki yoktu.

Tavanda ardına kadar açık kapak nereden kaçtığını gösteriyordu.

Kaçakçı Zawadzki bir efsaneydi. Herkes Zawadzki hakkında konuşuyordu. Ama Zawadzki bir Polonyalıydı; gettonun Ari bölümlerinden geliyordu. Ve gettoda istediği kadar kalıp sonra da *dışarı çıkıyordu!* Adam, özgür olduğunu düşlediği zamanlarda kaçakçı Zawadzki gibi bir sırt çantası ve ipinin olduğunu hayal ediyordu. Bir gün Zawadzki gibi büyük balığı yakalayacağını, bu hayatta basit bir *luftmentsh*'ten daha fazla bir şey olacağını hayal ediyordu.

Bir sabah Adam'ın hayalleri neredeyse gerçekleşti. Moshe Stern sürüyle habercisinden birini Adam'ın her zamanki gibi çocuklara gözcülük yaptığı tuğla deposuna yolladı. Mesaj bir *pekl* olduğuydu. *Pekl* süt tozundan kömür briketlerine kadar –bir tomar, bir paket, bir koli– her şey olabilirdi. Adam Rzepin soru sormamayı öğrenmişti. Söylenen adrese, Łagiewnicka Caddesi'nde boşaltılmış bir bodrum katına geldiğinde ortada *pekl* falan yoktu, sadece Moshe Stern vardı.

Moshe Stern ufak tefekti ama sanki daha iri biriymiş gibi yürürdü. Emir verdiğinde ya da açıklama yaptığında kararlı bir bürokrat gibi kollarını göğsünün önünde çapraz kavuştururdu. Ama şimdi farklıydı. Moshe Stern, Adam Rzepin'e doğru iki kararlı adım attı ve omuzlarından tuttu. Düşünceli ya da gergin olduğu zamanlarda hep yaptığı gibi dudaklarını yaladı.

"Sözü edilen paket," dedi, "çok önemli birisine teslim edilecek." Bu adam o kadar önemliydi ki, eğer polis tarafından yakalanırsa ya da sorgulanırsa *hiçbir koşulda* paketi Moshe Stern'den aldığını söylemeyecekti. Buna söz verebilir miydi?

Adam söz verdi.

Moshe, Adam'ın gettoda güvenebileceği tek kişi olduğunu söyledi ve sonra da paketi verdi.

Bir zamanlar Gnieźnieńska Caddesi'ndeki bahçenin tam ortasında sağlam kökleri ve büyük dallarıyla sanki Paris veya Varşova'daki büyük bulvarlardan çıkıp gelmiş gibi görünen devasa tepesiyle bir kestane ağacı dururdu. Ağacın altında, kuklacı Fabian Zajtman'ın içine sadece kuklaların sığabileceği kadar dar, tahtadan yapılmış yan yana iki kulübeden oluşan atölyesi vardı. Kulübenin tavanındaki metal çengellerde uzun ceketli hahamlar ve başörtülü çiftçi kadınlar asılıydı, hepsinde de aynı gülüş ve çaresizlik vardı. Yazları, ahşap tavanın altı sıcak olduğunda Zajtman iş aletlerini alıp dışarıda, kestanenin altında oturmayı tercih ederdi. Çocukların arasında oturup kuklaların başlarını yontar ve bulutların bahçenin üzerindeki açık mavi gökyüzünden geçişini izlerdi. Bir keresinde Wajsbergler'in evine ziyarete gittiğinde, "Fırtına dinleneceği zaman nereye gider, bilir misin?" diye Adam'a sormuştu ve arkasında yüksek ve kapkara bulutların çoktan kümelenmiş olduğu ağacın tepesini göstermek istercesine kafasını yukarıya kaldırmıştı. O günden beri kestane ağacının tepesinde gerçekten neyin saklı olduğu düşüncesi Adam'ı hep korkuturdu; özellikle yaprakların hareketsiz durduğu ve havanın Bałut'un aşağısına doğru giden dar sokaklardaki fırın gibi sıcak olduğu günlerde.

Fabian Zajtman savaştan kısa bir süre önce öldü. Onu iş tezgâhının üzerine boylu boyunca uzanmış buldular, sanki fırtına elinde tuttuğu keskiyi ve oyma tahtasını çekip atmak için öfkeyle geri dönmüş gibiydi. Gnieźnieńska Caddesi'nin etrafında yere tükürüp bu Zajtman'ın yaptığı gibi lanetli işlerle uğraşmanın bir Yahudi için iğrenç bir şey olduğunu söyleyen birçok Ortodoks belirmişti.

Sonra Almanlar geldi; gettoyu çevreleyen tel örgü, tam olarak Zajtman'ın kulübesinin dışından çekildi ve Bayan Herszkowicz, şimdilerde *die Hauswartin* diye çağrılıyordu, kestane ağacını devirdi ve odun yaptı. Ayrıca Zajtman'ın iki kulübesini de parçalara ayırdı.

"Şimdi o kadar çok odunum var ki, savaş boyunca hatta sonrasında bile yeter," diye böbürlendi.

Gnieźnieńska Caddesi'nde insanlar bir zamanlar kestane ağacının doldurduğu boşluğa alıştılar ama Adam ağacı ve fırtınayı bir türlü aklından çıkaramadı. Kestane ağacı olmayınca fırtına nerede dinleniyordu? Gettoda bir tek ağaç bile yoktu. Adam şiddetle esen fırtınanın içinde gittikçe çoğalan öfkeyle nasıl da dolanıp durduğunun farkındaydı. Bu sonu gelmeyen gümbürtüden kurtuluş yoktu. Gidecek hiçbir yer de yoktu. Dikenli tellerin bu tarafında özgürlüğe giden tek bir yol vardı, Zawadzki bunu kanıtlamıştı: Bu yol *yukarı* doğru gidiyor, olmayan ya da içinden geçebilmek için yaratılması gereken pencerelerden veya deliklerden geçiyordu.

Adam Rzepin, Jakuba 12'den fazla uzakta olmayan ağaçsız bir arsada elinde paketiyle şu çok önemli kişinin çıkıp gelmesini bekledi.

İlk gelen, şapka ve takım elbisesinin üzerine açık renk, şık bir gabardin palto giymiş çok genç bir adamdı. Adam'a savaştan önce Bajka sinemasında gösterdikleri Amerikan gangster filmlerini hatırlatmıştı. Kendisini bir gölge gibi takip eden iki kişi olmasa adamın Avrupa'nın herhangi bir sokak köşesinde duran birinden farkı yoktu. İki iri yarı adam: *politsajten* gibi gözüküyorlardı ama bereleri ve kol bağları yoktu.

"Mallar sende mi?" diye sordu açık renk gabardin paltolu adam.

Adam başını salladı.

Üçüncü adam ilk o zaman ortaya çıktı.

Sonrasında Adam Rzepin bu üçüncü adamın bir Alman subayı olduğunu nasıl olup da hemen anladığını kendi kendine sordu. Yeni gelen adam sivil giyinmişti ama yine de başını ya da gözlerini yana çevirirken tüm vücudunun da ihtiyatla dönüşünde görev başındayken giydiği üniforma açıkça görülüyordu.

Açık renk gabardin paltolu adam ona Bay Stromberg diyordu. Öyleyse bu adam bütün gettodaki en tanınmış polis amiri SS-Kriminaloberassistent Stromberg olmalıydı. Stromberg bir Volkdeutcher'di, daha Naziler gelmeden çok önce Łódź'da yaşayan Almanlardandı.

Stromberg sürekli gülümsüyordu ama sanki derin lağım çukurunda yürüyormuş gibi hareket ediyordu. Stromberg, Adam'a bakmadı bile, yalnızca açık renk gabardin paltolu adama döndü ve nağmeli lehçesiyle tekrarladı, "Paralar onda mı?"

Bay Kriminaloberassistent[11] Stromberg sorusu bir baş sallamasıyla onaylandıktan sonra sivil kıyafetleri içinde ancak rahatlayabilmiş gibiydi.

Adam bunu paketi uzatma zamanının gelmesi olarak yorumladı; paketi gabardin paltoluya verdi, o da Hanuka'daki sabırsız bir çocuk gibi hemen kâğıdı çekiştirip yırtmaya başladı. Bir süre sonra parmaklarının arasında pırıl pırıl parıldayan altın bir zincir tutuyordu. Paltolu, Adam'a sırtını dönmesini emreden çabuk bir hareket yaptı. Hani bir kadın giyinirken utanmasın diye sırt dönülür ya işte onun gibi bir hareketti bu; sonra da alelacele Adam'ın avcuna bir on mark sıkıştırdı.

Ardından ikisi de –hem gabardin paltolu genç Yahudi, hem de Alman Emniyet Müdürü– ortadan kayboldu. Sadece, sanki Adam'ın takip etmediğinden emin olmak istercesine kollarını tehditkâr bir şekilde yanlarında tutan iki asker kaldı.

Adam'ın Stromberg'e altın eşya satan gabardin paltolu adamın kim olduğunu anlaması birkaç ay sürdü. Bunu anladığı sırada tüm getto, işgal kuvvetlerinin bütün subaylarıyla arasının çok iyi olduğunu düşündükleri genç Yahudi polis amiri Dawid Gertler'i konuşuyordu.

11 (Alm.) Emniyet Müdürü rütbesinde bir SS amiri. (ç. n.)

Adam, Piwna Caddesi'ndeki fırının önünde kuyruğa girmişti. Şimdilerde bütün fırınlar kendi ekmeğini yapıyordu ve çok fazla kıtlık vardı, tayını garantiye almak istiyorsan sabah erken kalkman gerekiyordu.

Piwna Caddesi. Ekmek kuyruğu. Birkaç *dygnitarze* sıranın önüne geçiyor.

Gabardin paltolu genç adam tekrar ortaya çıkıyor. Bu sefer de yanında iki koruması var. Kuyruktan itiraz sesleri duyuluyor. Korumalar gürültü çıkaranları susturmak için coplarını kullanmaya hazır, öne doğru kararlı bir adım atıyorlar. Ama bu sefer hep olan şey olmuyor. Yol vermesi gerekenler Rumkowski'nin *Beirat*'ından gelmiş takım elbiseli adamlar.

"Gettoda en uzun süre bekleyen kişi ekmeğini en önce alacak," diyor paltolu adam.

"Gertler, Gertler, Gertler!" diye bağırıyor kuyruktakiler, elleri havada, kafaları önde, ünlü bir sporcuya tezahürat yaparcasına.

Ve Dawid Gertler şapkasını göğsüne bastırıp bir sirk göstericisi gibi başını öne eğerek selam veriyor. Adam Rzepin ne pahasına olursa olsun kuyruktaki yerini bırakmıyor; bu güç sahibi genç adamın kendisini tanımasından korktuğu için yukarı doğru da bakmıyor. Kuyruktaki insanlar, genç Dawid Gertler'in sırf nefret edilesi Almanlarla iyi geçinmek için onların ruhlarını satmaya hazır olduğunu bilselerdi acaba daha da fazla mı alkışlarlardı?

Ama belki de bunun bir anlamı yoktu.

Yeter ki ekmek herkese adil ve eşit dağıtılabilsin.

Getto Kayıtları'nda her gün yenilenen sütunlardan biri de günlük doğum ve ölüm sayılarıydı. Buna ek olarak bir de kendi elleriyle can verenlerin isimlerinin yazıldığı bir bölüm vardı.

Kayıtlarda *kendi elleriyle can verdi* diye yazardı. Ama gettoda sadece *ipi boyladı* denirdi. Bu kavramla beraber gettonun zaten zengin olan kelime dağarcığı sadece intihar etmek anlamına gelen değil, aynı zamanda resmi kurumların buradaki yaşanması gereken hayata koydukları tüm sınırları aşmak anlamına da gelen bir ifadeyle daha da genişledi.

1941 Şubat ayının ilk haftasında kayıtlara göre yedi kişi ipi boyladı. Bunlardan bazıları apaçık intihardı. Rumkowski'nin konut ofisinden orta yaşlı bir memur tam da günün ortasında Zgierska Caddesi'nin kuzey bölümündeki dikenli tel bariyerini güçlendirmek için konulmuş tahta parmaklığın altından geçmeyi denemek istemiş, kaçma teşebbüsü için seçebileceği bütün yerler içinde bula bula tüm gettodaki en iyi gözlenen yeri bulmuştu. Buna rağmen birilerinin onu fark etmesi zaman almıştı. İki yüz metre ötedeki nöbetçi polis bir şeylerin ters gittiğini anlayana kadar Almanları ve Polonyalıları gettonun içinden diğer tarafa taşıyan tramvay adamın sıkışmış kafası ve omuzlarının yanından birkaç kere geçmeye zaman bulabilmişti. Memur, fark edildiği zaman yerde dümdüz yatıp dehşet içindeki nöbetçinin ateş etmesini beklemişti.

Diğer vakalar bu kadar açık değildi.

Çoğunlukla gece vardiyasından evine dönen işçilerdi söz konusu olan.

Getto içinde bir yerden bir yere giden herkese getto sınırından olabildiğince uzak durmaları emredilmişti. İki yüz elli metrelik bir güvenlik aralığından söz ediliyordu. Her şeye rağmen tel örgüye yaklaşılması gerektiğinde bunun gün ışığında, Alman nöbetçilerin gözleri önünde ve sorulduğunda söylenecek belirgin bir niyetle yapılması öneriliyordu.

Fakat yorgun ve perişan haldeki vardiya işçileri için getto sınırı boyunca kestirmeden en yakın tahta köprüye giderek bir mahalle geçmek ya da iki yüz metre kazanmak hep cezbediciydi.

Ve belki de karanlıktı. Kestirmeden giden göremedi.

Diğer taraftaki nöbetçi de belki tam olarak görememişti.

Ve belki evine giden kadın veya erkek Almanca bilmiyordu.

Ya da tam o sırada bir tramvay geçtiği için nöbetçinin bağırırken ne dediğini duymadılar..

Ya da hiç tramvay geçmedi. Nöbetçi sadece bağırdı ve çok önceden evinde olması gereken kadın veya erkek paniğe kapıldı ve koşmaya başladı.

Nöbetçi de bunu kaçmaya teşebbüs olarak yorumladı. Ve ateş açıldı.

1941 yılının Şubat ayında ölen yedi kişiden en az dört tanesi bu şekilde ipi boyladı. Bilerek mi ölümü çağırmışlardı ya da bitkinlikten doğru karar veremeyecek halde miydiler? Ya da belki de bilinçli bir gaye ile bilinçsiz bir seçim arasında hiç fark yok muydu? Belki de adımlarını sınıra doğru çevirdiler, çünkü gidecek başka bir yerleri yoktu.

Birkaç hafta sonra, 1941 yılının Mart ayında, Getto Kayıtları'nda kırk yaşındaki Cwajga Blum'un tam on üç kere ipi boylamayı denedikten sonra bu şekilde intihar etmeyi başardığı bildirildi.

Cwajga Blum, Limanowskiego Caddesi'nde otururdu. İki kadınla daha paylaştığı dairenin tek penceresi doğrudan sınır çizgisine bakardı. Limanowskiego Caddesi, Bałuty Meydanı'nda boşaltılan Alman gıda ve iş malzemelerinin nakliyesi için kullanılan ana yoldu ve bu yüzden özellikle çok iyi gözetim altında tutulurdu. Ayrıca biraz yukarıda gettonun kuzey ve güney lobunu birbirine bağlayan gettonun üçüncü tahta köprüsü, köprünün iki ayağında da her yerden görülen kırmızı ve beyaz çizgileri olan nöbetçi kulübeleri vardı. Cwajga Blum, köprünün güney ayağındaki nöbetçiye gidip ne istediğini söyledi.

Kulübedeki nöbetçiye, "Vur beni," dedi.

Nöbetçi hiçbir şey duymamış gibi yaptı. Bir sigara yaktı, tüfeğin kayışını omuzundan aşağı kaydırdı, tüfeği dizlerinin üzerine koydu ve dipçik ve namlunun çevresindeki detayları incelediğini gösteren hareketler yaptı.

Kadın, "Ne olur," diye yalvardı, "vur beni."

Her gece kulübede aynı nöbetçi vardı. Ve aynı Cwajga.

Bu dert birkaç hafta devam ettikten sonra nöbetçinin komutanı Yahudi kolluk gücünden konuyu halletmelerini istedi.

Kadının bu şekilde rahatsız etmesine tabii ki bir son verildi.

Artık Cwajga Blum'un Limanowskiego Caddesi'ne bakan kapısı yirmi dört saat boyunca Rozenblat'ın iki adamı tarafından kontrol ediliyordu. Cwajga evin kapısından çıkar çıkmaz Yahudi polisler gelip kadını tekrar koruma altına alıyorlardı.

Cwajga Blum, bu sefer de arka kapıdan çıkmayı denedi. Ama polisler kadının niyetini çoktan anlamışlardı. Bahçe kapısından çıkar çıkmaz geliyor ve kadını tekrar eve sokuyorlardı.

Bu kaçıp yakalamaca oyunu on iki kere tekrarlandı. On üçüncü seferde Cwajga Blum onu gözetleyen polisleri atlatmayı başardı. Şansına aynı zamanda *Schupo*, nöbetçi listesinde bir rotasyon uygulamıştı. Limanowkiego Caddesi'ndeki mahcup jandarma Marysin'e yollanmıştı ve onun yerinde daha cesur bir meslektaşı duruyordu.

"Lütfen, beni vur," dedi Cwajga Blum.

"Sen önce benim için biraz dans et de sonra bakarız," dedi yeni gelen jandarma.

Rozenblat'ın adamları ne olup bittiğini anlayamadan Cwajga Blum tel örgünün diğer tarafında çaresizce dans etmeye başladı. Dans gösterisi bittiğinde nöbetçi nişan alıp kadını iki kere göğsünden vurdu. Kadının vücudu yerde boylu boyunca uzanırken bile hareket edince garanti olsun diye bir kere daha ateş etti.

Cwajga Blum'un hikâyesi gettoda farklı şekillerde anlatıldı. Hikâyelerden birine göre daha önce Wesoła Caddesi'ndeki hastanenin psikiyatri bölümünde yatmıştı ama yatağını *Beirat*'tan yüksek mevkideki birisine vermek zorunda bırakılmıştı.

Bir başkasına göre de Cwajga Blum'un zihni o kadar bulanıktı ki, bir gettoda olduğunun farkında bile değildi ve Limanowskiego Caddesi'ndeki nöbetçiye kesinlikle *beni vur, beni vur* dememiş tam aksine *beni içeri kapat, beni içeri kapat* demişti, çünkü nöbetçi askeri hastanedeki görevlilerden birine benzetmişti.

(Eğer bu anlatılan gerçekse nöbetçi asker, kadının kendisiyle dalga geçtiğini düşünmüş olmalıydı. Kadın neden kendisinden onu içeri kapatmasını istesindi ki? Zaten içeride kapalıydı.)

Tüm olup bitenlerin içinde bu şekilde ipi boylayan kadın ve erkeklerin hikâyelerinin sayısı sonunda o kadar arttı ki, Başkan getto sınırına her türlü izinsiz yaklaşımı -özellikle de normal vardiya saat-

leri dışında olanları- yasaklayan özel bir kararname (241 Numaralı Kararname) çıkartmak zorunda kaldı.

Ama insanlar yine de, şu ya da bu şekilde ipe ulaştılar.

Nisan 1941'de Getto Kayıtları getto sınırında açılan ateşlerden kaynaklanan ölümlerin sayısında azalma olduğunu bildirdi. İstatistiklere göre intihara eğilimli olanlar şimdilerde yüksek binaların pencerelerinden ya da merdiven boşluklarına atlamayı seçiyorlardı. Ayrıca, intihar edeceklerin çoğu kendi yaşadıkları binanın dışında başka binaları seçiyorlardı. Belki yeterli düşme yüksekliğinden emin olmak istiyorlardı, belki de gereksiz yere komşularının canını sıkmak istemiyorlardı.

Mayıs 1941'de Getto Kayıtları'na göre bu şekilde gerçekleştirilen kırk üç adet intihar bulunuyordu. Kendilerini camdan aşağı atarak ölmüş olsalar bile buna gettoda yine de ipi boylamak deniyordu. Oraya kendi kendilerine gidemeyecek kadar bunalımda ya da açlıktan ve hastalıktan bitkin haldeydiler.

Bir sabah kayıtlarda tel örgünün "Ari bölge" tarafında, şimdilerde herkesin bildiği Limanowskiego Caddesi'ndeki nöbetçi kulübesinin hemen yakınında, kafası yerde ve caddeye dönük, kolları anormal açılarda iki yana açılmış bir kadın bulunduğu rapor edildi.

Kadını bulan iki Alman nöbetçi ilk başta kadının öldüğünü düşündüler; şu sürüyle Yahudi döküntüsünden bir tane daha. Ama kadının vücudunu kaldırmak için eğildiklerinde hâlâ nefes aldığını fark ettiler. Kimliğini bulmak için kadının vücudunu aradılar ama hiçbir şey bulamadılar. Alman jandarmalar şimdi tam bir kararsızlık içindeydiler. Hiçbir kimlik belgesi bulamadıkları için kadının tel örgünün Yahudi tarafına mı yoksa Ari tarafına mı ait olduğunu, dışarı çıkarak gettodan kaçtığına ya da tam tersine (ki bu çok sık oluyordu; Zawadzki'yi bir düşünün yeter!) içeri girmek için tel örgüyü mü zorladığına tam olarak emin olamıyorlardı.

Üstlerine danıştıktan sonra kadını oradaki görevlilerin konuyla ilgilenmeleri için en yaşlı Yahudinin ofisine götürmeye karar verdiler. Aynı zamanda Kripo bütün komuta noktalarının yetkili memurlarından gettoda kayıp veya eksik bir Yahudi olup olmadığını saptamak için günlük raporlar istedi. Ayrıca hastanelerin ve gettonun daha varlıklılarının zihnen veya bedenen güçsüz düşmüş yakınlarını yatırdıkları Wesoła Caddesi'ndeki psikiyatri kliniğinin hasta kayıtları detaylı bir şekilde gözden geçirildi. Ama hiçbir yerde kaçmış ya da kaybolmuş hastalar hakkında rapor edilmiş bir kayıt yoktu. Bu yüzden kadının gettonun içinden gelmediğinin kesin olarak saptanabileceği düşünüldü.

Kadını ilk muayene edenlerden birisi "işçi doktoru" Leon Szykier'di. Ona "işçi doktoru" denmesinin nedeni gettonun doktorları içinde hastalarından fahiş ücret almayan tek doktor olmasıydı ve bu sayede halktan insanların da ona gitmeye gücü yetiyordu. Doktor Syzkier kadını elle muayene etti ve "biraz zayıf ve güçsüz" buldu ama genelde susuzluk belirtisi yoktu. Bacaklarının aşağısında ve kollarının alt tarafında kadının bir çeşit engeli aşmaya çalıştığına işaret edebilecek bazı çizik ve sıyrıklar tespit etti. Kadının vücudunda genel olarak bir yara yoktu. Boğazında şişkinlik ve ateş de yoktu. Nabız ve nefes normaldi.

Daha sonraları Syzkier'in kadınla tek başına odada kaldığı yarım saatten biraz daha fazla sürenin "kadını mahvetmeye" yeteceğini ima eden sözler söylendi. Tabii ki başkaları buna karşı çıktı. Ama kadının sakin ve huzurlu bir şekilde Alman polisleri tarafından sedyede taşınmasından yarım saat sonra –Doktor Syzkier bıraktığında– ateşler içinde kıvranıp, yattığı yerde dönüp dururken İbranice ve Yidiş dilinde tutarsız dualar mırıldandığı bariz bir şekilde ortadaydı.

Hatta kadının ağzından peygamberin sözlerini duyduğunu söyleyenler vardı: "Ashrei kol-chochei lo."

"Karar veren Tanrı'dır;
O'nu bekleyenler onurlu ermişlerdir."

Felçli kadının ve acayip konuşmasının haberi çok çabuk yayıldı. Başkan kadını Hasedilerin Lutomierska Caddesi'ndeki okuluna getirtti ve orada Haham Gutesfeld ve yardımcısı Fide Sajn kadınla ilgilendi. Hasediler daha sonra Haham Gutesfeld'in felçli kadını daha önce rüyalarında görmüş olduğunu iddia ettiler. Bu rüyalarda kadın felçli değildi, aksine alevler içindeki bir şehirde sendeleyerek evden eve gidiyordu. Evlerin içine girmeden evlerde oturanlara dışarı çıkıp

onu takip etmelerini işaret edercesine kapının yanındaki mezuzaya dokunuyordu.

Hasedilere göre her şey apaçıktı. Kadın bir *tzadikot*, kutsal bir adamın kızıydı; belki de iki yıldır devam eden savaşın ve açlığın kol gezdiği korkunç bir kıştan sonra gettonun hapsedilmiş Yahudilerine birazcık olsun teselli getiren bir haberciydi. Gettonun sıradan halkı daha sonra kadından *Mara*, üzgün kadın diye bahsedecekti. Bir süre için kadın gettonun o zaman en fazla çeyrek milyon olan nüfusu içinde yerleşik bir adresi ve ekmek kartı olmayan tek kişiydi. Kripo'nun gettodaki her bir kişiyi içeren ve her ay *Meldebüro*'nun İstatistik Bürosu tarafından güncelleştirilen kütük kayıtlarında bile yoktu.

Dışarıdan bakıldığında kadın Hahamlar için bir sorun olmasına rağmen yine de kadının bakımını Haham Gutesfeld'e verdiler. Hasediler bile kadının yanlarında kalmasını göze alamıyorlardı; bu yüzden Haham ve yardımcıları sık sık gettonun dar sokaklarında kadını bir sedye üstünde dolaştırırken görülüyordu. Fide Szajn önden gidiyordu, bacakları zayıf ve üstüne üstlük gözleri de iyi görmeyen Gutesfeld uzun siyah kaftanı içinde topallaya topallaya arkasından geliyordu. Bu şekilde yağmur, dondurucu rüzgâr ya da kar fırtınası demeden birkaç kilometre gidebiliyorlardı. Haham arada sırada bir duvarın veya bir evin üzerinde ne yazdığını elleriyle okuyup nerede olduklarını anlayabilmek ya da ciğerleri hasta olan Fide Sjazn'ın öksürüğünün bitmesini beklemek için duruyordu.

Neden yürüyorlardı? Neden yürümeye devam ediyorlardı?

Bazıları kadın hiç sakin durmadığı için yürümeye devam ettiklerini söylüyordu. Sedyeyi yere koyar koymaz kadının boğazından keskin bir çığlık çıkıyor ve elleriyle görünmeyen kötü ruhları kovalarcasına kollarını bir o yana bir bu yana sallamaya başlıyordu. Diğerleri her evde, her mahallede kadının orada olduğunu görünce *Kripo*'ya git-

mekten çekinmeyecek bir muhbir olduğunu söylüyordu ve böyle bir durumda üzgün kadının hali ne olurdu?

Haham bazı günler yine de sedyeyle birlikte dua odasına geri dönerdi ve böyle günlerde hep yüzleri solgun ama umut dolu bir kalabalık, felçli kadının bir dokunuş ya da bir bakışının kollarındaki ağrıları geçireceği veya hiç iyileşmeyen yaralarını iyileştireceği ya da bir zamanlar güçlü ve sağlıklı olan insanları getto sokaklarında dolaşan hortlaklara dönüştüren bu açlık felaketini ortadan kaldırabileceği umuduyla giriş kapısının önünde toplanırdı. Kendinden emin bir sosyalist ve batıl inançlardan nefret eden Doktor Szykier, kolluk gücünün insanları engellemesini sağlamaya çalıştı ama Haham ayak direyip rüyasında insanların gelişini de gördüğünü ve Tevrat'ı gönderen Tanrı'nın uzaktan gelen bir temsilci yardımıyla da bir mucize gerçekleştirebileceğine inanan Yahudileri baştan savmanın kutsal değerlere saygısızlık olduğunu söyledi.

Sıraya girenlerden biri de Adam Rzepin'in Gnieźnieńska Caddesi'ndeki evinin komşusu ve günlerini Łagiewnicka Caddesi'ndeki kiremit deposunda ağaç ve kömür taneleri arayarak geçiren Jakub ve Chaim'in annesi Hala Wajsberg'di. Hala Wajsberg, Mara'nın yeteneklerini merkez çamaşırhanesindeki arkadaşı Borka'dan duymuş ve kocası Samuel'i ağrıyan ciğerleri için kadına gitmeye ikna etmişti.

Getto kapatıldıktan sonraki ilk aylarda tahta köprüler yoktu, onların yerine her sabah Alman nöbetçiler Samuel gibi iş yerine gitmek için gettonun bir yarısından diğerine geçmek zorunda olan işçilere tel örgüleri açıyorlardı. Tel örgüler belirli saatlerde açılıyordu ve her açılışa zamanında yetişmek gerekiyordu. Samuel, açılışı ayarlayan iki nöbetçi de tel örgüden engelleri geriye koymadan önce caddeyi geçmek için acele eden en son kişinin hep kendisi olduğunu düşünüyordu ve bir gün gerçekten de en son kişi o oldu. Daha ne olduğunu

anlayamadan kendisini Ari koridorunun ortasında buldu. İki tarafta da gettoya giriş kapalıydı.

Her gün tel örgüyü indirip kaldırmaktan başka işi olmayan bu can sıkıntısından ne yapacağını bilemeyen nöbetçilerin gelişmiş sadist eğilimleri vardı ve aralarındaki "koridorda" bir Yahudi yakalamayı başardıkları her an katıksız bir mutluluk anıydı.

Samuel yalpalayıp yere düştü ve polislerden biri tüfeğin kabzasıyla birçok kez sırtına ve bacak arasına vurdu sonra da ayağa kalkmaya zorlamak için çizmesinin çelik kaplı burnuyla doğrudan göğsünü tekmeledi. Trafik yeniden açıldığında artık yarı bilinçsiz haldeki adamı rahat bıraktılar ve beraberce kaldırıp tel örgünün üzerinden diğer tarafa koydular. Kollarını ve bacaklarını tekrar hareket ettirebildikten çok zaman sonra bile polis memurunun çizmesinin izi Samuel'in sol ciğerinde baskının esas izi olarak kaldı. Ve köprüler yapıldığı zaman da işler pek iyiye gitmedi.

Köprüden yukarı çıkarken attığı her adımda boğulur gibi oluyordu, aşağı doğru attığı her adımda yeniden acı çekiyordu. Kırk yedi basamak yukarı, kırk yedi basamak aşağı. Her basamakta vızıldayan ve acı çeken ciğerde daha az hava kalıyordu. Köprünün ayağına her geldiğinde terden sırılsıklam, tüm vücudu bir yılan balığı gibi titrer halde duraksıyordu ve gözleri kararıyordu; ama açlık sisinin içinden nöbetçinin metalik sesi yeniden duyuluyordu:

Schnell, schnell!
Beeilung, nicht stehenbleiben![12]

Eğer Drukarska Caddesi'ndeki marangozhanedeki Bay Serwański Samuel'in ağrıyan ciğerindeki sorunu bilmeseydi büyük olasılıkla

12 (Alm.) Hızlı, hızlı! Hızlı, durmayın! (yay. n.)

Samuel'le ilgilenmezdi, o zaman ailenin hali ne olurdu? Hâlâ ilk başta kendini düşünüyordu. Getto açlığın tanınmaz hale getirdiği ve karıları tek başlarına evi çekip çevirirken solgun yüzleri ve boş gözleriyle evde yatan bir sürü adamla doluydu.

Hala Wajsberg buz gibi, insanın içine işleyen soğuk bir günün sabahında kocası Samuel'i Hasedilerin dua evine getirdiğinde gettonun üzerinde asılı duran sis tabakası o kadar alçaktı ki, üç tahta köprü de sanki gökyüzüne doğru kayboluyordu. O sabah arka odada bir kargaşa yaşanıyordu. Genelde gettonun fabrikalarını gözeten türden kolluk güçleri dışarıdan bastıran ve her dakika çoğalan insan kalabalığını geri püskürtmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Şimdiden yarım düzine kadın sedyeye kadar itip kakarak ilerlemeyi başarmış, kucaklarında hasta çocuklarıyla felçli kadının üstüne abanmışlardı.

Herkes o kadar korkunç bir şekilde bağırıp çağırıyordu ki, kimse hasta kadının çığlıklarının çoktan kesildiğini fark etmedi. Doktor Szykier büyük doktor çantasını açtı ve Mara'nın Fide Szajn'ın sedyenin etrafına koyduğu mumlardan enfeksiyon kapmış kırmızı sıyrıklarla dolu incecik koluna bir iğne yaptı.

Aynı anda Helena Rumkowska ona eşlik eden bir grupla beraber odaya girdi.

Prenses Helena da son zamanlarda gettoya özel hastalığı -özel doktoru Garfinkel'e göre gettonun "seçkinleri"nden çoğunu etkisi altına alan şu *malaise au foie*- hissetmeye başlamıştı. Fransızca kelimeden de anlaşıldığı üzere, hastalık öncelikle karaciğere yerleşiyordu. Uzun seneler önce geçirdiği sarılık yüzünden Bayan Rumkowska'nın karaciğerinin zayıf olduğu biliniyordu. Karaciğerden kaynaklanan tarifi zor hastalık belirtileri Prenses Helena'nın Łagiewnicka Caddesi'ndeki aşevinde gettonun entelektüellerine düzenli olarak verdiği akşam yemeklerinin yeri doldurulamaz sohbet konusuydu. Bu aşevine sadece

gettonun B tayını kuponuna sahip sakinlerinin, Prenses'in tabiriyle *saygın insanların* girme hakkı vardı. Ve tabii ki Prenses Helena'nın denetleme turlarından biri esnasında durup yemek yiyenlerden birinin omzundan aşağı dostça eğilmesi, bir sandalye çekmesi ya da tereddüt etmeden oturup nazik bir iki söz söylediğini görebilmek bile bir nimetti.

Bundan daha da değerli sayılan bir lütuf ki, çoğunluğun erişemeyeceği bir şeydi bu, Prensesin ve Józef Rumkowski'nin Marysin'in Karola Miarki Caddesi'ndeki "rezidansına" özel misafir olarak davet edilmekti. Çiftin evi aslında fazla övünülecek bir yerde değildi: odun sobasıyla ısınan, bir sürü küçük ve dar odası olan yıpranmış bir *dacha*, merdivenlerde ağaç tırabzanlar, Rus halıları ve kışın soğuk nefesiyle buğulandığında Doktor Miller'ın porselen gözünün dış yüzeyi gibi matlaşan ve kırağıdan beyazlaşan basit veranda pencereleri.

Ama tavanda Prenses Helena'nın Łódź'daki eski evinden getirdiği kristal avize asılıydı ve o kutsal bir emanetti. Rumkowskilere ziyarete gelenler sadece Prenses Helena'nın kurmakta ünlü olduğu "zengin masa"dan değil, kristal avizenin ışık parçacıklarını nasıl da dar odaya saçtığından, bambu mobilyaları tamamlayan basit tül perdelerden ve mat yemek örtüsünden de bahsederlerdi.

Gettodaki birçok kişi için Karola Miarki Caddesi *pogodne czasy*nin, savaştan önceki "parlak zamanlar"ın sembolü olacaktı. Mesela Prenses Helena akıllarda kalacak bir akşam Bay Tausengeld'in bahçedeki büyük kuş kafesinden getirdiği bir çuval ispinoz kuşunu bu kristal avizenin altında serbest bırakmıştı. Bunu sembolik olarak sadece kendi vücudundan değil, gettoda yaşayan tüm saygıdeğer insanların da vücudundan kötülüklerin tamamıyla çıkması için yapmıştı. Ama böyle dramatik tedaviler bile bir işe yaramadı. Prenses Helena karaciğerinden çekmeye devam etti. On gün boyunca karanlık odasından çıkmayınca Doktor Garfinkel son bir çare olarak herkesin konuştuğu

ve bir nedenle iyileştirici güçlerinin olduğuna inanılan bu kadınla buluşması için yalvardı.

Prensesin, gettonun *dróshkelerinden* biriyle Hasedilerin dua evine gelişi büyük ve abartılı acılar içinde oldu. Orada başka insanların olmasından rahatsız olan Prenses tüm *opiekunilere* bahçedeki bütün sakat ve felçli insanların dışarı çıkarılmasını emretti ve ancak oda boşaltıldığı zaman sedyede uzanmış yatan zavallı yaratığın önünde eğilebildi.

İşte o anda Prenses Helena'nın en yakınındakilerin bile açıklamakta zorlandığı *bir şey* oldu. Getto Kayıtları'nı tutanlardan birisinin yazdığına göre felçli kadının üzerine "ani bir karanlık" çöktü. Başkaları sanki bir mum ışığının önüne elimizi koyduğumuzda oluşan gölgeye benzediğini söyledi. Kadının berrak ve temiz bakışı sanki karanlık ve başıboş bir endişe tarafından çekilip alınmıştı. Bay Tausendgeld, "Bir *dibek*!" diye bağırdı. Belki de çok basit bir durumdu, Mara, Doktor Szykier'in ağır morfin uykusundan çıkmayı başarmıştı. Fakat çok çabuk duygulanan Helena Rumkowska bir saniye önce hasta kadının su gibi parlak gözlerinde gördüğüne inandığı parıltıyla kendi kalbi arasında bir bağ oluştuğunu hissetti. Hatta o kadar duygulanmıştı ki, çantasından küçük bir mendil çıkartıp köşelerini tükürüğüyle ıslattı. *Neyi* kurulamayı düşündü ki? (Daha sonraları bunu tam olarak hatırlamayacaktı Helena Rumkowska.) Belki de kadının dudaklarının kenarındaki tükürükleri, gözyaşlarını, alnındaki teri.

Ama Prenses Helena'nın titreyen elindeki mendil kadına değmedi.

O anda kimsenin tanımadığı kadının vücudunu yeniden kramplar sardı. O zamana kadar hep kadının epilepsi hastası olduğunu savunmuş olan Doktor Szykier kadının çenelerini ayırmak için öne atıldı. Kadının iki çenesi de Szykier'e karşı koymak yerine daha da açıldı ve kadının içindeki kötü ruh (Tausendgeld'e göre) dışarı çıktığı anda dua evinin arka bahçesine toplanmış korku içindeki topluluk

kadının şişmiş boğazının ta içine kadar; damağı ve boğazı kaplayan beyaz tabakayı gördü. Mara tam o anda iki kısa cümle haykırdı, bazılarına göre zorlukla dışarı çıkan cümlelerden oluşan sadece iki cümle; fakat bu sefer Yidiş dilinde "anlaşılır" iki cümle.

"Du host mich geshendt!
A baize riech soll dich und dajn hoiz chapn."[13]

Hepsi buydu. Prenses Helena korkuyla karışık şaşkınlıkla mendili yüzüne götürdü, ne yaptığının farkına vardı ve isterik bir şekilde mendili elinden atmaya çalıştı:

"Kadın hasta! Kadın hasta!
Hastalığı üzerimize saldılar!"

Birkaç saniye içinde oda boşaldı ve geriye sadece kolluk güçleri kaldı. Leon Szykier polislerden bir ambulans istedi ama onlar ambulans yerine Başkan'ın kardeşinin –Józef Rumkowski– verdiği kadının gettodaki herhangi bir hastaneye hiçbir koşulda alınmaması emriyle geri döndüler. Hiç kimse kadının kim olduğunu bilmediği için resmi olarak tedavi edilemeyeceği söylendi. Gettonun *Meldebüro*'sunda kadının nüfus kaydı yoktu. Ve eğer kim olduğuna dair bir isim ve kayıt yoksa kadının bir Yahudi değil de, Amalek'in hepimize hastalık ve yıkım yaymak için yolladığı kılık değiştirmiş herhangi bir insan da olmadığına kim emin olabilirdi?

Kayıtlarda anlatıldığına göre, gettonun en önemli kadını hasta kadınla karşılaşmasının sonucu olarak dört gün ve dört gece boyunca

13 Beni kirlettiniz!
Kötü ruhlar sizi ve evinizi alıp götürsün! (yay. n.)

yaşam ile ölüm arasında gidip geldi. Józef Rumkowski, Prenses Helena'nın en sevdiği kuşları, meyve ağaçlarında oturan keten kuşlarını ve etrafta hoplayıp duran ve tıpatıp General Piłudski'ye benzeyen komik sığırcığı odasına taşıdı.

Ama bu sefer kuşlar da kafesleri içinde sessiz ve hüzünlü bir şekilde oturup durdular.

Doktor Szykier, Lutomierska Caddesi'ndeki dua evinde bir karantina istasyonu oluşturdu. Bu getto için bir ilkti ve büyük ölçüde geçici bir yer sayıldı; çünkü bu sefer de duvarın dışında yeni bir kalabalık toplanmaya başlamıştı. Ancak bu sefer toplananlar çok daha saldırgandı ve en önemlisi kadının gettodan yollanmasını isteyen adamlardan oluşuyordu.

"Gettoya hastalığı getirene lanet olsun!"

En sonunda Hasedilerin Hahamı, kadını yeniden sedyeye koyup yola düşmekten başka çare bulamadı. İlk iki gün kadına Doktor Szykier'in mutfağında bakıldı. Ama kızgın kalabalık çok geçmeden orayı da buldu. Böylece evden eve, adresten adrese yapılan düzensiz yolculuk da başladı ve bu yolculuk 5 Eylül 1942 akşamına, birinci *szpera* gecesine kadar devam edecekti. O akşam Başkan koruyucu elini gettonun üzerinden çekti ve SS-Hauptsturmführeri Günther Fuchs komutasındaki Alman güvenlik güçleri evden eve dolaşıp gettonun bütün güçsüz ve hastalarını, bütün çocuk ve yaşlılarını alıp götürdüler.

Ne Samuel Wajsberg için bir çare bulunabilmişti.

Ne de sokağa çıkma yasağı kaldırıldıktan üç gün sonra çok sevdiği oğlu Chaim'i kaybedecek olan karısı Hala için.

İşte bu, kendi hayatını kaybetmekten farksızdı.

*

Hasedilerin ibadethanesindeki karmaşadan iki gün sonra Başkan gettoyu içeriden çökerten salgın hastalıklarla kesin olarak nasıl başa çıkılacağına karar vermek üzere doktorlar kurulunu topladı.

Toplantıda ara sıra ateşli tartışmalar oldu.

Doktor Szykier kadının tek başına salgın hastalık yaydığı dedikodusuna kesin bir şekilde karşı çıktı ve söz konusu difteri olduğunda gerçekten de sinir felcini anımsatan safhalar olduğunu söyleyen gettonun sağlık bakanı Wiktor Miller tarafından desteklendi. "Bunun yanı sıra difteri herkesten önce gettonun gençleri için bir tehdit oluşturuyor ama hastalık sadece ağızdan ağıza geçiyor bu da her şeye rağmen tehlikeyi biraz sınırlandırıyor," diye devam etti Doktor Miller. "Farklı bir durumla karşı karşıyayız," dedi doktor ve, "içtiğimiz suyun, yediğimiz yemeğin içinden geçen ya da bütün duvarların içinde sürünerek ilerleyen ve bütün gettoyu sterilize etmeden başa çıkamayacağımız bir salgın bu," diye devam etti.

"Dizanteri ve tifüsle savaşmak için doktorlara ihtiyacımız var, başka hiçbir şeye değil –doktor, doktor, doktor!"

Doktor Miller, gettodaki salgınlara karşı açılan savaşı kendi davası yaptı. "İnsanlar artık kaşerut kurallarına göre yaşayamadıklarından şikâyetçiler ama sularını kaynatmayı ya da ocaklarının altını temizlemeyi düşünmüyorlar bile!" Hiç yorulmadan demir kaplamalı kör bastonuyla gettonun üstü açık kanalizasyon oluklarının derinliğini ölçüyor, elinde kalan birkaç parmakla çöp yığınlarının içini karıştırıyor, kabarmış veya çıkıntı yapmış duvar kâğıtlarına başparmaklarını bastırarak arkalarında tifüs biti arıyordu. En küçük bir tifüs veya dizanteri kuşkusunda bütün ev karantinaya alınıyordu.

Zamanla çabaları başarılı oldu. Getto Kayıtları, gettonun daha birinci yılından sonra dizanteri vakalarının on kat azaldığını, birinci yıl boyunca 3,414 vaka varken, bir sonraki yılda en fazla 300 vakaya indiğini saptıyor. Tifüs de 1942'nin Ocak ayından Aralık ayına kadar

en fazla 981 vakayla ve takip eden iki yıl boyunca giderek ortadan kaybolarak benzer bir düşüş çizgisini takip ediyor.

Ancak gettodaki difteri salgınıyla ilgili ilginç bir durum ortaya çıkar. Hasedilerin dua evindeki karmaşadan sonraki ilk gün gettodaki poliklinikler yetmiş dört yeni difteri vakası kaydederler ama ertesi gün sadece iki kayıt yapılır ve ardından hiç kayıt yapılmaz. Tıpkı Bay Tausendgeld'in hasta kadının yüzünün önünden geçtiğini gördüğünü sandığı sis örtüsü gibi, hastalık da hızlı bir fısıltı gibi gettoya girip çıkar. Prenses Helena bile Miarki Caddesi'ndeki evin üst katında ateşler içinde yatıp Mara'nın şişmiş boğazından çıkıp kendisine seslenen o korkunç sesin gelip kendisini bulmasını beklerken hastalığa yakalanmaz.

Ama hiçbir şey olmaz. En azından şimdilik.

9 Mayıs 1941'de sabahın erken saatlerinde Başkan'ın yeni atanmış propaganda bakanı Bałuty Meydanı'ndaki ofisin arkasında ters döndürülmüş bir bira kasasının üstüne çıkıp dinlemek isteyenlere Başkan'ın gettoya doktor getirmek üzere Varşova'ya gittiğini bildirdi. Veverka'nın Limanowskiego Caddesi'ndeki kuaför salonundan Łagiewnicka'daki dikiş atölyelerine kadar halkın toplandığı her yerde bu haber iletildi: "Başkan, gettonun hastalarına çare ve kurtuluş getirmek için Varşova'ya gitti."

Başkan yola çıkar çıkmaz dönüşü için hazırlıklar yapılmaya başlandı. Gestapo tarafından rutin olarak düzenlenen, konvoyla Varşova'ya kadar olan yüz otuz kilometrenin her gün gidildiği bir yolculuk olmasına rağmen Başkan'ın dönüşü büyük çapta *–po królewsku–* atlı arabalar, şeref kıtası ve üniformalı getto polisleri tarafından uygun uzaklıkta tutulan sevinç gösterisinde bulunan bir sürü seyirciyle gerçekleşecekti. Bilet için yirmi bin mark ödeyecek kadar aptal olduktan sonra Gestapo'nun bir Yahudinin konvoya katılmasına en küçük bir itirazı bile yoktu.

Rumkowski'nin Varşova ziyareti sekiz gün sürdü.

Sabahtan akşama kadar hem Czerniaków'un Yahudi örgütünün üyeleri hem de direnişçiler ve Alman birliklerinin intikalleri ve Wartheland'da geride kalan Yahudilerin durumu hakkında bilgi almak isteyen kuryeler Başkan'ı ziyaret ettiler. Aslında Başkan Varşova'daki

Yahudilerin durumunu veya kendi kendilerine yardımlarını nasıl organize ettiklerini, yemek dağıtımını nasıl yaptıklarını, çocuklarını nasıl eğittiklerini ya da siyasi kışkırtmayla nasıl başa çıktıklarını duymak istemiyordu. Gittiği her yere beraberinde kocaman bir sandık taşıyordu. Sandığın içinde Avukat Neftalin'e gettonun istatistik bürosunda hazırlattığı ve Rozensztajn'a bastırttığı broşürler ve kitapçıklar vardı. Bunlarda her ay bayan terzihanesinin kaç adet korse ve sütyen ürettiği ve Alman *Heeresbekleidungsamt*'ının kendisine ne kadar üniforma mantosu, eldiven, üniforma kepi ya da deri kaplamalı kamuflaj beresi ısmarladığıyla ilgili detaylı bilgiler vardı. Yaşlı adam ve sandığı o günler boyunca kendileriyle karşılaşan Varşova Yahudileri üzerinde hafızalardan silinmeyecek bir iz bıraktı...

Kendine Kral Chaim diyen birisi birkaç günden beri buralarda hüküm sürmekte. Kendisi yetmiş yaşlarında, büyük hırsları var ve bir parça da çatlak [*a bisl a tsedreyter*]. Getto hakkında mucizeler anlatıyor. Diyor ki Łódź'da dört yüz polisi ve üç hapishanesi olan bir Yahudi şehri var. Adamın kendine ait bir "dış işleri bakanlığı" ve bir sürü başka bakanlığı var. Şimdi bunun iyi bir şey mi olduğu, neden her şeyin bu kadar kötü olduğu ve neden bir sürü insanın öldüğü sorulduğunda cevap vermiyor.

Adam kendisini Tanrı'nın seçtiği biri olarak görüyor.

Kendisini dinlemeye katlanabilenlere polis örgütü içindeki yozlaşmayla nasıl savaştığını anlatıyor. Yerel polis karargâhına girip orada duran herkesin berelerini ve kolluklarını çekip attığını söylüyor.

Tanrının seçilmiş kişisi Litzmannstadt gettosunda düzeni böyle sağlıyor.

Litzmannstadt'ın yönetimindeki yaşlılar konseyinin on yedi üyesi var. Hepsi de adamın küçük bir işaretine ve emrine itaat ediyor. Gettodaki her şeyi kendi malı olarak görüyor galiba. Hepsi *onun* bankaları ve *onun* satın alma yerleri, *onun* butikleri, *onun* fabrikaları. Aynı zamanda kanımızca bütün getto halkına yaşattığı aşağılanmalar için *onun* salgınları, *onun* yoksulluğu ve *onun* suçu.

Adam Czerniaków ve Varşova gettosunun yaşlılar konseyindeki diğer üyeler de Rumkowski'yle tanıştı. Czerniaków günlüğünde şöyle yazıyor:

"Bugün Rumkowski'yle buluştuk.

Adam inanılmayacak kadar aptal, sığ, yılışık biri. Hiç durmadan kendi mükemmelliğinden bahsediyor. Başkasının dediklerini asla dinlemiyor.

Adam aynı zamanda tehlikeli de çünkü yüksek makamlara kendi küçük misyonunda her şeyin iyi gittiğini söylemekte inat ediyor."

Ama Rumkowski her şeyi kendi gözüyle görüyordu ve gördüklerinden tek bir sonuç çıkıyordu. Litzmannstadt'daki gettodan farklı olarak Varşova gettosunda karmaşa ve çöküş vardı. Görünen oydu ki, insanlar gün boyunca çalışmadan amaçsızca dolanıp duruyorlardı. Kaldırımlar boyunca sıralanmış, bir deri bir kemik kalmış çocuklar açlıktan ölmek üzere olan annelerinin yanına oturmuş dileniyordu. Bir restorandan –hâlâ böyle şeyler vardı burada!– aşırı derecede gürültü ve sarhoş şarkıları geliyordu. Çelişkiler muazzamdı. Rumkowski'yi dispansere döndürülmüş bir bakkala götürdüler. Dükkânın vitrinin içinde tahtadan ayaklar üzerine keresteler konmuştu ve bu ilkel sedyelerin üzerinde gelen geçenlerin gözleri önünde ölen yaşlı adamlar yatıyordu. Başkan

Poale Zion tarafından çalıştırılan, insanların buldukları yere oturup bedava çorbalarını kaşıkladıkları bir aşevini de gezdi.

Gittiği her yerde insanlar şikâyet ediyorlardı.

Pislikten, sıkışık yaşamaktan, iğrenç sıhhi koşullardan.

Savaşın başlangıç evrelerinde Łódź'dan kaçıp burada takılı kalan, Abraham Gancwajch'ın himayesinde ya da Czerniaków'un uşağı olarak yaşayan bütün Yahudiler için cemaat evinde bir toplantı düzenlendi. Yaşlı genç binlerce Łódź Yahudisi vardı ve salonu tıka basa doldurdular.

Kapağı ağzına kadar açık bavulu da yanındaydı. "Hiçbir şey," dedi "bugün hiçbir şey Avrupalı Yahudiler için geleceğin yaşam şeklinin getto olduğunun aleyhinde bir şey göstermiyor!"

Avrupa'da bugün savaş sürmekte. Ama savaş Avrupa'nın Yahudileri için yeni bir şey değil. Kara bulutların köylerimizin ve şehirlerimizin üzerinde dolaştığı karanlık yıllar boyunca birbirimizden ayrı yaşadığımız ve artık özgür hareket edemediğimiz gerçeğine alışmayı öğrendik.

Bundan önceki yıllarda şehirlerimizde ve köylerimizde yoksulluk ve ihtiyaç olduğunda şehir heyetleri, çevre şehirlerde hastalıkları iyileştirmeye yardımcı olacak doktorlar var mı, diye sorup soruşturmaları için ulaklar göndermeye karar verirlerdi.

BENİ DE BÖYLE BİR ULAK OLARAK GÖRÜN –Ben size yardım dileğiyle gelmiş sıradan bir Yahudiyim [...]

Eminim ki birçoğunuz benim gettom hakkında konuşulanları duymuşsunuzdur.

Kötü niyetliler benim Yahudilerimin kendi istekleriyle köle gibi çalıştıklarını iddia ediyor. Kir pasak içinde kölelik yapıyormuşuz. Kendi isteğimizle Sebt gününü ihlal edip isteyerek katışık yiyecek-

ler yiyormuşuz. İşgalcilerin her emrini yerine getirerek kendimizi küçük düşürüyormuşuz.

Bunları iddia edenler çalışmanın değerini anlamamış kişilerdir. Çünkü Tevrat'ta yazılan budur: "SENDEN İŞİ BİTİRMEN İSTENMİYOR; LÂKİN İŞTEN DE KAÇMAYACAKSIN."

Peki, bu ne anlama geliyor? Çalışmak sadece senin ve benim yararıma değildir. Toplumun birliğini sağlayan çalışmaktır.

Çalışmak sadece arındırmaz. Çalışmak aynı zamanda korur.

Benim gettomda kimse açlıktan ölmez. Çalışan herkesin elimizde ne varsa ondan payını alma hakkı vardır. Ama haklar beraberinde sorumluluklar getirir. Zimmetine geçiren, kendi kazancı için resmi kurumlardan çalan yemek hakkını –khevre– kaybeder ve hiçbir

yerde yiyecek bulamayacaktır. Hiçbir yerde uyuyamayacaktır. Ve dua etmek için hiçbir yere gidemeyecektir.

Ancak bunun tersi olduğunda toplum için çalışmaya hazır olanlar ödüllendirilecektir. Sizin karşınıza vaaz verip öğütlerde bulunan biri olarak gelmiyorum. Ben basit bir insanım. Tanrı bana bütün diğer insanlar gibi iki el vermiş. Şimdi onları size yalvarmak için havaya kaldırıyorum – Litzmannstadt'a bizim yanımıza gelin ve tüm Yahudiler için bir yuva kurmamıza yardım edin.

Her türlü yardımı severek kabul ediyoruz.

Para yardımı da yapabilirsiniz.

İnsanlar gece ona gittiler.

Onun yüksek üretim kotalarını ve gettodaki yolsuzluk ve karaborsayla savaşındaki bütün o başarılarını dinlemek istemiyorlardı. Kendilerine Litzmannstadt'da bıraktıkları yakınlarını anlatmasını istiyorlardı, daha önce yaşadıkları mahalleyi, evlerin hâlâ aynı yerinde durup durmadığını, bir zamanlar orada yaşayanların hayatta olup

olmadıklarını. Ve Rumkowski sandığını açıp mektup ve kartpostalları dağıttı ve hatıralarını biraz daha "canlandırmak" için Almanların bu bahar Lutomierska Caddesi'ne dikmelerine izin verdiği kestane ağacını anlattı. Gerçek bir bulvar olacaktı orası. Her gün okula giden çocukları anlattı, Marysin'de kurmayı düşündüğü yaz kolonilerinden bahsetti: On yedi bin çocuk her gün üç öğün yemek yiyecekti, çocuklar kendisinin sadece bu iş için yetiştirdiği öğretmenler tarafından Yidiş, İbranice ve Yahudi tarihi öğreneceklerdi, sadece çocuklar için en modern gereçlerle donatılmış bir hastane kendisine tahsis edilmişti. Bunun karşılığında çocuklar bu bahar sebze ekip biçeceklerdi. Yüzlerce Kibbutz işçisinin patates ekmekle uğraştığını anlattı. Yılda üç kez patates hasadı yapıyorlardı.

Sandıktan bir *Informator far klaingertner*, Szmul Rozenzstajn'ın bastığı bir sebze yetiştirme el kitabı çıkarttı. "Kim ve ne olunduğu önemli değildir," dedi ve kitapçığı elinde salladı. "Önemli olan gelen her kişinin zanaatını bilmesi ve çalışmaya istekli olmasıdır," diye devam etti.

*

Bir hafta sonra Başkan yeniden Litzmannstadt'daydı. Dönüşüne pek *po królewsku* denemezdi. Güvenlik polisinin araçlarından biri onu getto sınırında bıraktı. Öğleden sonra saat beş buçuk sıralarıydı. Getto tenhaydı. Zgierska Caddesi'nin yukarısında, tahta köprünün yakınlarında bir tramvay yıldırım çarpmış gibi hareketsiz duruyordu.

Herkes neredeydi? İlk aklına gelen düşünce saçmaydı: Getto halkı onun yokluğuna dayanamamış ve tabii ki açlık ve üzüntüden yok olmuştu.

İkinci düşüncesi daha mantıklıydı: Yokluğunda bir çeşit darbe yapılmıştı. Bundcular, Siyonist İşçiler miydi? Ya da kendisine karşı

birleşen sersem Marksistler mi? Ya da belki de ayrıcalık sahibi Dawid Gertler, polisin tüm yetkilerini eline alması için yetkilileri ikna etmiş olabilir mi?

Ama eğer öyleyse, neden her yer bomboş ve sessizliğe bürünmüş vaziyette?

Die Feldgrauen her zamanki gibi kırmızı beyaz çizgili nöbetçi kulübelerinin içinde gergin ve aptalca bekliyorlardı. Onun tarafına bakmadılar bile. Konu üzerinde daha fazla düşünmemeye karar verdi, bavulunu kucakladı ve Bałuty Meydanı'nın girişini gösteren sınır kapısına doğru ilerledi.

Getto yönetiminin sıra sıra barakalarının önünde bir kamyon duruyordu ve bütün ekip, Bayan Dora Fuchs, Bay Mieczysław Abramowicz ve en uçta her daim hazır ve nazır Szmul Rozenzstajn kamyonun arkasında sanki bombardımandan korunuyormuşçasına duruyordu. Sanki Başkan onları bir suç işlerken yakalamışçasına tedirgin görünüyorlardı.

"Herkes nerede?"

"Gettoda ateş açıldı, sayın Başkan."

"Kim? Kim ateş açtı?"

"Bilen yok. Bilinen ateşin getto içinde açıldığı. Maalesef mermilerden bir tanesi bir Alman görevliyi yaraladı. Bay Amtsleiter çok kızgın."

"Rozenblat nerede?"

"Baş komiser Rozenblat yetkililerce sorguya çekildi."

"Öyleyse Gertler'e gelmesini söyleyin."

"Bay Amtsleiter Biebow suçlu yakalanana kadar sokağa çıkma yasağının devam edeceğini söyledi. Suçlu yarın sabah saat yediye kadar teslim olmazsa on sekiz Yahudiyi kurşuna dizmekle tehdit ediyor."

"Peki, bu Yahudiler şimdi nerede?"

"Kırmızı Bina'da, Sayın Başkan."

"O zaman biz de Kırmızı Bina'ya gideriz. Bay Abramowicz, siz de geliyorsunuz."

Kırmız Bina, büyük kilise meydanındaki Maria Kilisesi'nin arkasındaki mahallede, üç katlı, adını yapılmış olduğu kalın kırmızı tuğlalardan alan bir binaydı.

Bu kırmızı tuğladan bina, işgalden önce kilisenin ofis binası ve sığınağı olarak kullanılıyordu; fakat getto kurulur kurulmaz Alman polisi binanın potansiyelini gördü ve kiliseyle ilgili herkesi dışarı atıp kendi personelini buraya taşıdı. Üst katlarda Polonyalı kadın daktilografiar Litzmannstadt içindeki personel müdürlüğüne raporlar yazıyordu. Bodrum katında işkence hücreleri vardı.

Yahudiler, en azından düşüncelerinde, gettonun içinde rahatça dolaşabiliyorlardı. Her bir Bałuty sakini hangi sokak, bahçe ya da kesişen sokak olursa olsun gözleri kapalı yolunu bulabilirdi. Ama Kırmızı Bina'ya gelindiğinde hem söz hem düşünce dururdu. *Roites Heizl*'ın adını söylemek bile iltihaplı bir dişe dokunmak gibiydi, bütün vücut acıyla kasılırdı. Her gece çevrede oturanlar -Brzezińska ve Jakuba Caddesi'nde– işkence görenlerin çığlıklarına uyanırdılar; taşınacak ceset olsun ya da olmasın, cenazeci Bay Muzyk her sabah el arabasıyla kapının dışında beklerdi.

Szmul Rozenzstajn günlüğünde Başkan'ın Varşova'dan geldiği gün Alman yetkililerle iki kere görüştüğünü yazıyor.

İlk önce Kırmızı Bina'da (ki burada eve dönüşünde beklediği kutlamayla karşılaştı; Biebow'un esirlerinden on sekiz adam korkudan mahvolmuş yüzlerini hapishane demirlerine yapıştırıp kurtarıcılarının sonunda geri dönüşüyle ne kadar rahatladıklarını haykırdılar) daha sonra da Bałuty ofisinde Biebow'un kendisiyle görüştü.

Bu noktada olup bitenler anlatılanlardan biraz daha farklı görünüyordu.

Görünen oydu ki gettoda herhangi bir ateş açılmamıştı. Gettoyu çevreleyen tellerin iç tarafından sert ve yuvarlak bir nesne atılmıştı ve o sırada dışarıdaki "Ari" koridordan geçen bir tramvaya çarpmıştı. Geldiğinde Bałuty Meydanı'nın yukarısındaki yokuşta gördüğü tramvaydı bu. İçeriden atılan taş tramvayın camını kırmış ve cam kırıkları orta koridorda duran bir yolcuya gelmişti. Eğer yaralanan Karl-Heinz Krapp adında, Belediye Başkanı Werner Ventzki'nin yazmanlığında çalışan su katılmadık bir Ari olmasaydı bu konu belki de göz ardı edilebilirdi.

Kripo'ya göre derhâl bir saldırı olduğuna karar verilmiş ve olaya şahit olan elliye yakın kişiyi tutuklayıp bunların on sekizini Kırmızı Bina'daki sorgulama odalarına götürmüşlerdi. Taşı atan ortaya çıkana kadar yarın sabah yedi itibariyle her saat başı bir tanesi idam edilecekti.

Biebow, Rumkowski'ye, "Konuyla ilgili bir şey yapmayı düşünüyorsanız bir an önce harekete geçmenizi tavsiye ederim," dedi.

Rumkowski, Dawid Gertler'e Zgierska Caddesi'nin yukarısındaki bütün mahalleleri baştan aşağı araştırmasını emretti. Gertler'in adamları bilimsel bir yol izlemeye karar verdiler. Taşın tramvay penceresine o açıdan çarpabilmesi için oldukça yüksekten, yani Zgierska Caddesi'ndeki apartmanlardan birinin üçüncü veya dördüncü katından atılmış olması gerekiyordu. Üç ev dışındaki bütün evleri elediler.

Gertler'in adamları dolana dolana, köhnemiş merdivenlerden yukarı koştular, birbirlerinden ayrıldılar ve kapalı ya da önlerine barikatlar konmuş kapıları zorla açtılar.

Saat yedi buçuk sularında Gertler suçlunun etrafının sarıldığını şahsen haber verebildi. Suçlu, Zgierska Caddesi 87 numaranın en

üst katındaki bir dairede bulunuyordu. Açıkçası dairede çocuklar da vardı. Polisler kapıyı kırdıklarında içeriden çocuk çığlıkları net bir şekilde duyulmuştu.

"Yine de içeri girelim mi?" diye sordu Gertler.

"Bir şey yapma," diye cevap verdi Başkan. "Ben oraya kendim geliyorum."

Zgierska Caddesi 87 numara, çaprazındaki Flisacka Caddesi'ne bakan apartmanların içindeki en yıkık dökük olanıydı. Dış duvardaki pencereler mağara delikleri gibiydi. Bir tek pencerede bile sağlam cam yoktu. Birçok pencerede de çerçeve yoktu ve yağmura ve soğuğa karşı korunmak için ya sadece bir mukavva parçası ya da güneşten solmuş bir çarşaf bezi vardı.

Polisler çoktan binanın çevresini sarmışlardı ve gelir gelmez Başkan'a dördüncü kattaki daireye kadar refakat ettiler. Ters çevrilmiş, emaye fıçıdan yapılma bir ocağın yanında iki adam çömelmişlerdi, yanlarında bir kadın durmuş ellerini kirli bir önlüğe siliyordu. Gertler odanın en arkasında bir giysi odası ya da ardiye gibi görünen bir odaya doğru gitti ve yumruğuyla defalarca kapıya vurdu.

İçeriden kısık bir ses duyuldu: "Git buradan, bizi rahat bırak!"

(Kalın bir erkek sesiydi.)

Başkan kapıya yaklaştı ve otoriter bir tonla konuştu, "Benim Rumkowski."

Diğer tarafta bir sessizlik oldu. İçeriden fısıltılar geliyordu ve bir de birbirini iten vücutların sesi. İçeride birden fazla kişi olduğu belliydi.

Rumkowski, "Bu suçu işleyenin dışarı çıkmasını istiyoruz. Yoksa on sekiz masum Yahudinin hayatı sonlandırılacak."

Yeniden bir sessizlik oldu. Sonra bir ses duyuldu. Bir fısıltı.

"Gerçekten siz misiniz Sayın Başkan?"

Bir çocuk. Gertler'in adamları anlamlı bir şekilde birbirlerine baktılar. Başkan boğazını temizledi sesini olabildiğince sert ve otoriter çıkarmaya çalışarak konuştu, "Adın ne?"

"Moshe Kamersztajn."

"Taşı atan sen miydin, Moshe?"

"Bir yere çarpacak şekilde atmak istememiştim."

"Taşı neden attın, Moshe?"

"Sık sık farelere taş atarım. Ama bu seferki elimden kaçtı."

"Fare mi, taş mı?"

"Gerçekten siz misiniz, Sayın Başkan?"

"Benim, Moshe ve sana bir hediyem var."

"Nasıl bir hediye?"

"Dışarı çıkınca görürsün. Hediye sandığımın içinde duruyor."

"Çıkmaya cesaret edemiyorum, Sayın Başkan. Beni dövecekler."

"Kimse seni dövmeyecek, sana söz veriyorum."

"Nasıl bir hediye? Ne zaman alacağım?"

İçeriden kalın bir erkek sesi duyuldu:

"Beni dinle, seni kandırmaya çalışıyorlar."

"Moshe, yanında kim var?"

Sessizlik.

"Sakın bir şey söyleme!"

"Baban mı?"

"Evet..."

"SUSSANA LANET ŞEY!"

Yine bir sessizlik oldu. Ardından Başkan yeniden konuşmaya başladı:

"Moshe, babana söyle eğer dışarı çıkarsan benimle gelebilirsin. Benim polis kuvvetlerimde senin gibi akıllı çocuklar için çok yer var."

Sessizlik.

"Büyük bir oğlan mısın şimdi sen, Moshe? Söyle bana erkek misin?"

"Cevap verme!"

Sessizlik.

"Bana iyi olduğun bir şeyi söyle, Moshe."

"Fare öldürmekte iyiyim."

"Öyleyse benim yanımda fareleri öldüreceksin."

"Polis mi olacağım?"

"Daha da fazlası. Seni özel bir fare birliğinin şefi yapacağım. Yeter ki kapıyı aç ve dışarı çık. Hayatın adına bir şey yapmak için asla geç değil, Moshe."

Kapı açıldı ve on üç yaşlarında ince uzun bir çocuk kapının önünde durup ışıktan gözlerini kırpıştırdı. Arkasında yaşlı bir adam duruyordu; solgun, tıraşsız. Adam tedirgin görünüyordu. Bu dar odada bulunan herkesin ilgisinin adamı kötü etkilediği ortadaydı. Çocuk da babası kadar solgundu ve bir şekilde yamuk gelişmişti. Yüzünün sol tarafı sağ tarafının üstünde sallanıyordu, sarkık ve sanki hiç his yokmuş gibi görünüyordu. Vücudunun diğer bölümleri de öyleydi, sanki birisi sağ omuzuna bir kanca takmış da vücudunun geri kalanı gevşek ve cansız kancadan sallanıyor gibiydi. Ama yüzünün canlı bölümü beklenti içinde ışıldıyordu.

Sonradan Başkan'ın çocukla ilgilenirken gösterdiği beceriklilik gettoda çok konuşulacaktı. Bu çocuk yetkilileri kızdırarak yüzlerce masum Yahudinin hayatını tehlikeye atmıştı. Eğer Başkan o anda en

ağır disiplin cezasını uygulasaydı kimse şaşırmazdı. Ama öyle yapmadı. Onun yerine diz çöktü ve çocuğun iki elini ellerinin içine aldı.

"Eğer sen benim oğlum olsaydın, Moshe Kamersztajn, sence sana ne yapardım?"

Başkan'ın ortaya çıkışı o kadar şaşkınlık verici bir şeydi ki, çocuk yerdeki pis tahtalara bakmaktan başka bir şey yapamadı; başını sallayıp durdu.

"Senden ne yaptığını iyice bir düşünmeni ve sonra da vakur bir şekilde cezanı kabul etmeni isterdim. Bunu başarırsan benim saygımı hak edersin."

Çocuğu elinden tuttu, polis zincirinden geçirdi, merdivenlerden aşağı inip caddeye çıktı. Sonra beraberce gettoyu bir baştan bir başa yürüdüler. Başkan önde, coşkulu hareketler yaparak (belli ki sayısız hikâyelerinden birini anlatmakla meşguldü), çocuk da arkasından, tutuk bacaklarını sürükleyerek yürüyordu.

Yolun yarısında Kirchplatz'ın yakınlarında at arabalı Meir Klamm'la karşılaştılar. Daha sonraları Bay Muzyk'in cenaze bürosunun otuz altı dışarı çekilebilen saklama bölümü olan büyük bir arabası olacaktı ama şimdi bir cesetlik yeri olan bir araba vardı ve gettoda bir şeylerin çekilmesi gerektiğinde kullanılan yaşlı bir kısrak tarafından çekiliyordu. Kısrak o kadar zayıftı ki, iki yanındaki kaburgalar kötü örülmüş bir hasır sepetin örgüleri gibi gözüküyordu. Kısrak en çok gidişinden tanınıyordu. Öne doğru bir ya da iki eşkin adım atıyordu, durup bekliyordu sonra yeniden iki yorgun adım daha ve yaşlı Meir'in atın üzerindeyken hızını artırması için yapabileceği hiçbir şey yoktu.

Başkan dizginlerden tutup çekti ve Meir'e yetkililerin sokağa çıkma yasağı uyguladığının farkında olup olmadığını sordu ve yasağı deldiği için vurulabileceğini söyledi. Meir sokağa çıkma yasağı başlamadan önce dışarıda olduğunu ve yapabileceği bir şey olmadığını söyledi.

Sokağa çıkma yasağı olsun veya olmasın insanlar ölüyordu.

Bu konuşmalar sürerken Moshe Kamersztajn'ın kaçmak için bir sürü zamanı oldu. Hatta Başkan çocuğun elini bile bıraktı. Fakat Moshe yerinde kaldı ve bakadurdu. Başkan işi bitince yeniden Moshe'nin elini tuttu ve daha önce ne konuşuyorlardıysa ona devam ettiler.

Ve *Kripo*'nun baş sorgulayıcılarının "suçlu"yu beklediği Kırmızı Bina'ya kadar böyle devam ettiler.

*

Dört gün sonra Başkan, Yaşlılar Konseyi'ni, gettonun bütün *resort-laiterlerini* ve gettonun geri kalan idari personelini Kültür Merkezi'nde bir toplantıya çağırdı. Toplantıya Varşova deneyimlerini anlatan bir konuşmayla başladı:

"Varşova'daydım. Bazıları yüksek makamların böyle gezileri düzenlemek için istediği yüksek ücreti düşünerek bana tavır alıyorlar.

Ama ben yine de size ne gördüğümü anlatmak istiyorum.

Varşova'da toplumun iyiliğini düşünen hiç kimse yok. Ve Czerniaków'un yaşlılar kurulunun paranın hastalara bakan doktorların arkasında nasıl el değiştirdiğini izlemekten başka seçeneği yok.

Sağlık hizmeti sadece parasını ödeyene veriliyor.

Yemek ve ilaç içeri kaçak giriyor. Ama istenilen fiyatları ödemeye sadece zenginlerin gücü yetiyor.

Varşova'daki suç ve kaçakçılığın gettonun en büyük iş sahası olduğunu söyleyebilirim. Bizden farklı olarak, kaçakçılık Varşova'da gerçekten işleyen tek iş sahası.

Herkes ortak fayda için çalışmıyor. Tersine herkes herkese karşı savaşıyor.

Biz Yahudiler birbirimize böyle davranmalıyız?

Bizim de, benim gettomda birbirimize karşı böyle davranmamızı mı istersiniz?

Bunun tüm sorunlarımızın çözümü olacağına inanan bazı kişilerin olduğunu bildiğim halde, bunu istediğinize inanmıyorum.

Yükü paylaşmak yerine herkesin kendi başının çaresine bakması.

Size bunun bizi nereye götüreceğini söyleyeyim.

Hiç kimse için kısa vadeli bir iyileşme olmaz, tam tersine genel bir anarşi olur."

Sahnenin en önünde üstü beyaz örtülü küçük bir masa duruyordu. Başkan örtünün üzerine kocaman sandığını koymuştu. Sandığın içinde mektup, küçük kâğıt parçalarına yazılmış selamlar, solgun çerçeveli fotoğraflar, bir kutu içinde bir saç kâkülü, bir kolye ucu, bir tılsım dışında –Başkan'ın da özellikle vurguladığı gibi– pek değerli eşya olmamasına rağmen kolluk gücünden iki adam birilerinin sandığı açmasını engellemek için iki tarafında nöbet tutuyordu.

Yine de kapak açılır açılmaz masaya hücum edildi.

Nöbetçi polis şefi takviye istemek zorunda kaldı. Kargaşanın tam ortasında salonun kapısı açıldı ve polis şefi, Bay Leon Rozenblat, genç Bay Kamersztajn'ı ensesinden sıkıca tutarak içeri girdi.

Moshe Kamersztajn'ın eğri yüzü şişmiş ve iki tarafı da kıpkırmızıydı; sol yanağı iki katı şişmiş ve sanki omuzuna kadar sarkıyor gibiydi. Ama Kırmızı Bina'daki işkenceciler çocuğun asıl kusurunu

düzeltememişler gibiydi. Çocuk hâlâ yanağı ile boynu arasında acı veren bir çengel sokulmuş gibi aksıyordu.

"Bay Başkan'ın kendisine Varşova'dan bir hediye sözü verdiğini söylüyor."

Başkan cömertçe açılmış sandığa döndü.

"Gel bakalım, genç Bay Kamersztajn. Gel ve istediğini seç."

Üç hafta sonra Varşova'dan on iki doktor, Rumkowski'nin bir hediyesi olarak, gettoya geldi. Başkan sözleşmeleri daha oradayken yazmıştı, yolculuk masrafları gibi rüşvetler Gestapo'ya önceden verilmişti. Getto Kayıtları on iki doktorun hepsinin isimlerini ve alanlarını içeriyor:

Michał Eliasberg ve Arno Kleszczelski – (cerrahlar);

Abram Mazur – (boğaz uzmanı);

Salomon Rubinstein – (röntgen doktoru);

Janina Hartglas ve Benedykta Moszkowicz – (doğum doktoru);

Józef Goldwasser, Alfred Lewi, Izak Ser, Mojzesz Nekrycz;

(Bayan) *Alicja Czarnożyłówna ve Izrael Geist* – (genel doktor)

Haziran 1941'de Almanlar Sovyetler Birliği'nin işgaline başladı: Barbarossa Harekâtı.

Alman jandarmasından bir nöbetçinin unutmaya ikna edildiği *Łódź Gazetesi*'nin kopyasının yüksek sesle okunmasını dinlemek için halk saatlerce Veverka'nın kuaför salonunda kuyrukta bekledi. Bay Veverka Almanca okuyor, çıraklarından biri de Yidiş diline çeviriyordu. Çırak giderek daha da titreyen bir sesle çeviriyordu. "Beyaz Rusya *büyük bir hızla* ele geçirildi, Alman birlikleri *daha şimdiden Moskova'nın kapısına dayandı.*"

Bundan sonra ne olacaktı?

Daha sonra aynı ay içinde, Alman birliklerinin doğu cephesindeki başarıları en üst düzeydeyken SS-Başkanı Heinrich Himmler gettoyu ziyaret etti. Himmler'in teftiş ettiği fabrikalar ve üretim atölyeleri arasında Łagiewnicka Caddesi 45'teki Merkez Terzihanesi ve Jakuba Caddesi'ndeki üniforma terzihanesi vardı. Başkan Varşova ziyaretinden sonra gettoyu asla denetimsiz bırakamayacağı sonucunu çıkarmıştı ve Himmler'in ziyaretinden bir gece önce kendi inisiyatifiyle saat sekizden sonra sokağa çıkma yasağı koymuştu. SS korumaları ve Himmler'in içinde bulunduğu kortej, hiç kimsenin ortalarda gözükmediği açık ve boş getto caddelerinde ilerledi.

Szmul Rosenzstajn günlüğünde Rumkowski ile Himmler'in arasında geçen konuşmayı not almış:

Himmler: "Litzmannstadt'daki o herkesin konuştuğu zengin Yahudi demek ki sizsiniz, Bay Rumkowski."

Rumkowski: "Ben zenginim, Sayın Reichsführer çünkü hizmetimde çalışan bir halk var."

Himmler: "Bu halkla ne yapıyorsunuz peki, Bay Rumkowski?"

Rumkowski: "Halkımla bir işçi şehri kuruyorum, Sayın Reichsführer."

Himmler: "Ama burası bir işçi şehri değil, burası bir getto!"

Rumkowski: "Burası bir işçi şehri Sayın Reichsführer ve siz istediğiniz sürece çalışmaya devam edeceğiz."

Başkan daha sonra Yaşhlar Konseyi'nin üyelerine doğu cephesindeki Alınan başarılarının getto üzerindeki *baskıyı* biraz olsun azalttığını söyledi. İşgal kuvvetlerinin üzerinde bir sakinlik vardı ve o da bundan yararlanmayı düşünüyordu. Gettoyu genişletmenin zamanı gelmişti artık.

> "Sıkışık yaşam koşulları, sosyal sefalete sebep oluyor ve berbat sıhhi koşullar hastalıkların yerleşmesine neden oluyor; özellikle difteriyi kontrol altına almanın çok zor olduğunu gördük. Ben kendim gettoma bir sürü doktor getirttim ama bütün bir binayı ve evet bütün bir mahalleyi karantinaya alamadığımız sürece bu bir işe yaramaz."

Rumkowski yetkililer karşısında daha alçak gönüllü bir tavır takındı. Onların önünde her zaman durduğu gibi durdu; elleri yanında, kır saçlı başı yana düşmüş.

Ich bin Rumkowski. Melde mich gehorsamst zur Stelle.[14]

Şehir karakoluna gettonun "sıhhi nedenler"den dolayı büyütülmesi gerektiğine dair ricasını ilettikten iki gün sonraydı. Belediye Başkanı Werner Ventzki, Amtsleiter Biebow ve yönetici Ribbe'yle beraber oturduğu yüksek kürsüden aşağı baktı ve Rumkowski'ye kesin sözünü verdi:

"Dilediğiniz gibi olacak, Rumkowski. Getto genişletilecek. Yirmi bin Yahudiyle büyütülecek. Berlin onları İmparatorluğun eski ve yeni işgal edilmiş bölgelerinden yollamaya karar verdi.

Sizin soyunuzdan yirmi bin daha, Rumkowski.

Kuşkusuz gettonuzun bundan daha büyük olmasına izin veremeyiz."

14 (Alm.) Ben Rumkowski. Ricalarımı sunarım. (yay. n.)

Adam Rzepin tuğla deposunun çatısındaki gözlem noktasından "yabancı" Yahudilerin gettoya gelişini görebildi. Binlerce insan geniş ufkun üzerinde uzun bir halat gibi sıralanmıştı. Uzayıp giden insandan halatın üzerinde, geniş, kasvetli ekim göğü, dümdüz arazinin üstünde kubbeleniyordu. Bir an gökyüzü göz kamaştıracak kadar açık ve mavi oluyordu, bir dakika sonra kabaran siyah bulutlarla kapanıyordu. Bir dakika daha sonra gayretle yürüyen insan dizisi, sanki yutulmuş gibi karanlık bulutların içinde kayboluyordu. Yeni gelenler tekrar ortaya çıktıklarında çantaları, üzerlerindeki giysiler, her şey ince bir kar tabakasıyla kaplıydı.

Adam ellerini borazan gibi yapıp aşağıdaki Jakub Waisberg'e, "Yabancılar geliyor! Yabancılar geliyor!" diye bağırdı. Jakub'un korkuyla yukarı bakan yüzünü gördü ve sonra, tıpkı kaçakçı Zawadzki gibi, tek bir harekette tuğla deposunun çatısından üzerine dokunulmamış karla kaplı yere atladı.

Fakat aynı düşünce yüzlerce getto sakinini de etkilemiş gibi gözüküyordu. Caddeler ve Marysin'e bakan parmaklıklar insanlarla dolmuştu. Marynarska Caddesi'nin ön tarafında Gertler'in hücum komandoları yola barikatlar kurmuştu. Para vermeyen hiç kimse içeri sokulmuyordu; sadece içeri giriş için yirmi mark, eğer yanlarında el arabası varsa bir yirmi daha. Adam'ın elleri yara bere içindeydi; fakat öfkeli görevli onlar için de para almakta ısrar etti.

"Üzerine düşeni yapmayan taşıyıcılara geçiş izni verilmeyecek!"

Asla ötesine geçemeyeceği engeller ve tel örgülerin arkasında, yeni gelenlerin içinde kısa boylu, şapka ve gabardin paltolu bir adamın paltosunun iç ceplerinde nasıl para aradığını seyretti. Bu garip yabancının yanında karısı duruyordu, dar bir etek, gerçek çoraplar ve yüksek topuklu ayakkabılar giymişti. Onun yanında da sırasıyla üç çocuğu, iki oğlan ve genç bir kadın. Çocuklar kocaman açılmış gözlerle etraflarına bakıyorlardı. Nereye geldikleri hakkında en ufak bir fikirleri bile olmadığı apaçıktı. Yabancı, üstünlüğünü göstermek isteyen ama sadece kararsızlığını daha da çok ortaya çıkaran bir hareketle cüzdanını çıkarttı ve taşıyıcının eline birkaç banknot sıkıştırdı.

Yanlarında getirdikleri çantalar çoktan taşıyıcının el arabasının üzerine yığılmıştı. Adeta bir çanta dağı gibi görünüyordu.

*

Schnell, schnell!

Mach, dass du hier wegkommst, dumme Judensau...[15]

Věra Schulz'un ilk duyduğu şey buydu: Alman jandarmanın bir yığın kapalı vagonun kapısını delip geçen metalik sesi. Sonra kapılar dışarıdan açıldı ve tüm trene kapkaranlık metal bir tangırtı yayıldı ve saatlerdir hareketsiz oturan insanlar ağır ağır ve isteksiz bir şekilde harekete geçtiklerinde birdenbire her şey gürültülü bir karmaşaya dönüştü.

Věra Schulz tarihi not defterine kaydetti:

4 Ekim 1941; Transport No: "Prag II"

15 (Alm.) Hızlı, hızlı! Kaybol buradan, seni aptal Yahudi domuzu... (ç. n.)

Gece boyunca kar yağmış olmalı, kardan yansıyan ışık beklenmedik soğuktan sulanan gözleri acıtıyordu. Peron yoktu, sadece donmuş çıplak toprak. Açık vagon kapılarına büyük baş hayvanları vagona sokmak için kullanılan şekilde tahta iskeleler yerleştirilmişti. Hasta ve yaşlılar yolunu şaşırmış gibi el yordamıyla kollarını uzattılar ve daha önce yere basmış yolcuların yardımıyla aşağı indiler. Yerdeyse hangi yöne gideceğini bilmeyen binlerce kişinin oluşturduğu çaresiz karmaşa vardı.

Alman askerleri her yönden bastırıyorlar; her yerde onların isterik bağırışları duyuluyor. *Schnell, schnell! Nicht stehenbleiben! Los!*[16]

Bir dakikalığına bile dinlenmek, nefes almak yok.

Trenin hemen yanında kırmızı beyaz çizgili üniforma kepleri ve üzerinde Davud Yıldızı bulunan kol şeritleriyle birkaç adam duruyordu. Věra Schulz onların önce tren yolu gözcüleri olduğunu düşünmüştü; ama şimdi bir çeşit polis olduklarını anlıyor. Bazıları insanları durdurup kimlik istiyor ya da yanlarında getirdikleri bütün valizlerin açılmasını emrediyor ve bu şekilde (ki bunu daha sonra anladı) yeni gelenler daha ne olduğunu anlamadan birçok giysi ve değerli eşya kayboluyor.

Polonyalı Yahudiler içinde ayrıca polis engellerini rüşvet vererek geçmiş, çoğunluğu erkek, yarı yetişkin çocuklar var ve el arabalarıyla yaklaşıp bagajları taşımayı teklif ediyorlar. Yolculardan biri (onun vagonundan değil) kocası veya oğlunu kaybetmiş olacak ki, kalabalığın içinde çaresizce ismini çağırıyor. Věra'nın tam arkasında duran bir başka kadın aniden çıplak dizlerinin üzerine düşüyor ve ağlamaya başlıyor.

Yürek parçalayan, iradesiz bir ağlayış.

"Bizi nereye getirdiler? Biz neredeyiz?"

16 (Alm.) Hızlı, hızlı! Durmayın! Devam! (ç. n.)

Biraz daha ileride bir avuç Alman askeri dizlerine kadar uzanan gri yeşil üniforma paltoları ve omuzlarında tüfekleriyle duruyorlar. Soğukta ısınmak için çizmeleriyle yerlerinde sayıyorlar ve hiç ilgilenmiyormuş gibi yapsalar, hiç kimse görmüyormuş gibi davransalar da, hepsi gülüyor. Belki de, bütün Yahudiler –krallığın her yerinden, sahip oldukları her şeyle; valizlerine koydukları, el çantalarının ve kumaştan yapılmış sırt çantalarına ve astarlarının içine diktikleri her şeyle– en sonunda Alman halkına borçlarını geri ödemeye zorlandıklarında ellerine geçecek kazancı düşünüyorlar.

*

Günlükten:

Sanki transtaymış gibi yürüyoruz. Sanki sonu gelmez bir yürüyüşteyiz. Yıpranmış, kışlaya benzeyen, kırık camlı veya ardına kadar açık pencereli apartman blokları. Hiç taşıt trafiği yok ama her yerde aynı sıkışıklık. El arabalarını ve berbat konak lağım fıçılarını taşıyan kadınlar ve erkekler; ikisi önde, ikisi arkadan itiyor. Yük hayvanları gibi!

Ama özellikle çocuklar. Barikatları geçer geçmez bacaklarımızın etrafına arı gibi üşüşüyorlar ve ancak yanımızda ilerleyen polisler öne çıkıp kızdıkları zaman kaçışıyorlar.

Artık son durağımıza vardık; eski bir okul binası. Bahçeye giden geniş araba yolu taşmış lağım suyuyla dolu. Gençlerden bazıları yaşlıların ıslanmadan geçebilmesi için kalaslar koyuyor ve ardından çantaları kapıdan geçirebilmek için elden ele bir zincir oluşturuyorlar.

İnsanlar birbirini itiyor, öne geçmeye çalışıyor; sınıflar ve binanın bir ucundan bir ucuna koridorlar da dâhil hepsi yatacak yer olarak düzenlenmiş. Pencereler boyunca tahta kerevetler, her bir kerevet yetmiş beş santimetre uzunluğunda ve insan ayağının sığabileceği kadar uzun değil. Bu küçük alanda eşyalara da yer bulunacak, sırt çantaları en yukarıda ve ayakucunda valiz. Bizim odamızda aşağı yukarı altmış kişi "ikamet ediyor". Dışarıdaki koridorda bir bu kadar daha var! Herkes yerine yerleştikten sonra bir hafta yetecek ekmek dağıtılacak.

Sabahları tatsız, kuyu suyu gibi kahve verilecek.

Gettodan genç kadınlar gettonun aşevinden büyük kaplarda çorba getiriyorlar. Getirdikleri şeye pek de çorba denemez aslında; içinde yeşilimsi bir şey olan ısıtılmış su. Yine de herkes yemeğin üzerine atlıyor. En başta hiçbir şey yemeyeceğini söyleyenler bile! Görünen o ki, günün tek öğünü bu.

Yıkanmak zor. Musluklardan su akmadığı için bahçeye çıkmak zorundayız. Tabii bir de karda tuvalet sırası beklemek. Tuvalet kâğıdı mı? Unut gitsin. Az miktarda bulunan tuvalet kâğıdı da hastalar için kullanılıyor. Gettoda difterinin kol gezdiği söyleniyor. Gettodaki her iki evden birine hastalık çoktan varmış. Sürekli zonklayan bir ağrıyla dirseklerime kadar ağrıyan ellerim buz gibi suda çamaşır yıkamaktan daha da kötüleşiyor. İşte lanet olası romatizmam yeniden başladı!

Bazıları yataklarının etrafına ıslak çamaşırlarını asmak için ip gerdiler. Herkes mümkün olabildiği kadar sıkışıyor; çocuklar bağırıyor, ağlıyor, çığlık atıyor ve hastaların çoğu hastalıktan inliyor.

Geceler böylece bitiyor ve günler başlıyor.

Ve yeniden gece oluyor. Ve sabahları aynı önceden olduğu gibi tadı bozuk, kokusu berbat, kahverengi, amonyak gibi sulu

çorba. Çorbanın duvarlara sinen kokusu akşama kadar kaybolmuyor. Bu koku adeta bir karın ağrısı, alna takılmış bir açlık bileziği gibi. Buna bir gün alışabilecek miyim acaba?

Ama en kötüsü pişmanlık. Zaman varken kendimizi güvenceye almalıydık, diye düşünmek. Babamın ailesiyle ilgilenmek yerine hastanedeki görevlerini yerine getirmesinin daha önemli olduğunu düşünmesi. Bizi ve annemizi düşünmeyi reddetmesi!

Ama bunların hiçbirini söyleyemiyorum; çünkü buraya gelenlerin en hasta olanları için babamın kurduğu ilk yardım istasyonundaki yeri doldurulamaz! Burada doktor diye çırpınıyorlar! Fakat artık bizim için bir gelecek olmadığını bilmek o kadar korkunç bir duygu ki, uyuyamıyorum.

Bir yerlerden, bir şekilde yardım almanın bir yolu olmalı. Yoksa hepimiz burada günbegün eriyerek ölüp gideceğiz... Bir yerlerden yardım gelmeli...

Adam Rzepin, babası Szaja ve kız kardeşi Lida'yla gettonun güney batı sınırına yakın Gnieźnieńska Caddesi'nin en yukarısında bir oda bir mutfak bir dairede yaşıyordu. Mutfakta bir de Szaja'nın erkek kardeşi Lajb için yatak vardı. Fakat Drukarska Caddesi'ndeki feci grevden beri sanki Lajb'ın üzerinde bir lanet dolaşıyor gibiydi. Oradan oraya gidiyor, kıyafet değiştirir gibi iş değiştiriyor ve geceleri nerede uyuduğunu kimse bilmiyordu. Gettoda Lajb'ın Kripo'nun muhbiri olduğu söyleniyordu ve insanlar ondan uzak durmak için her şeyi yapıyorlardı.

Lajb'ın uyuduğu yatakta şimdi Adam'ın kız kardeşi yatıyordu. Adam sabahları su almak ve ocağı yakmak için kalktığında Lida yatıp melekleri dinliyordu. Melekler sık sık gökyüzünden aşağı inip Lida'yla konuşurlardı. Yazları ocağın bacası da şarkılar söylerlerken, kışları kanatlarıyla pencere camındaki buz çiçekleri üzerine şekiller çizerlerdi. Adam ve Lida'nın babası Szaja pencere çerçevelerini eski kumaşlarla kapatmıştı ama yine de içeri nem giriyordu ve kışları bazen pencerenin iç tarafı tamamen donuyordu ve üstünde ince bir buz tabakası oluşuyordu. Bazen *büyük hayvan* dedikleri bir melek Lida'yla konuşurdu. Lida'nın dünyasında küçük hayvanlar ve büyük hayvanlar vardı. Küçük hayvanlar duvar kâğıtlarının arkasında sürüyle yaşayan ve döşeme çıtalarını yerinden oynattığınızda ellerinizin üzerinde gezinen duvar bitleriydi. Büyük hayvan ise kanlar içindeki açlık meleğiydi.

Açlık meleği dişlerini birisine geçirdiğinde sanki bütün içi dışına çıkar gibi olurdu. Vücudun her bir yeri yemek için bağırırdı, her şey olabilirdi yeter ki çiğnenebilsin ve yutulup mideye inebilsin. Büyük hayvan dile geldiğinde sesi sanki büyük ve gözü dönmüş bir açlık çukurundan geliyormuş gibi olurdu. Lida'nın tek yapabildiği canavarın acı içindeki çığlığını dışarı atabilmek için korku içinde ağzını açıp kapamak olurdu.

Büyük hayvan kız kardeşine saldırdığı zaman Adam bir battaniye alır ve onun yanına uzanırdı; sanki kızın vücudunu kendi içine almak istercesine, olabildiği kadar yakınında yatardı.

Otuz kilodan daha ağır olmamasına rağmen Lida'nın yüzü pürüzsüzdü, cildi solgun, mavimsi ve porselen gibi inceydi. Ama sarmalanıp yattığı paçavraların altında her şeye rağmen şişmiş karnıyla ve iki küçük, zayıf göğsüyle bir vücut vardı. Vücudun henüz şişmemiş ve gıdasızlıktan su toplamamış yerlerindeki deri ise yara ve morluklarla doluydu. Adam her sabah bahçeden su getirip kız kardeşini ahşap bir teknenin içinde yıkadıktan sonra yeniden paçavralara sarardı. Fakat Adam yıkarken bile kızın porselen yüzü hiç değişmez, parlak ve hareketsiz, ebedi bir hayret ifadesiyle donup kalmış gibiydi; şaşkınlığı dünyanın varlığına ve ağabeyineydi ve de dışarıda buz gibi soğuk kahverengi karanlıkta sert kanatlarını çırpıp duran açlık meleğine.

Rzepin ailesi, daha getto olmadığı zamanlardan beri Gnieźnieńska Caddesi'nde yaşıyordu. O zamanlar Rzepin ailesindeki herkes evin geçimine katkıda bulunurdu, Lajb Amca bile. Ama Ljab gözden düştüğünden beri Szaja için getto çorbasından daha fazlası pek olmamıştı ve Adam'ın yaptığı gibi paket taşımakla ya da çocuklara gözcülük yapmakla insan doymuyordu.

Gettoda bu sıralarda yeni gelenler hakkında çok konuşuluyordu. Moshe Stern en zengin Yahudilerin Prag'dan gelenler olduğunu söylemişti. Moshe'ye göre gelenlerden bazıları yanlarında o kadar çok

yiyecek getirmişlerdi ki, gettoya geldiklerinde ilk yaptıkları taşıyamadıkları yiyecekleri çocuklara ve diğer dilenenlere vermek olmuştu.

Geceleri, hasta kız kardeşinin yanında uzanıp yattığı yerde Adam Rzepin bunun üzerine çok düşünüp taşındı. Birisi nasıl olur da böylesi bir bollukla gettoya gelebilirdi?

Prag Yahudileri gettoda iki kolektife ayrıldılar. Bir kısmı Łagiewnicka Caddesi 37 numaradaki gettonun geçmişteki çocuk hastanesine, diğerleri de Başkan'ın o yaz çırak okuluna çevirdiği Franciszkańska Caddesi'ndeki okul binasına yerleştirildi. Adam, ikincisinde karar kıldı, çünkü oradan kaçmak için daha güvenli birçok yol olduğunu düşünüyordu ve iki hafta sonra dikkatli bir şekilde mahallenin etrafında turlarını atmaya başladı.

Yabancı Yahudilerin geldiği gün yağmaya başlayan kar hâlâ devam ediyordu, ama aynı yoğunlukta değildi. Hava daha da soğumuştu. Prag Yahudilerinin bahçesinde birkaç kadın kuyudan su kovalarını doldurup okul binasına su taşımakla meşguldü. Kadınlar sularını taşırken hantal ve beceriksizdiler; şehir Yahudileriydi bunlar, belli oluyordu. Çocuklar da farklıydı. Bulabildikleri şeylerle oynamak yerine keyifsizce bahçenin etrafında dolaşıp birbirlerini itip duruyorlardı.

Adam, hemen burada ne kadar yabancı olduğunu anladı. Normalde Yidişçe, zorda kalırsa da Lehçe konuşuyordu. Ama bahçedeki kadınların konuştuğu tuhaf, kulak tırmalayan Çekçe ona tam anlamıyla yabancıydı. Tek kelime anlamıyordu.

Kolektifi birkaç kez ziyaret eden Moshe Stern, yeni gelenlere tek bir şekilde davranılacağını açıkladı. Gülümsemeli ve kibar olunmalıydı. Adam da bahçeye girer girmez yüzüne en parlak gülümsemesini takındı. Gülümseyerek, ellerinde kar kürekleri ve başlarının üzerinde kalın kulaklıklı kalpakları sıkıca bağlanmış, okuldan çıkmak üzere olan küçük bir grup Çek adamı iterek geçti. Adamların bakışlarının sırtını nasıl delip geçtiğini görmek için arkasına dönüp bakmasına gerek bile yoktu. Kafasının içi acımaya başladı. Binanın üst katla-

rına çıktıkça kafasındaki acı bandı daha da sıkılıyordu. En üst kata geldiğinde Lida şarkı söylemeye başladı.

Daha önce sadece bir kere, evde olmadığı bir zaman Lida onun arkasından şarkı söylemeye başlamıştı. Adam ve mahalleden birkaç çocuk daha Drukarska Caddesi'ndeki odun deposunun yanındaki boş arazide ıskartaya çıkartılmış inşaat kerestesi arıyorlardı. Araziye giriş yasaklanmıştı ve deponun her yeri sabahın köründen akşama kadar kolluk güçleri tarafından vardiyalı olarak korunuyordu. Komşu bahçede oturan Feliks Frydman'la beraber odun deposunu çevreleyen çitin altından küçük bir giriş deliği açmayı başarmışlardı ve Lida'nın sesini duyduğunda Feliks çoktan içeri girmişti. Yarısı dolu bir bardağa bir kaşık vurulduğunda çıkan ses perdesi gibi zihni dağlayan temiz ve berrak bir sesti Lida'nın sesi. Ses dağılırken sanki bir şakağından diğerine birisi aniden demir bir çubuk sokmuş gibi başına bir ağrı girdi. Nöbetçiler ellerinde coplarıyla gelmeden güvenli bir yere oturmaya zar zor zaman bulabildi. Bahçenin içindeki Feliks'i çoktan yakalamışlardı.

Şimdi Lida'nın ince sondaj sinyali gibi sesini yeniden duyuyordu.

iiiii–iiiiii

Kar kazmalı adamlar için onu uyarmak mı istediğini merak etti. Ama saklayacak neyi vardı ki? Burada olmasının tek nedeni merak, biraz etrafına bakınmaktı. Ayrıca geriye dönemeyecek kadar uzaklara gelmişti artık.

İnsanların yatakları sınıflarda ve koridorlarda ama Adam aileleri birbirinden ayırmak için konulmuş paravanların epey seyrek olduğunu şaşırarak fark etti. Kolektiftekilerin çoğu taşınmış olmalıydı ya da Başkan hepsine iş bulmuştu bile. Alelacele kerevetlerin ve eğreti masaların üzerine göz gezdirir, giysiler, yayılmış ya da tomar yapılmış battaniyeler ve şilteler; bir sürü tencere, tava, üst üste konulmuş, iç içe geçmiş ya da dar kerevetlerin altına valizlerle beraber sıkıştırılmış çamaşır kovası ve leğeni gördü. Ama hiçbir yerde çalmaya değer

bir şey göremedi. O anda aklına Moshe'nin söylediği bir şey geldi; her gelen sevkiyatla en az bir doktor da geldi ve bu doktorlar her kolektifte bir muayenehane oluşturmakla görevliydiler. Adam en alt katta doktor muayenehanesine benzer bir yer görmemişti. Öyleyse muayenehane binanın en üst katında olmalıydı. Şimdi üçüncü katta. Burada odalar daha dar ve aralarındaki koridorlar daha küçük. Daha sert hareketlerle aralarından geçerken insanların nasıl da durup arkasından baktıklarını fark etti.

Bir anda etrafındaki insanlar seyrekleşti.

Yan taraftan iki genç adam yaklaştı.

Adam, "Doktor muayenehanesi nerede?" diye sordu.

Lehçe: *Gdzie jest przychodnia lekarska?*

Sonra, daha çok zaman kazanmak için, Yidişçe de söyler: "DOKTORU arıyorum. Biri bana nerde olduğunu söyleyebilir mi?"

Gençlerden birisi onu anladığını düşündü ve pek de emin olmayan bir hareketle koridorun sonunu gösterdi. Genç adamın gösterdiği yöne doğru giderken buradan büyük ihtimalle asla sağ çıkamayacağını düşündü.

Fakat bu sırada koridorun sonuna doğru içerisindeki kapalı bir kapının önünde oturmuş ya da yere öylesine uzanmış insanların olduğu bir çeşit bekleme odasına benzeyen bir yerin kapısı açıldı. Adam, kapıya gitti ve çekip açtı. İçeride bir hastasını muayene etmekle meşgulken başını kaldırıp kendisine korkuyla bakacağını düşündüğü bir doktor görmeyi bekledi. Ama şaşkınlık içinde odanın boş olduğunu gördü. Gayet normal bir yazıhane, bir yazı masası, arkasında koltuğa benzeyen bir sandalye, masanın yanındaki raflarda birkaç kap, sargı bezleri ve içinde ne olduğu belirsiz şişeler olan bir dolap. Dolap kapaklarını açtı ve çekmeceleri dışarı çekti; ne aldığına dikkat etmeden, ceplerini şişeler, kutular ve sargı bezi paketleriyle sığdığı kadar doldurdu. Ardından koridora çıktı ve geldiği yoldan geri döndü.

Ama artık o parlak gülüşü başka gülüşlerle karşılanmadı. Yanından geçmeye çalıştığı yaşlı bir adam ağzını açıp bağırmaya başladı.

Adam, önüne çıkanın ne olduğuna bakmadan koşmaya başladı. Ta ki koridorun sonunda bir tahta taburenin üzerinde kafası dizlerinin arasına sarkmış uyuklayan bir kadın görene kadar. Aslında gördüğü bir çeşit başörtüsüne sarılmış kocaman bir saç kümesiydi. Ve yerde, kadının yanında bir el çantası duruyordu; *gerçek* bir el çantası. Çanta büyük, oldukça basit, solmuş deriden, en üstünde pazar günleri Piotrkowska'da ikisi, bir aşağı bir yukarı dolaşırken Józefina Rzepin'in taşıdığı çantanın üstündeki kilidin aynısından vardı. Başka zamanlarda zar zor hatırladığı bir annenin zihnindeki bu ani görüntüsü Adam'ı altüst etti ve ne yaptığının farkına varmaksızın çantayı kapıp kendini merdivenlerden aşağı attı. Göz ucuyla, kulaklıklı kalpakları olan adamların kızgın sesler çıkararak aynı merdivenden *yukarı* hızla koştuklarını gördü ama adamlar çok geç geldiler ve *yanlış* kapılardan girdiler. Adam onlardan önce aşağıya inip dışarı çıkacağını biliyordu; iki adım daha atacak ve güvende olacaktı.

Franciszkańska. Gözlerinin içine kör edici bir parlak kar ışığı yuvalanmış.

Caddelerin üstünde cıvık kar çamuru. Boş duvarlar.

Caddenin on metre aşağısındaki iki evin arasında küçük bir avluya giden bir açıklık vardı. Bir zamanlar gettodaki bütün avlular yüksek tahta çitlerle çevriliydi. Ama bu çitler artık toplanmış, kesilmiş ve yakıt olarak kullanılmış. Onların yerine bu kapalı duvarların arkasında, bazıları bulvarlar kadar geniş bir sürü yangın çıkışı kaçaklara gettonun bir bölümünden diğerine geçit olanağı sağlıyordu. Fakat içerideki bu yolları, daha geçiş yasakları konmadan ve getto yapılmadan çok önce burada yaşayanlar bilir.

Franciszkańska Caddesi'ndeki kolektifteki başörtülü ve çantalı kadının ismi Irena'ydı ama şimdiye kadar hiç kimse onu Maman dışında bir isimle çağırmamıştı. Fransızca söylendiği gibi değil, ama benzer şekilde kelimedeki bütün hecelerin üzerine basarak.

Ma–mann! Ma–mann!

Věra Schulz'un çocukluğu boyunca, taş kubbesi dışarıdan geçen tramvayların gürültüsünü daha da çoğaltan merdiven boşluğunda ve akşamüstü bu saatlerde sadece sıcak gün ışığıyla ve yavaş yavaş tıklayan saatin sesiyle dolan Prag'ın içindeki Vinohrady'deki büyük dairenin bütün o boş odaları içinde bu ses yankılanmıştı. Bütün sabahı kuyruklu piyanosunun başında oturup alıştırma yaparak geçirdikten sonra Maman öğleden sonralarını hiç geçmeyen bir bitkinlik içinde geçirirdi. Sıcaktan migreninin başladığından şikâyet eder, cildi kurumasın diye pahalı kremler sürerdi. O kocaman yatağın üstüne sırtüstü uzanıp saçına renkli bantlar takarak çocukları eğlendirirdi. Maman'ın çok az çabayla neredeyse istediği her şekle sokabildiği, iri dalgalı, kıvırcık denebilecek saçları vardı. Maman gardırobunun içine girer ve bir tenis eteği ve Mary Pickford şapkası takmış olarak dışarı çıkardı ya da Başkan'ın eşi Benešová gibi üste oturan "İngiliz kesimi" bir elbise giyer ve üniforma beresi gibi gözüken bir şapka takardı.

Annesi sürekli kaybolup bir başkası gibi geri geldiği için, sadece piyano gecesi kostümünü giymiş olsa bile, annesinin bir gün tamamen kaybolacağı korkusu Věra'nın içine çok önceden düşmüştü. "Yeter ki

siz bana iyi bakın, ben hiçbir yere kaybolmam," diye şakalaşırdı ama çocuklar –Věra'nın iki erkek kardeşi daha vardı; Martin ve Josel– ona inanmıyordu. Annelerini tanıdıkları süre boyunca şu ya da bu şekilde çocuklardan uzak kalmıştı.

Arnošt Schulz karısını daha pragmatik bir şekilde seviyordu; bir insanın gösterişli bir süs eşyasını sevip koruması gibi. Ona göre Maman'ın iyi veya kötü günleri yoktu, farklı kişilikleri vardı (sanatçıysan böyle olurdu) ve ailenin her biriyle iyi geçinmesini isterdi; Věra veya erkek kardeşlerinden birisi yemek masasında sesini yükselttiğinde ya da odasında biraz yüksek sesle oyun oynadığında hemen, "Lütfen çocuklar, Maman'ı bir saniye rahat bırakın," derdi.

Kolektifte iki haftadan sonra Maman'ın *karakterlerinden* sadece bir tanesi kalmıştı; boş gözlerle bakan, bir deri bir kemik kalmış, dalgalı saç bulutunun altında büzülmüş halde oturan ve birisi kendisine bir şey söylediği zaman korkuyla yerinden sıçrayan bir kadın. O *iğrenç* çorbayı sadece birisi kaşıkla ağzına verirse içiyordu ya da Věra'nın yaptığı gibi, dikkatini başka bir yöne çevirir çevirmez, ağzına birkaç kuru ekmek parçasını tıktıklarında bir şeyler yiyordu.

Maman'ın enerji dolu kocası içinse durum ne kadar farklıydı!

Daha ilk andan itibaren Doktor Arnošt Schulz kendini Prag kolektifinin sözcüsü ilan etti. Çevrede yaşayanların yeni taşınanları maruz bıraktıkları hırsızlık olaylarına karşı bir nöbetçi birliği kurdu, bunun dışında Başkan'ın yazı işlerine mektup ve dilekçeler yazıp ısınmayan odalar, akmayan sular ve hatta *bir komediyi andıran* helaların boşaltılması hakkında şikâyette bulundu. En son Łagiewnicka Caddesi'ndeki 1 numaralı hastanenin yeni atanmış genel doktoru olarak yazdığı mektupta anlattığı gibi *gettodaki gıda kıtlığından dolayı zaten hayatta kalma şansları olmayan insanların hayatını kurtarmak için gece gündüz çalışıyordu.*

Mektubunu yolladıktan sonra birkaç hafta hiçbir şey olmadı.

Bir gün üzerinde Başkan'ın damgası olan ince bir zarf geldi. Zarfın içinde yeni gelenler onuruna Krawiecka Caddesi'nde bulunan Kültür Merkezi'nde düzenlenecek "müzikal gösteri" için bir davetiye vardı ve Arnošt Schulz kızıyla birlikte gitmeye karar verdi. Karışık duygular içindeydi ve büyük beklentileri olmadan gösteriye gitti ve oradan kendi tabiriyle "harap olmuş bir halde" döndü. Věra da, o sıralar biraz olsun düzenli olarak tuttuğu günlüğünde olayı şöyle anlatır:

Kültür Merkezi'ndeki Gösteri Gecesi

Bizi ilk karşılayanlar gettonun *saygınlarına* yer açmak için yan tarafa geçmemizi söyleyen kolluklu ve coplu [!] polisler oldu.

Gettoda bu tarz bir hiyerarşinin olmasını bekliyordum, ama bu ölçüde değil. Ne kadar değersiz olduğumuzu göstermek için bizi çağırmışlardı sanki!

Demir parmaklıklar ardındaki tutsaklar gibi orada durup gettonun *saygınlarının* gelişini izledik. Rumkowski'yi şahsen gördüm, suratsız beyaz saçlı bir adam, özel pretoryan muhafızlarının başında duran kibirli bir imparator gibiydi. Salondaki herkes bir anda ayağa kalkıp alkışlamaya başlamasaydı gülünç olurdu.

Ardından asıl *sahne gösterisi* başladı. Sahnede bir sinagog resmi. Resmin önünde birkaç oyuncu koşturup yüksek sesle repliklerini söylüyorlar. Seyirciler güldüğüne göre komik bir hikâye anlatılıyor olmalı ama tek kelime anlamıyorum. Her şey Yidişçe.

Aralarda çeşitli müzik parçaları. B. Rotsztat adında bir bayan Bay T. Ryder'ın piyanosu eşliğinde Brahms'ın birkaç "hafif romansı"nı çalıyor. Bayan B. Rotsztat şaşırtıcı derecede iyi çalıyor ama çalarken hareketleri biraz abartılı. Seyircilerin tepkileri ise can sıkıcı; gerçek seyirciler olduklarını göstermek için coşkulu davranmaları gerekiyormuş gibiler.

Sonra Başkan'ın sırası geliyor, Bay Mordechai Ch. Rumkowski. Salonda çıt çıkmıyor ve herkesin aslında onun konuşmasını dinlemek için geldiği anlaşılıyor.

En arkada oturan bizlere doğru dönüyor, ama bizimle Almanca değil Yidiş dilinde konuşuyor. Bu bir an için oldukça saçma geliyor, çünkü içimizden çok az kişi bu dili anlıyor. Belki de anlamadığımız daha bile iyi oldu, çünkü daha sonra anladığım kadarıyla buradakilerin deyimiyle *yaşlı adam* konuşmasının çoğunu bizi paylamakla geçirmiş. Değerli eşyalarımızı "onun" bankasına bırakmadığımız için, bizim için ayarladığı iş yerlerine (bunun babam için geçerli olmadığı apaçıktı!) gitmediğimiz için bizi "yağmacılıkla" suçlamış ve eğer onun kurallarına göre davranmazsak *bizi derhâl sürgün edeceğini* söylemiş. Nereye edebilir ki?

Bizim *daha yeni* sürgün edildiğimizi kafası almıyor mu bu adamın?

*

Başkan, Kültür Merkezi'ndeki bu "büyük gösteri"den iki gün sonra Franciszkańska Caddesi'ndeki kolektife şahsen geldi. Onu ilk aşağıdaki tuvaletlerin yanında duran kadın ve çocuklar gördü, daha doğrusu bahçedeki çocuklar Başkan'ın içinde olduğu arabayı çeken beyaz atın burnundan soluyarak geniş giriş kapısından geçtiğini gördüler. Başkan, bir anda çevresini saran kasket ve tankçı bereleri denizinde boğuluyormuş gibi oldu. Fakat hemen korumaları geldi ve yumruklarla, coplarla topluluğu geriye iterek Başkan'ın tekrardan rahat hareket edebilmesini sağladılar.

Başkan, korumalarıyla okul binasının aşınmış mermer merdivenlerinden yukarı çıkmadan önce tuvaletleri ve mahzen girişine yakın konulmuş uzun çamaşır tekneleri sırasını teftiş etti. Sürekli bir koridordan diğerine geçti. Giysilerin asılı olduğu veya valizlerin,

çantaların üst üste konulduğu yerlerdeki giysilerin toplatılmasını emretti. Valizler, giysi torbaları, el çantaları; her şey açıldı ve içleri arandı. Sınıflardan birinde, korumalardan biri bıçağını çıkarıp hızlı ve sert hareketlerle biraz önce bir kadının üzerinde yattığı şilteyi kesmeye başlayınca kadın yürek parçalayan bir çığlık attı.

Prag kolektifinin yeni oluşturulmuş güvenlik gücünün adamları çıkıp geldiler, en önlerinde de Prag Vinohrady Hastanesi'nin klinik şefi Doktor Arnošt Schulz yürüyordu.

Schulz: "Bay Rumkowski, lütfen derhâl bu barbarlığa bir son verebilir misiniz?"

Başkan: "Siz kimsiniz?"

Schulz: "Schulz."

Başkan: "Schulz?"

Schulz: "Daha önce tanışmıştık. Sizin için anlık bir unutkanlık olmalı."

Başkan: "Ah, Profesör Schulz! Ortada duran giysilerin ve açık kutuların bitleri çektiğini bir doktor olarak sizin daha iyi bilmeniz gerekir."

Schulz: "Yanlış anlaşılmadan ötürü özür dilerim, Sayın Başkan. Bu durum hemen kontrol altına alınacak."

Başkan (eliyle işaret eder): "Bu eşyaları bahçeye taşıyıp yakacağız."

Schulz: "Bay Rumkowski, insanların özel eşyalarına bu şekilde davranamazsınız."

Başkan: "Burada yasaları uygulayan kim, siz mi ben mi?"

Schulz: "Ama bu delilik."

Başkan: "Gettodaki sıhhi koşulları tamamen kontrol altına almayı şahsi sorumluluğum olarak görüyorum. Koyduğum kuralları ve verdiğim emirleri apaçık bir şekilde yok saymanızın dışında bu teftiş

sırasında tek gördüğüm bu kolektifte bilinçli olarak oluşmasına izin verdiğiniz mikrop yataklarıdır."

Schulz: "Eğer hastalıkların bulaşma riski sizi endişelendiriyorsa, Bay Rumkowski, herkese yetecek kadar gaz bulunmasını ya da tuvaletlerin boşaltılmasını sağlamanız gerekir."

Başkan: "Geldiğiniz yerde tuvaletlerin daha temiz olması mümkün, Profesör Schulz."

Schulz: "Bize verdiğiniz sulu çorba hayvanlara bile verilmez. Ekmek ise küflü. Dahası güpegündüz sokaktan içeri zorla giren saldırganlar, kadın ve çocukların hayatlarını tehdit ediyor. Daha bir iki gün önce fırsatçı bir hırsız ilaç depomuza girdi. Para, battaniyeler, tencereler; her şey burnumuzun dibinden çalınıyor."

Başkan: "Korunmaya ihtiyacınız varsa, benim düzen muhafızlarım hizmetinize hazırdır."

Schulz: "Affınıza sığınarak Sayın Başkan, sizin düzen muhafızlarınız bir işe yaramaz. Adamlarınızdan bazılarını arada sırada burada gördüm. Yemek dağıtımı sırasında gelirler, ama içimden bir his bizim sizden çorba çalmamızı engellemek için burada olduklarını söylüyor. Bu yüzden biz kendi korumamızı oluşturduk!"

Başkan: "Sizin o sözüm ona korumanız şu an itibariyle feshedilmiştir."

Schulz: "Bizi kendimizi korumaktan alıkoyamazsınız."

Başkan: "Gettoda bir polis gücü var ve bu güç benim emrim altında. Ve bu gücün dışında başka bir gücün oluşturulmasıyla ilgili her türlü girişimi ihanet olarak kabul ederim. Gettoda ihaneti nasıl cezalandırdığımızı biliyor musunuz, Bay Schulz?"

Schulz: "Bu bir tehdit mi? Bizi tehdit mi ediyorsunuz?"

Başkan: "Tehdide hiç gerek yok. Ben sizin gözünüzde bir tuvalet bidonu koleksiyonunun kralından başka bir şey olmayabilirim,

Doktor Schulz. Ama emin olduğum tek bir şey var. O da, sizin ve ailenizin yirmi dört saat içinde gettodan uzaklaştırılmanız için benim tek bir telefon etmemin yeterli olduğudur. Ama telefon etmiyorum. Saygısızlığınıza göz yumuyorum. Bu seferlik."

Bu esnada Gertler'in adamları valizleri ve açıktaki giysileri aşağıya taşımış, üzerlerine benzin döküp ateşe vermişlerdi. Birkaç saniye içinde alevler ikinci, üçüncü katlara kadar ulaşmıştı. İnsanlar pencerelerden sarkmış şaşkın bakışlarla ateşin karşıdaki bahçe duvarına doğru tüten siyah bulutun yayılmasını seyrediyorlardı. Ailelere daha sonra açıktaki giysi ve çantalarının dışında, altın zincirler, süs takılar ve yüzükler gibi değerli özel eşyalarının da yok olduğunu bildirdiler. Kolektifin içinden bir adam ayrıca Başkan'ın adamlarının kışlık ceketini aldıklarını, cep saatini ve cep saatinin zincirini yeleğinin cebinden koparıp çıkardıklarını ve karısının kışlık bağcıklı potinlerini de çaldıklarını haber verdi.

Rumkowski'nin Franciszkańska Caddesi'ndeki kolektifte teftişini yürüttüğü sıralarda Kripo, Bałuty Meydanı'nda gettonun Alman Yahudileri için bir çeşit toplantı yeri haline gelmiş Adria restoranına baskın yaptı. Berlin ve Köln kolektiflerinden dokuz kişi ve Prag kolektifinden de beş kişi farklı işler çevirirken suçüstü yakalandı. Alman Yahudilerden biri eksiksiz bir yemek takımı, bir diğeri ise gümüş bir masa takımı satmaya çalışıyordu. Sözde alıcıların hepsinin ya doğrudan Kripo'ya rapor veren muhbirler ya da Gertler'in istihbarat ekibinden biri olduğu ortaya çıktı.

Getto Yahudileri kendilerinden olanı işte böyle korurlar.

Bahçedeki yakma eylemini takiben Věra Schulz'un Rumkowski hakkında günlüğüne yazdıkları şöyledir (11 Aralık 1941):

...bu adam tam bir canavar.

Şu ana kadarki tek büyük başarısı: İnanılmayacak kadar kısa zamanda kendi halkını satmak ve hepsinin eşyalarını çalmak ya da zimmetine geçirmek. Ve hâlâ çeyrek milyon insan bu adamı Tanrı yerine koyuyor! Bir insan nasıl olur da, bilinçli olarak, kendi yükselişi için diğer insanları aşağılayabilir ve utandırabilir.

Aklım almıyor!

Tabii ki Adam Rzepin'in ne çeşit ilaçları ele geçirdiği ya da bu ilaçların ne işe yarayacağı hakkında hiçbir fikri yoktu. Moshe Stern'in tavsiyesine uyarak, gettodaki her türlü karaborsa alışverişlerinde aracılık yapan, işinin ustası Nussbrecher adında biriyle bağlantıya geçti ve ücretsiz bir değerlendirme yapmasını istedi.

Adam'ın bilmediği bir şey vardı; yabancı Yahudiler gettoya geldiğinden beri piyasadaki mallar çoğalmıştı ve Pfeifferowa'daki karaborsa çakalları bu sıralarda piyasadaki paylarını korumak için atmacalar gibi savaşıyorlardı. Piyasadaki her yeni oyuncu potansiyel bir tehditti. Bu yüzden Aron Nussbrecher, Adam'a uygun bir fiyat söylemek yerine doğrudan gettonun yeni göreve getirilmiş hapishane şefi Schlomo Hercberg'e gitti ve gettoda ilaç satmaya niyetlenen Rzepin adında genç bir adam olduğunu anlattı. Hercberg, Başkan'ın yanından yeni gelmişti ve Başkan toplantıda *ne pahasına olursa olsun günbegün artan suç ve yolsuzluklarla başa çıkılması* gerektiğinin üzerinde çok daha sert durmuştu. Hercberg de o zaman bu genç Rzepin'in iyi ve caydırıcı bir örnek olacağını düşündü. Rzepin gençti ve bağlantıları yoktu. Hepsinden öte onu koruyan biri yoktu. Bu da eğer birisi tarafından gammazlanırsa, ele vereceği biri olmadığı anlamına geliyordu.

İşte bu yüzden ertesi gün Adam ile Lida'nın evinde bir avuç kazanç getirecek alıcı yerine Adam'ı sorgulanması için Czarnieckiego Caddesi'ndeki tutukevine götüren iki güçlü kuvvetli polis vardı.

Gettonun kolluk kuvvetlerinde görevli birçok kişi gibi Schlomo Hercberg'in kökleri Bałuty'den geliyordu. Łódź'da Almanca konuşan Yahudilerin gerçek *Reichsbaluter* dediklerindendi.

Bir zamanlar Brzezińska ve Franciszkańska Caddeleri'nin köşesindeki Bajka sinemasında makinistlik yapmıştı. Gettoda hâlâ o zamanları, dar, deniz mavisi, önü nakışlı bir üniforma giymiş Bay Herchberg'in film gösterimlerinden önce sinemanın önündeki kaldırımda *sosyete geçişini* görmek umuduyla, endişeli bir şekilde gidip gelmeye başladığını hatırlayanlar vardı. Hercberg açılış akşamlarını severdi. Çok sonraları, Prenses Helena'nın evinde, gettoda sosyeteden geri kalan azınlığa kendisi de dâhil olduğunda, seneler önce Poznański, Silberstein ya da Sachs'tan büyük ailelerin aşırı şatafatlı arabalarıyla Büyük Tapınak Sinagogu'na ya da Narutowicza Caddesi'ndeki konser salonundaki localarına gelişlerini nasıl da seyrettiklerini anlatıp dururdu.

Hercberg ayrıca bir rütbesi olduğunu da iddia ederdi. Saha komutanı Piłudski'nin süvari birliklerinden birinde yüzbaşı olarak görev yaptığını ve eğer istenirse şahitlerce imzalanmış sayısız çağrı ve transfer emrinin kopyalarını olduğu kadar, *hangi çarpışmada nasıl yaralandığına*, hangi saha hastanesine götürüldüğüne ve nerede tedavi edildiğine kadar kanıt niteliğindeki doktor belgelerini getirebileceğini söyleyerek böbürlenirdi. Tabii ki, bütün bu belgeler tamamen sahteydi. Ama Schlomo Hercberg aynı Başkan'ın kendisi gibi biliyordu ki, bir şeyi temelden inşa etmek için gereken şey akademik ünvanlar değil, aksine bulunduğun makamın gereklerini otorite ve saygınlıkla yerine getirmektir. Ve Schlomo Hercberg'in yapabileceği bir şey varsa o da buydu.

Adam Rzepin, Czarnieckiego Caddesi'ndeki hapishanenin en altında Maden denilen bölümündeydi. Maden aslında geniş bir çukurdan

başka bir şey değildi. Tutukluların tavandaki bir delikten ucunda halka olan uzun bir sopaya bağlanarak, gölden kurbağa çıkarır gibi gardiyanlarca indirilip çıkarıldıkları bir yerdi. Duvarların yanında bu açıklığa en yakın yerlerde birkaç demir kerevet vardı. Bunlarda kayrılan tutuklular uyurdu. Diğerleri tuvalet giderlerine yakın bir yerlerde olabildiği kadar kıvrılıp yatarlardı.

Ama bu sadece girişteki odaydı. Parmaklıklı kapının ardında Maden devam ediyordu. Aşağı doğru, ufalanan taş zemin boyunca başka geçitler de vardı. O yılın devamında gettodan sürgünler başladığında on binlerce insan aşağıdaki bu dolambaçlı geçitlerde hapis tutulacaktı. Sanki gettonun *en derinlerinin* ya da *en aşağısının* (duruma nasıl bakıldığına bağlı olarak) bir dibi yoktu. Aşağıdaki dolambaçlı geçitlerden yukarıya hiç dinmeyen ağlama ve inleme sesleri yükseliyordu. Aşağıda kapalı tutulanların inlemeleri, sürülmeyi ya da salıverilmeyi bekleyen kaç kişi olduğuna bakılmaksızın sonsuz ve tekdüze bir şarkıya dönüşüyordu.

Adam, sorgulanması için arada sırada Hercberg'e getiriliyordu.

Sinema denilen yere alınıyordu. Dışarıdan görülen haliyle burası bir sorgulama odasından çok, bir *Reichsbaluter*'in sahip olabileceği her türlü lüks eşyayla döşenmiş özel bir büroydu. Burada deri döşemeli mobilyalar, yanlarında ipek işlemeli "oryantal" lambalar, içinde bir sürü anahtar olan rafları çekilebilir dolaplar, oyma bir yazı tahtası ve içine oyulmuş gerçek gümüşten mürekkep hokkası olan bir yazı masası vardı. Ama her şeyden önemlisi burada yemek vardı. Ayartıcı Hercberg aç bir mahkûmun hayal edebileceği her şeyi sıralamıştı. Jambon ve *kiełbasa* sosis, bir koca fıçı *kraut*, keten örtüler üzerinde pırıl pırıl parlayan peynirler, Hercberg'in emriyle her sabah Marysińska Caddesi'ndeki fırında çalışanların getirdiği mis gibi kokan taptaze ekmekler.

Hercberg, yüzünde jambonun üstündeki erimiş yağa benzer parlak bir gülüşle, "Gel bakalım, gir içeri, korkma!" diye karşıladı Adam Rzepin'i. Adam tam dayanamayıp titreyen elini tabağın kenarındaki ekmek parçasına uzattığında Hercberg bu iflah olmaz günahkârı ensesinden yakaladı...

"Yaa... şimdi bile ellerini kontrol edemiyorsun, seni yoksul zavallı!"

...ve kafasını kaldırıp dosdoğru duvara çarptı.

Adam'ı hiç durmadan dövüyorlardı. Bazen sadece yumruklarla, bazen yassı sopalarla sistematik olarak belinden başlayarak bacak arasından ayak bileği kemiklerine, topuklarına ve en zayıf noktalarına kadar dövüyorlardı. Moshe Stern hakkında ne bildiğini öğrenmek istiyorlardı. Stern'in bu sıralarda kimlerle "işler çevirdiğini" bilmek istiyorlardı. Nussbrecher denen satıcıyla beraber iş yaptığını duymuşlardı. Nussbrecher malları kime götürmesini söylemişti? Son olarak da, soyduğu insanlar hakkında her şeyi bilmek istiyorlardı. Prag'tan gelen bütün zenginlerin *isimlerini* soruyorlardı. Adam onların belgelerini çalmıştı, değil mi? Öyleyse isimlerini de bittabi biliyordu.

Adam bayılana kadar çığlık attı, ama Lida'nın sesi Maden'in bütün girintilerinden gelen sesleri bastırıyordu, bir telin neredeyse kopacak kadar gerildiğinde çıkardığı sese benziyordu.

Lida'nın, "Onlara hiçbir şey verme, onlara hiçbir şey verme," diye yankılanan sesi Adam'ı bıçak gibi kesiyordu.

İşte bu yüzden onlara hiçbir şey, hiçbir isim vermedi.

Adam hâlâ Maden'de, seneler önce babalarının bütün aileyi denizi görmeye götürdüğü günü düşlüyordu. Łódź'daki kereste fabrikasındaki işçibaşlarından birinin ödünç verdiği küçük bir Citroën'le denize gitmişlerdi. Arabayı Szaja kullanmıştı.

Sopot. Gittikleri yerin adı buydu. Adam, şimdi şimdi hatırlıyordu.

Lida, Gnieźnieńska Caddesi'ndeki evde yalnız başına, aynı denizi düşlüyor. Yaptığı ve söylediği her şeyde yanında olduğu gibi, ağabeyi uyusa da koşsa da bu düşte yine onun yanında.

Sopot'ta Molon dedikleri, denize uzanan uzun bir tahta iskele vardı. Molon'un iki tarafında üstü midye kabuklarıyla örtülü ince, yumuşak ve sıcak kumlarıyla kumsallar vardı. İçerilere doğru sahil yoluna yakın, gerçekten zengin ve önemli ziyaretçilerin üstlerini değiştirdikleri, üzerleri berber dükkânlarındaki gibi çizgili tentelerle kaplı büyük plaj kulübeleri vardı. Adam, akşama doğru Molon'da yürürlerken bu zengin ve önemli insanlardan birkaçının sanki kendisi ve ailesine Łódź'dan gelen birkaç fakir, hele hele kesinlikle Yahudi değillermiş gibi nasıl da şapkalarını çıkartıp selam verdiklerini hatırlıyor.

Lida sığ suda yürürken nasıl da bir anda denizin kartpostallardaki gibi parlak bir yüzey olmadığını fark ettiğini hatırlıyor. Hayır, deniz canlıydı. Deniz hareket ediyordu. Sallanıp kabarıyordu ve hiç durmaksızın sırtından yukarı, bacak ve dizlerinin arasından aşağı inip çıkıyordu. Durmadan değişiyordu.

Tam da şu anda kocaman bir top gibi.

İki koluyla bu parlak deniz topunu tutuyor, ama tam olarak saramıyor. Topun yüzeyi kaygan ve ıslak. Ama deniz hep elinden kayıp gidiyor. Denizi tutmak için iki avuç yetmiyor, bakışları da kayıp gidiyor ve tam gözlerini kaldırdığında denizin ta ufka kadar uzanıp gittiğini görüyor.

Lida, hayalinde denizin suyunu içiyor. Büyük ve derin yudumlarla denizi yutuyor, yudum yudum ve denizin tadı Adam'ın ona içirdiği çorba gibi değil, tersine acımsı ve tuzlu. İçtikçe suyun içinde yakalayabileceği bir şey olduğunun daha da fazla farkına varıyor. Dişlerini geçirmeyi başardığında damağını ve yanaklarının iç tarafını kesen sert ve pullu kuyruğuyla bir balığa dönüşen kaygan ve dolgun bir

şey. Balığın tadı acımsı, keskin ve tuzlu ama aynı zamanda canlı ve yumuşak. Lida dişleri kırılana dek ısırıyor. Sonra da kalın pullarında ve kaygan iç organlarında dilini dolaştırıp emiyor.

Ve Adam hücresindeyken ağzının içinin daha önce tattığı hiçbir şeye benzemeyen, acımsı ve tuzlu balık tadıyla dolduğunu hissediyor ve büyük ihtimalle çığlık atıyor, çünkü bir anda dışarıdaki gardiyanların sesi duyuluyor.

Şakırdayan anahtar desteleriyle koşturuyorlar, kolları daha şimdiden dayak için havaya kalkmış.

"Sessiz ol, seni iblis!"

"Yoksa sen de mi yollanmak istiyorsun?"

Ve ucunda yakalama halkası olan uzun sırığı aşağı uzatıyorlar. Adam, çengel yüzüne gelmesin diye geriye çekildiğinde çengel bir anda boynunu tutup yüzünü hücre zeminine bastıran nasırlı bir gardiyan eline dönüşüyor. Ağzı kan içinde, yutkunmakta güçlük çekiyor ama yutkunabildiğinde her şey, balık tadında ve her yanı balık ve suyla kaplı kanlı bir rüya oluveriyor.

*

Adam Rzepin, onu almaya geldiklerinde dört haftadan uzun bir süredir Maden'de tutuluyordu. Demir kapıyı açan görevlilerden birinin elinde bir kâğıt vardı. Adam ismini, nerede oturduğunu ve babasının ismini söyledi. Ardından halkalı sırıkla Adam'ı yukarı çıkardılar.

Dışarısı soğuktu. Bir ay önce yollar gri kar çamuruyla kaplıydı, şimdi bütün getto, ışıldayan parlak beyaz bir kar örtüsü altındaydı.

Adam, güneşin kar kümelerinden kıvılcımlar saçıyordu. Işık o kadar göz kamaştırıcıydı ki, yerle gökyüzünü ayırt etmekte zorlandı.

Dört bir yanı çitle çevrilmiş hapishane bahçesi bir pazar yeri gibi kalabalıktı; insanlar ağır çantalarını beraberlerinde sürüyorlar ya da omuzlarına bağladıkları şilte ve çarşafları taşıyorlardı. Ama burada bir pazar yerinin durmadan devam eden gürültüsü yoktu. İnsanlar sıraya girmiş hükümlüler gibi isteksizce yürüyorlardı; fazlasıyla sessiz ve düzenli. Bu pırıl pırıl sabahta ayırt edilebilen tek ses kemerlerde veya yüklerin bağlandığı iplerde asılı tencere tavalardan çıkan zilvari tıkırtılardı.

Gardiyanlardan birine, "Neler oluyor?" diye sordu.

"Senin işin bitti, buradan gideceksin," diye cevap verdi gardiyan ve yan masada oturan bir görevliye iş defterini kabaca uzattı. Görevli deftere hızlıca damga vurdu ve hemen ardından Adam'ın eline bir parça ekmek ve bir kâse çorba verip avlunun en ilerisinde yüz küsur adamın durup eşyalarına göz kulak oldukları yerde beklemesini söylediler.

"İşte böyle," dedi çorbasını çoktan almış ve neredeyse dişsiz ağzıyla ekmeğini kemiren bir mahkûm. "Yabancıları içeri alıyorlar, biz yerli halkıysa gönderiyorlar."

Adam, elindeki dokümanları açtı ve damgayı gördü:

AUSGESIEDELT

yazıyordu isminin, adresinin, yaşının; her şeyin elle yazılmış olduğu iş defterinin en üstünde büyük siyah harflerle. *Gönderildi.*

İşte o anda, birden ve hiç de istemediği halde, her şey yerli yerine oturdu.

Onu Maden'den serbest bırakmak için değil, gettodan göndermek için dışarı çıkarmışlardı.

Adam, etrafına bakındı. Tel örgülerin iç tarafındaki adamlardan bazıları birbirlerini tanıyorlar ya da en azından yüzeysel olarak biliyorlar gibi gözüküyordu ama isimlerin çağrılması, damganın vurulması, ekmek ve çorba dağıtılması sırasında hiç kimse tek kelime etmiyordu. Sanki birbirlerinden utanıyorlardı.

Adam, gönderilecekler kafilesinin uygun adım yürütülebilecek kadar büyük olmasını beklediklerini anladı. Peki, ama nereye? Gettonun başka bir yerindeki toplama kampına ya da ta Radogoszcz'a mı? Eğer gönderilirse Lida'ya ne olacaktı? Onu bir daha görebilecek miydi? O gerginlikle ekmek parçasını bir lokmada yutuverdi. Ekmek koyu renkte ve şaşılacak kadar lezzetliydi; üç haftadır yediği ilk adamakıllı öğündü bu. Çorbanın midesini ısıtmaya başladığını hissetti.

Tam o anda tel örgünün diğer tarafında amcası Lajb'ı gördü.

*

Lajb'ın onların evinde kaldığı zamanlarda bir bisikleti vardı. Gnieźnieńska Caddesi'nde tek bisikleti olan oydu ve ne kadar olağanüstü bir eşya olduğunu göstermek için bisikleti dışarı çıkartır, parçalara ayırır ve hepsini bir muşamba üstüne dizerdi. Teker teker, zincir ayrı bir yere, her bir somun anahtarının ve pensenin farklı gözlere konulduğu alet kutusu ayrı bir yere. Ardından bahçedeki çocuklar bisikletin etrafına dizilip imrenerek bakarken her şeyi tekrar yerine takardı.

Haftanın birkaç akşamı bu merasime ayrılırdı. Sebt Günü hariç.

Şabat Günü'nde Lajb dua kitabı elinde, yüzü duvara dönük ayakta durup dua ederdi. Lajb, On Sekiz Şükran Duası'nı bisikleti parçalara

ayırıp, parçalarını tekrar yerine taktığı zamanki özenle okurdu. Dua şalını taktığı zaman şükran dualarını şalın üzerinden okurdu, *tefillini* taktığı zaman Tanrı'ya dua armağanı için teşekkür ederdi. Her biri için ayrı ayrı. Ve Adam, Lajb'ın dua ederkenki yalvaran yüzünü gördüğünde dar göz oyuklarının aynı bisikletin selesi gibi göründüğünü düşündü. Küçük gözleri aynı bisikletin selesi gibiydi. Boyun damarları bisikletin ikiye ayrılmış ön maşasını andırıyordu ve tekerleğin yumuşak parmaklarında yavaşça ve sessizce dönen dua çarkına benzeyen göbek deliğine kadar iniyordu. Dairenin ortasında duranın daima Lajb olup olmadığını bilmezdi ya da bilmek istemezdi. Nereye giderse gitsin onu saygı ve hayranlıkla izleyen insanlarla çevreleniyordu. O zamanlar, Gnieźnieńska Caddesi'nde küçük oğlan çocukları vardı. Şimdi ise çevresindekiler hapishane gardiyanlarıydı. Sanki Lajb kutsal bir hahammış gibi yanına yaklaştılar. Sadece birkaç dakika sonra yüzü gülen bir nöbetçi elinde Adam'ın yeniden damgalanmış kâğıtlarıyla yürüyerek geldi. Yüzü sevinç içindeydi.

"Rz-zepin! Bugün şanslı günün, Rz-zepin!"

"Adın listeden s-s-silindi."

*

Adam ve Lajb, hiç konuşmadan gittiler.

Diğer yönden sürgün haberini yeni almış ve Merkez Hapishanesi'ndeki toplama kampına doğru giden sürüyle kadın ve erkek geliyordu. Çevrelerinde yeniden daireyi andıran bir boşluk oluştu. Adam, gönderileceklerin yüzüne bakmaya cesaret edemedi. Gözlerini onların dizlerinden yukarıya kaldırmaya cesareti yoktu. Çoğunun ayakkabısı yoktu, sadece bileklerine bağladıkları paçavraları ya da

ayaklarını içine sokup pranga gibi karda sürüdükleri basit tahta terlikleri vardı.

Adam, Sayın Başkan'ın Drukarska Caddesi'ndeki grevi düzenleyen bütün işçilerin gettodan çıkarılacaklarını duyurduğu günün ertesinde Lajb amcanın bağcıklarını düğümlerken gördüğü ayakkabıları düşündü.

Olan buydu, bazıları gettodan yollanmıştı, bazılarıysa yeni ayakkabılarına kavuşmuştu.

Aynı Lajb amcanın bisikleti gibi, gettoda böyle bir ayakkabı hiç görülmemişti; parlak deriden yapılmış topukları ve tabanı sağlam, üstü gergef işlemeli gerçek bağcıklı ayakkabılar. Lajb, Gnieźnieńska Caddesi'nde bu ayakkabılarla gezindiği zaman tabanları yerde gıcırdıyordu, tıpkı şimdi kuru kar üzerinde gıcırdadığı gibi.

Normal şartlarda ev bu saatlerde boş, baba da işinde olurdu. Ama içeri girdiklerinde Szaja zar zor mutfak masasından ayağa kalktı. Adam, içgüdüsel olarak Lida'nın yatağına doğru baktı. Yatağın durduğu yerde bir masa ve yanında iki tabure duruyordu. Taburelerin üzerinde bir kadın ve bir de erkek oturuyordu, aralarında da on, on iki yaşlarında bir kız çocuğu yerde oturuyordu.

"Bunlar Mendel Ailesi," diyor Szaja, normalde hiç kullanmadığı Livceyi andıran bir Yidiş ifadesiyle, açıklarcasına. Bu sefer de Lehçe devam ediyor:

"Prag kolektifinden geliyorlar. Buraya yerleşmeleri söylendi."

Bay Mendel, kısa boylu, kambur duruşlu, kel bir adam ve yuvarlak gözlükleri var. Adam, gözlerinin içine dikkatle baktı ama gözlüklerinin arkasındaki bakışlar bomboştu. Bakıyor, ama görmüyordu. Yanında karısı oturuyor ve çantasında bir şeyler arıyordu.

Adam, "Lida nerede?" diye sordu.

Szaja bir şey söylemedi.

Adam dönüp bu sefer de aynı soruyu Ljab'a sordu.

"Lida nerede?"

Ama Ljab artık orada değildi. Yalnızca bir dakika önce Adam'ın yanı başında duruyordu, yüzü her zamanki gibi donuk ve ifadesizdi. Şimdi ise sanki orada değilmiş gibiydi.

Józefina Rzepin öldüğünden beri baba oğul sessiz sakin bir şekilde kendi işleriyle uğraşmayı öğrenmişlerdi. Sabahları Adam su almak için bahçeye gittiğinde Szaja da ocağı yakardı. İçlerinde işe yarar bir iş defteri olan tek Szaja olduğu için yeni tayınlar duyurulduğunda dağıtım yerlerinin önünde kuyruğa giren çoğunlukla o olurdu, bu sırada Adam da akşam yemeği için çorbayı yapar, çamaşırları yıkar ve Lida'ya yemek yedirir, onunla konuşup ona şarkı söylerdi.

Seneler sonra ikisi de ilk defa aralarındaki sessizliğin konuşarak bozulacağının farkına vardı. Adam'ın göğsünde büyük bir boşluk vardı. Bu boşluğun adı Lida'ydı. Ama özlem, üzüntü ya da korku gibi kelimelerle doldurulamayacak kadar büyük bir boşluktu bu. Söylendiğinde boşluğun içinde kaybolup gidecek olan kelimelerdi bunlar.

"Hiçbir zaman yardım istemedim," dedi Szaja en sonunda ve Ljab'ın biraz önce çıkıp gittiği kapıya doğru başıyla işaret etti.

Adam hiçbir şey söylemedi. Odanın diğer ucunda Mendel ailesi oturup aralarında geçen konuşmayı endişeli bakışlarla izledi. Söylenenlerden hiçbir şey anlamamalarına rağmen, sanki onlar da baba ile oğul arasındaki gerginlikten etkilenmiş gibi görünüyorlardı.

"Hepimizi göndereceklerini söylediler." (Göndermek kelimesinde babanın sesi daha da alçaldı.) "Lida'nın ismi de listedeydi."

"Ben de Ljab'dan bana yardım etmesini istedim."

"Hayatım boyunca hiç kimseden yardım dilenmedim ben."

Adam babasının gözlerinin içine baktı.

"Lida nerede?" dedi sadece.

"Lida'yı da göndereceklerdi."

Adam, Mendel ailesine doğru baktı. Bay Mendel'in kolektiflerine giren *suçluyu* tanıyıp tanımadığını merak etti. Herhalde tanıyordu. Anlaması fazla sürmedi. Sahip olduğu her şeyi çalmaya çalışan adamın evinde barınıyordu şimdi.

"Lajb sana da bir iş ayarladı."

Adam babasına gözlerini dikti.

"Radogoszcz İstasyonu'nda. Yükleme yapacak adamlara ihtiyaçları var. Parası da iyi."

Bay Mendel'in yüzündeki korku ifadesi daha belirgin bir hal aldı. Şimdi dosdoğru Adam'ın gözünün içine bakıyor ve Adam da ona bakıyordu – küstah ve küçümser bir bakışla, başka ne yapabilir ki? Sonra babasına döndü:

"Lida nerede?"

"Sen burada yokken neler olduğunu bilemezsin."

"Lida nerede?"

Adam masanın üzerinden atıldı ve babasını omuzlarından tutup ucuz bir bez bebekmişçesine öne arkaya salladı. Odanın diğer tarafında Bayan Mendel bir saldırıdan korurcasına kızının yüzünü göğsüne bastırdı. Tüm tabak çanaklar gümbürtüyle masadan yere düştü.

"Huzurevinde," dedi Szaja.

"Lajb ona huzurevinde bir yer ayarladı."

*

Bałuty'de yaşayan birçok kişi gibi Adam için de Marysin bir çeşit bilinmeyen bölgeydi. *Diğerlerinin* yeriydi: zenginlerin, güç ve itibar sahibi erkeklerin.

Kendi halindeki insanlar sadece orada görmeleri gereken bir iş varsa Marysin'e giderlerdi. Marysin'deki sayılı *atölyelerden* biri olan ayakkabı fabrikasına ya da özel kuponu olan insanların kaba kereste veya kömür briketleri almak için gittikleri Praszkier'in arkasındaki depoya gidilirdi. Ya da ölünüp gömüleceği zaman. Gece gündüz demeden Meir Klamm'ın ve Cenaze Derneği'nden başkalarının Şef Muzyk'in cenaze arabalarını Dworska ve Marysińska Caddeleri arasında bir aşağı bir yukarı sürdüğü görülebiliyordu. Zagajnikowa Caddesi'ndeki duvarın diğer tarafında, söylenenlere göre bir ucundan diğerinin görülemediği kadar geniş ölüler krallığı başlıyordu. Marysin'in havası da ölüm kokuyordu, açılmış çiğ toprağın, çürüyen çimento ve çöpün leş gibi kokusuydu bu. Kar eriyip de çamura dönüşünce ve rüzgâr ters yönden estiğinde hava, lağım işçilerinin üstünü kireçle örttükleri lağım çukurlarından gelen güherçile kokusuyla dolardı. Çok uzaktan görülebilirlerdi. Ellerinde küreklerle telefon telleri üzerindeki ürkütücü kargalar gibi göğe doğru yükselen uzun bir dizi adam.

Okopowa ve Prożna Caddeleri çevresindeki Başkan ve Beirat'taki diğer önemli beylerin evlerinin olduğu mahalleye Adam daha önce hiç adım atmamıştı. Fakat Moshe Stern'in anlattıklarından burada "geçici odalar" kiralayan getto sakinleri olduğunu biliyordu ve kiraya verenler Marysińska Caddesi'nde geçici misafir bulmak için bir aşağı bir yukarı gidip gelirken görülebiliyordu.

Adam Rzepin'in kız kardeşini aramaya çıktığı akşam havada acı bir soğuk vardı. Evlerin arasında karlar üst üste yığıldığından artık oradan arabalar geçemiyordu. Adam fazla kiralayıcı görmedi. Sormaya cesaret edebildikleri kişilerse hemen sırtlarını döndüler. Onlara göre Adam baldırı çıplağın tekiydi; gettoda "omuzsuz" dediklerinden. Sırtını dayayacak bir mevkin yoksa burada kimse seni adamdan saymazdı.

Lida'nın sesi olmasaydı tek başına bu soğuğa dayanması çok zordu. Lida'nın sesi camdan sızan incecik bir gölge gibi zayıftı, ama yaşıyordu ve Adam'ın içinde hiç susmadan konuşuyordu.

"Seni eve götüreceğim Lida," dedi Adam sese doğru.

"Korkma. Seni alıp eve götüreceğim."

Birkaç evden zayıf bir duman tütüyordu. Beşinci bölgedeki polisler, kollukları ve yüksek parlak çizmeleriyle nöbet tutuyorlardı. Polislerin kiralayıcılardan birkaçıyla konuştuğunu gördü. Bu mahallenin hangisinin koruması altında olduğunu bilemedi. Marysińska Caddesi'nin yanındaki boş duvarlarda ve duvarların tepesinde gökyüzü Litzmannstadt'ın karartılmamış bölümlerinden yansıyan ışıkla solgun kırmızı bir renk almıştı.

Sonra birden gettonun içinden hızla bir at arabası geldi. Atın burnundan gelen derin solumasını ve yulardan gelen çınlamayı duydu; duyduğu hem çok tanıdık hem de burada o kadar alışılmadık bir sesti ki, kim olsa irkilirdi. Kar o kadar derindi ki, atın ayak sesleri neredeyse duyulmuyordu. Sürücü atı tuttu. Kunduz veya başka bir çeşit vahşi hayvan kürkünden yapılmış gibi görünen kalın kürklü bir manto giyen Schlomo Hercberg, eğilip basamaklardan aşağı indi. Geriden gelen arabadan iki koruma indi ve sanki hapishane müdürünün önüne birdenbire çıkan bu engeli ortadan kaldırmak istercesine Adam'a doğru alelacele harekete geçtiler. Ama bu akşam Hercberg'in acelesi vardı, korumalar Adam'ı kovalamakla yetindiler. Hercberg, Marysińska Caddesi'nin biraz yukarısında sol tarafta küçük bir evin içine girip ortadan kayboldu. İki demir bahçe kapısının arkasındaki bir barakadan biraz büyük bu evin içindeki birisi Hercberg gelir gelmez kapının kilidini açtı.

At arabası bekledi. At, örtüsünün altında soluyup ayaklarını yere vurdu. Bir süre sonra sürücü aşağı indi ve aşağı yukarı gitmeye ve ısınmak için kollarıyla hareketler yapmaya başladı. Adam ne yapa-

cağını bilmiyordu. Oradan gitmeye cesaret edemiyordu, Hercberg'in bu sefer ona yetişeceğinden korkuyordu. Sürücüye ya da korumalara yakalanma korkusuyla yaklaşmaya da çekiniyordu.

Yarım saat sonra Hercberg dışarı çıktı. Yanında duran birisiyle emir verir gibi konuştu ve sonra arabaya binip hızla uzaklaştı. Onunla beraber dışarı çıkan adam, büyük ihtimalle kiralayıcı, bir süre bekledi sonra büyük demir kapıyı çekip kilitledi. Adam her ikisi de gözden kaybolana kadar bekledi ve ardından tüm gücüyle kapıya yüklendi. Kilidi açmak mümkün değildi. Evin etrafı göğüs hizasında bir duvarın üstüne yerleştirilmiş parmaklıklarla çevriliydi. Parmaklıklar demirdendi ve Fransız zambakları şeklinde sivri uçları vardı. Bir ayağını duvarın üzerine koymayı başardı, ardından parmaklıkların dokunabildiği en yüksek kısmına sımsıkı tutundu ve bir hamleyle sivri uçlu demirlerin üzerinden atlamayı başardı. Ama düşerken tutunmaya zamanı olmadı. Yere değdiğinde ayağı kaydı ve bacağına korkunç bir acı girdi. Görünmemek için çabucak evin dibine kadar sendeleyerek gitti. Bekledi. Hiçbir şey.

İçinden ocağın bacasının çıktığı pencereyi gördü. Pencereden gelen ince ve solgun ışıktan karın üzerine zayıf bir kare yansıyordu.

İleri bir adım attı ve kapıyı çaldı. Hiçbir şey.

Bu da beklediği bir şey değildi. Daha sert vurdu kapıya.

"Derhal kapıyı aç, polis!" dedi.

Kapı açıldı. İçerideki Lida'ydı. O kadar soğuktu ki, dışarı çıkan ışık büsbütün maviydi. Lida'nın vücudu da maviydi; ince porselen gibi boynundan kanlar içindeki cinsel organına kadar. Adam, Lida'nın üzerinde neden giysi olmadığını anlayamadı.

"Lida," dedi.

Lida vahşi bir yabancıya güler gibi kısa süren ve mutsuz bir gülümsemeyle baktı Adam'a, sonra öne doğru hızlı bir adım attı ve yüzüne tükürdü.

İşgal kuvvetlerince emredilen gettodan ihraçlarla ilgili ilk görüşme Rozenstajn'ın protokol tutanaklarına göre 16 Aralık 1941'de yer aldı. Tıpkı diğerlerinde de olduğu gibi görüşme öncesinde herhangi bir yazışma olmadı, onun yerine Rumkowski emirlerini doğrudan Getto Yönetimi'nden almak üzere ofise çağrıldı. Toplantıda Biebow'un dışında Biebow'un makam vekili Wilhelm Ribbe, Günther Fuchs ve nakliye araçlarını düzenleyecek ve yüklemeyi gerçekleştirecek Alman polisinden ve güvenlik hizmetlerinden birkaç temsilci vardı.

Rumkowski üst makamların önünde her zaman durduğu ve her zaman duracağı gibi duruyordu. Yaşlı başı öne eğilmiş, bakışları yerde.

Ich bin Rumkowski. Ich melde mich gehorsamst.[17]

Cana yakın ve dürüsttüler fakat doğrudan konuya girip, en yaşlı Yahudinin dikkatini tekrardan savaşın sürdüğü uzun ve zorlu bir kış öncesinde olduklarına ve uzun vadede gettoda barınmalarına izin verdikleri bütün Yahudilere güvenli bir şekilde yiyecek ve yakıt teslimatı yapılmasının imkânsız olduğuna çektiler. Bu yüzden Kalisz'deki *Gauleitung*'un getto halkının bir bölümünü, Warthegau'daki geçindirme yükünün bu kadar sorunlu olmadığı küçük şehirlere taşıma kararı almışlardı.

Başkan bunun kaç kişiyi içerdiğini sordu.

17 (Alm.) Ben Rumkowski. Emrinizdeyim. (yay. n.)

Yirmi bin diye cevap verdiler.

Hazırlıksız yakalanmıştı. Yirmi bin kadar çok sayıda kişiyi ayırmasının imkânsız olduğunu söyledi.

"Ne yazık ki, geçindirme yükü şu andaki durumuyla bundan başka bir seçim hakkı tanımıyor," dediler.

O zaman da Başkan üst makamların daha yeni yirmi bin yabancı Yahudiyi gettoya getirdiklerini söyledi.

Bu kez de cevaben yabancı Yahudilerle ilgili kararın Berlin'de alındığını söylediler.

Buradaki sorun, Warthegau'daki geçindirme yüküyle nasıl başa çıkacaklarıyla ilgiliydi.

Başkan onlara *on bin* kişi verebileceğini söyledi.

Bunun üzerine onlar da nakliyenin hiç zaman harcanmadan derhâl yapılacağı garantisi verirse "ilk göndermenin" on bin kişiye indirilmesini düşünebileceklerini belirttiler. Tabii ki koşulları Başkan'ın ve Başkan'ın idari heyetinin gönderilecekleri seçmesi ve seçilenleri Radogoszcz'daki toplama yerlerine nakletmesi, oradan da Alman güvenlik hizmetlerinin devralmasıydı.

Bu görüşmeden sonra Başkan'ı görenler kesinlikle öfkeli ama biraz tuhaf bir şekilde de kontrollü ve kararlı gözüktüğünü söylediler. Sanki en yukarıdaki güçle karşı karşıya gelmiş olmak, bu gücün kararlarını yerine getirmesi için yalnız kendisinin çağrılmış olması, Başkan'ın vücuduna, ruhuna ve düşüncelerine yeni bir hayat katmıştı.

Sözlerini defalarca tekrarladı:

"On bin Yahudi gettoyu terk etmek zorunda kalacak. Bu doğru. Üst makamların kararı bu. Bu karara sadece tepki göstermemeliyiz. Duruma bir başka açıdan bakıp sonucunda

yararımıza olabilecekleri görmemiz daha mantıklı. Eğer on bin kişi zorunlu olarak gettoyu terk edecekse kimlerin gitmesi gettonun yararına olacaktır?"

Başkan'ın önerisi üzerine göndermeyle ilgili tüm konularla ilgilenecek bir *Gönderme Komitesi* kuruldu. Komitenin çalışmaları Nüfus Müdürü, Avukat Henryk Neftalin tarafından yönetilecekti ve komisyon Runkowski dışında gettonun polis şefi Leon Rozenblat, yargının başındaki Szaja Jakobson ve Hapishane Müdürü Schlomo Hercberg'den oluşacaktı. Komisyonun görevi nüfus kayıtlarını *dosya dosya* tarayıp, suç kayıtları ve hastane kayıtlarındaki bilgileri karşılaştırdıktan sonra kimlerin gönderileceğine karar vermekti.

Mümkün olduğu sürece, bireyleri teker teker yollamaktan kaçınılmasına, onun yerine *ailelerin gönderilmesine* karar verildi. Bir de *istenmeyen şahısların* gönderilmek üzere seçilmesine öncelik tanınmasına karar verildi. Birisi "istenmeyen" kriterlerine kimlerin uyduğunu sorduğunda Başkan, "suç kaydı olanlar," diye cevap verdi. Ün salmış karaborsa tüccarları, fahişeler, hırsızlar; kısacası başkalarının zararını ve çaresizliğini kendisine "ekmek kapısı" yapanlar, işte böyleleri en önce gidecekti.

Peki ya, istenmeyen kişi veya kişiler düşünülenin aksine suç kayıtlarında yoksa? O zaman o kişilerin ismi tavsiye edilecekti. Gönderme kararı makamlara aitti ama daha önce de olduğu gibi kimlerin gideceğine karar verme hakkına kendisi sahipti.

O sıralarda Başkan'ın hiç uyumadığı söylenirdi.

Gece gündüz Gönderme Komitesi'nin listeleriyle uğraşıyordu.

Başkan'ın odası, Bałuty Meydanı'ndaki barakadan ofislerin içindeki tek aydınlık oda. Ofisin diğer odaları karartmadan dolayı karanlık. Ama Başkan ofiste kalıp çalışmaya devam ettiği sürece çalışanların bir bölümü de orada kalıyordu. Karanlıkta parmak uçlarına basarak yürüyorlar, Başkan'ın en küçük isteğini bile yerine getirmek için hazır bir şekilde kapı kenarlarına, eşyaların arkasına geçip bekliyorlardı. Łagiewnicka Caddesi'nin köşesindeki getto saati gece yarısına yaklaştığında dosyaları kapadı ve Bayan Fuchs'tan arabayı çağırmasını istedi. Yeşil Ev'deki çocukları ziyaret etmeyi sonra da Miarki Caddesi'ndeki evinde uyumayı düşünüyordu.

"Ama geç oldu, Sayın Başkan. Saat neredeyse on iki."

Kadının itirazlarını geçiştirdi.

"Feldman'ı da ara, önden acele eve gidip ateşi yakınasını söyle."

İşin zorluğuna rağmen bu kadar geç bir saatte ofisten ayrılmanın verdiği bir iç huzur sardı benliğini. Dizi dizi karartılmış pencereleriyle yüksek duvarlar ona huzur veriyordu. Burada veya başka bir yerde, bir caddenin köşesinde ya da bir imalathanenin dışında bir polis nöbet tutuyordu. Kripo'nun kırmızı kalesinin önünde güvenlik servisinin siyah limuzinleri uzun parlak sıralar halinde park etmişti.

Ve Marysin'in geceleyin bomboş sokaklarına doğru devam etti.

Şapkasının önü alnına doğru basılı ve paltosunun yakası kulaklarına kadar yukarı kalkmış vaziyette oturuyordu. Araba tekerlekleri-

nin gıcırtısı ve atın nallarından gelen gem vurulmuş akisler dışında bu karanlık gece yarısı saatlerinde duyulan tek ses, sürücünün atın hızlanması için tekrarladığı kırbaç vuruşlarından geliyordu.

Marysin farklı bir yerdi. Buraya geldiği zaman gettonun etrafında dağılıp gittiği hissine kapılırdı. Evlerin boyu küçülür, duvar ve tel örgülerin gerisinde yayılırlardı. Ev, ambar, alet edevat deposu ve kulübeler. Önceleri bahçeli küçük evlere ait olan ama şimdi en güvendiği adamlarına özel parseller olarak hediye ettiği bostan kulübeleri. Bundan sonra da, önceleri Siyonistlerin çalıştırdığı kibutzlar geliyordu; genç, güzel kadın ve erkeklerin ellerinde kürek ve kazmalarla iple ayrılmış patates, lahana ve pancar sıralarında gezindiği büyük açık tarlalar.

Yeşil Ev, Başkan'ın gençler için yatakhane ve yetimhaneye çevirdiği yazlık evlerin en sonucusuydu. Gettoda toplam altı tane böyle yetimhane vardı. Bunlara bağlı olarak ayrıca yeni donatılmış bir çocuk hastanesi ve bir de büyük bir eczane vardı. Ama kalbi Yeşil Ev'deki çocukların yanındaydı. Savaştan ve işgalden öncesini, Helenówek'teki özgür ve mutlu yılları ona hatırlatan tek şey bu çocuklardı.

Bina öyle gösterişli bir yer değildi; duvarları nemli ve şimdiden çatısı çökmeye başlamış iki katlı harabe gibi bir evdi. Çocuk kolonisi, Helenówek'ten buraya gelir gelmez evi boyatmıştı. O zaman gettoda bulunabilen tek renk yeşildi. Böylece duvarlar yeşil oldu, tavan, girişteki veranda, süpürgelikler, merdiven tırabzanları bile. Ev o kadar yeşil oldu ki, yazları evin arkasındaki yeşil alandan ayırt etmek zor oluyordu.

Ama burası onun krallığıydı: Gece geç saatlere kadar ışıkların sönmediği, içindekilerin çok çalıştığı küçük ve dip dibe sıralanmış evlerden oluşan bir *shtetl* dünyasıydı. Habersiz ziyarete gitmeyi tercih ederdi. Gecenin geç bir saati olmasına rağmen öylesine yola düşmüş basit bir adam, meçhul bir hayırsever. İşte kendini böyle görüyordu.

Bu aylar içinde gettoya gönderilenlerle beraber ailesini kaybetmiş ya da hiç ailesi veya yakını olmamış bir sürü çocuk gelmişti. Bunlardan biri Mirjam adında bir kız çocuğuydu, bir diğeri ise adsız bir oğlan.

Kız sekiz veya dokuz yaşındaydı ve elinden bırakmadığı kartondan bir valizle Yeşil Ev'e gelmişti. Bayan Smoleńska daha sonra çantanın içinde iki tane çok iyi ütülenmiş elbise, bir palto ve dört çift ayakkabı buldu. Bunlardan birisi de önü gümüş tokalı bir çift siyah rugan ayakkabıydı. Çantanın içindeki bir gözde dikkatlice katlanmış bir şekilde kızın kimlik bilgileri konulmuştu. Bilgilere göre kızın tam adı Mirjam Szygorska'ydı. Zgierz'de doğmuştu ve oranın kütüğüne kayıtlıydı (ama geldiği yer orası değildi). Çantada ayrıca birkaç oyuncak, bir bebek ve Lehçe iki kitap vardı.

Oğlan çocuğu, Józef ve Jakub Kohlman kardeşler tarafından Köln kolektifinin nakliye şefinden aldıkları doğrudan emirle Yeşil Ev'e bırakılmıştı. 20 Kasım 1941'de, Köln'den en son gelen nakliyeyle beraber gelmişti. Nakliye listesinde 677 numara olarak yazılmıştı. Ama bu sayı o nakliyeye dâhil olan 677'nci kişi olmasından başka bir bilgi vermiyordu. Sütunun en başında sadece bir isim yazılıydı: WERNER. Onu takiben bir soru işareti, SCHUELER diye bir not ve JAHRGANG bilgisinin altında da 1927 yılı yazılıydı. Eğer form doldurulurken bir hata yapılmadığı varsayılırsa, SCHUELER sadece "öğrenci" olduğunu belirten bir nottu ve genç adamın soyadı yoktu.

Onu SAMSTAG diye çağırıyorlardı, çünkü Kohlman Kardeşler onu bir Şabat Günü, Yeşil Ev'in kapısına bırakmışlardı ve yetimhanenin sorumlusu Doktor Rubin onu evin kayıtlarına böyle geçirdi:

SAMSTAG, WERNER, geb: 1927 (KÖLN);
VATER/MUTTER: Unbekannt[18]

Daha en başından çocukla ilgili başa çıkılamaz ve huzursuzluk veren bir şeyler vardı. Duvar ya da kapıların yanlarından geçerken çarpmadan duramıyordu. Bakışlarını yakalasanız bile sanki her zaman baktığı şeyin daha ilerisinde ya da yan tarafında bir şeyler arıyor gibiydi. Ve bir de o gülüşü. Werner sık sık gülüyordu ve onunla en çok ilgilenen kişi olan Rosa Smoleńska bu gülüşün arsız, küçük, parlak, beyaz dişlerle dolu bir gülüş olduğunu düşünüyordu.

Onu bırakan Kohlman kardeşler çocuğun ne Lehçe ne de Yidiş konuştuğunu söylemişlerdi. Ama Rosa Smoleńska çocukla Almanca konuşmaya çalıştığında sadece aksi mimiklerle karşılaşmıştı. Sanki kelimeler oradaydı ve ne anlama geldiklerini anlıyordu ama kadının onları neden söylediğini ya da onunla neden bu şekilde konuştuğunu anlamıyor gibiydi. Yapmak istemediği bir şeyi yapmaya zorladıklarında korkunç öfke krizleri geçirebiliyordu. Bir gün Chaja'nın mutfağa taşıdığı çamaşır kovasını devirdi; bir başka gün Pembe Oda'daki mobilyaları pencereden dışarı atmaya başladı. Müdür Rubin sakinleştirmek için yanına yaklaşmaya çalıştığında adamı kolundan ısırdı. Dört kişinin onları ayırmaya çalışmasına rağmen orada öylece oturdu ve ağzını açmadı. Ki aralarında üzerlerine atlayıp ikisini ayırmaya çalışan, onun en az iki katı ağırlığında Chaja da vardı. Müdür Rubin'in koluna güçlüce geçirilmiş o küçük, beyaz ve keskin dişler köpek balığı dişleri gibi gözüküyordu.

18 (Alın.) Baba/Anne: Bilinmiyor. (yay. n.)

Ama diğer çocuklarla bir iletişim sorunu yaşamıyor gibi gözüküyordu. Kendinden küçüklerle olmayı seviyordu, her şeyden çok da Mirjam'la beraber olmayı seviyordu. Bahçeye çıktıklarında tek başına bir köşede dolanırdı, gereğinden büyük ayakkabıları ve oyun arkadaşlarının iki katı uzunluğundaki boyuyla neredeyse komik bir hali vardı. Ama Mirjam bir yere giderse hep bir iki adım gerisinden onu takip ederdi Werner. Daha küçüklerle, Abraham ve Leon'la, hırsız polisçilik oynardı. Çocukları bir sopayla kovalar ve daha önce bu dili hiç konuşmadığını belli eden garip bir aksanla diğerleri gibi, "Ich hob dich gechapt,"[19] diye bağırırdı.

(Daha sonraları, Rosa en başından beri, gettoda hiç yaşamamış bir insanın bütün tonlamalardaki iniş ve çıkışları bu kadar iyi taklit edebilmesini ne kadar garip bulduğunu hatırlayacaktı. Kendi aralarında doğal olarak Almanca konuştukları için, birkaç kez çocuğa "Du bist doch ein kleiner Schauspieler, du, Werner!"[20] dedikten sonra çocuğun yüzünün o kendisini korkutan gülümsemeyle nasıl da donuklaştığını görmüştü. Yalnızca dişler ve tamamıyla ifadesiz soluk mavi gözler görünüyor.)

*

Rosa Smoleńska hayatı boyunca evsiz ve kimsesiz çocuklarla çalışmıştı. Helenówek'te sekiz sene çalışmış ve hep en küçüklerle ilgilenmişti. İşgalden sonra Başkan'la beraber gettoya gelenler idareci Müdür Rubin'den başka sadece kendisi ve kâhya kadın Chaja Meyer'di. Diğer çocuk bakıcıları savaş başladığında Varşova'ya kaçmışlardı. Ama tabii ki, hepsi evliydi ve *imkânları* da vardı. Rosa'nın ise ne kocası

19 (Alm.) Seni ebeledim. (yay. n.)

20 (Alm.) Werner, sen küçük bir aktörsün. (yay. n.)

ne de imkânı olmuştu; sahip olduğu tek şey bu çocuklardı işte! En son gelen Mirjam ve Werner'le birlikte toplamda kırk yedi taneydiler.

Rosa Smoleńska sabahları en erken kalkanlardandı. Kışları ateşi yakabilmek için saat dört-beş gibi kalkardı. Mutfaktaki büyük fırını yaktıktan sonra Büyük Arazi'nin çevrelediği yokuşun biraz aşağısındaki kuyuya giderdi. Gün doğumuyla beraber çoğunlukla gökyüzünün doğusundaki bulut örtüsünün üzerinde hafif bir aydınlık oluşurdu. Yükselen güneşin, mezarlığın tuğla duvarlarına çarpan ışınları karın üzerinde uzun gölgeler oluştururdu. Bir iki saat sonra güneş duvarın üstüne erişir ve ışığı Zagajnikowa Caddesi'ndeki telefon direklerinden sarkan buz tutmuş tellerin üzerinde parlardı. Sabahları saat altı veya yedi civarında gruplar halinde Radogoszcz İstasyonu'ndaki vardiyalarından dönen veya vardiyalarına giden işçiler görürdü. Konuşmadan, soğukta ısıyı koruyabilmek için birbirlerine sokulup giderlerdi. Tek duyulan bellerine taktıkları çorba taslarından gelen boş çınlamalardı. Bir de eşit aralıklarla Alman tankları ya da kamyonları buzlu sessizliğin içinden gümbürtüyle geçer ve makineli tüfekli askerler getto tarafındaki kaldırımda şüpheli şüpheli devriye gezerdi. Almanlar bundan daha yakına pek nadir gelirlerdi. O sıralarda Bałuty'nin içinden gelen siyah cenaze arabaları daha alışılmış bir görüntüydü. Bazen bağlayacak at bulunamazdı ve aynı lağım arabalarında olduğu gibi cenaze arabası da öndeki dizginlere bağlanan adamlarca çekilirdi, en arkadaki şanssızlarsa arabayı itmek zorundaydılar.

Rosa suyu içeri taşıdıktan sonra tekrar dışarı çıkar ve Józef Feldman'ı elinde kömür kovası, var gücüyle Zagajnikowa'dan yukarı çıkarken görünceye kadar beklerdi. Feldman yaz kış demeden hep aynı sararmış koyun derisinden ceketi ve solgun yüzünün neredeyse içinde kaybolduğu deri kalpağı giyerdi. Rosa, Başkan'ın Feldman'a daima ilk önce Yeşil Ev'deki ateşi yakmasını emrettiğini biliyordu ve her şeyden önemlisi *orada* yardıma ihtiyaç duyulursa daima hazırda olmalıydı. Feldman'ın gerçek işi Baruk Praszkiers'in mezarcılar tak-

mındaydı. Rosa, Feldman'ın yakınına gelmeye hiç cesaret edemezdi –adamın ellerinden ölümün kokusunu alabildiğini düşünürdü– ama ateşi yakmaya başlayabilmesi için aşağıdaki mahzende kömür kovalarını boşaltmasına yardım ederdi. Bu sırada Malwina çocukları uyandırırdı. Dar koridorda durup titreyerek yüzlerini yıkamak için sıralarını beklerlerdi. Rosa, soğuk kuyu suyunun bir bölümünü Chaja'nın daima mutfakla yemek salonu arasındaki kapının önüne koyduğu büyük bir su teknesine dökmüş olurdu. Çocuklar yüzlerini yıkadıktan sonra Chaja'nın onlara ekmek kestiği tezgâha doğru giderlerdi. Zamanla ekmek dilimleri incelmişti ama daima herkese en az bir dilim üzerine ince tabaka margarin sürülmüş ekmek olurdu.

Bir sabah Feldman yanında küçük, solgun ve utangaç bir tiple geldi. Kimse ne adını biliyordu ne de nereden geldiğini. Ama Werner ve Mirjam'dan farklı olarak nakliyelerle gelmediğini düşünüyorlardı. Rosa Smoleńska kim olduğunu ve burada ne yaptığını sorduğunda çocuk odanın ortasına doğru kibirli bir adım attı ve bir şarkıyı ya da bir şiiri ezbere okurmuş gibi, "Burada akort edilmesi gereken bir piyano olduğunu duydum!" dedi.

Enstrüman yapan Rozner adında bir adamın oğluydu. Rozner, Łódź'un yüksek tabakasınca o kadar iyi tanınırdı ki, "piyano akortçusu" dışında bir adla çağırılmamıştı hiç. Ama Bay Rozner başka müzik aletlerini de tamir ederdi: flütler, nefesli çalgılar, trombonlar ve askeri orkestraların vurmalı çalgıları. Müzik aletlerinin bir bölümünü atölyesinden geçilen gösterişli döşenmiş bir vitrine koymuştu.

Atölye sıkışık ve basitti, içeride birilerinin olup olmadığı görülebiliyordu ama caddeden geçenler sadece içinde parlak müzik aletleri, ipek ve pelüşten minderler olan vitrini görürlerdi. Rozner, Yahudi olduğu için dükkânında para sakladığı söylenirdi. İki güvenlik polisinin başını çektiği bir grup sarhoş *Volksdeutsche* bir akşam

Rozner'in iş yerine zorla girdi ve tüm parasını derhâl vermesini istedi ve Rozner saklı parasının olduğunu inkâr edince bütün müzik aletleri paramparça oluncaya kadar sopalarla ve coplarla dükkânı yerle bir ettiler. Rozner ise yerle bir olmuş vitrin odasının ortasında kafatası çatlamış, bütün kemikleri kırılmış bir halde yatıyordu. Rozner'in oğlu babasının sahip olduğu en değerli şeyleri alarak son anda kaçmayı başarmıştı. Bunlar içinde Bay Rozner'in zengin ailelerin evlerine gidip piyanolarını akort ederken kullandığı aletleri koyduğu, birbirine dikilmiş kaba brandadan iki torba da vardı. Oğlan, omzunda taşıdığı bu brandadan iki torbayla artık gettonun akla gelen her bir yerini dolaşıp, ölmüş babasının işini yaparken görülüyordu.

Pembe Oda'daki piyano o kadar rutubetlenmişti ki, ağacı çatlamasın ve telleri yerlerinden çıkmasın diye içine bir tas su koymak zorunda kalmışlardı. Piyano akortçusu bunlara ve piyanonun diğer sorunlarına dikkatlice baktı. Piyanonun pedallarını kontrol etti, elini dikkatlice piyano kapağının üzerinde ve yanlarında gezdirdi, aletin her yanına parmaklarıyla vurdu. Piyanodan istenmeyen bir ses gelmediğine emin olduğunda Kazimir'den piyanonun kapağını tutmasını rica etti ve ardından piyanonun arka tarafını kaldırıp aletin içine girdi. O kadar ufak tefekti ki, açıktaki tellerin içinde bir maymun gibi asılı durup, telleri gevşetip sıkabilirdi. Piyanoda bir hasar olmadığına karar verdiğinde bütün klavyeyi, baştan sona her tuşu elden geçirmişti. Küçük ve buruşuk yüzünde üstü kapalı bir zafer edasıyla piyano kapağının üstüne bir diyapazon koydu ve ardından gülümseyerek Debora Żurawska'dan gelip piyano taburesine oturmasını rica etti.

Debora tabureye oturdu ve diyapazonun açıkça yakalayıp güçlendirdiği, yankısı güçlü bir C-majör tonu çaldı.

Çocuklar alkışladı ve Debora bir Chopin etüdü çalmaya başlayınca piyano akortçusu yanına oturup şaşılası bir şekilde notaları ve arpejleri yüksek tonlamalarda çalarak ona eşlik etti. Hiçbir zaman düzgün çalmayı öğrenmediği, sadece akort gidişlerini ve tonlamalar-

daki değişikleri bildiği belli oluyordu. Sanki Chopin'in kullandığı her bir tarz ve motifi branda torbalarında alt üst edip ardından hepsini klavyeye boşaltırcasına ve onu hoşnut eden buymuşçasına hiçbir kurala uymadan çalıyordu. Ama o anda bunun hiçbir önemi yoktu. Debora çalıyor ve piyano akortçusu ona eşlik ediyordu ve bir süre sonra o kadar birbirlerine uyumlu çalıyorlardı ki, hiç kimse Debora'nın akordu nerede bitiyor, çocuğunki nerede başlıyor ayırt edemiyordu.

Birkaç gün sonra müzik ve şarkılar yazılmış, "orkestra" provalarını yapmış, yetimhanenin çocuklarından oluşan ve önderliğini etrafta dolaşıp elle yazılmış davetiyeleri dağıtan Bay SAMSTAG, Werner'in tiyatro yönetmenliği yaptığı bir oyuncu kadrosu bile oluşmuştu.

• Sanatçı Kolektifi **"Grine Hoiz"** sunar •

Der klainer Wasserman

Tek Perdelik Oyun

Yazan S. Y. "Ritter"

Genç Adam Gonik "İlkbahar geldi" adlı şiiri İbranice okudu, sonra Müdür Rubin'in yönettiği küçük bir çocuk korosu Bialik'ten şarkılar ve şiirler sundu. Bu uvertürler devam ederken örümceğe benzeyen piyano akortçusu holde bir merdivene çıkıp mutfağın dışında duvarda asılı zilin etrafındaki demir kapağı çıkarttı. Branda torbadan çıkarttığı küçük bir demir çekiçle alete kısa devre yaptırıp Yeşil Ev'in her yerini çınlatan zil sesini çıkartmayı başardı:

zıuuu-ıuuır

İşareti duyan korodaki çocuklar koştular ve oyuncuların tiyatro perdesi olarak astıkları yeşil örtüyü açtılar. Zengin ve asil bir Polonyalı gibi giyinmiş Kazimir sahneye çıktı ve Rus Çarı'nın askerleri tarafından Galiçya'daki köylerinden kovulmuş bir grup Yahudiye tabii ki onları sarayının büyük mahzeninde saklayacağını söyledi. Debora

piyanoda hızlı ve dramatik tonlara basarken piyano akortçusu merdivenin üzerine çıktı ve yüksek, teatral bir tonla, "RUSLAR GELİYOR! RUSLAR GELİYOR!" diye bağırdı ve bütün çocuklar şarkıya başladı:

Unglik, shrek un moires
Mir veisn nit fun vanen
Oich haint vi in ale doiren
Zainen mir oisgeshtanen![21]

Derken Werner Samstag sahneye çıktı, gerçek bir haham gibi ayaklarına kadar uzanan siyah bir palto ve kendi diktiği gözünün önünde sallanan kadife ipliklerden belli olan büyük ve siyah bir *shtreimel*[22] giymişti. Sakalı da kendisi yapmıştı; gerisinde sanki dudakları yokmuşçasına her zaman beyaz ve parlak gülüşünün ışıldadığı gri bir bez parçası. Debora iki eliyle birden piyanonun bas tonlarına vurdu ve çocuk sesleri arkada hızlı vokal yaparken Haham Samstag önce seyirciler sonra da gökyüzüne doğru işaret parmağını doğrulttu ve ardından repliğini okudu:

Shrait jidn, shrait aroif
Shrait hecher ahin dort;
Vech ir dem altn oif –
Vos shloft er kloimersht dort?
Vemen vil er gor gevinen?
Vos zainen mir – a flig?

21 Mutsuzluk, korku ve dehşet
Hep payımıza düşen oldu
Nereden çıkıp geliyorlar bilmiyoruz
Gittiğimiz her yere korku ekili! (ç. n.)

22 Hasedilerin Şabat Günü'nde giydiği tilki postundan yapılmış geleneksel bir şapka. (ç. n.)

Loz er undz a zchus gefinen
Oi, es zol shoin zain genug.[23]

Rosa Smoleńska sonradan bu rezaleti düşündüğünde mutfak duvarında asılı zilin bütün gece çalıp durduğunu, bir de gösteri sırasında birkaç kez piyano akortçusuna gidip bu rahatsız edici sesi kapatmasını rica ettiğini ve bundan sonra kendine ait olmayan şeylere dokunmamasını söylediğini hatırlayacaktı.

Fakat belki de o lanet zil sesi, ilk seferin dışında, piyano akortçusunun işi değildi. Belki de tıpkı Bayan Estera Daum'un da daha sonra dediği gibi, Başkan'ın sekreterliğinden birileri bütün gece Yeşil Ev'e ulaşmaya çalışmıştı ama hiç cevap alamamıştı. Gece yarısından sonra da son kez denemişlerdi. Rosa terli ve neşeli çocukların kostümlerini çıkartıp, hepsini yatağa soktuktan sonra ancak yatağına yatmıştı ki, o zil yeniden çaldı.

Zıuuu-ıuuır!

Rosa, alt kattaki çalışma odasında Müdür Rubin'in yazı masasının üstündeki bir sürü kâğıt ve kitabın altında bir yerlerde saklı duran telefon ahizesini bulabilmek için koşuşturduğunu, ardından da Rubin'in telefona cevap veren ve alelacele itaatkâr bir şekilde alçalıp *evet* ve *tabii ki* ve *derhâl Sayın Başkan*, diyen sesini duydu. Ne olup

23 Sesinizi duyurun, Yahudiler
Yüksek sesle ve herkesin anlayacağı şekilde bağırın şimdi
Yaşlı adamı uyandırın
O kadar harika uyuyor ki
Biz onun için neyiz ki?
Bir sinek –hapsedilmiş– dışarı çıkmak için duvara çarpıp duran.
Sözümüzü özgürce duyurana kadar söyle
Ki Yahudilerin azabı artık bir son bulsun! (ç. n.)

bittiğini hemen anladı, geceliğinin üzerine çabucak bir hırka geçirdi ve odadan odaya geçip çocukları uyandırmaya çalıştı.

"Çabuk olun, hemen giyinin, Sayın Başkan geliyor!"

"Çabuk olun!"

Normal şartlarda Yeşil Ev'de çalışanların çocukları yıkayıp, tarayıp giydirmesi otuz ila kırk dakika alırdı. Estera Daum'un arayıp *uyarmasıyla* Başkan'ın ofisinden Marysin'e kadar gelmesi ortalama o kadar sürüyordu.

Ama şimdi çocuklar o kadar yorgunlardı ki, Rosa tüm uğraşlarına rağmen onları tekrardan ayağa kaldırmayı ancak başarabildi. Rosa ve Malwina çocukları sonunda biraz olsun güzel ve düzgün denebilecek bir sıraya soktuğunda –en küçükler önde, daha büyükler boy sırasına göre üst taraftaki merdivenlerde– Başkan çoktan arabasından inmiş ve eve girmek üzereydi. Sağına soluna bakınadan, çocukların bir ziyaret sırasında vermek üzere hazırladıkları Talmud şiirleri albümünü uzatmaya çalışan Mirjam'ın yanından hızla geçti. Ama gettonun en yüce kişisi ne küçük Mirjam'a ne de diğer çocuklardan herhangi birine baktı, sadece şapkasını, ceketini ve bastonunu Chaja'ya verip Müdür Rubin'e yüksek sesle seslendi:

"Rica etsem benimle ofise gelir misiniz, Doktor Rubin."

"Evet, hemen şimdi! Ve bütün çocukların listesini de getirin!"

Bayan Smoleńska, Helenówek'teki zamandan beri tıpkı hava durumunu tahmin eder gibi bu yaşlı adamın da ruh halindeki değişiklikleri yorumlamaya çalışırdı. Bugün sakin ve kendisiyle barışık mıydı? Ya da arada sırada onu ele geçiren yabani öfkenin yeniden esiri miydi?

Her zaman ipuçları olurdu. Ellerini nasıl hareket ettirdiği gibi mesela; ceketinin cebinde sigarasını ararken sakin ve güvende miydiler, yoksa huzursuz ve beceriksiz miydiler? Ya da Chaja Meyer'in "düzenbaz bakışı" dediği; içlerinden biriyle, hatta çocukların herhangi biriyle ilgili *düşünceleri* ya da *planları* olduğu anlamına gelen, ağzının kenarındaki o cin gibi küçük gülüş.

Fakat bu geç saatte hiçbir ipucu bulamamıştı. Başkan sert, ciddi ve kararlı görünüyordu. Dahası, Müdür Rubin'le birlikte normalde olduğundan çok daha uzun bir süre ofisinde kalmıştı. Birkaç saat geçmişti. Daha sonra Chaja, belli ki ofisten gelen emirle, mutfaktaki büyük su kazanından aldığı sıcak suyla kovaları doldurmaya başladı. Ve Bayan Malwina da masaların arasında dolaşıp üstlerine el bezleri koydu. Saat iki buçuktu ve aksi emredilmediği için çocuklar hâlâ merdivende dizili vaziyette bekliyorlardı. Bazıları başını birbirlerine ya da duvara yaslanmış, bazılarıysa başını merdiven korkuluğuna dayamış uyuyordu ya da Samstag gibi elleri dizlerinin arasında ve dizleri çekirge gibi kulaklarına kadar çekilmiş bir halde merdiven basamağında çömelmiş oturuyordu.

O anda Başkan yeniden göründü. Bir elinde Müdür Rubin'in istettiği *Gidecekler Listesi* vardı.

Rosa Smoleńska daha sonra Başkan'ın yüzündeki boş ve ruhsuz ifadeyi ve en sonunda ağzını açtığında aradığı sözleri bulamadığı gerçeğini hatırlayacaktı. Acaba o zaman mı –ilk defa o anda, Rubin'in ofisinde oturup beraber bütün çocukların isim listesinin üzerinden geçtikten sonra– gettonun kapatılmış Yahudilerini bekleyen kaderin boyutunu anlamıştı? Sadece çocuklar değil, ama en önce onlar çünkü çocuklar *onundu*. O andan sonra kime hitap ettiği belli değildi, merdivende yarı uyuklayan çocuklara mı, yoksa Yeşil Ev'in beklemekten yorulmuş çalışanlarına mı? Ama konuşurken *kekeledi*. Bunu daha önce hiç yapmamıştı.

"Bunu size bir kez söyleyeceğim ve karşı karşıya olduğumuz durumun ciddiyetini tamamen açıklamak için bunu şimdi söylüyorum:

Hepimizin sözünü dinlemesi gereken yüksek makamlar gettoda herkesin çalışmasına karar verdi; buna çocuklar ve gençler de dâhil. Ve çalışmayanlar derhâl gettodan gönderilecekler.

Bunu isteyerek söylemiyorum, çünkü ben gereksiz yere insanları korkutmak istemiyorum. Fakat getto sınırları dışında size iyi davranacak ya da size veya başka Yahudilere güvenlik garantisi verebilecek birisi artık yok. Yalnızca gettoda, benim korumam altında güvendesiniz, çünkü ben yüksek makamların güvenini tamamıyla kazandım.

Bu yüzden, Bay Warszawski'ye de danıştıktan sonra, gettodaki çalışma yaşındaki bütün çocuklar için özel çırak yerleri oluşturmaya karar verdim. Ayrıca zorunlu sağlık kontrolünden henüz geçmemiş olanlar şu andan itibaren gettonun terzihanelerinde dikişçi ve terzi çırağı olarak yer almakla yükümlüler!"

Bu sözlerden sonra merdivendeki yaşça büyük çocukları bir huzursuzluk kapladı.

Debora Żurawska'nın Werner Samstag'ın bacaklarının arkasında bir yerden, "Taşınacak mıyız?" dediği duyuldu. Onun arkasından bir mırıltı korosu patlak verdi. Ama şimdi tüm ipuçları apaçık ortadaydı, çok önceden tanımaya başladığı ipuçlarının aynıları: ağız kenarındaki gülüş, oradan oraya kayan bakışlar, ceket cebine girip çıkan el.

"Tüm bunlar sizin körpe hayatlarınızla ilgili kararlar ve siz kalkıp da bana tepki mi gösteriyorsunuz?"

Odada çıt çıkmadı.

Müdür Rubin, yaşlı adamın yanına bir adım daha yaklaştı. Rumkowski sinirli bir şekilde listeleri adamın elinden çekip alarak karşılık verdi:

"Listedeki bazı çocukların bilgileri eksik. Ayrıca biraz önce kendi gözlerimle görüp fark ettim ki, buraya gelen birçok çocuk yanlış ya da tamamen sahte isimle kayıtlara geçmiş. Yetkililerin bana korumam altında olan çocuklar hakkında bilgi vermemi istedikleri gün hepiniz cezalandırılırsınız! Çocuklar! Şimdi hepiniz iyi çocuklar olun ve Müdür Rubin isminizi söylediğinde bir adım öne çıkıp isminizin ne olduğunu ve nereden geldiğinizi söyledikten sonra mutfağa gidin. Doktor Zysman orada sizi muayene edecek."

Bu denetlemenin buz gibi bir kış sabahı saat dörtte neden acilen yapılması gerektiğini kimse sormadı. Eğer bunu işgal kuvvetleri yapsaydı çok daha kötü şeyler olacağını herkes biliyordu. Yine de Müdür Rubin, burnunun üstündeki gözlüğü beceriksizce düzeltip yüksek sesle listeden isimleri okumaya başladığında, hepsini aynı korku ve gerçekdışılık duygusu sardı.

Rubin (okur): "Samstag, Werner. Doğum yeri: Köln. Anne/Baba: *Unbekannt*."

Başkan: "*Unbekannt* ne anlama geliyor?"

Rubin: "Samstag ikinci sevkiyatla geldi. Yanında hiçbir yakını yoktu ve daha sonra bize yakını olduğuna dair de bilgi vermedi."

Samstag: "Benim adım Samstag değil."

Başkan: "Burada Samstag yazmıyor. Buraya Samstag yazan sizsiniz, değil mi Bay Rubin? Öyle değil mi?"

Rubin: "Ona bir soyadı vermemiz gerektiğini düşündük."

Başkan: "Saçmalık! Devam et!"

Rubin (okur): "Majerowicz, Kazimir. Doğum yeri: Łódź. Anne/Baba: *Unbekannt.*"

Başkan: "Yine *Unbekannt*. Bu nasıl olur?"

Rubin: "Ailelerinden ayrılmış çocukların buraya yollanmasını siz emrettiniz."

Başkan: "Kaç yaşındasınız, Bay Majerowicz?"

Kazimir: "Ayın on altısında on beş yaşında olacağım, sorduğunuz için teşekkürler, Sayın Başkan."

Başkan: "Burada 12 Ocak 1926'da doğduğunuz yazıyor."

Rubin: "Sanırım bir hata olmuş, Sayın Başkan."

Başkan: "Her neyse, sonraki."

Rubin (okur): "Szygorska, Mirjam. Anne/Baba:..."

Başkan: "Durun tahmin edeyim *Unbekannt*.."

Rubin: "Nereden bildiniz?"

Başkan: "Bay Rubin, sizin bu tüyler ürpertici dikkatsizliğinizin bu günlerde bana kaç cana mal olabileceğini biliyor musunuz?"

Rubin: "Hayır, Sayın Başkan."

Başkan: "Küçük Bayan Szygorska öne çıkabilir mi acaba?"

Mirjam öne çıktı. Hâlâ elinde tutuğu resimli Talmud şiirlerinden albümü bir kez daha Başkan'a uzatmayı denedi. Şaşkınlığını gizleyemeyen Başkan bu sefer hediyeyi kabul etti. Sonra durup kıza baktı. Ağzının kenarındaki gülümseme gittikçe yayılıyordu.

Başkan: "Peki sen kaç yaşındasın küçük Bayan Szygorska?"

Rubin (endişeyle): "Genç Bayan Szygorska konuşamıyor, Sayın Başkan."

Başkan: "Konuşkan olsun ya da olmasın, belki de Bayan Szygorska kendisi cevap verebilir."

Rubin: "Bayan Szygorska on bir yaşında, Sayın Başkan."

Başkan: "Kendisi on bir yaşından daha büyük gösteriyor. Yoksa bu benim çıraklık görevlerimden kaçmak için yeni bir yöntem mi?"

Rubin: "Genç Bayan Szygorska'nın ne yazık ki konuşma yeteneği yok, Bay Rumkowski."

Başkan: "Konuşma yeteneği yok mu? Onun dışında doğa küçük bayana gayet cömert davranmış gibi görünüyor."

Ardından Mirjam'ı kolundan tutar ve kaba bir hareketle çalışma odasına sokar. Kapıdayken geri döner ve emir veren hareketlerle Chaja'dan içeriye bir kova ve havlu getirmesini istedi. Kadın istediği şeylerle gelene kadar kapıda sabırsızca bekledi ve sonra da kapıyı çekip kilitledi.

Uzun bir süre orada öyle –dehşet içinde, şaşkın– ve kapalı kapıya bakıp durdular. Bir süre sonra içeriden zayıf sesler çıkmaya başladı. Yeri kazıyan sandalye bacağı, duvara çarpan ve sonra yerde yuvarlanan sert bir şey. Bu vuruşlar ve gürültüler birkaç kez tekrarlandı. Sonra Başkan'ın sesi duyuldu, boğuk ve öfkeli ve Mirjam'ın sesinden bir ton daha yüksek. Demek ki, kızın sesi çıkıyormuş! Sanki yüksek sesle ve ısrarla bir şey söylemek istiyormuş da bir şey kelimelerin çıkmasını engelliyormuş gibi.

Sandalyenin bacağı tekrardan yeri kazıdı ve sanki yeniden ağır bir şey yere çarptı ve devrildi.

Sonra sesler kesildi. Sessizlik devam etti.

Hareketsizliği ilk bozan Debora oldu. Pembe Oda'ya koştu ve piyanonun tuşlarına sertçe basmaya başladı. Sonra sesler bir şekil almaya başladı ve klavyenin bütün tuşları Yeşil Ev'in çocuklarının o gece söylediği o eski Yahudi protesto şarkısının notalarının altında bel verdi:

Tseshlogn, tseharget ales
Tsevorfn, jedes bazunder
Fun kjasanim – kales
Fun muters – kleine kinder
Shrait, kinder, shrait aroif.
Shrait hecher ahin dort;
Vekt ir dem tatn oif.
Vos shloft er kloimersht dort?
Far dir herstu veinen, klogn
Kinder fun der vig
Zei betn doch, du zolst zei zogn:
Oi, es zol shoin zain genug![24]

Kazimir sertçe davula vurup tempo tutturdu. Dışarıdaki odada küçük çocuklar da çılgın bir dans tutturdular. Natasza Maliniak ellerini kulaklarının üstüne kapamış çığlık çığlığa bağırırken Liba ve Sara piyanonun üzerine tırmanıp Debora'nın ellerini yakalamaya çalıştılar. Sanki bir kuyunun başında kelebek yakalamaya çalışıyorlardı.

Rosa, Chaja'nın çalışma odasının yedek anahtarlarını mutfaktaki çekmecede sakladığını hatırladı. Elinde anahtarlarla döndüğünde Werner Samstag'ın odanın kapısının önünde yerde sırtüstü uzanmış

24 Biz dövülmüş ve yaralanmışlar
Kocalarından çekilip alınmış kadınlar
Ana kucağından alınmış çocuklar
Tek sahip olduğumuz savaş rüzgârları
Bağırın çocuklar, yüksek sesle ve herkesin anlayacağı şekilde bağırın şimdi
Yaşlı adamın uyandığından emin olun
Sanki hiç uyumamış gibi.
Beşikteki kundaklı bebeğin çığlığını duymuyor.
Acı çekenler için dua eden herkes
Bitsin artık; bu acı bir son bulmalı! (ç. n.)

olduğunu gördü. Pantolonunun düğmelerini açmış sağ eliyle uzun ve ani hareketlerle kendini tatmin ederken sol elinin parmakları çarpan bir kalp gibi açılıp kapanıyordu. Rosa daha oğlanın ne yaptığını anlamadan çok önce, oğlanın bakışları kadınınkileri yakaladı ve Rosa oğlanın gülümsediğini gördü; orgazma doğru çıkan yolun tam ortasında, tükürükle ıslanmış utanmaz ve kendinden emin bir gülümseme.

Sonra, olacağını hep bildiği şey de oldu. Yukarı baktığında piyano akortçusu yeniden merdivenin üstüne çıkmıştı. Yüzü çamur gibiydi; sanki birisi üzerine kömür tozu dökmüş de göz ve dudaklarını açıkta bırakmış gibi simsiyah. Oğlanın daha önce tahmin ettiği gibi on beş, on altı yaşlarından daha büyük olduğunu bariz bir şekilde fark etti. Çocuk adeta bir küçük cin, büyümeyen ve vaktinden önce yaşlanmış bir yetişkine dönüşen biri gibiydi. Ama elleri becerikliydi. Branda torbalarındaki diyapazonlarla iki saniyede zili kısa devre yaptırmayı başardı ve zilin sesi evin her yerinde akustik bir elektrik çarpması gibi yankılandı.

Zıınıı-ıınır

Ve birdenbire sanki bütün fırtına dindi.

Bir anda Başkan yeniden dışarıdaydı. Yüzü kıpkırmızı ve daima titiz bir şekilde fazlasıyla dikkat ettiği kıyafeti buruşuk ve düğmeleri açılmıştı.

"Besbelli birisi aradı, ha?"

Bu, sorudan çok bir iddiaydı. Belli ki ne söyleyeceğini bilmiyordu.

Rosa, Müdür Rubin'in çalışma odasının yarı açık kapısından Chaja Mejer'in içeri taşıdığı emaye su tenekesini gördü. Odanın ortasında devrilmiş ve her yerde de su birikintileri vardı. İçeride Başkan'la beraber olması gereken Mirjam'dan ise eser yok.

"Müdür Rubin," dedi Başkan.

Sesi sanki şaşkınlığını ilişkilendirebileceği bir isme ihtiyacı var gibi çıkmıştı. Ama ismi söyleyebildiğinde sanki aniden kararını vermişti. Bu sefer daha otoriter bir şekilde emrini tekrarladı:

"Müdür Rubin, benimle geliyorsunuz!"

Kapının kolunu tuttu ve Rubin içeri girene kadar bekledi, sonra kapıyı çekti ve yeniden kilitledi.

Aşçı Chaja uyuşmuş halde bakakalanlar arasında ilk uyanan oldu. İki uzun adımda piyanoya vardı ve Debora'nın ellerini tuşlardan çekip aldı. Aynı anda Rosa Smoleńska hâlâ pantolonunun düğmeleri açık yerde yatan Werner Samstag'ın yanına dizlerinin üzerine çöktü ve boyu neredeyse kendisinin iki katı olmasına rağmen bu gevşek vücudu sırtlamayı başarıp gerisin geriye üst kattaki yatak odalarına taşıdı.

Bütün evi aradılar. Piyano akortçusunun birkaç pis battaniyeden kendine bir çeşit uyku yeri yaptığı kömürlüğe de baktılar. Rosa daha sonra Doktor Rubin'in çalışma masasının altındaki su birikintisinin içinde hoş geldin hediyesi olarak yapılmış albümü ve albümün yanında albümden koparılıp tam ortalarından yırtılmış Hacer ve Hz. Lut'un özenle boyanmış resimlerini buldu.

Ama Mirjam'ı bulamazlar.

Sabah saat beş civarında Jósef Feldman her zamanki gibi bisikletinin gidonuna astığı kömür kovalarıyla yürüyerek geldi. Rubin, Feldman'a pille çalışan bir el feneri verdi ve Feldman bomboş gün doğumuna doğru aramaya çıktı.

Günün ilk ışıkları Bracka Caddesi'ndeki duvarların üzerine vardığında, boşaltılmış bir dükkân ile Radogoszcz Kapısı'ndaki nöbetçi kulübesiyle tel örgüler arasındaki sahipsiz arazi üzerinde dokunulmamış bir kar yığını içinde kızın bedenini buldu Feldman. Üzerinde Yeşil Ev'e geldiği gün giydiği dizine kadar uzanan siyah palto. Bedenden bir iki metre uzakta içinde elbiseleri, bez bebekleri ve diğer çocukların o çok hayran olduğu siyah rugan ayakkabılarıyla çantası.

Hiç kimseye görünmeden nasıl dışarı çıktığı herkes için bir sırdı. Belki de arka kapıdan. O günden sonra sadece Feldınan'ın değil, piyano akortçusunun da kullandığı ortaya çıkan kömürlük girişinden çıkmıştı. Sonra da Marysin'deki bütün çocukların oyun alanı olarak kullandığı arka bahçeden dışarı atlamıştı. Ama sağa dönüp şehre doğru gideceğine sola dönmüş olmalıydı. Belki Radogoszcz İstasyonu'ndan gelen ışıklara ve sese kapılmıştı, ardından da farkında olmadan nöbetçi Alman askerin yüksek kulübesinde elindeki makineliyi dosdoğru ona çevirip beklediği sınır bölgesine girmiş olmalıydı.

Mermi kafasının yanına, alnına yakın bir yere, gelmiş olmalıydı çünkü sıçrayan kan nerdeyse yirmi metre ötede karın üstünde bir yay çizmişti. Tek kolu gece boyunca üzerini örtmüş kar tabakasından dışarı çıkmış bir kazık gibi havaya yükselmişti. Başka bir iz de yoktu.

Soğuktan donmuş cesedi Yeşil Ev'in kazan dairesine taşıdıklarında Werner Samstag eşlik etmekte ısrar etti. Rosa ve Chaja kızın cansız bedenini yıkayıp kurularken genç Samstag'a Rosa Smoleńska'nın seneler sonra bile hâlâ açıklamayı beceremediği bir şeyler oldu sanki. Kadiş duasını okumadı –büyük ihtimalle duanın adını bile duymamıştı– ama sanki yüzü birden yumuşadı ve içeri çöktü.

"Dem tatn oif," dedi sadece ve hareketsiz cesedin yanına kıvrılıp yattı.

Bütün gün ve gece, Josef Feldman kömür kovalarıyla tekrardan ateşi yakınaya gelene kadar, Mirjam'la aynı pozisyonda, kolu bir ünlem işareti gibi havaya kalkmış halde yattı. Kömürlükte ısı eksilerdeydi ve pencerelerin içini beyaz buz tabakası kaplamıştı. Mirjam ölmüştü, ama Werner Samstag yaşıyordu. Buz gibi soğukta, yerde, kollarını vücuduna kavuşturmuş dudaklarında hafif ve huzur dolu bir gülümsemeyle.

Gettoda Adalet ve Yasalar böyle işlerdi.

Der gerechter un dos gezets.

Kör Doktor Miller adaletin yanındaydı. Günler boyunca protezlerle ayakta duran bedenini gettonun dar sokaklarında sürükler, evleri ve fabrikaları karantinaya alır ve gettodaki ev kadınlarına onlar için özel olarak kurdurduğu mutfaklara gidip litresi on fenik gibi az bir ücrete içme sularını kaynatmalarını söylerdi. Yasaları ise elma yanaklı yargıç Szaja Jakobson belirlerdi. Son zamanlarda bir suç işlenir işlenmez cezaya karar veren özel bir polis mahkemesi, *shnelgericht* kurulmuştu. Ayakkabı bağı çalarken yakalanan ya da gizlice birkaç yüz gram ağaç talaşını kendine ayıran işçiler ellerinde bereleri mahkemenin önüne çıkarlardı.

(Ceza olarak ya lağım işini ya da gettodan gönderilmeyi seçmeleri gerekirdi. Çoğu lağım işini seçerdi ve böylece getto yararına bir şey yaptıklarını gösterirlerdi.)

Temizlik ve disiplin gettoyu bir günden diğerine ayakta tutuyordu.

Başkan sonsuz erdemiyle böyle karar vermişti. Getto, şimdiki tarihi koşullarda sevgi ya da başka türlü insanı yoldan çıkaran duygular için pek uygun bir yer değildi. Yine de, sevgi bile şaşılası yollarla tel örgüleri geçmeyi başarıp herkesin hayatını değiştirecekti. Özellikle de Başkan'ınkini.

Başkan, kendi *shnelgerichtinin* başkanlığına Samuel Bronowski adında geleceğe yönelik belli fikirleri olan genç bir avukatı getirmişti. Rywka Tenenbaum adında bir sekreteri de Bronowski'nin emrine vermişti. Bayan Tenenbaum sekreterlikte çalışan ve Başkan'ın *romantik umutlar* bağladığı birçok genç ve güzel kadından biriydi. Hatta ikisinin bazen beraber görüldüğü de olmuştu. Ama Başkan o ünlü Varşova gezisine çıktığı sırada Rywka Tenenbaum, genç avukat adayı Bronowski'ye deliler gibi âşık oldu.

Bu da yetmezmiş gibi, Başkan gezisinden döndüğünde aşk kaçamaklarını itiraf etmekle kalmayıp, bir de onun düşündüğü gibi kesinlikle *satılık* bir kadın olmadığını söyleyerek Başkan'ın ardı arkası kesilmeyen beraberlik tekliflerini geri çevirdi.

Başkan bu inceden inceye düşünülmüş ihanet üzerine o kadar öfkelendi ki, derhâl Dawid Gertler'e genç Bronowski'nin evine gidip etrafı aramasını emretti. Gertler evde etrafı karıştırırken Bronowski'nin evde bir sürü gizli dolap ve çekmeceye sakladığı 10,000 Amerikan dolarını buldu. Meğerse Başkan'ın yolsuzlukla savaş için iş başına getirdiği bu genç avukatın kendisi en baş yiyicilerdenmiş. Suçun büyüklüğünü göz önünde tutan Başkan soruşturmayı kendisi yürütmeye karar verdi ve sonunda hırsızlık, belge sahtekârlığı ve rüşvet almak suçlarından altı ay hapis, ardından da gettodan uzaklaştırma cezasında karar kılındı.

İki gün sonra genç Rywka Tenenbaum gettonun suyu akan ve tuvaletlerindeki sifonları çalışan birkaç binasından biri olan Gnieźnieńska Caddesi'ndeki mahkeme salonunun arkasındaki borulara kendini astı.

*

Başkan'a göre konu kadınlara olan ilgisinden çok iktidar ve söz sahibi olmakla ilgiliydi. Tıpkı mahkeme ve satın alma kurumunun *onun* mahkemesi ve satın alma kurumu olduğu gibi, her bir kolektif ve dağıtım yeri de *onun* kolektifi ve dağıtım yeriydi ve tabii ki gettodaki her kadın öncelikle *onundu*, başka hiç kimsenin değil.

Ofislerinde çalışan görmüş geçirmiş kadınlar Başkan'ın o gece "gelmesine" izin verilip verilmediğini anlayabiliyorlardı. Ruh halinden anlaşılıyordu. İsteği yerine geldiğinde bir güvercin gibi sakin olabiliyordu; reddedildiğindeyse içine kapanık, iğneleyici ve şeytani.

Hatta özel olarak seçtiği kadınların gün içinde kendisine gösterdikleri yakınlık derecesinden Başkan'ın ruh halini önceden tahmin edebileceğini söyleyenler bile vardı. Başkan'ın iyi niyetli olması için öncelikle bir kadının kendisini ona sunması gerekiyordu. Öte yandan reddedildiği takdirde hiddetinin derecesini önceden tahmin edebilecek hiç kimse yoktu.

Hiddeti gökyüzündeki bir fırtına bulutunun karanlık yamaçları gibiydi. Gözleri küçülür, çenesinin altındaki deri titrerdi. Dudaklarından tükürükler saçılırdı.

Bu öfkeyi dizginleyebilecek sadece bir kişinin olduğu zamanla ortaya çıktı.

Şimdi uzun masanın savunma tarafından ayağa kalkan o:

Regina Wajnberger, Bronowski davasında karar verecek mahkeme heyetine doğru konuştu, "Bunun kesinlikle bir hırsızlık ya da zimmet suçu olmadığının anlaşılması gerekiyor. Bu klasik bir ihtiras suçudur, böyle anlaşılmalı ve böyle cezalandırılmalıdır."

Başkan, Bronowski'yi savunan bu kadın avukatı şüpheyle izledi. Kadın yargılanandan çok da yaşlı değildi, üstelik o kadar ufak tefekti ki, sanki kendi yüzüne yetişmek için parmaklarının ucuna basması gerekiyordu. Ama Başkan her şeyden önce getto gibi ihanetin ve alçaklığın kol gezdiği bir yerde aşkın hakkını savunan birinin olma-

sına inanamıyordu. Bu sanki bir mucizeydi. Tek kelimeyle sanki bu muhteşem kadın Başkan'ın hayatına ve hayattaki amaçlarına yeni bir anlam katmış gibiydi.

Regina Wajnberger, insanların ruhu güçlü, kalbi isteksiz dediği kişilerdendi. Gettoda bir yere gelmek için gözünü yükseklerde tutmak gerektiğini biliyordu ve daha en başından yaşlı adamı tuzağa düşürebileceğini umuyordu. Ama Regina'nın bir de erkek kardeşi vardı ve bu kardeşi idare etmek o kadar kolay değildi. Benjamin ya da Benji, kendi kurallarını koyan biriydi. Kimsenin sözünü, hele mücadeleci kız kardeşinin sözünü hiç dinlemezdi. Regina'ysa ona dünya üzerinde hiçbir karşılığı olmayan, koşulsuz bir sevgiyle karşılık verirdi.

Benji uzun ve ince yapılıydı. Zamanından önce grileşmiş yele gibi saçlarını uzun ve kemikli parmaklarıyla sabırsızca yüzünün önünden çekerdi. Onu çoğunlukla gettonun herhangi bir Caddesi'nin köşesinde, bazen küçük bazen de büyük bir topluluğa karşı *gettonun bazı önemli kişilerinin* yaptıklarının sorumluluğunu almaları ve artık kendilerine öğretilen şekilde yaşamaya başlamaları gerektiğini belirten söylevini okurken bulabilirdiniz. Ve gözünün kenarındaki hoşnutluğunu gösteren ve neredeyse kötü niyetli denebilecek bir parıltıyla devam ederdi:

"Ve bu önemli kişilere şu andan itibaren eniştem denen kişiyi de ekliyorum!"

Sırık gibi keşişin etrafındaki insanlar kahkahaya boğulurlardı. O kadar çok gülerlerdi ki, gülmekten yerlere düşerlerdi, nasırlaşmış elleriyle kahkaha gözyaşlarını siler, sonra da Benji'yi tutup havaya kaldırırlardı.

Neden bu kadar neşeliydiler? En sonunda gettoda birisi suskunluğunu bozduğu ve herkesin bildiği ama söylemeye cesaret edemediğini söylediği için mi? Ve bu gerçekler oradan öylesine geçen bir yabancının ağzından çıkmadığı, tam tersine, işin içyüzünü bilmesi

gereken birisi, yaşlı adamın en sonunda evlenmek için seçtiği şu genç kadının erkek kardeşi; *Başkan'ın müstakbel enişte*si bunları söylediği için mi?

Biri kız, diğeri erkek iki kardeş. Birbirlerinin zıttı ve aynı zamanda birbirlerini var eden iki kardeş.

Kız kardeşin Kural olduğu yerde, erkek kardeş aylak İstisna'ydı.

Kızın Işık olduğu yerde, erkek kardeş büyük bir Karanlık'tı.

Kız kardeşin sürekli gülümseyen Masumiyet olduğu yerde, erkek kardeş Vicdan'dı.

Kız kardeşin (fiziki kırılganlığına rağmen) bütün engelleri aşan Güç olduğu yerde, erkek kardeş öldüğü güne kadar ve hatta ondan çok sonraları da kardeşini cezalandıracak Zayıflık'tı.

Eğer Benji olmasaydı Başkan evlenme teklifiyle geldiğinde Regina kabul etmezdi. Büyük ihtimalle, diğer metreslerin yaptığı gibi onunla "sekreterlikte" görüşmeye devam ederdi. Başka seçenek var mıydı ki? Bir kez Başkan'ın varlığıyla onurlandırılan bir kadının onun isteklerine boyun eğmekten başka seçeneği yoktu.

Ancak evlenmek başka bir şeydi. Babası, avukat Eliasz Wajnberger sonsuza dek bu "fanatikle" hayatını birleştirmenin sonuçları hakkında defalarca onu uyarmıştı. Ama getto Regina'yı ağır ağır boğuyordu. Her gün hayatından bir parça zorla alınıyordu. Yaşlı babası artık tekerlekli sandalyede oturuyordu, ayağa kalkmaya ve kendi kendine yürümeye gücü yoktu. Babası –Başkan'ın gözünde önemli ve saygı duyulan bir avukat olmasına rağmen– bir gün onları koruyamayacak hale gelirse ne olurdu. Asıl o zaman Benji'ye ne olurdu?

Bu sırada tabii ki erkek kardeşi kendine has söyleviyle gettoyu arşınlıyor ve Regina'nın kendisi ve ailesi için elde ettiği konumu aşağılamak için elinden geleni yapıyordu.

Benji özellikle son zamanlarda sık sık gettonun alışveriş yerlerinde boy göstermeye başlayan, Berlin'den, Prag'dan ve Viyana'dan *yeni gelmiş* Yahudilerle konuşmayı seviyordu. Onlara her şeyi olduğu gibi söyleyebiliyordu. Şimdiki göndermelerin *büyük çaplı bir göçün* başlangıcı olduğunu, Almanların gettoda tek bir canlı Yahudi kalmayana kadar gitmeye niyetleri olmadığını anlatıyordu.

Ve yeni gelenlerin daha önce bir kez sürüldükleri için artık güvende olduklarına inanmamaları gerektiğini ya da "Alman Yahudilerin" özellikle korunan elit bir grup oluşturmayacağını da ekliyordu.

"Bu trende hepimiz aynı sınıfta gidiyoruz, dostlarım! Almanların iyi ve söz dinleyen Yahudileri kayıracağına inanan tek kişi Başkan. Aslında onlar hepimizin aynı çöplükten olduğunu düşünüyorlar ve hepimizi bir yere topluyorlar ki, bizi ortadan kaldırmak kolay olsun. Söylediklerime inanın, dostlarım. Tek istedikleri bizi ortadan kaldırmak."

Yeni gelenlerin bazıları Benji'nin ağzından çıkan her şeyin korkunç olduğunu düşünür ve daha fazla dinlemek istemezdi. Diğerleri ise uzun uzun dikkatle dinlerdi.

Benji onların anlayabileceği dilden konuşan birkaç "gerçek" getto sakininden biriydi. Sadece Schopenhauer tartışılırken kullanılan değil, aynı zamanda bir şey ararken ya da gettonun neresinde kömür briketleri veya parafin bulunabileceğini sorarken de kullanılan temiz bir Almancayla konuşuyordu. Ayrıca, son olanlardan sonra, getto hiyerarşisinin üstüyle de iyi ilişkileri vardı. Eğer Benji'nin bu gevezeliklerini doğru yorumlayabildilerse, hepsinin kafasını kurcalayan bir sorunun cevabı hakkında en azından bir fikirleri olabilecekti. O da,

daha ne kadar burada tutulacakları sorusuydu. Ve idari makamların onlar için planları neydi?

Benji bildiği her şeyi seve seve anlattı.

Gettoda fabrikaların kurulacağı zaman Başkan'ın aldığı borçtan ve Biebow'un sürekli bu borcun bir şekilde, nakit parayla olmuyorsa değerli eşyalarla ya da getto dışına gönderilecek sağlıklı ve aklı başında işçi tugaylarıyla ödenmesini şart koştuğunu anlatıyordu. Borcun bitmez tükenmez olduğunu söylüyordu. İşte bu yüzden yeni gelenler yanlarında getirdikleri bütün nakit para ve mallarını komik bir ücret karşılığında Başkan'ın bankasına yatırmak zorunda kalmışlardı, ama bu bile asla yeterli değildi.

"Sizinle sanki ekonomik bir kaynakmışsınız gibi konuşuyor, ama siz ekonomik bir kaynak değilsiniz. Aslında buraya katledilmek için getirildiniz. Ve bu nasıl olacak biliyor musunuz? Bir hayvanı tuzağa attıkları gibi, önce labirentin içinde koşmaktan yorgun düşerler ve çıkışa vardıklarında elinde sopasıyla kasap bekliyordur!"

Benji'nin konuştuklarından birkaçı daha sonra biriktirdikleri kazançlarıyla yanına geldiler. Birkaçı da gettoda kazançlarını işletebilecek birini tanıyıp tanımadığını, gettoda özel bir banka olup olmadığını sordu. Ama Benji kimseyi tanımıyordu ve eğer tanısaydı bile asla söylemezdi. Soranlara sadece şaşkın şaşkın boş gözlerle baktı, sonra da kararlı adımlarla oradan uzaklaştı.

*

1942 kışının sonlarına doğru gettodan göndermeler başlamadan önce Mordechai Chaim Rumkowski ve Regina Wajnberger'in düğünü gettoda en çok konuşulan olaydı.

Başkan'ın evleneceği kadın için vereceği müsrif partiyi ve evlenmesine izin verdikleri için ne kadar müteşekkir olduğunu göstermek için kadının ailesine ve gettodaki tüm Yahudilere vereceği hediyeleri konuşuyorlardı. Ama en çok Başkan'ın gelin olarak seçtiği kadın hakkında konuşuluyordu. Kadının Başkan'dan otuz yaş genç olmasının bir *skandal* olduğunu söylüyorlardı. Ama en önemlisi kadın "onlardan biriydi." Ve mantıklı düşünüldüğünde bu şekilde bir gecede güçlülerin tarafına geçen herhangi bir başkası da olabilirdi. Birçok kişi, genç ve savunmasız görünen Regina'ya baktığında daha önceleri hiç kimsenin mümkün olabileceğini düşünmediği bu tutsaklık ve aşağılanmadan bir çıkış yolu görmüştü.

Ancak Başkan'ın kendi yakınları durumu daha sert karşıladılar. Prenses Helena, kocasına kardeşi Chaim'le konuşup aklını başına toplamasını istemesi için birçok kez yalvardı. Konuşmalar işe yaramayınca bu sefer hahama gidip evliliğin yasal olarak incelenmesini istedi. *Sahtekârın* –Regina'yı böyle çağırıyordu– yaşlı ve yardıma muhtaç olan, dahası kalp hastası olduğu için kendisinden otuz yaş genç bir kadınla evliliğin beraberinde getireceği duyguların hayatta bırakmayacağı bir adamı kasten baştan çıkarttığını söyledi. Fakat Başkan kesinlikle fikrini değiştirmeye niyetinin olmadığını söyledi. Regina'nın yakınlaştığı kadınlar içinde kendisini utandırmayan ilk kadın olduğunu söyledi. Onun göz kamaştırıcı gülümsemesinde kendisini geçmiş zamanların lanetinden kurtaran bir masumiyet ve yeni sorumluluklara heveslendiren soylu bir iffet vardı. Sadece tek bir şey Başkan'ı endişelendiriyordu. Narin vücudu ona bahşetmeyi düşündüğü çocuğu taşıyabilecek miydi? Çünkü son zamanlarda sık sık görevlerinin içinde sadece düzen sağlamak ve eğitmek olmadığını, bunların yanında kendinden kalan mirasın geleceğe taşınmasını sağlamak da

olduğunu düşünüyordu. O yıl, 1942 yılının Mart ayında, altmış beş yaşına girecekti. Haklı olarak hayatı boyunca hayalini kurduğu erkek çocuğunu dünyaya getirmesi için zamanının azaldığının farkındaydı.

Nikâh, Haham Fajner tarafından Łagiewnicka Caddesi'ndeki eski sinagogda basit bir törenle gerçekleşti. Rumkowski üç parçalı kadife bir kostüm giymişti. Gelin ise açık renkli duvağın altında ilkbahar yağmuru gibi narin ve güzeldi. Birkaç saat içinde Başkan ve genç eşi gettonun dört bir yanından yollanmış altı yüzden fazla tebrik telgrafı aldılar. Başkan'ın "şehirdeki dairesi"nin bulunduğu hastanenin önüne yüzlerce yağcı toplanmıştı. İdari şefler, kolluk gücünün ve itfaiyenin müdürleri, herkes ellerinde olmazsa olmaz hediyelerini şahsen bırakmak için gelmişlerdi. Prenses Helena ve çevresi de karşı koymaktan kolayca vazgeçip ve saf değiştirdikleri için yüzlerine takındıkları bir gülümsemeyle kapıda durup gelen misafirleri kabul ediyorlardı. İçlerinde Prenses Helena'nın özel yardımcısı Bay Tausendgeld de vardı. Hatta hediyelerin ve tebrik telgraflarının üzerine yığıldığı bir hediye masası hazırlanmıştı.

Benji de oradaydı. Solgun benzi ve kendinden emin haliyle etrafta dolaşıyor, insanlardan bir parça ekmek vermelerini, göğsüne bastırdığı kâsenin içine bir yudum şarap dökmelerini istiyordu. Kâse dolduğu zaman, avluda dondurucu rüzgâra rağmen büyük olayı izlemeye gelen bir grup meraklının yanına gitti. Düğüne davetli herkes pencereden gelinin erkek kardeşinin, kısa paçaları rüzgârda çırpıp duran özel günlerde giydiği pantolon içinde gettonun fakirlerine ekmek dağıtışını ve şarap sunuşunu görebiliyordu.

Utanacak kadar sağduyusu olanlar utandılar.

Geri kalanlar yasaklanmış gramofonun müziğinde dans ettiler.

Fakat Regina utanmadı. Erkek kardeşi için utanmaya bedenen gücü yoktu.

Daha sonra Başkan eşine Benji için Wesoła Caddesi'ndeki "senatoryum"da özel bir yer ayırttığını söyledi. Belki de böyle bir bakım evinde bir süre kalması Benji'yi sakinleştirip huzura kavuşturabilirdi. Regina kocasının sözüne güvenip güvenemeyeceğini sordu. Başkan genç eşini mutlu etmek için bu kadar küçük bir şey yetecekse, yapabileceklerinin en azının bu olacağını söyledi.

Schulz ailesi Franciszkańska Caddesi'ndeki kolektifte altı ay geçirdikten sonra nihayet kendilerine ait bir daireye gönderilmişlerdi. Daire Sulzfelder Sokağı ya da Lehçe adıyla Brzezińska'nın iki mahalle ilerisindeydi. İki odalı bu dairede şimdiden iki aile kalıyordu. Avluya yakın odada uzun örgülü saçlı Emelie adında hiç konuşmayan, holde karşılaştıklarında kafasını yukarı bile kaldırmayan bir kızları olan genç bir işçi çift kalıyordu. Caddeye yakın olan daha büyük odada ise boya tüccarı eşiyle Riemer kalıyordu. Onlar da Prag'dan gelmişlerdi.

Doktor Schulz'un ayarlamasıyla problemi çözdüler. Martin ve Josel, Riemerlerin odasında açılır kapanır bir koltukta kalacaktı. Věra ve annesi de mutfağa taşındılar.

Ayrıca mutfağa bağlı daha önce kiler ya da belki de gardırop olarak kullanılmış küçük bir oda daha vardı. Bu odaya açılan iki kapı vardı. Birisi mutfaktan açılan ardiye kapısıydı. O kadar alçak bir kapıydı ki, içeri girmek için iki büklüm olmak gerekiyordu. Diğeriyse holden açılan ve aynı bir gardırop kapısı gibi gözüken dar bir kapıydı.

Tavanda, dışarıdaki duvara takılmış bir demir yardımıyla açılan bir havalandırma kapağı vardı. Kapak açık olduğu zaman iki kapı kapansa dahi içerisi karanlık olmuyordu.

Maman bu dar odaya yerleşti. Věra her gün annesine bir tepside yemek getiriyordu. Ayrıca odada içi su dolu bir bakraç ve geceleri gerekirse diye bir de lazımlık vardı. İçerisi o kadar dardı ki, Maman

kapı kapalı uyumak istediğinde sırtını duvara dayayıp iki bacağını da kendine doğru çekmek zorunda kalıyordu. Orada oturuyordu. Çok az yemek yiyordu, bir süre sonra Věra ya da Martin ağzına yemeği sokup zorla yutturmaya çalışmadıkça neredeyse hiçbir şey yemez oldu.

Arnošt, Maman'ı önce Łagiewnicka Caddesi'ndeki hastaneye, daha sonra da Wesoła Caddesi'ndeki "özel kliniğe" yatırmak için tüm bağlantılarını kullanmayı denedi ama vazgeçmek zorunda bırakıldı. Herkesin az ya da çok hasta olduğu bir gettoda hastanelerdeki yataklar imtiyazlılar içindi ve bu ayrıcalıklılar grubuna girebilmesi için Arnošt Schulz'un epey yol kat etmesi gerekiyordu, ne de olsa o yabancı bir Yahudiydi.

Ama hiç yılmadan gece gündüz çalıştı.

Savaştan önce bilimsel yazışmalarda bulunduğu Berlinli Doktor Wieneger'le birlikte, 1942 ilkbaharında fabrikaların çorba artıklarından arta kalan patates kabuklarının demlenmesiyle elde edilen ve deri altına zerk edilen özel bir tuz ve şeker çözeltisi hazırladılar.

Patates kabuğu –*shobechts*– gettoda çok değerli bir malzemeydi; kabuklar "kalın" veya "ince" olabilirdi ve iki veyahut beş kiloluk çuvallarda getto yönetiminde tanıdığı olan herkese satılırdı. Bu kişiler de çuvalları karaborsada beş katına satmanın yollarını elbette bilirdi. Patates kabuğu ticareti sonunda o kadar büyüdü ki, Başkan aynı süt ve diğer süt ürünlerinde olduğu gibi kabukların da reçeteyle satılmasına karar verdi. Doktor Schulz ve Wieneger de işte bu şekilde patates kabuklarını alabildiler. İşin doğrusu birbirlerine reçete yazdılar.

Sonunda bir şey oldu ve gettonun en yaşlısı bu eski kafalı ama aynı zamanda kıvrak zekâlı olduğu besbelli Prag doktorunun farkına vardı. 1942'nin Şubat ayında, getto idaresine yaptığı bir konuşmada gettodaki acilen çözülmesi gereken sorunların çözümü konusunda

yaratıcı olmak ve gettonun kendi kaynaklarını kullanmaya yönelik yollar düşünmekle nasıl halledileceğine örnek olarak özellikle *Prag doktorunun yemekhane atıklarını kullanarak ortaya çıkardığı dâhice buluşu* verdi.

*

Fakat bu patates kabuğuyla ilgili saplantı asıl Maman içindi.

Her sabah hastaneye gitmeden önce kendi elleriyle hazırladığı çözeltiyi Martin'in eski giysi askılarından yaptığı serum askısına takar ardından da serum iğnesini Maman'ın sağ elinin üzerinden damara sokardı.

Maman bu şekilde gıda çözeltisini damardan alırdı.

Věra günlüğünde annesinin vücudunun nasıl da garip bir ateşle titrediğini, sert ve berbat kokan terin, derisinin her hücresinden nasıl da dışarı fışkırıp yüzünün kızarıp şiştiğini yazıyor. Ama yan etkilerine rağmen sanki Maman eski gücüne ve fevri hallerine kavuşuyor gibiydi. Maman böyle zamanlarda Mánesova Caddesi'ndeki evlerini asla terk etmediklerine tüm kalbiyle inanırdı. Bir gece Věra'ya, Çek Nazilerinin evlerinde saklandıklarına kesinkes emin olduğunu söyledi. Geceleri bütün aile uyuduktan sonra Věra'nın daktilosunu kullanıp Berlin'e gizli raporlar yazıyorlardı.

Prag'ı terk etmeden önce anne kız bu daktilo yüzünden kavga etmişlerdi. Věra daktiloyu yanında getirmekte ısrar etmişti, çünkü er ya da geç bir iş bulmak zorunda kalacağını biliyordu. Maman da karşı koymuştu.

"Bu kızın hiç mi aklı yok, yazı makinesi en az on beş kilo!"

Boyun eğmek zorunda kaldığı için Maman'ın başvurduğu misilleme denemesi bu muydu şimdi?

Ama Věra annesiyle birlikte küçük odanın içinde oturduğu yerden küçük daktilo harflerinin ince daktilo silindiri üzerindeki vuruşlarını duyabiliyordu. Sonra tavana baktı ve eşek arısı büyüklüğünde hamam böceklerinin tavandaki havalandırma kapağında bir yumru halinde yuvalandıklarını gördü. Böcekler bir süre sonra kendilerini yere bırakıyorlar ve birbiri ardına sert gövdelerinin üzerine düşüyorlardı, tık, tık, tık... tıpkı harflerin silindire vurduğunda çıkardığı ses gibi...

Bu sırada karartma uygulaması başlamıştı.

Her akşam Martin ya da Josel merdivenin üstüne çıkıp dışarı ışık sızmaması için mutfak penceresini metal bir levhayla kapatıyorlardı.

Ama içeri giren pis böceklere rağmen Maman'ın odasındaki havalandırma kapağını kapamaya cesaret edemiyorlardı. Kapılar kapandığında içeri sadece tavandaki kapaktan ışık girebiliyordu.

Ateşi yanmayan pislik içindeki mutfaklarında öylece oturup Martin'in Almanya içlerine doğru giden, "müttefiklerin bomba yüklü uçağının sesi," dediği uzaktan gelen sesi dinliyorlardı. Maman karanlık odasından müttefiklerin kara hücumlarında başarılı olacağından emin olduğunu fısıldadı. Bir dahaki sefer köşedeki fırından taze *rohliky* almaya gittiğinde şu lanet Nazilerin hepsinin Prag'dan çıkarılmış olduğunu görecekti.

Dil karmaşası

Biliyorum. Anne ve babamın dediği gibi daktiloyu yanımıza almak bir hataydı. Ama 150 Kč verip aldığım işe yarar bu daktiloyu sonradan "depo"ya bırakmayı düşünemedim. Bu, onu Almanlara bağışlamaktan farksızdı.

Gideceğimiz yerde sekretere ihtiyaçları olacağına emindim. Martin'in de dediği gibi, Łódź'a gidiyoruz; bir *Alman* şehrine.

Ne kadar haklıydım! Ve nasıl da yanılıyordum!

Buradaki sekreterliklerde tabii ki *Polonya* daktiloları kullanıyorlar, burada bir iş bulmam için salak olmam lazım – anladığım kadarıyla, klavyede Alman harflerini kullanmıyorlar, Almancadaki e harfi yerine Lehçedeki ę ya da ą harflerini kullanıyorlar. Ya da bildiğimiz L harfi yerine Ł kullanıyorlar.

Hele konuşma dili daha beter. Bir arı kovanının ortasında yaşıyormuşum gibi. Her yerde Lehçe, Yidiş, İbranice konuşuluyor. *Konuşulmayan* tek dil Almanca. İşgalcilerin, düşmanların; Almanların dili.

Burada Almanca veya Çekçe konuşuyorsan tamamen dışlanıyorsun; etrafında konuşulan hiçbir şeyi anlamıyorsun. Bu da kendimi tam bir cahil gibi hissetmeme neden oluyor.

1942 yılının baharıydı. Gönderme harekâtı –tahliyelere böyle deniyordu– çoktan tüm hızıyla başlamıştı. Birçok Alman Yahudisinin içine düştükleri sefil durum karşısındaki şaşkınlığı bundan sonra başlarına geleceklerin sersemletici korkusuna dönüşmüştü. *Batılı Yahudilerin* gidecekler listesinin en üstünde oldukları söylentisi ortada dolaşıyordu, ki bu da kimilerine fazlasıyla anlamsız gelmişti. Peki, bu sefalet hiç mi sona ermeyecekti?

O kış ayları o kadar soğuktu ki, Martin eve su taşımadan önce kuyunun üstündeki buzu kırmak zorunda kalıyordu. Věra dizlerinin üstüne çöküp suyun içindeki pislikleri temizlemeye çalışıyordu ama su o kadar soğuktu ki, elleri şişip uyuşuyor sonra da eklemlerindeki ağrı korkunç bir hal alıyordu. Çamaşırlarını ocak borusundan Maman'ın oda kapısının tokmağına bağladıkları bir ipin üzerine asıyorlardı. Ama çamaşırlar neredeyse hiç kurumuyordu. Ne kadar ateş yakmaya çalışırlarsa çalışsınlar yine de soğuk iliklerine kadar işliyordu.

Fakat soğuk ve rutubetten çok açlık, hayatı günbegün artan bir eziyete dönüştürüyordu. Karın bölgesindeki, kol ve ayak eklemle-

rindeki deri şişiyor ve su toplayıp ağırlaşıyordu; her bir eklemdeki güçsüzlük ağırlık yapıyordu. Amonyak gibi kokan çorbadan başka bir şeyin yenmediği günleri yorgunluk izliyor, sonra bu yorgunluk baş dönmesine, baş dönmesi de bir süre sonra bir çeşit deliliğe dönüşüyordu. Birbirini kovalayan dakikalar, saatler boyunca Věra yemekten başka bir şey düşünemiyordu. Maman'ın bazı sabahlar yaptığı fırından yeni çıkmış, gevrek kabuğu, mis gibi kokan ve bir parça koparıldığında avucundaki sıcaklığını hissedebildiği ekmeğin kokusunu düşünürdü. Ya da hizmetçilerinin pazar günleri pişirdiği ve yanında büyük unlanmış bir tepside kendi pişirdiği patates köftesinin üzerine koyduğu koca bir tereyağı topuyla servis yaptığı fırınlanmış harika sarımsak kokulu sığır etini ya da çocuklar okuldan geldiklerinde reçel ve kremayla beraber yedikleri gerçek gözlemeleri ya da her Hanuka zamanında sunulan *cukrovinky*, top ya da burgu şeklindeki küçük vanilya ve fındık kurabiyeleri ile dolu tabakları. Bu hayallerin hiçbiri hissettiği acıyı dindiremiyordu, tam tersine midesinde yaşayan açlık canavarını daha da kırbaçlıyordu. Üstüne üstlük Arnošt isteklerinden ödün vermiyordu, bütün artan yemekler, ne kadar az olursa olsun, Maman'a gitmeliydi.

Věra ve iki erkek kardeşine sürekli Maman'ı anlatıyordu.

Maman'dan konuşmak açlıktan konuşmaktan bir kaçış yolu olmuştu. Kendi bedeninin acısını uyuşturmanın tek yolu, hiç durmadan acı çeken ve daha aç olan bir başkasını düşünmek ve onun hakkında konuşmaktan geçiyordu.

Věra, güçsüz, bitkin ve aç, her gün diğer binlerce işçiyle beraber yolların ortasında birikmiş kar tepelerinin içindeki derin ve pis yollardan geçiyordu.

"Polonyalı" sekreter olarak iş bulduğu halı tezgâhı Jakuba'nın yan caddelerinden birindeydi. Getto kapatılmadan önce aynı binada

bir süt dükkânı ya da ona benzer bir şey olmalıydı, çünkü tabeladaki harflerin izi hâlâ gri sıvanın üzerinde (tabela kaldırılmış olsa bile) duruyordu. Camları kırılmış ama içerisi yine de tedbir olsun diye karartma kâğıtlarıyla kaplanmış üç sıra vitrinin üst tarafında hafif yana yatık harflerle *M l e k* o yazısının gölgesi kalmıştı.

Daktilo kullanmadaki yeteneğinin işe yaraması bütün bu dertlerin içinde en azından ufak bir teselli olmuştu. Dokuma tezgâhlarında oturmak yerine ona Şef Moszkowski'nin odasının içinde oturabileceği küçük bir bölme, daha doğrusu bir girinti vermişlerdi. Burada günlerini *Centraler Arbeits-Ressort*'a[25] gönderilmek üzere Bay Moszkowski'nin iş gününün sonunda oturup imzaladığı uzun malzeme listeleri ve faturalar yazarak geçiriyordu.

Açık ofisten bir dirsek kadar uzaklıkta tavana kadar uzanan üç tane dokuma tezgâhı dururdu ve kadınlı erkekli halı dokuyucular uzun tahta sedirlerde yan yana çiftler ya da dörtlü gruplar halinde otururlardı. İşçi başının adı Gross'du. Bir Roma kadırgasındaki esir taciri gibi etrafta dolaşır, dokuma sandalyelerinin arkasına tahta bir kabzayla vurarak çalışma temposunu sağlardı. Döne döne, dokumacı kadınlar kendilerini kovalayan sopanın ucunda, makarayı çözgünün etrafından geçirir ya da aşağıdaki tahta pedallara ayaklarıyla basardı ki mekik değişimi olsun, dokuma ipi geri gelsin.

Yolla, tut, pedala bas.

Tezgâhların üstündeki hava uçuşan tozlardan ağırlaşır ve ekşi kokardı.

Havada uçuşan, kalın ve iğrenç kumaştan yapılmış bir çorap gibi boğaza yerleşen nemli toz, genzi şişirip kulak ve burun deliklerini kapatırdı.

Věra kendisini koruyan girintide otursa da o ekşi ve kirli halı tozlarından daha fazlasını içine çekmemek için nefes almaya korkardı.

25 (Alm.) Merkezi Çalışma Bürosu. (ç. n.)

Tezgâhtaki işçiler nasıl olup da bunun farkına varmıyorlardı? Ama gettodaki işçiler yaptıkları el hareketlerinden başka bir şey değildiler, ne daha azı ne de daha fazlası... Her gün on saat boyunca hayattaki her şey onların tahta pedallara gayretle basmalarına bağlıymış gibi, normal şartlarda hiçbir insanın yapmaya gücünün yetmeyeceği şekilde oturup çalışan eller ve ayaklar.

Saat on ikide Jakuba'daki terzihanenin yanındaki bir delikten *mittagessen* verilirdi. Delik tam anlamıyla bir delik değildi, aslında en alt kattaki bir dairenin penceresiydi. Pencerenin iç tarafında zar zor görülen bir el, uzatılan kaplara veya yemek kâselerine kepçeyle çorba doldururdu.

Güvenilir olanlar, yani deliğin arkasındaki çorbayı veren kadının tanıdıkları ya da bir şekilde güvenini kazananlar iki kepçe alırdı. Diğerleri, Věra da dahil olmak üzere bir kepçe alırdı. Akşam yemeği koçanını gösterdiği zaman çorbanın üstünde bir de kara kuru yağsız bir dilim ekmek verilirdi. Her zaman yemek sırasının gelmesini beklemeleri gerekiyordu. Jakuba 12 numaradaki üniforma terzihanesinin işçileri önden gidebilirlerdi. Çorbada öncelikliydiler, çünkü Alman ordusu için dikiyorlardı.

Süregelmekte olan göndermelerden ilk defa haberi olduğunda, kuyrukta durup *pani Wydzielaczka*'nın kâsesine konulmasını bekliyordu. İlk "onları terk edeceğini" öğrendiği kişi dokuma tezgâhındaki kadınlardan biriydi. Kadının dokuma tezgâhında çalışanların arasında ciddiyetle dolaşıp ellerini sıkarak veda etmesi herkesi şaşırtmıştı. Bay Moszkowski, işçi başı Gross ve *hiçbir şeyin çalınmadığından* emin olmak için gönderilen gettonun *Wirtschaftspolizei*'ından iki polis, yüzleri utançtan kıpkırmızı bir vaziyette gözlerini bir o yana bir bu yana kaçırıyorlardı. İnsanın gettodaki ev ve işinin geçici bir

sadaka olduğunu bilmek ile bunu herkese göstermek birbirinden farklı şeylerdi.

Ertesi gün de yan odada kalan genç işçi ailesi gitti. Věra, bir şubat akşamı Bay Moszkowski'nin tezgâhından döndüğünde holde bambaşka bir aile duruyordu ama kızları neredeyse diğer aileninkiyle aynıydı; aynı uzun örgülü saçlar ve yere bakan gözler. Věra kıza Emelie'ye ne olduğunu sormak istedi. Sanki birbirlerine tıpatıp benzedikleri için bu kızın diğeri hakkında bir şeyler bilmesi gerekirmiş gibi.

Fakat gerçekten neler olup bittiğini kim bilebilirdi ki? Böyle zamanlarda hiç kimse kendi çorba tasını doldurmaktan başka bir şey düşünmezdi; mümkünse *iki* kepçe. Ve hayatta kalmak için yedikleri o ekmek dilimi ise açlık krampları yeniden başlamadan önce bir ya da iki saat yetiyordu.

Věra'nın hareket edecek gücünün kalmadığı akşamlar oluyordu, o zaman elleri sanki iki güçsüz nesneden başka bir şey değilmişçesine tabak ve bardakları tutamaz hale geliyordu.

Martin ve Josel, Věra'nın hep aynı, pisliği asla çıkmayan yerleri fırçalamasına yardım ediyorlardı. Çamaşırları beraber yıkayıp beraber asıyorlardı.

Ama ağrı yine de gitmiyordu. Sanki eklemlerinin içine yerleşmiş keskin bir uyuşukluk vücudundaki her bir kemiği eğip büküyormuş gibiydi. Geceleri bütün iskeleti sanki bir buz parçasına dönüşüyordu; kendi bedeninden geriye kalan kütlenin içindeki *ağrıyan* beden, düşüncelerini aklı başında olan kimsenin gitmeyeceği yerlere götürüyordu; Marysin'e, Emelie ve ailesinin ve gettoda yaşayan binlerce insanın, sırtlarında taşıdıkları ya da bellerine bağladıkları, içlerini azıcık eşyalarıyla doldurdukları bohçaları ve sırt çantalarıyla, karı delerek yol aldıkları yere.

Nereye gidiyorlardı? Kimse bilmiyordu.

Gönderme eylemleri devam ediyordu.

Şubat ayında Başkan idari makamlarla yeni bir görüşme yapması için çağrıldı ve orada bekleme döneminin sona erdiği, on bin Yahudinin daha gettoyu terk etmesi gerektiği haberini aldı.

Gönderme Komitesi sabah akşam listeler üzerinde çalışıyordu. Şubat ayı içerisinde ondan fazla nakliye ayarlamayı başardılar ama yine de bu emredilen kotayı doldurmaya yetmedi. Getto yönetimine verilen bilgilere göre şubat ayında karar verilen 10,000 Yahudi yerine "sadece" 7,025 Yahudi gettoyu terk etmişti.

Yetkililer bu gecikmelere karşı duydukları endişeyi açığa vurdular ve cevap olarak da şubat ayının kotasından kalanları mart ayının kotasına eklediler. Böylece Başkan mart ayında ayarlaması gereken 10,000 Yahudinin gönderilmesinin yanı sıra 3,000'den fazla özel nakliyeyi de bir araya getirmek zorunda kaldı.

Yetkililer memnuniyetsizliklerini farklı bir şekilde bir kez daha ortaya koydular:

Radogoszcz'dan gelen rahatsız edici haberlere göre gönderilenler trene binmeden önce ellerindeki bagajları bırakmak zorunda bırakılmışlar, karşı koyanlar ise Alman nöbetçi askerleri tarafından kanlar içinde kalana kadar dövülüp ardından da zorla vagonlara sokulmuşlardı.

Şimdi bu dikkatle kontrol altında tutulan toplulukla ilgili olanlar bir kamuflaj mıydı? İnsanların toplama yerlerine kendi kendilerine gitmeleri için bir oyun muydu?

1942 yılının şubat ve mart aylarında gerçekleştirilen göndermeler gettonun o zamana kadar gördüğü en soğuk günlere denk geldi. Toplama yerlerinde ocak ve baca boruları soğuktan çatladı ve insanlar sadece üzerlerindeki giysilerle yerde uyumak zorunda bırakıldılar. Martın ikinci haftasında Avrupa'nın kuzeydoğusunu durmaksızın yağan kar ve soğuk hava bulutuyla beraber şiddetli bir fırtına kuşattı. O hafta, Młynarska Caddesi'ndeki eski bir okul salonunda hiç gelmeyen bir treni bekleyen dokuz kişi donarak öldü. Radogoszcz İstasyonu ile Bałuty Meydanı arasında gidip gelen ve gönderilenlerin bırakmak zorunda kaldıkları çantaları taşıyan üstü açık kamyonlar bu kez kasaları donmuş cesetlerle dolu olarak geri dönüyorlardı.

Gönderme kararına itiraz edilebiliyordu.

İtiraz eden kişi gönderme haberini aldıktan sonra beş gün içerisinde dilekçesiyle beraber komisyona başvurabilirdi. İtirazın kabul edilmesi için itiraz eden kişinin işvereninden işi olduğuna ve bu kişinin işe katkısının memnuniyet verici düzeyde olduğuna dair bir belge getirmesi gerekiyordu. Böyle belgeler gettoda iki marka alınabiliyordu. İtiraz dilekçelerini geçerli yazım standartlarına uygun olarak yazmak için yazıcılardan yardım da satın alınabiliyordu.

Bu da bazı dilekçelerdeki aşırı resmi tonu açıklıyor:

Gönderme Komitesi'ne,

NR VII/211-23 numaralı seyahat çağrısıyla ilgili olarak

Saygıdeğer Gönderme Komitesi,

Bu vesileyle şahsım, karım Zora ve dört çocuğumun ve ayrıca merhum makine tamircisi

Paweł Libkowicz'in dulu, annem Bayan Libkowicz'in gönderilmesiyle ilgili karardan vazgeçilmesini istiyorum. Birkaç yıldan beri sendika eğitimli elektrikçiyim ve karım Zora Brezińska Caddesi 14 numaradaki iş yerinde şapka imalatçısı olarak çalışıyor. Resort-laiter işvereni Bay Viekl kendisinden görevini yerine getiren işe yarar bir işçi olarak memnun. Ayrıca ailemizin geçmişinde yasalarla ilgili hiçbir sorun yaşanmadı, aksine ekmeğimizi daima dürüstçe kazandık bu yüzden gönderme kararı şahsım ve ailem için hiç beklenmedik bir haber oldu. Sayın Başkan'ımızın çalışma defteri ve düzenli bir aile hayatının gettoda huzur ve sükunetin en önemli garantisi olduğunu birçok kez söylediğini duydum ve şimdi gettonun sıradan ve onurlu işçilerinin neden bu şekilde cezalandırıldığını merak ediyorum.

İlginize saygıyla teşekkür ediyor ve Gönderme Komitesi'ndeki beyfendilerin lütfen beni, karımı ve uzun yıllar çalışmanın sonucunda artık bacakları tutmayan ve bir yolculuğu kaldıramayacak durumda olan annemi gönderilecekler listesinden silmesini rica ediyorum.

Litzmannstadt Gettosu, 7/3 1942

Józef Libkowicz

Mart ayında Gönderme Komitesi üzerindeki baskı o kadar arttı ki, Rybna Caddesi'ndeki daha büyük ve geniş lokallere taşınmak zorunda kaldılar. Bütün itirazlarla ilgilenebilmek için sekreterlerin ve işi yürüten asistanların sayısı dörtten yirminin üzerine çıkarıldı. Hatta öncelikle Alman getto yönetiminin sorularını cevaplandırmak üzere bir de telefona bakan bir kişi işe alındı. Her sabah, komitenin kapıları saat sekizde açılmadan önce itiraz eden yüzden fazla *dilekçeci* insan kapının önünde içeri alınmak üzere kuyrukta bekliyordu.

Zor karar verilen durumlarda Schlomo Hercberg'in talepte bulunanı evinde ziyaret ettiği de oluyordu. Bunun gettoda özel bir adı vardı. "Hiç kimse *Hercberg'i öpmeden* kendi *tnojiminden* kaçamaz," denirdi.

Gönderme Komitesi'nin yolladığı, üstünde toplama yerinde bulunulması gereken tarih ve zamanın yazılı olduğu matbu kâğıda *tnojim*; evlilik anlaşması deniliyordu. Son çare olarak Hercberg yola çıkış tarihini biraz ileriye atmayı kabul edebiliyordu. Ama böyle bir ertelemenin bedeli yüksekti. Gettoda süresiz kalmanın bedeli daha da yüksekti ve ödemeler daima nakit yapılıyordu.

Eski sinema makinisti Schlomo Hercberg kendine kısa zamanda hatrı sayılır bir servet yarattı. Ama hesaplarını yaparken bir yerde hata yapmış olmalıydı.

Ya da belki de ondan daha prestijli biri ona iftira atmaya kalkışmıştı.

13 Mart 1942 sabahı Schlomo Hercberg'in başarı masalı sona erdi. Kripo, Hercberg'in iki evine de baskın yaptı; Drukarska Caddesi'ndeki daireye ve Marysin'deki yazlık eve. Młynarska Caddesi'ndeki bürosuna ve Merkez Hapishanesi'nde Hercberg tarafından kilitlenip mühürlenmiş mahkûmların kaldığı yerlere de girdiler. Aşağıda Alman polisinin sinemada bulduklarının bir listesi var. Eski ayakkabı kartonlarına sıkıştırılmış 2,955 Kraliyet markına karşılık olacak miktarda Amerikan doları, Ressam Hirsch Szylis'in, Alman hazine sorumlusunun "değersiz" diye belirlediği "ünlü artistler ve çıplak kadınlar" resimlerinin dışında:

70 kg domuz pastırması (tuzlanmış)

60 kg domuz jambonu (tuzlanmış, kurutulmuş, marine edilmiş)

12 fıçı ekşi lahana

120 kg çavdar ve buğday unu (çuvallarda)

150 kg şeker

24 kutu şekerleme ve marmelat

32 şişe konyak ve votka

40 adet marine edilmiş sığırdili

1 sandık portakal

242 paket "parfümlü" sabun

262 adet ayakkabı cilası (açılmamış paketlerde)

Bu sırada Adam Rzepin Radogoszcz, İstasyonu'nun boşaltma iskelesinde amcası Lajb'ın ona ayarladığı işte çoktan çalışmaya başlamıştı ve o buz gibi gri sabah Gestapo, Rumkowski'nin sağ kolu, müdürü ve kız kardeşini kapatıp ona tecavüz eden polis şefini arabayla getirdiğinde vardiyasından yeni çıkmıştı.

17 Mart 1942'ydi, gettonun "yeni hayatı"nda gayet sıradan bir gündü.

Günün nakliyesi yüklemeye hazırdı. Marysińska Caddesi'ndeki toplama yerinden uygun adım gelen gruplardan sonuncusu da varmış, yarı donmuş çamur tabakasının üstünde ayaklarını vurup duruyorlardı. Orada burada Alman askerleri yeni gelenlerin üzerine yürüyüp ellerindekileri bırakmalarını istediği zaman kargaşa çıkıyordu. Sırt çantaları, tomar yapılmış şilteler ve yatak çarşafları alçak istasyon binasının bir kenarında çoktan yüksek bir yığın oluşturmuştu.

Tren kalkmadan hemen önce siyah bir araba malzeme yükleme peronuna girdi ve yüzü ölü gibi bembeyaz olan Schlomo Hercberg elleri kelepçelenmiş bir halde sivil bir Kripo elemanı tarafından dışarı çıkarıldı. Dik durmasına ya da etrafına bakmasına izin verilmeden doğrudan ilk boş vagona sokuldu.

Ertesi sabah aynı uygulama Hercberg'in karısı, kayınvalidesi ve ailenin üç çocuğuyla tekrarlandı. Birkaç şahidin kayıtlara geçen sözlerine göre çocuklar "diğer herkes kadar korkmuş" görünüyordu. Bu belki de Hercberg'in cimriliğinden zarar görenler için bir avuntu olabilirdi; fakat gettodakilerin çoğu için aslında tam tersiydi. Gettonun sıradan halkı Schlomo Hercberg gönderildiği zaman yüksek makamların Litzmannstadt'daki Yahudiler için verdiği kararın ciddi olduğunu anladı.

Eğer gettonun en yükseğindekiler için bile af ve kurtuluş yoksa sıra onlara geldiği zaman ne olacaktı?

12 Nisan Pazar günü Başkan yeniden idarecilerin yanına çağrıldı. Görüşmede Biebow'dan başka onun iki makam vekili Czarnulla, Ribbe ve güvenlik polisi temsilcisi, gettodaki Yahudi sorunlarına bakan Bölüm II B 4 denilen birimin ikinci komutanı, SS-Sturmscharführer Albert Richter bulunuyordu.

Görüşmeler bu sefer de "disiplinli ve içinde bulunulan durumlar göz önüne alındığında nispeten rahat bir atmosfer içinde" yapıldı.

Albert Richter savaşın beraberinde getirdiği zorunlulukların Yahudi halkını Warthegau'daki "stratejik" önemi olan daha küçük yerlere yerleştirilmesi gerektirdiğini açıklayarak konuya girdi. Bu yüzden kısa bir süre içinde Warthegau'nun diğer bölgelerindeki Yahudilerin Litzmannstadt'daki gettoya getirilmeleri de söz konusu olacaktı. Bu harekâtlara karşın –ya da belki de bunlar *yüzünden*– gettodan gönderimlerin hızla ve ara verilmeden devam etmesi gerekliydi. Berlin'den gelen "kesin karar"a göre sadece iş gücüne katkısı olan Yahudiler gettoda kalabileceklerdi. Bu da demek oluyordu ki, yeni gelen Batılı Yahudilerden çalışamayacak durumda olanlar da artık gettoyu terk etmek zorundaydılar.

Rumkowski bunun üzerine söz almak istedi ve orada bulunan yetkililere birinin çalışabilir olup olmadığına nasıl karar verebileceklerini sordu.

Richter Alman doktorlarından oluşan tıbbi bir komisyonun gettoda kalan on yaşın üzerindeki herkesi muayene edeceğini söyledi. Batılı Yahudiler kadar diğerleri de muayene edilecekti. Çalışamaz damgası vurulanlar gettoyu terk edeceklerdi. Diğerleri kalabilirlerdi.

Başkan: "Bir Yahudi olarak bir şey söyleyebilir miyim?"

Richter: "Tabii ki. Sizin daima söz hakkınız var, Rumkowski."

Başkan: "Gettonun hastaları ve güçsüzleri çalışma zorunluluğundan ne pahasına olursa olsun muaf tutulmalılar. Ben onları kendi kaynaklarımla geçindiririm."

Richter: "Ah, tabii ki Rumkowski. Bizler acımasız değiliz."

Getto idaresi güvenlik servisinin emriyle ihraç edilenlerin nereye yollandıklarına dair bir söylenti ortaya attı. Warthbrücken -Almancada *Kulmhof*- eyaletindeki Chełmno şehrine götürüldükleri söyleniyordu. Alman halkı tahliye edildikten sonra önceden Lublin'de inşa edilmesi düşünülen çalışma kampı büyüklüğünde bir baraka kampı ortaya çıkmıştı. Gestapo'ya göre Warthegau'dan gelen yüz bin Yahudi buraya yerleştirilmişti, bunların arasında daha önce Litzmannstadt'dan tahliye edilen kırk bin Yahudi vardı. Yaşam koşullarının *son derece* iyi olduğu söyleniyordu. Günde dopdolu üç öğün yemek veriliyordu; çalışabilen herkes hafif gündelik işlerde oldukça iyi ücretlerle çalışıyordu. Erkeklerin çoğunlukla yol yapımında çalıştıkları, kadınların da tarım işi yaptıkları söyleniyordu.

"Warthbrücken'deki çalışma kampıyla ilgili söylenti çabucak ağızdan ağza dolaştı ve kısa sürede herkes resmi olarak söyleneni

öğrendi; ama hiç kimse buna inanmıyordu. Gönderilenlerin hâlâ yaşadıkları, başka bir çalışma kampında, Wartheland ya da Genel Hükümet içinde bir yerde oldukları gerçek olabilirdi. Ama kesinlikle Warthbrücken'deki bu yeni çalışma kampında değildiler.

*

Sabahın ilk ışıklarıyla beraber Młynarska Caddesi'ndeki kolektifin aşevinin dışında "damgalanmak" için bekleyenler çoktan uzun bir kuyruk oluşturmuşlardı. Kuyruktakilerin çoğunu kolektifin Alman Yahudileri oluşturuyordu; erkekler, kadınlar ve çocuklar ayrı sıradaydılar; çünkü nakliye şefleri, sadece doktor muayenesine kendi rızasıyla gelenlerin daha sonra günlük çorba tayınlarını alabileceklerini söylemişti.

Giriş kapısındaki kuyruk erkekler ve kadınlar olarak ikiye ayrılıyordu.

Erkekler giriş katının en sonundaki bir masaya doğru ilerliyorlardı. Çorba dağıtan kadınların çorba kazanlarının önünde durdukları bu masada yerde şimdi bir dizi ciddi görünüşlü beyaz önlüklü doktor duruyordu. Erkekler, çalışma defterleri incelenirken, doktorların dikkatle muayene eden parmaklarının altında vücutlarını bir o yana bir bu yana döndürüp duruyorlardı, ardından başhekim tarafından mavi mürekkebe batırılmış bir damgayla göğüslerinden, sırtlarından ya da karınlarından damgalanıyorlardı.

Damgaların harflerden oluşan bir kodlaması vardı, tamamen sağlam, çalışabilir anlamına gelen "*A*"dan başlayıp, hiçbir işte çalışamaz anlamına gelen "*E*" ya da "*L*"ye kadar gidiyordu bu kodlar.

Doktor komisyonu beş gün içerisinde muayene etmeyi hedefledikleri 20,000 kişiden tamı tamına 9956'sını damgalayıp listelemişler, hatta hastaları ve diğer tutukluları gettonun hastanelerindeki muayene

istasyonlarına göndermeye başlamışlardı. Ertesi gün yetkililer Batı Avrupalı Yahudilerin "tahliye"sini de başlatma kararı aldı.

Bu emir verildikten hemen sonra yaptığı bir konuşmada Rumkowski şunları söyledi:

"Gerçek en iyi yalandır, diyen eski Yahudi atasözünü sizler de en az benim kadar iyi bilirsiniz. Öyleyse ben de size gerçeği söyleyeceğim. Şimdi gettoyu terk eden bütün Prag, Berlin ve Viyana Yahudileri başka bir yerde çalışmaya kendilerini hazırlasınlar. Yetkililer, hiç kimsenin hayatının tehlikede olmadığına ve gettoyu terk eden bütün Yahudilerin güvenli bir şekilde yolculuk edeceğine dair bana söz verdi."

Ama yanlarında götürmelerine izin verilen o işe yaramaz on kilo yükü toparlayanlar kendi kendilerine şu soruyu sormakta oldukça haklıydılar: Neden bir kez muayene edilip çalışamaz diye damgalandıktan sonra, çalıştırmak için bizi bir başka yere göndermek gibi birbiriyle çelişen işler yapıyorlardı?

Daha sonra Brzeziny ve Pabianice'den gelmeye başladılar, hemen ardından da kasaları kullanılmış giysiler ve ayakkabılarla dolu kamyonlar geldi ve yalan gün ışığına çıktı.

Mayıs'ta bir cumartesi günü, sağanak halinde yağan yağmur gökyüzünden aşağı uzun soluk perdeler halinde sallanıyor. Gönderme Komitesi'nin Rybna Caddesi'ndeki avlusunda tuhaf, soğuk, sulu mavi ışığın altında gergin omuzları ve yıpranmış ceketlerine soktukları elleriyle birbirlerine yapışmış tek bir gövde gibi duran yüz kadar insan bekliyordu.

İş bulamayan Batılı Yahudilerin tahliye edileceği kararı açıklandığından beri haftalardır böyle duruyorlardı. Başkan konuşmalarında defalarca yeni gelenlerin çalışmak istememelerinden bahsetmişti. Onlardan, sesi titreyerek, zayıf parazitler ve çalışmayı reddedenler diye bahsetmiş, onların hesabını uzun süre önce görmek istediğini ama gettoda yerleşik yaşayanların gönderilme meselesinin araya girdiğini söylemişti. Fakat şimdi zamanı gelmişti.

"Çok yakında," diyerek kürsüsünden seslendi;

"Çok yakında sizin de üstünüze kıyamet günü çökecek!"

Gettodaki Çek ve Alman Yahudiler, Başkan'ın onlara karşı bu saldırgan söylemine çok şaşırmışlardı. Bałuty Meydanı'ndaki Merkezi Çalışma Bürosu ve Gönderme Komitesi'nin Rybna Caddesi'ndeki ofisi birdenbire kolektiften gelip çalışmak isteyen insanlarla ya da *halihazırda* bir işi olduğunu kanıtlayabileceklerini söyleyenlerle, çok kısa bir süre önce buraya gelirken katlanmak zorunda kaldıkları yolculuğa benzer bir yolculuğa yeniden çıkamayacak kadar hasta olduklarını

beyan eden ve bunu da her çeşit doktor raporuyla tanıdıklarından veya işverenlerinden getirdikleri belgelerle destekleyenlerle dolup taştı.

Arnošt Schulz da son haftalarda Prag'daki Yahudi topluluğundan tanıdığı bir sürü insan tarafından ziyaret edilmişti. Daha önce neredeyse hiç arayıp sormayan adamlar şimdi tek kurtuluş çareleri olduğunu söyledikleri çeşitli belgelere imza atması için ısrar ediyorlardı.

Özellikle Hana Skořapková adında bir kadın onları sık sık ziyaret ediyordu; ailesiyle kolektifte aynı odayı paylaştıkları, Věra'dan sadece birkaç yaş genç bir Çek Yahudisi. Şimdi Hana'nın babası, annesi ve büyük erkek kardeşi, isimlerinin listede olduğunu, sadece bir işte çalışan kızlarının kalabileceği haberini almışlardı. Věra daktilosunda bir erteleme dilekçesi yazarak çaresizlik içindeki Hana'ya yardım etti. Doktor Schulz, Bayan Skořapková'nın (annesi) kas iltihaplanması olduğunu ve bu yüzden gettodan ayrılmaya uygun olmadığını –*für Transport ungeeignet*– belirten bir raporu da dilekçeye ekledi. Hepsini Gönderme Komitesi'ne yolladılar ve geriye sadece beklemek kaldı.

İşte bu yüzden Fischergasse'deki ofisin önünde, yağmurun altında bekliyorlardı. Her sabah saat sekizi vurduğunda en son işlem gören erteleme dilekçelerinin sonucu açıklanıyordu.

Věra daha sonra avlunun dibindeki kapının açılıp, kısa boylu, gömleğinin kolları sıvanmış, pantolon askıları gevşek komite sekreterinin dışarı çıkıp elindeki kâğıtları çevirmeye başladığı zaman yüzlerce insandan oluşan yığının içinden bir dalga gibi geçen gergin iç çekişi hatırlayacaktı. Hana'nın yanında, durduğu yerden çok yakındaki bir evin duvarına gerilmiş küçük bir parça muşambanın üstüne düşen damlaları ve bu yer yer damlamanın gerisinde, yağmurun etraflarındaki havada görünmez bir duvar gibi duran güçlü ve derin hışırtısını duyabiliyordu.

Sekreter kendisinden beklemedikleri kadar yüksek, neredeyse gürleyen bir sesle isimleri okumaya başladı. Önce erteleme kararı

kabul edilenlerin isimleri, sonra da dilekçeleri reddedilenlerin isimleri okundu.

Başlangıçta toplananların arasında bir sessizlik hâkimdi. İsimler alfabetik sıraya göre okunduğu halde bazıları hâlâ umutlarını koruyordu, belki bekledikleri isim yanlışlıkla atlanmıştı ya da listenin aşağılarında bir yerlerdeydi; ama çok geçmeden insan yığınını bir endişe dalgası sardı. Bazıları iç parçalayıcı bir şekilde ağlamaya başladı, bir başkası dilekçesi henüz geri çevrilmiş birinin ismini çağırmaya başladı. Ve ardından daha önce sadece ufak bir hareketlenme olan, öne doğru giden güçlü bir toprak kaymasına dönüştü, toplanmış grubun tümü tek bir vücutmuşçasına kendilerini kapıya attılar (tek başına orada duran sekreterin içinden geçerek kaçmayı başardığı kapı). Olanları gözleyen polis ileri bir adım atıp girişin önünde bir zincir oluşturdu.

Polisler bu olanlarla daha önce birçok kez karşı karşıya gelmişti. Ama Hana değil. Kızı sakinleştirmek mümkün değildi. Tahliyelerinin ertelenmesi için başvurduğu herkes, annesi de dâhil, reddedilmişti.

*

Getto ayaklanmıştı. Jojne Pilsher Meydanı'ndan Łagiewnicka Caddesi'nin yukarılarına kadar bütün kaldırımlarda, köşebaşlarında duran Alman ve Çek Yahudileri ellerindeki eşyaları satmaya çalışıyorlardı. Prag'dan, Lüksemburg'dan ve Viyana'dan yeni gelenler daha yeni yanlarında getirdikleri bagajların taşınması için taptaze Kraliyet markalarıyla ödeme yapmışlardı. Şimdiyse taşıdıkları bütün o eşyalar sadece ağırlık yapıyorlardı, yoldan geçenlere satmaya çalıştıkları o pahalı kışlık ceketlerinin içindeki astardan daha fazla bir değerleri yoktu.

Ve pazarlık yapanlardan hiçbiri parayla ilgilenmiyordu. Satıcılar bunu "yiyecek" karşılığında yapıyorlardı ve bir şeyler almaya gelen "yerliler" ellerinde, sıcacık tutan kışlık ceket ya da bir çift hiç giyil-

memiş ayakkabı karşılığında vazgeçebilecekleri miktarda unu, şekeri ya da çavdar ezmesini dikkatle tarttıkları kendilerine ait tartıları ya da ölçü kapları vardı.

Věra kalabalığın içinden birisinin kendine seslendiğini duydu.

Biraz ileride caddenin aşağısında bir adam durup hızlı hareketlerle ona el sallıyordu. Adamı duruşundan tanıdı.

Adamın ismi *Schmied*'ti. Hans Schmied. *Aus Hamburg*.

İlk sevkiyatlar geldikten haftalar sonra Schmied, Köln ve Frankfurt'tan gelen diğer Alman Yahudiler oraya yerleştirilmiş Çek Yahudileriyle tanışıp sohbet etmek için Franz Sokağı'ndaki eski okula gelmeye başlamışlardı.

Olup bitenlerden, gettonun bitip tükenmeyen gelişmelerinden konuşmak için ya da bitmez tükenmez yiyecek avına yardımcı olacak birkaç değerli bağlantı kurmak için geldikleri söylenirdi. Ama kadınlara özellikle ilgi gösterirlerdi ve Schmied bir nedenle hemen Věra'yı sahiplenmişti.

Bay Schmied'in dış görünüşüne kötü denemezdi. Doğumunda omuzlarını eklemlerinden bir derece kaydıran Tanrı aynı zamanda uzun ince yüzüne, dar burun delikleri ve aşağı doğru sert bir eğim yapan ağız kenarlarıyla bir aristokratın ifadesini de vermişti. Kendini gülmeye zorladığı o birkaç seferde ise ağzının kenarları aşağı çekilmişti, bu da sanki etrafındaki her şeye aynı, belli belirsiz tiksintiyle bakıyormuş gibi gözükmesine neden olmuştu. Fakat adamın aristokrat ifadesi sesiyle, ters düşüyordu. Schmied hiç susmadan ve yorulmadan konuşurdu. O zaman elektronik eğitimi gördüğünü ve yeni ırk kanunları uygulamaya geçirildiğinde neredeyse diplomasını almak üzere olduğunu anlatmıştı. İki sene sonra da bütün ailesi Litzmannstadt'a gönderilmişti. Ama ailesinin hâlâ eski bağlantılarını koparmadığını açıklamıştı. Litzmannstadt'daki bir sürü zengin tekstil fabrikatörü Hamburg'da bir taşımacılık firmasına sahip olan babası-

nın müşterisi olmuştu. Şimdi de bu eski müşterilerden birinin, Bay Kleszczewski'nin evinde kalıyordu. Ailenin Sulzfelder Sokağı'ndaki evinde ona kendine ait bir oda verilmişti.

Schmied, gösteriş yapmak istercesine, gettoda işlerinin umulmadığı kadar iyi gittiğini söylemişti.

Ve şimdi işte orada yolun ortasında, kalabalığın içinde duruyordu; onunla ilgilendiği zamanlarda giydiği takım elbise şimdi bir askıda, arkasındaki demir parmaklıklarda asılıydı. Göğüs ve sırtındaki o lanet olası sarı Davud Yıldızı'nı bile sökememişti.

"Demek siz de gidiyorsunuz, Bay Schmied," dedi.

Bu sorudan çok bir saptamaydı. Ne söyleyeceğini bilmiyordu.

Ama adam onu dinlemiyordu. Bir eli kızın kolunun üzerindeyken öne eğilip ona göstermek istediği bir şey olduğunu söyledi. Ona sadece on beş, bilemedin yirmi dakikasını ayırması gerekiyordu.

Věra etrafına bakındı. Eve gitmesi gerektiğini anlatmaya çalıştı. Annesinin hasta olduğunu ve uzun süre yalnız kalamadığını söyledi.

Ama Schmied ısrarcıydı. Bakışlarına bir sulanma, garip bir çekingenlik gelmişti. Yüzünü şimdi her zamankinden daha çok madeni ve kemikli bir maskeye döndüren aynı donuk ve memnuniyetsiz ifadeyle "Senin dışında başka kime güvenebileceğimi bilmiyorum," dedi.

Schmied kısa bir süre sonra Věra'yı iki arabanın aynı anda geçebileceği kadar geniş görünen bir avlu girişinden içeri soktu. Věra avlunun içinde, bir duvara yaslanmış, sade bir el arabasına dikkatle baktı. El arabasının kenarları metal kaplamalıydı ve tahta tekerlekleri ve boyasız kıymıklı tahtadan uzun tutma yerleri vardı. Çok uzun zaman sonra sadece bu adresi bulmak için geldiğinde aradığı şey bu geniş avlu girişi ve bir de avludaki el arabası olacaktı.

Ama o zaman doğal olarak bunlardan hiçbirini bulamayacaktı ve giriş kapısı ona çok daha dar gözükecekti.

Bu açlığın etkilerinden biriydi. Gözünün önünde olmayan her şey hemen hafızadan silinirdi ve geriye bir tek insanın içini yiyip bitiren yemek arzusu kalırdı. (Ona yemek mi verecekti acaba? Ekmek, belki de yanında götüremeyeceği bir yemek artığı?) Daha sonra binanın birkaç kat yukarısına çıktıklarını ve her yerde aşağı inen insanlar gördüğünü hatırlayacaktı. İkinci katta ellerindeki her şeyi aralarında taşıdıkları geniş yatağın üstüne koymuş taşıyan dört adam gördüler. Her şey satılacaktı! Yukarı dairelerdeki masa ve sandalyeler de aynı yolu takip ettiler.

Ancak en üst katta, duvarların daralıp tavanın zar zor ayakta durulacak kadar alçaldığı yerde yalnız kaldılar. Hans Schmied bir anahtar çıkarıp parlak metal kaplamalı bir kapıyı açtı.

Yüksek direklerin üstünden bir çeşit halat ya da palanganın sarkan tavanı ayakta tuttuğu yarı aydınlık bir yere girdiler. Her bir köşede geride bırakılmış şilteler, altlarında da tek tük ev eşyaları vardı. Schmied hemen ilerideki duvara doğru gitti, ocağın önünde yere çömeldi ve bir bıçağın arkasıyla kurumla kaplı kiremitlerden birkaçını yerinden oynatmaya başladı. Dökülen çimento ve kiremit tozlarının arkasında dörtgen şeklinde bir delik ortaya çıktı. Ve deliğin içinde –havaya kalkan toz yüzünden neredeyse seçilemeyen– basit, el yapımı bir radyo alıcısı vardı.

"Hepsini kendim yaptım," diye açıkladı, sesi toz ve gururdan kalınlaşmıştı. "Kleszczewski'nin bana bulduğu eski parçalardan yaptım."

"Burada," diyerek öne eğilip gösterdi.

"Oktan çubuğu burada, kristal osilatör de burada."

"Ve burada," dedi. Yıpranmış, pis bir yazı defterini eline aldı, üzerindeki tozu eliyle sildi ve yan yana elle yazılmış sayfalarca notu gösterdi.

"Son altı ayda yakalayabildiğim bütün haber yayınlarının notları burada."

Radyo ele geçirilse bile, hiç kimse onunla radyoyu birbirine bağlayamasın diye her şey *kodlanarak* yazılmıştı.

"Sana şifreyi vereceğim, böylece buraya geldiğimizden beri olan biten her şeyi okuyabilirsin."

Věra farkında olmadan geriye doğru bir iki adım attı. Onları takip edenlerin merdivendeki ayak seslerini dinledi ama tek duyduğu çatıya vuran yağmurun fısıltılı hışırtısı ve Scmied'in geceleri bazen yalnız, bazen de Kleszczewski'yle beraber nasıl bu tavan arasına gizlice geldiğini anlatan heyecanlı sesiydi. Çoğunlukla Litzmannstadt ve Posen'den yapılan Almanca yayınları ve bir de Polonyalı kaçak yayıncı Świat'ı dinlemişlerdi. O zaman Kleszczewski dinlemiş, Schmied de yanında oturup yazmıştı.

Defteri karıştırdı ve sayfalarca kendi gizli şifresiyle yazılmış olan el yazısı notları gösterdi.

"Alman kış saldırısı tam bir fiyasko, Stalingrad'ın kuşatılması sadece Rus halk ordusunun kazanabileceği bir yıpranma savaşı. Rus yurtseverleri daha şimdiden Kafkaslardaki saflarını öne çektiler bile. Er ya da geç Rus ordusu kazanacak ve Weichsel'i geçecek ama o zamana kadar getto diye bir yer kalmayacak. Bu sadece bir zaman meselesi."

Věra'ya kendisini kötü ve rahatsız hissettiren derin ve delici gözlerle baktı.

"Gettonun her yerinde dinleyiciler var," diye devam etti.

Daha Věra ne olduğunu anlayamadan kızın sağ elini tuttu ve çatı katının kapısını açmak için kullandığı anahtarı avcunun içine bıraktı.

"Korkmana gerek yok," dedi. "Bunu benim için sakla. Güvenli bir yerde olduğunu bilmek bana yeter."

Şaşılacak derecede sakin ve kendinden emin bir sesle konuşuyordu. "Git şimdi," dedi ve kızın hiçbir şey yapmadan durduğunu görünce, "gittiğine emin olana kadar burada bekleyeceğim," diye devam etti. Věra anahtarı avcuna alıp çatı katının kapısına doğru ilerledi. Son bir kez geri dönüp baktığında Schmied çoktan ocak duvarındaki deliği kapatmış ve tüm izleri süpürmüştü.

Daha sonra onu gettodan ayrılırken gördü.

Polis barikatlarının gerisinde toplanmış diğer meraklılarla beraber, gönderilenlerin Merkez Hapishanesi'nin dışındaki Trödlergasse'nin yanından başlayıp Radegast'a kadar çıkan tozlu yola kadar devam eden toplama yerinden ayrılmalarını seyrediyordu. Mayıs ayının kavurucu bir günüydü, Hana Skořapková da sıranın arkasında anne babasıyla beraber gidiyordu. Demek ki, sonunda ailesiyle beraber gettoyu terk etmeye karar vermişti.

Schmied elinde bir valiz, o doğal aristokrat duruşuyla yalnız başına sırada ilerliyordu. Omzunda içinde yatak çarşaflarına ve havlulara sarılmış ev araç gereçlerinin olduğunu düşündüğü yumru bir bohça asılıydı. Věra yolun kenarında duruyordu. Bir ara bakışları kesişti, ama Schmied ne onu gördüğünü belli etti, ne de bakışlarını başka yöne çevirdi.

Ağır ordu taşıtları geceler boyunca gettonun içinden konvoylar halinde geçti. Gettonun ana caddelerine yakın oturanlar farların ışıklarının karartma perdelerini yarıp geçecek kadar güçlü olduğunu ve motorların gümbürdeyen sesinin duvarları titrettiğini anlatıyorlardı. Her konvoyda en az on taşıt vardı. Her birine en az yüz tane yirmi kiloluk, içlerine parçalanmış ve kanlı giysiler doldurulmuş çuvallar yüklenmişti.

Sabahleyin Maria Kilisesi'nin çevresindeki bölge kapatılmıştı. Kilisenin girişinden Zgierska Caddesi'ne inen merdivenlerin yanındaki Maria heykeline kadar olan açık alanda şilteler ve içleri çarşaf ve battaniyelerle dolu torbalar duruyordu.

İşçi alımları artık doğrudan Bałuty Meydanı'nda yapılıyordu.

Elli kadar gündelik işçi, torbaları el arabalarına yükleyip boş kiliseye taşıdılar. Giysi torbalarını sunağın önüne yığmakla başladılar işe, daha sonra sıraların arasındaki boşluklar da battaniyeler ve şiltelerle dolduruldu. Kısa zamanda torbalardan o kadar yüksek bir piramit yapmışlardı ki, sunağın üzerindeki o güzel vitray pencerelerden düşen ışık kararmış ve yanık kaybolmuştu. Kilise tüm ıssızlığı ve terk edilmişliğiyle karanlığa gömülmüştü.

Hemen hemen aynı sıralarda komşu şehirler olan Brzeziny ve Pabianice'den Yahudiler gettoya gelmeye başladılar. Onlar da pencereleri mühürlenmiş küçük nakliye arabalarında gece getirildiler.

İlk sevkiyatta sadece bin Yahudi kadın vardı. Yolculuğun bir noktasında kocalarından ayrılmışlar ve çocukları da ellerinden alınmıştı. Anlattıkları hem birbiriyle çelişiyor hem de kafa karıştırıyordu. Söylediklerine göre, Almanlar hepsini yüzlerce kişilik gruplar halinde toplamış ve istasyona doğru koşmaya zorlamıştı. Ardından da, ayağı takılanları ya da geride kalanlara hiç acımadan ateş etmişlerdi.

Hayatta kalanları, sopalarla döverek bekleyen trene tıkmışlardı. Birçoğu ne bir tren vagonunun içinde olduğunu, ne de trenin onları nereye götürdüğünü anlayabilmişti.

Kör Doktor Miller kadınların geçici olarak tutulduğu Kino Marysin'e doktor göndermişti. Daha birkaç hafta önce Köln ve Frankfurt kolektiflerinin tahliyesi sırasında kullanılan (şimdi boş olan) lokallerdi bunlar.

Başkan'ın kadınlarla konuşmak için geleceği de söyleniyordu. Ama bunu kabul etmedi. Belki de cesaret edemedi. Onun yerine Rozenblat'ın bölgeyi kapatıp kadınların barakaların dışına çıkmamasını sağlaması emredildi.

Fakat artık çok geçti. Kadınlardan birkaçı çoktan engellerin dışına çıkmıştı ve Bałuty Meydanı'nın çevresindeki mahalleye kadar gelmeleri de çok uzun sürmedi. Birilerinin çocuk ve kocalarını görüp görmediğini öğrenmek için orada gördükleri herkesin üzerine atladılar.

Łódź gettosunun Yahudileri, anlatılan hikâyeleri gittikçe artan bir dehşetle dinlediler.

Demek Brzeziny'de de bir getto vardı. Ama bu getto açıktı. İnsanlar vurulmadan istedikleri gibi girip çıkabiliyorlardı. Orada iş de vardı. Neredeyse bütün Yahudiler Günther & Schwartz adında, Brzeziny'deki tüm Yahudilerin güvende olduğuna inanmalarını sağlayan bir firma için çalışıyorlardı. Fakat aniden tahliye edilecekleri haberi geldi. SS subayları bütün mahalleleri bir bir kapatmıştı. Yanlarında kişi başı on bir kilo eşya alabilecekleri sözü verilmişti. Ama ellerindeki azıcık

eşyalarıyla sıraya girip beklemeye başladıkları zaman siyah ceketli SS subayları gelip insanları ayırmaya başlamıştı. Genç, sağlıklı olan kadın ve erkekler, A diye belirtilen bir gruba ayrılmışlardı. Diğerleri; çocuklar, yaşlılar ve hastalar ise B grubuna yollanmışlardı. Bütün aileler bu şekilde dağıtılmışlardı. B grubu yan tarafa geçerken, A grubuna istasyona doğru koşarak harekete geçmeleri emredilmişti. İstasyona daha varmadan Almanların geride kalan grupları nasıl da ateş açıp öldürdüklerini duymuşlardı.

Diğerlerinin anlatacak daha çok şeyi vardı.

Dabrowa köyünde, Pabianice'nin üç kilometre dışında, geçen yüzyıldan beri kullanılmayan fabrika binasında bir kamp kurulmuştu. Bu kampa kullanılmış şilteler, ayakkabılar ve elbiseler yığılmıştı. A grubuna ayrılmış kadın ve erkeklerden bazıları ilk olarak eşyaları ayırmak üzere buraya getirilmişlerdi. Bu kişiler bütün palto, ceket, ayakkabı ve iç çamaşırlarının arasında, Merkezi Çalışma Bürosu'nun yuvarlak mühürü ve Alman makamlarının **AUSGESIEDELT** damgasıyla isimlerin ve fotoğrafların damgalanmış olduğu Yahudi isimlerine ait iş defterleri bulmuşlardı. Hatta içlerinde gettonun bozuk parasıyla beş ve on marklık banknotlar olan cüzdanlar da bulmuşlardı.

Dehşet içinde dinleyen kişiler için tanık olunan hikâyeleri yadsımak imkânsızdı. İş defterleri gettodan başka bir yerde kullanılıyor olamazdı ve gettonun parası sadece burada geçerliydi ve asıl önemlisi herhangi bir yerde bu parayı bulmak mümkün değildi.

*

4 Mayıs Pazartesi günü saat 07.00'da Batılı Yahudilerden oluşan ilk nakliye, Radogoszcz İstasyonu'ndan yola çıktı. Daha altı ay önce ağır koşullarda Hamburg, Frankfurt, Prag ve Berlin'den gelen aileler şimdi gettoyu terk etmek zorundaydılar.

Kolektiflerin taşınması neredeyse gettoya varmalarıyla aynı düzende gerçekleşti.

İlk yola çıkanlar *Berlin* II ve *Viyana* II, *Düsseldorf*, *Berlin* IV ve *Hamburg* kolektifleriydi. Onları sonra *Viyana* IV, *Prag* I, *Prag* II, *Köln* II, *Berlin* III, *Prag* V, *Viyana* V, *Prag* II, *Prag* IV ve *Viyana* I takip etti.

Gönderilme kararı alanların Trödlergasse'deki toplama yerine gitmeleri gerekiyordu. Orada ekmek ve tayın kartları ellerinden alınıyor ve Gönderme Komitesi'nin listesindeki numaralarıyla kaydediliyorlardı. Sonra da geceyi Trödlergasse'de ya da Merkez Hapishanesi'nde yeni kurulmuş barakalardan birinde geçiriyorlardı. Sabah saat dörtte gettonun kolluk gücünden bir polis gelip herkesin uygun adım marş pozisyona geçmesini emrediyordu; her sırada beş kişi, önlerinde ve arkalarında bir polis ve uzun sıra boyunca her on metrede bir polis daha oluyordu.

Radogoszcz İstasyonu'na kadar Marysińska Caddesi boyunca uygun adım gitmeleri gerekiyordu.

Sabah saat altıda, trenin kalkmasından bir saat önce, bu sefer trenden iki metre uzaklıkta, yeniden sıraya geçmeleri söyleniyordu. Trenin kalkmasından yarım saat önce iki Gestapo arabası peronların olduğu yere geliyordu. Alman getto korumasından polislerin eşlik ettiği iki Gestapo subayı, tren boyunca gidip herkese ellerindeki bagajları yere bırakmalarını emrediyordu. Bagajların yere bırakılması bittiğinde kapıların kilidi açılıyor ve yolcular, bu sefer sadece üçüncü sınıf olan vagonlara bindiriliyordu.

Geride bırakılan bagajlar daha sonra kamyonla Gönderme Komitesi'nin Rybna Caddesi'ndeki, bahçeye bakan iki arka odası daha şimdiden çanta ve şilte yığınlarıyla dolmuş olan, lokallerine götürülüyordu. Birkaç saat sonra, aynı tren, aynı vagonlar geri dönüyor fakat bu sefer vagonlar boş oluyor ve yeni nakliyeyi bekliyordu.

İlk olarak görülen şey, karanlıkta asılı duran farların ışığıdır. Sanki görünmez bir kol ışıldayan bir feneri ağır ağır yükseltip aşağı indirirmiş gibi, ışık yükselir ve dikey olarak yere düşer. Fener genişler ve aniden parçalara ayrılan bir ışık topuna dönüşür ve tam o anda ışığın arkasında hızla çalışan lokomotifin ağır solukları fark edilebilir. Ardından lokomotif metalin metale sürtünmesinden gelen yırtıcı bir çığlıkla beraber istasyona girer. Trende daima dört beş silahlı nöbetçi bulunur ve bir o kadarı da peron boyunca ya koşarak gelir ya da atlayıp trenin basamaklarına veya vagon kapısına iyice tutunur. Ve barakaların arkasında durup bekleyen işçiler, kapılarının kilitleri açılacak olan vagonlara doğru sürüler halinde ağır ağır, neredeyse isteksizce yaklaşmadan önce, en önde duran komutadaki nöbetçi askerler kalın ve yırtıcı sesleriyle bağırırlar.

Güya getto sınırları *dışındalar* şimdi. Eğer *dışarısı* da tıpatıp içerisi gibi gözükmeseydi bu durum Adam Rzepin'i biraz neşelendirebilirdi. Parlak çelik miğferleri ve toprak grisi uzun üniforma paltolarıyla, aralıksız sigara içen, işçilerin uzun çengeller ve demir sırıklarla yükleme vagonlarının kilitlerini açışlarını sıkılarak izlerken birbirleriyle öylesine birkaç laf eden, getto nöbetçileri gibi Alman askerleri sürüsü burada da vardı.

Işıklandırılmış yükleme alanının diğer tarafında sadece karanlık var. Ve bomboş tarlalar. Ve çamur. Ve nöbetçi kulesindeki keskin nişancılar geceyi tarayan ışıldağın ucunda seni yakaladıktan sonra kesinkes sırtına yiyeceğin kurşun. Radogoszcz gettonun dışında olabilir.

Ama hiç kimse buradan kaçmayı başaramadı, kimse kaçmayı denemedi bile. Gettonun sınırlarını tarif etmek o kadar da basit değildir.

Asıl işi daha da eğlenceli hale getiren, birkaç Polonyalı demiryolu işçisinin malzemelerle nakliye edilmesiydi. Bazen aşağıda çalışan Yahudi işçilere seslenirlerdi. Nefret, aşağılama ve bir de arada sırada gelen cesaret verici seslenişler. Hatta Polaklardan biri onu ismiyle bile çağırmıştı:

"Hey Adam, A-daam, buraya gel!"

Vagondan bir el uzandı ve hızlıca Adam'ın eline dokundu, karanlığın ve vagonlar boşaltılmaya başlandığında ortaya çıkan kargaşanın hemen ardından kaybolan bir gülüş. Polaklar asla kapıları ya da kilitli yük kapaklarının vidalarını açmaktan başka iş yapmazlardı. Asıl ağır işler ve malların boşaltılması Yahudilerin işiydi. Kullandıkları yardımcı aletler sadece kürek ve basit, geniş çekme arabalarıydı. İki adam vagona çıkar diğer ikisi de malları yakalamaya hazır, arabanın üzerinde dururdu ve bu şekilde un torbaları elden ele geçirilerek birbiri ardına tren vagonundan dışarıya taşınırdı. Beyaz ve kırmızılahana, havuç ve patates gibi sebzeler çoğunlukla doğrudan vagonlardan çekme arabalarına dökülürdü. Acele edilmesi gerektiği zamanlarda Polaklar yükün dışarı dökülmesini sağlamak için sadece vagonun kapaklarını yukarı kaldırırlardı. Yük en kötü ihtimalle yere dökülürdü, o kadar. *Der Abteilungsführer* –Sonnenfarb– eğer koşulları daha da zorlaştırmak isterse, yanında getirdiği yemeği yiyip, radyo dinlediği yükleme alanının içindeki küçük nöbetçi kulübesinden dışarı çıkmaya karar verirdi. Didrik Sonnenfarb, en büyük eğlencesi başlarında nöbet tuttuğu Yahudileri taklit etmek olan iri yapılı bir Almandı. Birisi yanından el arabasıyla geçtiğinde Sonnenfarb hemen arkasına geçer, iki kolunu el arabasını taşıyormuş gibi iki yana açar ve o kocaman yağlı bedeniyle bir o yana bir bu yana sallanarak giderken diğer nöbetçilere de bağırmaları için seslenirdi:

Ich bin ein Karrenführer, ich bin ein Karrenführer![26]

Diğer nöbetçiler gülmekten ayakta duramazlardı ve bu da yetmezmiş gibi Sonnenfarb'ın yalakası Henze, gidip gülmeye zorlamak için toplanmış Yahudilere silahının kabzasıyla vururdu. Henze'nin rütbesi çok aşağıdaydı; herkesin –hem Yahudilerin hem de Arilerin– Sonnenfarb'ın isteklerini harfiyen yerine getirmesi onun için çok önemliydi.

Ama neyse ki, daha fazla gülme âlemi için çoğunlukla zaman olmazdı. Boşaltılmak üzere yeni bir vagon gelirdi.

Yan kapaklar açıldığında bazen dışarı başka şeyler de dökülürdü.

Boş valizler, giysi torbaları ve evrak çantaları... Ve çoğunun tabanı ya da üst kısmı olmayan yüzlerce binlerce ayakkabı; kadın ayakkabısı, erkek ayakkabısı, çocuk sandaletleri. Bazı ayakkabıların iç tabanlarının altına saklanmış ya da çantaların astarının içine dikilmiş altın eşyalar bulunduğu söylentisi yayılmıştı. Bu yüzden Alman nöbetçiler böyle bir yük geldiğinde daha da dikkatli oluyorlardı. Adam birçok işçi arkadaşının yanında durup nöbetçilerin deliler gibi o kanlı giysileri altüst edip bir şeyler aramalarını seyretmişti. Ama bunun uzamasına asla izin verilmezdi. Henze, *Schluss! Schluss!*[27] diye bağırırdı. *Aufhören damit!*[28]

Çekme arabası dolduğunda trenin üstündeki iki adam aşağı atlayıp arabanın önüne bağlanırlardı, aşağıda duran diğer ikisi de arkaya geçip arabayı iterdi.

Boşaltım arabaları tren istasyonunun çevresine kurulmuş sürüyle küçük barakadan birisine taşınırdı. Yük buradan sonra doğrudan Bałuty Meydanı'ndaki sebze deposuna giderdi. Radogoszcz'da bir de et deposu da vardı, kesilmiş hayvanların artıkları "iyileştirilmek" için

26 (Alm.) El arabası kullananların lideriyim. (ç. n.)

27 (Alm.) Yeter. (ç. n.)

28 (Alm.) Bununla bitirin. (ç. n.)

burada bekletilirdi. Yüksek tavan kirişlerinin altında içerisi yaz kış iğrenç, mide bulandırıcı bir kokuyla dolu olurdu. En arkada, "ikinci kalite" olarak sınıflandırılan et ürünleri, grileşip sulanmaya başlamış içindeki mavi damarlarıyla çürümüş at eti parçaları uzun parlak tekneler içinde ayıklanırdı. "İkinci kalite", özel arabalarla yollanır ve sosis yapılmak üzere çekilirdi, deponun yanından her geçtiklerinde, barakanın kapılarından cüruf gibi ekşi, pis bir havayla dışarı üflenen çiğ sosis karışımının koyu, boğucu kokusunu hissederlerdi.

Vagonlardan ya da barakalardan herhangi bir şey çalmaya çalışanlar ağır şekilde cezalandırılırdı. Kolluk gücü en önce içeri girerlerken yanlarında yasak bir madde sokmamaları için bütün işçilerin vücutlarını ararlardı, sonra da vardiya çıkışlarında bir kez daha arama yapılırdı. Ama hiçbir polis gücü taşıyıcıların vagonlardan yere düşmüş bir patatesi ya da pancarı gizlice alıp çabucak yemesini önleyemezdi. Buna "sıyırmak" deniyordu. Herkes sıyırıyordu. Önce boşaltma bölgesinde çalışanlar. Sonra depoda zorunlu ihtiyaç maddeleriyle ilgilenenler. Ardından yiyecekleri gettoya taşıyıp merkez deposuna boşaltanlar. Sonra yiyecek maddelerini merkez depodan alıp dağıtım yerlerine taşıyanlar. Onlardan sonra dağıtımı yapanlar ve dağıtım yaparken bir parça kendilerine ya da korumakla hükümlü olduklarına ayıranlar. Bir müşteri üç dört saat kuyrukta bekledikten sonra tezgâha varıp kuponunu uzattığında kolaylıkla o çok arzu edilen kırmızılahana tayının bitmiş olduğunu öğrenebilirdi.

Aus, derlerdi, o bilinen sert geri çevirme tonuyla, *kein Zucker mehr, kein Brot heute. Aus,*[29] diye devam ederlerdi.

Adam Rzepin akşam vardiyasına ve yorucu beden işine rağmen Lajb Amca'nın kendisine ayrıcalıklı bir iş ayarlamayı başardığını anlayamayacak kadar aptal değildi. Göndermeler devam ettiği sürece her vardiyada dört, beş tane ağzına kadar dolu tren boşaltılıyordu.

29 (Alm.) Bitti, bugün ne şeker ne de ekmek kaldı. (ç. n.)

Gettonun atölyelerindeki kullanılmış giysi ve ayakkabılar dışında, gettonun kereste fabrikasına ve metal eşya fabrikalarına da malzemeler geliyordu. İşçi başı, insanlar, eski çar çaput, demir artıkları ya da kömür briketleri arasında bir ayrım yapmıyordu. Her şey boşaltılması gereken bir yüktü onun için.

Ve bir de şu "iki çorba" hakkı vardı. Gece vardiyasında çalışan herkes fazladan bir porsiyon çorba daha alıyordu. Bir akşam, ikinci çorbadan sonraydı, Adam'ın beraber çalıştığı işçi takımı metal artıklarıyla dolu bir vagonu boşaltmaya daha yeni başlamıştı ki, o sesi yeniden duydu:

"Çirkin adam! Beni hatırlamadın mı?"

Ve orada, iki vagonun arasındaki boşlukta duran kişi Paweł Bielka'ydı. Gnieźnieńska Caddesi'nde aynı avluda yaşamışlardı, Rzepin ailesi yirmi altı numarada, Bielka ailesi de yirmi dört numarada yaşıyordu. Paweł Bielka etrafta dolaşıp diğer çocuklara tekmeler atan, onlara *aşağılık Yahudiler* diye seslenen sokağın belalılarından biriydi. Ama şimdi sanki tüm benliği tekrardan karşılaşmanın sevinciyle dolmuştu ve yüzünde kocaman bir gülümseme vardı:

"Adam, seni çirkin şey, söyle bakalım nasılsın?"

Ve Adam, karşılaşmadan dolayı cevap veremeyecek kadar sersemlemiş halde sadece omzundan geriye, etrafta onları duyabilecek yakınlıkta Alman nöbetçi var mı diye çabucak bakabildi.

Adam daha bir hafta önce Alman jandarmaların koşarak trenin yanına kadar geldiklerini görmüştü. Nedeni ise, bir Polak ve bir Yahudinin birbirlerinden on metre uzaklıkta hareketsiz bir şekilde duruyor olmalarıydı. Adam, ikisinin konuşup konuşmadıklarını anlayamamıştı. Ama polislerden biri Yahudinin –Mirek Tryter'di adı– başına silahının kabzasıyla vurmuştu ve Mirek bir sonraki vardiyada görülmemişti, kimse de onu sormaya cesaret edememişti.

Ama Bielka, Adam'ın şaşkınlığına cevap olarak onu omuzlarından tutup iki vagonun arasına çekti. Daha sonra sık sık bu şekilde duracaklardı. Birbirine yapışık iki madeni para gibi.

Paweł, iki yük vagonunu birbirine bağlayan zincirlerin üzerinde bacaklarını açmış ileri geri sallanırken tekrarladı sorusunu: "Gerçekten sizler nasılsınız içeride, berbat şeyler duyuyoruz, yeterli yiyeceğiniz olmadığı için duvarlardan pislik yalıyormuşsunuz, bu doğru mu Adam, kendi pisliğinizi mi yiyorsunuz, doğru mu?"

Adam ne cevap vereceğini bilemedi. Sanki hâlâ o avludaydılar ve Paweł Bielka da ona meydan okuyordu, "Haydi bakalım, seni aşağılık şişko Yahudi!"

Bielka kalçalarını salladı. Ardından bütün tren vagonu sarsıldı. Adam içgüdüsel olarak kendini perona doğru geri attı. Uzakta bir şeylerle ilgilenen *die Feldgrauen* onun yokluğunu fark etmeden önce, metal artıklarının taşındığı arabanın ön tarafındaki kayışları tam zamanında tuttu.

Kayışları omuzlayıp çekti.

İki adam arkadan iterken öndeki iki adam da çekiyordu.

Ve ardından bir tiz düdük sesi tekrar duyuldu; vagonlar yeniden titredi ve tren yavaş yavaş geldiği yöne doğru hareket etti.

*

Daha Lida'nın krizlerine alışmadan önceki zamanlarda, Adam'ın annesi Józefina, Lida'nın yatağının yanına su dolu bir kova koyardı ve yatağın başucuna bir ayna asardı. Bunlar sanki Lida'yı sakinleştirirdi. Saatlerce yatıp, avuç içleriyle kovanın içindeki suyla oynardı ya da pencerenin içindeki buzun üzerine parmaklarıyla resimler çizerdi.

Adam her akşam işe gitmeden önce aynı şeyi yapmayı alışkanlık haline getirmişti artık; yatağın yanına bir kova su ve bir ayna koyuyordu ve bunun yeteceğini umuyordu. Ama Lida'nın hepsini alt edecek bir yolu vardı. Adam ya da Szaja uyuduğu sürece sakince yatabiliyordu ama ev boşalır boşalmaz krizleri yeniden başlıyordu.

Adam, Radogoszcz'tan döndüğü bir sabah, daha Gnieźnieńska Caddesi'nin köşesini dönmeden Lida'nın o kısık deniz kuşu çığlığını duydu ve akşam vardiyası sonrasında yorgunluktan yürüyemeyecek kadar bitkin olmasına rağmen merdivenleri koşarak çıktı. Lida ikinci katın merdiven aralığında, geceliği açlıktan şişmiş karnının üzerine çekili, kolları ve bacakları kaçtığını hayal ettiği için hâlâ gergin bir halde yatıyordu. Kapı nöbetçisi Bayan Herszkowicz kızın üzerine eğilmişti, elindeki kömür küreğini sert bir et parçasını döver gibi, kararlı hareketlerle kaldırıp indiriyordu. Bütün komşular etraflarını sarmıştı (Bayan Wajsberg ve iki oğlu Jakub ve Chaim, Bayan Pinczewska ve annesi Maria da aralarındaydı). Hepsi olanları görüyordu ama Adam zar zor merdivenleri çıkıp gelene kadar hepsi araya girmekten çekiniyordu. Adam geldiğinde hepsi utançla geri çekildi. Bayan Herszkowicz ise, sanki küreğin sapı avcunu yakarak eline yapışacakmış korkusuyla küreği elinden bırakıverdi ve Adam'ın kız kardeşinin paramparça vücudunu kucaklayıp yavaş ve dikkatlice eve taşımasına izin verdi.

Lajb Amca'nın ayarladığı huzurevinden eve döndüğü ilk haftalarda herkes Lida'nın sağlığının iyiye gittiğini düşünmüştü. Kol ve bacaklarındaki sulu yaralar kaybolmuş, porselen gibi yüzü az da olsa eski parlaklığına kavuşmuştu. Her şeyden önemlisi daha dengeli yürüyordu. Eskiden sanki ayağının altındaki tahtalar kırılacakmış korkusuyla yürüdüğü yerlerde şimdi esnek ve dinç adımlarla koşturuyordu. Başını öne eğip reverans yapıyor ve yüksek ve tiz bir sesle:

"Einen schönen guten Tag, meine Herren[30]," ya da Yidiş "Si'z gut –dos veis ich shoin," diyordu.

Daha önceleri krizleri geldiğinde sakinleşmesi için Adam'ın onun yanına veya üstüne yatması yeterli olurdu. Kızın vücudunun yanında saatlerce uzanır, bazen kulağına fısıldar bazen de şarkılar söylerdi. Şimdi bunların hiçbiri işe yaramıyordu. Kız, Adam'ın daha önce farkına varmadığı bir güçle kollarından kurtuluyor ve krizler yeniden başlıyordu. Kızı el arabasına koyup avluda gezdirmeyi denedi. Bu bir süre için, en azından kızı yıkayıp besleyip yatağa yatırana kadar, işe yarıyordu. Fazladan bir tedbir olarak kızın kollarını yatağın başına bağlıyordu. Bazen buna karşı koymuyordu. Bazen o kadar direniyordu ki, Adam düğümleri atabilmek için Szaja'dan gelip kızı tutmasını istiyordu. Fakat o zaman ve çok daha sonrasında da kızın vücudundaki karmakarışık kas hareketlerini, bütün gövdesini kaplayan sıkıca bağlanmış kollarından dışarı çıkan uzun ve gergin spazmları hissedebiliyordu.

Kanat çırpar gibi. Kramp gibi, gergin.

Lida'nın içinde bir şeyler kırılmıştı.

Bazen Adam'ı tanımadığı oluyordu. Belki de Adam'ı en çok yaralayan buydu.

Sanki Marysin'deki evin kapısını Adam'a açtığı zaman gibi. O zaman kızın gözünde Adam ona zarar vermeye gelenlerden birisiydi sadece.

Adam konuyu babasıyla konuşmaya çalıştı, ama Szaja konuyu açmayı reddediyordu. Asıl önemlisi kardeşi Lajb hakkında konuşmak da istemiyordu.

"Minnettar olmalıyız," diyordu sadece.

30 (Alm.) İyi günler, baylar. (ç. n.)

"Bir işin olduğu için minnettar olmalıyız, Adam ve Lida'ya kavuştuğumuz için minnettar olmalıyız. Her şey çok daha kötü olabilirdi."

Adam çalışmaya devam etti. Lajb Amca'nın ona ayarladığı iş için minnettardı. Ve bir daha asla yanlış bir şey yapmayacağını ya da Başkan'ın kanunlarına karşı gelmeyeceğini biliyordu. Her şey Lida içindi. Fakat bir sabah yük vagonlarının arasından gelen o tanıdık ıslığı yeniden duydu ve nöbetçilerin bakışlarından saklanmak için vagonların arasına atladığında Paweł Biełka birdenbire, "Józef Feldman'ı tanır mısın?" diye sordu.

Bu sorudan çok, bir saptamaydı aslında.

"Ona bir şey vereceğim."

Biełka elini cebine attı ve *Łódź Gazetesi*'nin bir nüshasını çıkardı. Gazete, üzerinde kocaman siyah harfler olan nemden topaklaşmış bir hamur parçası gibiydi. Adam giriş çıkışlarda üstlerin arandığını söylemek istedi ama Biełka tabii ki bunu biliyordu.

"Benim gibi yap, bacak arana sıkıştır."

"Bulurlarsa da kıçını silmek için kullandığını söylersin, en azından yalan söylememiş olursun o zaman!"

Adam, perona tekrar atlamaya yeltendi ama Paweł yeniden onu tuttu ve ciddi bir yüz ifadesi takınarak gözlerini ona dikti:

"Ne istiyorsun, sigara mı?"

"Ama bu çok tehlikeli."

"Yiyecek?"

"Paweł, yapamam."

"İlaç? Azetynil, Vigantol?"

Adam'ı üzen de bu oldu. Lida'yı düşündü. Belki birkaç kapsül vitamin tableti kızın akıl sağlığını geri getirebilirdi. Kapsülleri dilinin altına koyarsa kapıdaki nöbetçi farkına varmazdı. Bir Alman, bir

Yahudinin ağzına sadece orada altın olabileceğini düşündüğü zaman ışık tutmuştu ve söz konusu Yahudi de zaten ölüydü.

"Bir dene," dedi Adam'ın kararsızlığını gören Biełka. Aynı anda peron boyunca duran bütün nöbetçilerin onları görebileceği bir şekilde gazete tomarını Adam'a uzattı ve Adam orada aynı durumda olan herkesin yapacağını yapıp mümkün olduğu kadar çabuk tomarı alıp giysilerinin altına sokuşturdu.

*

Güneş doğmuştu ve şimdi ufukta bir el büyüklüğünde asılı duruyordu; Marysin'in griye bürünmüş tarlaları ve seyrek sıralar halindeki köhne binalarıyla üzerlerini ot bürümüş toprak mahzenlerinin üzerinde kıpkırmızı titrek bir top gibiydi âdeta. Mayıs olmuştu bile ama geceleri hâlâ soğuktu. Güneşin henüz değmediği çukurlarda geceden kalma kırağı uyuyordu. Ağaç ve fundalıklar da fazla yeşillenmemişti. Daha doğrusu onlar da sanki şu an gökyüzünü bile boyamış gibi görünen çimentovari tozla kaplanmıştı.

Ama güneş güçlüydü. Yüzünün yan tarafının yandığını hissetti. Geri dönüp baktığında gün ışığının mezarlığı çevreleyen duvarların üzerinden bir bıçağın keskin kenarı gibi geçtiğini gördü. Tam karşıdaki oluklu sacdan çatıdan, yürüdüğü çakıl taşlı yoldan, birisinin bir *działkayı* –üzerinde paslı bir kilit olan demir bir kapının arkasındaki dikenli böğürtlen çalılıkları– çevreleyen duvarın üzerine döşediği kırık şişe camlarından güneşin ışıkları yansıyordu. Ağır ağır mezarlığın duvarının yanından yürüdü, Yeşil Ev'i geçti ve Feldman'ın beş yüz metre aşağıdaki bahçesine gelene kadar devam etti. Ana binanın duvarına sıkıca bağlanmış sac borudan ince bir duman çıkıyordu. Evden dışarıya nefis bir kızartma kokusu geliyordu. Adam kapıya

vurdu, merdiven olarak kullanılan ters çevrilmiş bir bira sandığının üzerine çıkıp kapıyı itti.

Bina yerden tavana kadar masalar ve içleri fatura ve eski hesap defterleriyle dolu çekmeceli yazı masalarıyla kaplı tek bir büyük odadan ibaretti; bütün raf ve dolapların üstünde bir zamanlar rengârenk kapakları şimdi solmuş ve rutubetten kabarmış kitap ve broşürler vardı. *Onların* da üstünde doldurulmuş hayvanlar; gerilmiş kuyruk tüyleriyle oynayan çalıhorozları ve kayın tavukları; yer tahtalarının arasında bir avın peşindeymiş gibi burnunu aşağıya indirmiş, bir ağaç kavuğundan dışarı çıkmak üzere olan bir ayı sansarı.

Józef Feldman tam tersine kısa, en fazla bir buçuk metre uzunluğunda bir adamdı ve bu yüzden üzerindeki kalın güve deliğiyle dolu yün ceketin içinde neredeyse kayboluyordu. Ama ceketin içinden bakışı beklenmeyecek kadar kendinden emin ve sertti, daha Adam kapıyı itmeye çalışırken "kimsiniz," diyen sesi sallanan bir ilmik gibiydi.

Adam, "Bay Feldman?" diye seslendi ama hâlâ kapıyı bırakmaya cesaret edemiyordu.

İçeri girmek yerine kemerini çözdü ve sonra da bir eliyle pantolonunu tutarken diğeriyle de *Łódź Gazetesi*'ni tutarak bekledi.

Gaz ocağının başında yemek pişirmekle uğraşan Feldman bir saniye bile gözlerini Adam'ın yüzünden ayırmadı. Adam ismini söylediğinde, "Rzepin?" dedi sadece. "Ben sadece bir tane Rzepin tanıyorum ve onun da adı Lajb."

Lajb'ın ismini küfredermiş gibi söylemişti. Adam neden olduğuna anlam veremediği halde utandı.

"Lajb benim amcam," dedi sadece.

Kızarmış sosisin kokusu Adam'ı büyüler. Oturmak ister ama ayakta durmaya devam eder, çünkü bu bir sürü işe yaramaz şeyin içinde

nereye oturacağını bilemez. Feldman Adam'ın ona verdiği gazeteye hızlı bir bakış atar, sonra katlar ve arşiv dolabının içindeki raflardan birinin içine bir paket gibi sokuşturur.

Seranın arka tarafına doğru Adam'ın önce pis bir pencere zannettiği bir şey durur, daha sonra bunun yerden tavana kadar camdan bir raf gibi üst üste, yan yana konulmuş, çeşitli boylarda ve şekillerde cam kutular ve kovalar olduğunu görür. Bazı cam kutuların içi çakıl, kum ya da kurutulmuş bitkilerle dolu, diğerleriyse boştur. Bu anlaşılması güç, camdan duvara bakarken birden duvar alev alır. Birbirine donuk ışıklar yansıtan cam parçaları labirentinin içinde bir yerden çıkan bir ışık huzmesi yayılır ve yakıcı bir güneş gibi ortaya çıkar. Işık gözünü o kadar acıtır ki, etrafındaki her şey o anda silinir.

Bu, birdenbire sera duvarının diğer tarafından yükselen güneşin ışığıdır.

"Açlıktan ölüyor olmalısın," der Feldman ve yerde bir şilte ve yıpranmış eğerin durduğu köşeyi gösterir.

"Otur."

Adam oturduğu zaman gün ışığı yeniden gölgelenir ve camdan duvar o kadar da etkileyici görünmez artık; gördüğü dipleri gri çamur tabakasıyla kaplı ve yan camları kurumuş toz tabakasından matlaşmış birbirinin içine sokulmuş bir akvaryum kütlesidir artık.

Feldman daha sonra gençken deniz sistemindeki her bir bitkiyi sistematik olarak tanımlamaya kafasına koyduğu için, elinde bataklık kepçesi, tenekeden bir bitki taşıma kovası, çeşitli bardak ve saklama kaplarıyla, Mazurya bölgesindeki ormanlık alanları dolaştığını ve 30'lu yılların başında farklı hava ve ısı aygıtlarıyla değişik canlı biyotopların minyatür formlarını -Brezilya'nın yağmur ormanları, susuz çöl ortamları, stepler ve savanalar gibi- yaratmak için deneylere başladığında bu merakının daha da artacağını anlatacaktı.

"Bir zamanlar dünya üzerinde var olan her coğrafi bölgeyi ve ortamı yeniden canlandırma fikri bende saplantı haline gelmişti. Ama sonra savaş başladı, işgal edildik ve belki de sahip olduklarım bana yetmeye başladı denilebilir."

Feldman kızarmış sosisi tabağa koyar ve küçük parçalara bölmeye başlar. Adam'ın zihninde ileri düzeyde bir hesap mekanizması çalışmaktadır. Şimdi tabağında elli, yok yok neredeyse altmış grama yakın sosis mi var? Sosisi midesinde ne kadar tutabilir? On saat, on iki?

Ne kadar yavaş yediğine bağlı.

Şimdi ateşe daha yakın oturdukları zaman Feldman'ın ilk düşündüğünden çok daha genç olduğunu görür. O karanlık yüzün içinde daha aydınlık bir ten saklı; sanki o kavruk deri, bir maske gibi altındaki yüzün üzerine bastırılmış. Öteki yüzün bakışları bir oğlan çocuğununki gibi aydınlık, korkusuz ve ilginç bir şekilde bencil. Adam daha sonra Feldman'ın insanlara sanki cenazelerinden önce ölçülerini alıyormuş gibi baktığını söyleyecekti. Şimdi ona da işte öyle bakıyordu.

"Daha önce gazeteleri buraya getiren biri vardı? Ona ne olduğunu biliyor musun?" Adam sosini çiğner, hiçbir şey söylemez. "Rzepin?" der Feldman sonra, sanki ismin nasıl bir tadı olduğunu anlamak istercesine. Adam çiğnemeye devam eder. "Lajb'ın yakınlarından birini ayak işlerine sokması beni şaşırttı. Senin üzerinde nasıl bir gücü var?" Adam, döner ve konuşur, "Bielka adında biri geldi ve benden bunu yapmamı istedi, tek bildiğim bu."

Feldman Adam'a bakmaya devam eder, sanki artık konuşmaya başladığı için bir şeyler daha söylemesini bekler. Daha fazla bir şey söylemeyince de sanki tüm bedeninden dışarı yayılan bir iç çeker, ceketinin içinden şaşılası uzunlukta bir kol çıkarır ve ocağın içindeki ateş alevlensin diye bir tahta sopayla koru karıştırır.

Adam oturmaya ve sosis parçası kalmayana kadar çiğnemeye devam eder. Daha fazla yiyecek gelmeyince artık gitme zamanının geldiğini anlar. Feldman, "İstersen yine gel, beni ziyaret et," der; ama sesi ve ses tonu sanki Adam ve beraberinde getirdiği kaçak eşyalara olan ilgisini birdenbire kaybettiğini anlatır.

Adam, göz kamaştıran parlaklıktaki öğlen güneşine çıktığında, gettodan gönderilen ilk taburunun Młynarska Caddesi'ndeki toplanma yerinden dışarı çıkmakta olduğunu görür.

Toplu halde yürüyenlere yeni, makinada üretilmiş *trepki* verilmiş. Bu kullanışlı ayakkabılar yerdeki tozu kireç beyazından bir başörtüsü gibi üstlerini örten devasa bir buluta dönüştürür ve bulut ancak onlar azimle yürüyüp gittikten sonra yavaş yavaş yere çöker. Solda taburu takip eden beş polis memuru yürüyenlerle aynı tempoda ilerliyor. Arada sırada içlerinden biri yürüyüş ritminin bozulmaması için kısa ve sert bir emir veriyor. "Düz ileri! Sağa dön!" Bunun dışında hiçbir şey duyulmuyor. Erkekler yeni tahta ayakkabılarıyla yanından geçiyorlar, çantaları, giysi torbaları, şilteleri omuzlarına ya da bellerine sıkıca bağlanmış ve hiçbiri dönüp ona bakmıyor bile. O da arkalarından bakmıyor zaten. Sanki birbirinden tamamen uzakta, iki ayrı dünyada hareket ediyorlar.

Ama Lajb Amca'nın ismi, geçmeyen inatçı bir diş ağrısı gibi geri geliyor. Adam babasının haklı olduğunu, elindeki işin onu mutlu etmesi gerektiğini biliyor. Ama yine de Radogoszcz'da çalışan ekibin içinde birdenbire yer açılmasının bir tesadüf olmasının ne kadar zor olduğunu düşünmekten de kendisini alamıyor. Gettodaki bütün işlerin içinde Lajb neden bu işi ona vermiş olsun ki? Ve bir zamanlar gettoda tanıyıp, arkadaşlık ettiği o kadar insanın içinden, tren vagonlarının arasındaki kişi neden çıka çıka yaşlı Bielka olmuştu? İlk başta başka

birisine verilmiş bir görevi kendisine verebilmeleri için miydi bunlar? O halde o başkası kimdi ve ona ne olmuştu?

Adam arkasına baktığında uygun adım yürüyenler artık gitmiş, sadece o kireç beyazı toz bulutu ince bir toz tabakası gibi güneşin bezediği ufukta asılı kalmıştı. Güneş daha da yukarıda duruyordu şimdi. Kumlar, çakıllar ve taşlar ısınmaya başlamıştı. Adam Rzepin'in midesinde sosis var. Konu üzerinde daha fazla düşünmeye gerek yok.

Bir oyun olarak başlamıştı. "Kapat gözlerini, bir başkası olduğumu hayal et," demişti. Regina o apaydınlık kahkahasını atmış ve kendisini böyle aşağılatmaya gerçekten niyeti olup olmadığını sormuştu. Ne de olsa o hâlâ Başkan'dı. Bütün getto ona saygı gösteriyordu. Ama o ısrar etmişti. "Kapa gözlerini," demişti ve Regina sonunda kendisine söyleneni yaptığında elini onun dizinin üzerine koymuş ardından da yavaşça bacaklarının arasından yukarıya doğru hareket ettirmişti.

Aşk işte böyle bir şey de olabilir.

Regina'nın yaşlı, şişman vücuduna bakmaktan, saçından ve derisinden çıkan tiksindirici yaşlı adam kokusundan iğrendiğini biliyordu. Şimdi karısını tüm bunları yakından deneyimlemek zorunluluğundan kurtarıyordu, endişeyle hareket eden küçük parmaklarında eşinin cinsel organının şişip, ıslanmasını ve ısınmasını hissedebilme lütfuyla ödüllendiriliyordu.

Kapalı gözlerinin ardında kimi hayal ediyordu?

Bir yalanın hikâyesi böyle de yazılabilir:

Gettoda yaşayanlara söylemiş olduğu her şeyi söylemediğini, olan biten her şeyin aslında olmadığını söyledi. Ve onu dinleyenler de ona inandılar çünkü her şeye rağmen o gettonun Başkan'ıydı ve dinleyip inanacak çok fazla insan da yoktu.

Pabianice ve Biała Podlaska'dan gelen o deli kadınlara, "en yüksek makamlardan" kocaları ve çocuklarıyla ilgili endişelenecek

hiçbir şey olmadığının sözünü aldığını ve çocuklarının derhâl Łódź'a geri getirilmesi için konuya el atacağını söyledi.

Tahliyeler başladığından beri berbat halde olan kardeşi Józef'e ise devlet büyüklerinin kendisine tamamen güvendiğini ve gettonun seçkin Yahudilerinin başına asla kötü bir şey gelmeyeceğini söyledi.

Ve yüce Chaim kendi yalanının içinde, sarayında yaşayan bir imparator gibi dolaşıyordu. Her kapıda diz çöküp onun için daha fazla ne yapabileceğini soran bir uşağı vardı. Eğer bir yalan tümüyle ilahi bir vahiyin uzantısıysa, nereye kadar uzanırdı?

"Şüphe ve inançsızlık güçsüzler içindir," derdi Rumkowski.

Şabat Günü'nde Regina, Şabat mumunu yakar, ekmeği masaya koyardı ve cuma akşamları masaya oturduklarında Rumkowski Şabat dualarını okurdu, çünkü iyi bir Yahudinin evinde böyle yapılırdı ve bunun gettodaki herkese de örnek olmasını istiyordu. Pazarları *dróshke* içinde Wesoła Caddesi'nde hastaneye giderlerdi. Rumkowski, Regina'nın hastanede kalan iki bekâr halasının ve sorunlu erkek kardeşi Benji'nin oda paralarını ve iki öğün yemeğin ücretini kendi cebinden ödüyordu. Ziyaret saati boyunca iki halayla beraber odalarında otururlardı. Regina, Chaim'in Berlin'deki sözü geçen idarecilerle kendisi arasında daimi bir telefon bağlantısı kurulmasını sağladığından, şefkatli ve yardımsever kocasının yetkililerle görüşmelerin beklenenin üzerinde geçtiğini söylediğini ve kısa süre içerisinde gettonun genişletilmesiyle ilgili kararı beklediğini anlatarak böbürleniyordu. Kocam, "Yakında, çok yakında, buradan ta Paris'e kadar tramvaya binebileceksiniz," diyor.

Ve halalar mahcup parmaklarının arkasından gülüşürlerdi:

"Chaim, bizi inandıramazsın."

Chaim, tylko nie wystaw mnie do wiatru.

Ama yine de gözlerini kapar ve bir süre hayal kurarlardı. Yüce Başkan'dan her şey beklenirdi.

Yalanın eksiksiz olması için tek bir şey gerekiyordu, ama tüm umutlarına ve dualarına rağmen Regina hamile kalamıyordu. Bu sırada Biebow, Başkan'ın yetkililerin bundan sonra gettodan birkaç güçsüz yaşlıyı göndermekle yetinmelerinin çok zor olduğunu anlaması gerektiğini söyledi. Yakında çalışmayan herkes –en küçükler bile– gettodan gitmek zorunda kalacaktı.

Belki Başkan bu sözlerdeki uyarıyı ciddiye almalıydı.

Ama Başkan hâlâ kendi *yalanının* içinde dolanıyordu ve orada bir çocuk vardı, tek bir çocuk, Tanrı'nın onlara göndereceği tüm zorlukları alt edebilecek güçte bir çocuk ve bu çocuğa şimdiye kadar kimseye anlatamadığı sırlarını anlatacaktı.

Ama eşi gençliğindeyken dahi doğurgan değilse, bu çocuk nasıl dünyaya gelecekti? Nereden ve nasıl sahip olunacaktı bu çocuğa?

Gettonun diğer çocuklarını daha ciddi bir şekilde kurtarmaya çalışıyordu.

Ne de olsa eski bir denkleme dayanıyordu bu; ne kadar çok çocuğu işe sokarsa, yetkililer o kadarına dokunmayacaklardı.

Daha 1942'nin Mart ayında on ve on yedi yaş arasındaki erkek ve kız çocukları için özel çırak atölyeleri kurmaya başlamıştı. Yeşil Ev ve Marysin'deki diğer yetimhanelerdeki yaşça büyük çocukları da buralara aldırdı.

Aynı yıl mayıs ayında, Alman Yahudileri gittikten sonra Franciszkańska Caddesi'ndeki eski okul binasını yeniden inşa ederek her biri elli çocuk kapasiteli on iki sınıfıyla bir meslek okuluna çevirdi. Ağaç doğrama, elde ve makinada dikiş, malzeme bilgisi sınıfları açıldı. Hatta basit muhasebe bilgileri de öğretiliyordu.

Birkaç haftalık eğitimden sonra en yetenekli olanlar Merkez Terzihanesi'nin üretim vardiyasına yerleştiriliyordu. Orada her hatayı ve zaman kaybını kaydeden müfettişlerin gözetimi altında çalışıyorlardı. Çocukların görevi Alman ordusu için kışlık araziler için dışı beyaz, normal araziler için içi gri kumaştan özel kamuflaj bereleri üretmekti. Başkan masadan masaya gider, kumaşın çocukların hızlı parmakları arasından kayışına bakardı. Öğretmenlerin eğilip dikiş makinası kumaşlarını topak haline getirdiği zaman çocukların kumaşı düz tutmalarına yardım edişlerini izlerdi, bir kumaş parçasının ardından bir kumaş parçası daha ve olup biten her şeye rağmen duyduğu *gururla* kendisinden geçerdi; hüküm süren kaosa ve açlığa rağmen yine de böyle bir düzen ve disiplin sağlamak mümkün olabiliyordu.

1942'nin Temmuz ayına kadar gettodaki on yaşın üzerindeki tüm çocukların 1700 tanesine dikiş işi ayarlamayı başarmıştı. Eğer daha fazla zamanı olsaydı kesinlikle bir o kadarına daha iş ayarlayabilir, yani o çocukları da kurtarabilirdi.

Ama o işçi şehrinin duvarlarını bu şekilde sağlamlaştırırken, parçalanma kesintisiz olarak devam ediyordu:

Nisanın sonlarında Lublin'deki katliamların haberleri gelmeye başladı.

Ardından (Haziranda): *Pabianice* ve *Biała Podlaska.*

Biała Podlaska'dan yola çıkan kadın ve çocuk dolu kırk vagon hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldu.

Bazen, sekreterliğinin kapalı kapıları ardında oturduğunda dışarıdan korkunç bir çığın geçtiğini düşünürdü. Gerçekliği tutan köşelerin içinde bir şey çatlamış gibi.

Dawid Gertler onu ofisinde ziyaret etti ve hiç oyalanmadan Varşova'da hazırlığı süren toplu nakliyelerle ilgili duyduklarını anlattı. Varşova'da 300,000 Yahudi hapis tutuluyordu. Gertler'e göre oradaki yetkililer yalnızca bunların onda birini tutmayı düşünüyorlardı, gettonun fabrikalarında çalışmaya devam edecek en fazla 30,000 Yahudi.

Bu sırada İngilizler Krallığın stratejik şehirlerine –Köln, Stuttgart, Mannheim– hava saldırılarını artırmaya başladı. 26 Haziran'da İngiliz Radyosu ilk defa Polonya'nın Yahudi halkına yapılan katliamların haberini verdi. BBC'nin yayınlarında *Slonim, Vilna, Lwów* gibi şehirlerden bahsediliyordu.

Ve bir de Chełmno; *Warthbrücken* eyaletindeki *Kulmhof* şehri.

"Endüstri şehri Łódź ve çevresindeki şehirlerden binlerce Yahudinin, farklı koşullarda olsa ismi duyulmayacak olan bu yerde hayatlarını kaybettiği zannediliyor."

Tel örgünün diğer tarafından gelen bu haberler gettoya yüzlerce yasadışı radyo aracılığıyla ulaşıyordu. Kısa zaman içinde, o ana kadar korkunç bir şüphe olarak varlığını sürdüren düşünceler artık kesinleşmişti.

Dış görünüşte tabii ki hiçbir şey değişmedi. Gettonun aç erkekleri ve kadınları bir deri bir kemik kalmış bedenlerini bir dağıtım yerinden diğerine taşımaya devam ettiler, çoktan bükülmüş beller daha da büküldü. Ama şimdi daha önce belirsizliğin olduğu bu yerde artık bir bilinen vardı. Ve bu bilinen şey de her şeyi değiştirdi.

BBC'nin Chełmno'daki katliamlarla ilgili haberinden sonraki sabah Başkan, Plac Kościelny'deki İstatistik Bürosu'na teftiş düzenledi. Avukat Bay Neftalin'le birlikte bütün yazışmaları elden geçirdi ve herhangi bir gelecekte kendisinin, yetkililerin kararlarıyla ilgili

gerçekleri biraz olsun uyguladığını ya da en önemlisi bunlardan haberdar olduğunu ima edebilecek tüm belgelerin yakılmasını sağladı. Bunların içinde, mesela gettodan gönderilen Yahudilerden alınan ve Biebow'un nakliye ücretini ödemeyi reddettiği gereksiz bagajlar hakkında ne yapılacağı sorusu da vardı. Bunun yerine Başkan avukat Neftalin'den özel bir arşiv oluşturmasını istedi. Bunun içine sadece kimlerin gönderildiği değil, ayrıca kimlere *istisna hakkı* tanındığı, dahası kimleri kurtarmak için şahsen araya girdiği, bir başka deyişle kimlere iyilik yaptığı da girecekti.

O sıralarda Başkan'ın yakınında olanlar Başkan'ın vücut kokusunda bir şeylerin değiştiğine şahit olduklarını ve giysilerinden havalandırılmamış tütün kokusu gibi yapışmış ve gittiği her yere onunla birlikte giden, delici, biraz şekerimsi bir koku yayıldığını söylüyorlar. Aynı zamanda Başkan'ı o günlerde gören birçok kişi, onun fazlasıyla kendinden emin ve vakur hareket ettiğini anlatıyordu. Sanki ilk defa şimdi, toplama kampları ya da istatistik kolonlarındaki büyük insan topluluklarının idare edilmesiyle beraber, üzerine aldığı büyük göreve yakışan bir hareket tarzı bulmuştu.

*

24 Temmuz'da, Czerniaków'un Varşova'da intihar ettiğinin haberi gelir:

> "Korkak adam Varşova gettosundaki Yahudilerin tahliyesine katılmaktansa ölür. Anladığım kadarıyla yine de binlerce Yahudi her gün Varşova'yı terk ediyor. Eğer durdurmak istediği eylem buysa Czerniaków'un intiharı hiçbir şey değiştirmedi. Bu sadece anlamsız, zavallı bir davranış."

Yaşlılar Konseyi'ndeki diğer üyelere durumu işte böyle özetler.

Varşova'da yaşanan olaya benzer bir olay burada yaşanamaz diye garanti verir. "Burası bir getto değil, bir işçi şehri," der ve farkında olmadan Bałuty Meydanı'ndaki baraka ofislerinin önünde Himmler'le görüşmesinde kullandığı ifadenin aynısını kullanır:

"Burası bir işçi şehri, Sayın Reichsführer; getto değil."

*

Özel doktoru Eliasberg'e kalbinde yeniden rahatsızlık hissettiğini söyler ve Eliasberg'in şu daha önce kullandığı nitrogliserinden biraz daha bulmasının mümkün olup olmadığını sorar. Eliasberg sadece daha fazla nitrogliserin bulmakla kalmaz, bir de yanında yeni bir kalp ilacı getirir; küçük çocukların köşe başında sattıkları sakarin tabletleri gibi dışı beyaz ve parlak küçük beyaz kapsüller.

Açlık çeken birisi için ne kadar az olursa olsun, dilin üzerine konan bir parça şeker, yaşamla ölüm arasındaki fark kadar önemli olabilir. Bu düşünce onu garip bir şekilde heyecanlandırır. O küçük siyanür tabletlerini ceketinin içindeki gizli bir cepte saklar ve sürekli orada olduklarına emin olmak için elini ceketinin cebine sokup kontrol eder.

Tabletleri kendisi için kullanmayı asla düşünmemiştir. Ancak kendisini, iki tableti de Regina'nın çayına katarken görebiliyor. Çayın tadı acı olduğu için yüzünü buruşturacaktır ama o kadar, başka bir şey yapmaya zamanı olmayacak. Saniyelik bir ölüm. Doktor Eliasberg bu konuda güvence verdi.

Ama asıl mesele onu bu kadar çok severken böyle bir şeyi yapmayı nasıl düşünebilirdi? İşte bunun için, onu her şeyden daha çok

sevdiği için. Onun karşısında sefalet içinde, aşağılanmış olmanın utancına asla katlanamazdı. Emirlere uymanın ne demek olduğunu anlamamış olan Varşova'daki Yaşlılar Konseyi'nin başkanı Czerniaków gibi biri olamazdı.

"Czerniaków benden daha güçsüzdü," dedi Başkan. "İşte bu yüzden öldü."

Bunu söylerken uzanmıştı Doktor Eliasberg de kalbinin ritmini dinliyordu.

"Kardeşlerini doğuya yollamaktansa kendi hayatına son verdi."

Doktor Eliasberg bir şey söylemedi.

"Burada asla böyle bir şey olmayacak," dedi Başkan.

(Benim çocuklarım kış mevsimindeki savaş için kamuflaj bereleri dikiyor. Burada böyle bir şeyin olması imkânsız.)

Doktor Eliasberg bir şey söylemedi.

"Ama gelecekte eğer burada da olursa bana bir söz vermenizi istiyorum, Doktor Eliasberg."

"Size herhangi bir söz veremeyeceğimi biliyorsunuz, Sayın Başkan."

"Ama ya ölürsem?"

"Siz asla ölmeyeceksiniz, Sayın Başkan."

*

Marysin'deki yetimhanelerde yaşayan çocuklar Yeşil Ev'in arkasındaki bakımsız yeşil alanda toplanıp grup oyunları oynarlar.

Kahkahaları kapkara gökyüzünün altında yankılanıyor.

Çocuklar sıraya girip birbirlerinin omuzlarından tutuyor. Sağda duran boş eliyle sol tarafındakinin sol elini tutuyor ve ters dönüyor.

Çocuklar böylece soldan sağa döndüklerinde kocaman bir tekerlek gibi hareket eden bir yıldız şekli oluşturuyorlar.

Arabasında oturup onları izliyor. Hemen ortaya çıkıp oyunlarını bozmak istemiyor.

Küçük çocuklar takılıp düşüyor, büyükler kahkahalar atıyor. Samstag, en son buraya geldiğinde dikkatini çeken şu Alman çocuk, tekerlekleri olmayan paslı bir araba şasisine dayanmış. Üzerinde kendisinden on yaş küçük bir çocuğun giyebileceği kısa bir pantolon ve göbeğinin tam altına kadar gelen çizgili bir kazak var. Sürekli gülüyor, ama gülümsemesinde neşe yok, sanki takılıp çıkarılabilir bir ağzı varmış da o büyük suratının aşağısında sallanıyormuş gibi. Marysin'in her yerini gür ve uzun çimenler bürümüş. Arka bahçelerde, ahşap barakaların ve tuvaletlerin arkalarında. Çocuklar otları yiyorlar, dudakları bu yüzden bu kadar siyah ve yapış yapış.

Bayan Smoleńska'yla bu konuyu konuşmalı. Çimenlerde zehir olabilir.

Bekliyor. Onu hâlâ görmediler. Bulutların toplandığı gökyüzü ince bir yağmur örtüsüne dönüşüyor. Uzaklardan bir gürültü duyuluyor. Yaklaşan fırtınanın sesi. Birazdan iri yağmur damlaları düşecek.

Çocuklar yukarı bakıyor.

Elini ceketinin cebine sokup, siyanür tabletlerinin olduğu kutunun kapağını tırnağıyla açıp içindekileri parmaklarıyla karıştırıyor.

Damlalar şimdi daha sık ve yoğun bir şekilde yere düşüyor. Kuper'e arabayla yaklaşmasını söylediğinde fırtına bulutlarından boğuk bir gürültü duyuluyor. Çocuklar parmakları ağızlarında ata, arabaya ve orada öylece elini ceketinin cebine sokmuş, sanki başka bir zamandan çıkıp gelmiş gibi duran yaşlı adama bakıyorlar.

Çocukların baktığını görür ve tedirgin olduğu apaçık belli olur.

"Haydi gidin oynayın bakayım," diye bağırır. "Kaybolun," der ve bir kahkaha atar. Bayan Smoleńska'nın başını sallaması üzerine, çocuklar isteksizce yeniden oyunlarına geri döndüklerinde tabletleri cebinden çıkartır ve hepsini havaya atar.

"Hey yooo, işte böyle!"

Bir çocuk gruptan ayrılır. Muhtemelen on yaşında; sağlam yapılı, bacakları güçlü ve omuzları da geniş. Hızlı bir çocuk. Bir kasırga gibi toprağın üzerinde koşarak, yere düşüp oraya buraya saçılmadan önce beyaz tabletleri eliyle havada yakalar.

Başkan, "Orada, işte orada ve orada!" diye memnun bir şekilde güler.

Ama tıpkı Samstag gibi, Başkan'ın da yüzünün sadece alt tarafı güler. Üstte, gözlerinin ardında keskin, ölümcül bir bakış vardır. Şeker tabletlerini kovalayan çocuktan başka hiç kimse yaklaşmaya cesaret edemez. Orada, öylece parmakları ağızlarında, mahcup dururlar.

Çocuğun adı Stanisław. Mayısın başında Aleksandrów'dan nakledilmiş. Anne, babası, kız ve erkek kardeşleri (en az yedi kişi) hepsi ölmüş. Ama o büyük ihtimalle bunu bilmiyor. Yoksa biliyor mu?

Hej ty tam, podejdź tutaaj.

"Hey sen, gel buraya!"

Bunu Lehçe söyler, bu da Staszek'in yeni gelen çocuklardan biri olduğunu anladığını hemen belli eder.

Ve çocuk çekinerek at arabasına yaklaştığında arabadan aşağı iner ve eldivenli eliyle çocuğun çenesinin altından tutar.

Powiedz mi ile żeś podniósł?

Staszek yumruğunu açar ve bir avuç dolusu beyaz tableti gösterir. Hangilerinin siyanür tabletler, hangilerinin normal şeker tableti olduğunu söylemek imkânsızdır. Kesinlikle imkânsız; kendisi bile farkı göremez. Ve Başkan o büyük kahkahasını atar. Çok uzaktan bile çocuğun davranışlarından ne kadar etkilendiğinin görülmesini ister.

Tam o anda arazinin üzerinde güçlü bir gümbürtü kopar ve bir dakika içinde sağanak yağmur bastırır.

Harekât 1 Eylül 1942 sabahı saat beşte başladı, Almanların Polonya'yı işgalinin birinci yıldönümünde.

Polis şefi Leon Rozenblat yarım saat sonra gettonun kolluk güçlerini harekete geçirme emri aldı. Emir gelene kadar ordunun, önceki gecelerde ayakkabıları, kanlı ve kirli giysilerle dolu çuvalları gettoya taşıyan yüksek kasalı ağır kamyonlardan oluşan nakliye araçları Bałuty Meydanı'na varmıştı bile. Kamyonlardan başka arkalarına iki ya da üç römork takılmış yarım düzineden fazla traktör de vardı.

Gün doğumunun kasvetli ışığı altında Zgierska ve Lutomierska Caddeleri boyunca uzanan tahta çitlerin ve bahçe demirlerinin bazıları indirilmiş, yerlerine yeni bariyerler konmuştu ve Schupo'nun her zamanki nöbetçileri güvenlik polisleriyle güçlendirilmişti.

Tüm bunlar olurken gettonun Başkan'ı uyuyordu.

Rüyasında bir çocuk olduğunu görüyordu.

Ya da daha doğrusu, kendisi olduğunu ama aynı zamanda da bir çocuk olduğunu görüyordu.

Çocuk ve kendisi olarak gördüğü kişi şişe kapaklarına taş atma yarışı yapıyordu. Çocuk şişe kapağını atıyor, kendisi de ardından taşını atıyordu. Bir süre sonra görmekte zorlandığını fark etti. Çocuk kapağı gittikçe daha da ileriye, parlak güneş ışığına doğru attı ve elinin içinde tutup atmaya hazırlandığı taş büyüdü ve bir kafatası kadar ağırlaştı. Sonunda taş o kadar büyüdü ki, iki eliyle tutmak dahi imkânsızlaştı.

Birdenbire ağır bir sıkıntının çöreklendiğini hissetti. Oyun artık oyun olmaktan çıkmıştı, aksine ikisi de kendisi olan bu iki insan arasında bir çeşit kaba hesaplaşmaya dönüşmüştü.

Tam elindeki kocaman taşı atacakken birisi kolundan tuttu ve:

"Kim olduğunu sanıyorsun sen? Kibrinden hiç mi utanmıyorsun?" diyerek ona kızdı.

Bu sırada kamyonların dizel motorlarının gürültüsü ve onlara bağlı romörklerin getto caddelerinde ağır ağır ilerlerken uzayıp kısalan demir zincirlerinin çıkardıkları tıngırtı duyulmaya başlamıştı.

*

Daha sonra onu asıl kızdıranın böyle bir tahliye operasyonu olmadığını söyleyecekti. Yetkililer her şeye rağmen onu böyle bir şey için daha önceden hazırlamışlardı. Onu asıl kızdıran bu büyüklükte bir operasyon başlatılıp, saatlerce devam ederken *hiç kimsenin onu arayıp haber vermeyi düşünememiş olmasıydı.*

Her şeye karşın burası *onun* gettosuydu. Ona haber vermekle yükümlüydüler.

Bayan Fuchs daha sonra durumu açıkladığında, emirler sekreterliğe ulaştığı zaman herkesin Başkan'ın durumdan zaten haberdar olduğunu ve bundan sonrası için planlarını ve hedeflerini evinde güvence altında hazırlamak için ofiste olmadığını düşündüklerini söyledi.

Ama yarım saat sonra ofise gelip de barakalara çıkan merdivenlerde çalışanlarıyla karşılaştığında edindiği izlenim bu değildi. Tam tersine, oradakilerin bakışlarından düştüğü gülünç durumla

alay ettikleri duygusuna kapıldı; sanki gettonun en yüksek otoritesi iken, gettoda herkesin güldüğü bir utanç abidesine dönüşmüştü:

"Ama Sayın Başkan, GERÇEKTEN NELER OLUP BİTTİĞİNİ BİLMİYOR MUSUNUZ?"

Çocuk şişe kapağını atıyor; ama o attığı taşla kapağa ulaşamıyor.

Parlak ve beyaz kapak, gökyüzünde bir şimşek gibi kayboluveriyor. Dünya üzerindeki hiçbir taşla ona erişmesi mümkün olamazdı.

Bu mücadele için ortaya konulanların apaçık kendi aleyhine olması karşısında öfkelenmesi gerekir. Aslında her şeyin onun tarafında olması gerekir; taşın ağırlığı, kendi vücudunun üstün gücü, bir zamanlar çocuk olan kendisinden daha yaşlı, daha deneyimli ve daha akıllı olduğu gerçeği. Yetişebilmeli; *ama yine de yetişemiyor.*

Ve geriye kalan utanç. Bu kadar güç sahibi olmasına rağmen yine de küçücük kalmanın verdiği utanç.

*

En sonunda Wesoła Caddesi'ndeki hastaneye vardığında sabah saat sekizi geçmişti ve bariyerin gerisinde toplanmış, ne yapacağını bilemeyen hasta yakınları sanki son umutlarıymışçasına Başkan'ın üzerine atıldılar.

"En sonunda," diye bir haykırış geldi insan yığınından ya da en azından haykırışa yakın bir ses:

"En sonunda bizi bu felaketten kurtaracak olan da geldi!"

Hastanenin ana giriş kapısında SS-Gruppenführer Konrad Mühlhaus duruyor ve Rozenblat'ın adamlarının hastaneden dışarı çıkarttığı şaşkın hastaların geçişlerini kontrol ediyor. SS-Gruppenführer Konrad

Mühlhaus diğerleri ne kadar kısa boylu olduğunu anlamasınlar diye sürekli hareket halinde olması gerektiğine inanan adamlardan biridir.

Hiç ara vermeden olduğu yerde ayaklarını vurarak dönüp duruyor, dönüp duruyor ve emirler yağdırıyor:

Rauf auf die Wagen! Schnell, schnell, nicht stehenbleiben![31]

Kendisinden bir şeyler yapmasının beklendiğini hissettiği için bastonuna daha bir sıkı tutunarak dosdoğru kısa boylu Mühlhaus'un yanına gider:

Başkan: "Burada neler oluyor?"

Mühlhaus: "Hiç kimseyi geçirmeme emri aldım."

Başkan: "Ben Rumkowski'yim."

Mühlhaus: "İsterseniz Herman Goering olun. Yine de içeri giremezsiniz."

Sonra Mühlhaus ortadan kaybolur; kim olursa olsun, kendine ne derse desin herhangi bir Yahudiyle durup tartışmak için sabrı yoktur.

Ve Başkan tek başına kalır. Bir an için kamyonların kasalarına ya da romörklere taşınan o zavallı, yıkılmış kadın ve erkekler gibi biçare ve güçsüz görünür. Ama yine de onlardan biri değildir. Açıkça belli olur bu; etrafında sanki bir boşluk oluşur. Sadece Rozenblat'ın adamları değil, Alınan askerleri de sanki mikropluymuş gibi yanına yaklaşmaktan çekinirler.

31 (Alm.) Kamyonlara binin! Hızlı, hızlı, durmayın! (ç. n.)

Ana binaya en yakın olan kamyonun kasasında yüze yakın yaşlı kadın birbirlerine sokulmuş duruyorlar; bazıları yarı çıplak, bazılarının üzerinde yırtık pırtık, solmuş hasta giysileri var.

Regina'nın pazarları ziyaretine gittikleri halalarından birini tanır gibi olur. İki kadından hangisi olduğuna emin değildir, ama kadına ta Paris'e kadar tramvayla gideceğini anlatarak böbürlendiğini ve kadının kemikli parmaklarının arkasından memnun bir kahkaha attığını hayal meyal hatırlar, "Ah Chaim, beni inandıramazsın!" Şimdiyse tek görünen kadının gri saçları ve korku içindeki beyaz gözleri. Onları ayıran gürültünün ve sıkışıklığın içinden kadın bağırarak ona bir şey söyler ve kibrit çöpü gibi kollarını havada sallar ya da seslenerek ulaşmaya çalıştığı bir başkası da olabilir. Rumkowski emin değil, emin olmaya vakti de yok zaten. En son hastayı arabaya yükleyen asker, kadının kendisine fazlasıyla yakın durup gürültü çıkardığını duyar ve silahının kabzasını kadının yüzüne doğru sallar.

Silah kadının çenesine gelir ve kadının ağzından büyük ve yumuşak bir şey, kanlar içinde dışarı fırlar.

Rumkowski tiksintiyle başını çevirir.

Başını çevirdiği zaman hastanenin kapısının denetlenmediğini görür. Daha önce orada duran nöbetçiler ikinci kattaki pencereden kaçmaya çalışan bir hastanın önünü kesmek için koşturmuşlar. Kaçan adamın üzerinde kendisine fazlasıyla büyük gelen, öne doğru düşerken kollarını sürekli hareket ettirmeye başladığında vücudunun ve kafasının üzerinde bir perde gibi sallanan beyaz mavi çizgili bir gecelik var (Adamın baş aşağı yere düşmemesinin tek nedeni odanın içinden birisinin birdenbire kolunu uzatıp adamın bileklerinden tutmasıdır).

Başkan yarı açık hastane kapısından içeri sıvışmaya bakar, aniden çığlıklar ve kulakları sağır eden emirler kesilir. Sanki bambaşka bir dünyadadır şimdi.

Çizmelerinin altında cam kırıkları çıtırdar.

Dönen merdivenlerden yavaşça yukarı çıkarken başının üstündeki taş kubbenin altında adımları yankı yapar. Karanlık koridorlarda yürümeye devam eder ve iki yanında kapıları açık duran içi boşalmış odalara bakar.

Regina'yla en son burayı ziyarete geldiğinde her odada en az iki yüz kişi yatıyordu; her yatakta bir iskambil kâğıdındaki valeler ve papazlar gibi, birinin kafası aşağıda diğerinin kafası yukarıda yatan iki hasta vardı. Hepsinin nasıl da o dişsiz, kat kat olmuş yüzleriyle gülüp neredeyse hep bir ağızdan:

"GÜNAYDIN, SAYIN BAŞKAN," dediğini hatırlar.

Bir tek Benji sessiz kalmayı tercih ederdi. Pencerenin önünde, önceden tasarlanmış bir düşünür pozuyla elini çenesine dayamış dururdu. Şimdi can havliyle Benji'nin yattığı odanın numarasını hatırlamaya çalışıyor. Ama bütün bu yıkımdan sonra hastane sanki yabancı bir yere dönüşmüş. Tanınmaz halde, içinde bir şeyler bulmak imkânsız.

Şans eseri koridorlardan birinin sonunda bir doktor muayenehanesi görür ve neredeyse rahatlamış bir şekilde içeri girer. Kapıya yakın bir rafta içlerinde alım listeleri ve hasta kayıtlarının olduğu dosyalar duruyor ve yazı masasının üzerinde de ahizesi yerinde duran bir telefon var.

Tam etrafına bakınırken telefon anlamsızca çalmaya başlar.

Bir an için kafası karışır. Ahizeyi kaldırıp cevap mı verecek? Yoksa telefonun sesini duyup gelen Almanlar onu görür görmez binadan dışarı mı çıkartacaklar?

Telefon sustuğunda yeniden koridora çıkar ve karşısında Benji'yi bulur.

Karşısındakinin Benji olduğunu anlayana kadar uzun bir süre göz ucuyla bakar. Tüm odaların kapıları açık ve uzun, tozlu ışık huzmeleri koridoru aydınlatıyor. Ama Benji'yi ona doğru getiren ışık yandan değil, tavandan vuruyor ama bu kesinlikle imkânsız, orada bir tane bile pencere yok. Benji bütün diğer hastalar gibi beyaz mavi çizgili bir gecelik giymiş. Biraz öne doğru eğilmiş, arkalığından tuttuğu bir sandalyenin, dört ayağını, kendini bir şeyden korur gibi, Rumkowski'ye doğrultmuş.

Kimden? Kendisinden mi? Başkan o imkânsız ışığın içine doğru bir adım atar.

"Benji, benim," der sadece ve gülümsemeye çalışır.

Benji geriye çekilir. O acayip dudaklarından şarkı gibi ya da inilti gibi garip bir ses çıkar.

"Benji?" der sadece. Sesinin kaygılı ve şefkat dolu çıkmasını istiyor ama konuştuğu zaman duyulan sesi yapmacık ve sahte.

"Be-en-j-ii, seni buradan çıkarmak için geldim, Be-en-jii..."

O anda Benji kendini öne fırlatır. Sandalyenin dört ayağı birden Başkan'ın göğsüne çarpar ve Benji sandalyeyi sanki elini yakmış gibi hemen bırakır ve koşarak oradan uzaklaşır. Ve sonra yine aniden durur.

Sanki dosdoğru bir duvara çarpmış gibi.

O zaman Başkan da gelenleri duyar. Merdiven boşluğunun aşağısından gelen yüksek, gürültülü sesler –Almanca sesler!– ve sesleri takip eden hızla yere vurulan botların ekosu. Benji bir anda nereye gideceğini bilemez; ileriye, amansızca yaklaşan Alman askerlerine doğru ya da geriye, onu askerlerden daha fazla korkutan gettonun Başkan'ına doğru.

Ama Başkan da çabucak geri çekilir ve muayenehane kapısının arkasına saklanır.

SS-Grup Başkanı Mühlhaus ve emrindeki iki asker koridordan hızla geçerler ve bir saniye sonra botların yere vururken çıkarttığı mekanik ses ve silahların üniformaların deri kayışlarına çarparken çıkan tıkırtı, merdiven boşluğundaki ekonun içine karışır. Merdivenlerden gelen ses kesilir kesilmez Başkan muayenehanedeki doktor dolabına gider, en alt raftan emaye bir kap alır ve lavabodaki musluktan suyla doldurur. Ardından hep cebinde sakladığı beyaz tabletlerden birine uzanır, tableti bir bardağın içine koyar ve bardağı emaye kabın içindeki suyla doldurur.

Koridora yeniden baktığında Benji'yi göremez. Merdivenlere yakın en büyük odada, üst üste yığılmış hasta paravanları ve parçalanmış şiltelerden oluşan bir yığının arkasında kireç beyazı duvara yaslanmış ve büzülmüş halde bulur onu. Benji omuzlarından ayak bileklerine kadar titriyor ama yukarıya bakmıyor. O ağır, aşağı sarkmış kâkül yukarı kalkana kadar Başkan'ın Benji'nin ismini birçok kez farklı tonlamalarla söylemesi gerekir:

"Al, Benji, iç!"

Benji, Alman askerleri yanından geçtiğinde beliren aynı korkulu bakışla Başkan'a bakar. Bardağı Benji'nin ağzına dayayabilmesi için Başkan'ın yere çömelmesi gerekir. Benji dudaklarını bardağın kenarına yapıştırır ve bir çocuk gibi çabuk çabuk kocaman yudumlarla suyu yutar. Başkan destek olup yardım etmek için dikkatlice elini Benji'nin ensesine koyar.

İşte bu kadar basit. Sonra karısını da düşünecekti. Keşke onunla da bu kadar basit olsa her şey.

Benji bir kez daha, neredeyse bir teşekkür ifadesiyle ona doğru bakar. Başında bir yerlerde başlayan ve kısa bir süre güçlü kramplarla sarsılan topuklarında sona eren uzun bir sarsılmadan sonra kasılıp kalır. Rumkowski nasıl ve ne zaman olduğunu daha anlayamadan

kollarının arasında karısının erkek kardeşinin ölü bedeniyle oturur bulur kendini.

Gettonun altı hastanesi içinde Łagiewnicka Caddesi'ndeki 1 numaralı hastane en büyükleriydi. Bina kare şeklindeydi, iki kanadı açık bir avluyu çevreliyordu. Bu sayede binaya farklı yerlerden yaklaşmak mümkündü.

Věra babasıyla bağlantı kurabilmek için çaresiz bir teşebbüsle, birkaç baraka ve kulübenin arasındaki dar bir çalılıktan geçip hastanenin kadın doğum bölümüne açılan kapıya doğru giden arka yolu seçti. Birkaç tane kamyon, arkalarında traktör römorklarıyla bu tarafa gelip park etmişti bile. Sürücü yerlerinin etrafında ya da kasaların üzerinde, parlak çelik miğferli ve yere kadar uzanan üniforma ceketleri olan SS askerleri hiçbir şey yapmadan duruyorlardı. Ancak görünüşte pasiftiler. Neredeyse hastanenin arka kapısındaki yükleme yerine kadar gelmişti ki, tiz bir ıslık sesi havayı kesti. Yukarı baktığı zaman üniformalı bir adamın dördüncü katta ardına kadar açık bir pencereye çıktığını gördü. Hemen ardından yeni doğmuş çıplak bir bebek pencerenin kenarından aşağı itildi ve aşağıda bekleyen kamyonun kasasına baş aşağı düştü.

Arabadaki askerlerden biri –parlak çavdar sarısı saçları ve kendisine birkaç beden büyük gelen üniformasıyla genç bir adam– ayağa kalktı ve dördüncü kattaki arkadaşına tüfeğiyle el salladı. Üniformanın kolları o kadar uzundu ki, süngüsünü takmak için onları yukarı kıvırması gerekiyordu. Ardından ayaklarını iki yana açtı ve diğer ağlayan bebekler pencereden aşağı yuvarlanırken kahkahalar attı. Bebeklerden birisine süngüsünü batırmayı başarır başarmaz ucunda bebek olan süngüyü zafer edasıyla havaya kaldırdığında kanlar, kıvrılmış ceket kollarından içeri akıyordu.

Binanın üst katlarında birisi olanları görmüş olmalıydı, çünkü binanın her yerinde başka pencereler de açıldı ve insanların birdenbire Lehçe ve Yidişçe bağırdıkları duyuldu.

"Katiller, katiller!"

Věra ne yapacağını bilemedi. Alman askerleri gürültüyle beraber sanki bir anda canlanmışlardı. Birdenbire dördüncü kattaki pencereleri doldurdular. Hepsi üniformalı göğüslerine bir anne gibi bastırdıkları bebeklerle orada öylece duruyorlardı.

Věra o anda kontrolünü yitirdi ve çığlık atmaya başladı.

Kamyonun kasasında gülerek duran askerin yüzü şaşkınlıktan kocaman bir O harfine dönüştü. Bir saniye sonra sabırsız bir hareketle avını süngünün ucundan çıkartmış ve silahını Věra'ya doğrultmuştu.

Aniden başlayan yaylım ateşi tam kafasının üzerindeki barakanın çatısındaki yaprakları ve ağaç talaşlarını havaya uçurdu. Věra hızla çömeldi, koşmaya başladı ve etrafındaki çalılıklardan başka insanlar da ona katıldı. Koşanların çoğu kadınlar ve yaşlı erkeklerdi. Bazılarının üzerinde hastane giysileri vardı, diğerleriyse neredeyse çıplaktı. Věra'nın ani çığlığı ve çığlığı takip eden yaylım ateşi onları geçici saklanma yerlerinden çıkartmıştı ve şimdi hepsi –geniş adımlarla, korkuyla dolu, değnek üzerindeymiş gibi– koşarken, Alman yaylım ateşi henüz yere yıkılmamış vücutların önündeki topraktan küçük taş ve ot bulutları oluşturuyordu.

*

Öğleden sonra yemek molasında Jakuba Caddesi'ndeki aşevinin kuyruğunda elinde yemek kabıyla beklerken güneşin ısısı, korunmasız başını sanki derinin altında kocaman açık bir yara varmış gibi yakıp dağlıyordu.

Kuyrukta bekleyen hemen hemen herkesin gettonun hastanelerinde kalan akrabası ya da yakını vardı ve hemen hemen hepsi benzer hikâyeler anlatıyordu; kadın doğum bölümünden aşağıya, bekleyen arabalara atılan bebekler, kaldıkları bölümlerden sendeleyerek dışarı çıkan ve süngü batırılarak ya da üzerlerine ateş edilerek ölen zavallı yaşlılar. Hastaneye gidenlerden sadece birkaçı yakınlarını yanlarında geri getirebilmişlerdi.

Başkan'ın yetkililerle yaptığı uzun pazarlıklardan sonra, başkalarının onların yerine gönderilmesi şartıyla hastaların içinden bazı değerli kişilerin serbest bırakılmasını sağladığını söylentisi dolaşıyordu. Daha önce hastanede yatmış ama taburcu edilmiş ya da hastaneye yatmak için başvurmuş ancak gerekli bağlantıları olmadığı için reddedilmiş kişileri bulabilmek için hasta kayıtlarını incelemek üzere yeni bir Gönderme Komitesi oluşturuldu. Kim olursa olsun, ne olursa olsun işe yarardı yeter ki, idarecilerin yerleri doldurulamaz dediği o birkaç kişinin yerine gönderilebilsinlerdi.

Bay Moszkowski'nin dokuma tezgâhlarının arasında uçuşan halı tüyleri içinde dolanırken, "Bu bir yüz karası, büyük bir yüz karası!" dediği duyuluyordu. Sanki birisi sürekli ona bir kazıkla yandan vuruyordu. Bir yere oturur oturmaz hemen ayağa kalkıyordu.

O akşam Başkan'ın kayınpederinin yanı sıra Jakubowicz ve polis şefi Rozenblat'ın bazı yakınları ve yakın arkadaşlarının birkaç yakınının yerlerine konulan *telafiler* karşılığında "geri alındığının" haberi geldi. Başkan'ın traktör römorkundan indirmeyi başaramadığı tek kişi karısının erkek kardeşi, genç Benjamin Wajnberger'di. Bunun nedeni; hiç kimsenin Benjamin'in nerede olduğunu bilmemesiydi. Hastanede ondan hiçbir iz bulunamamıştı, geçici toplama kamplarından birinde de görülmemişti. Kaçmayı denerken bir Alman devriyesine mi rastlamıştı? Regina Rumkowska mahvolmuştu ve olabilecek en kötü şeyden korktuğunu söylüyordu.

Bay Tausendgeld, Schulz ailesini daha ilk akşamdan ziyarete geldi. Geri alına işlemleriyle ilgilenen kendisiydi.

Çok sonraları, Tausendgeld'in Alınan işkencecilerin elinde nasıl öldüğü anlatılırken, Věra adamın yüzünü hatırlamaya çalıştı. Ama Bay Tausendgeld'in yüzü, o gece mutfakta Maman'ın odasına yakın oturduğu zamanki gibi belirsizdi. Şişlikler ve yumrularla dolu bir yüz ve yüzün üzerinde, içinde her güldüğünde ortaya çıkan küçük, sivri, iğne gibi kesici dişleri olan bir ağız hatırlıyordu. Uzun, ince ve tuhaf bir şekilde sap gibi olan elleriyle uzun isim listeleri gibi görünen bir şeyi masanın üzerine koymuş, hem konuşuyor hem de konuşurken bazı isimleri tek tek sayıyordu.

Maman odasından kısık sesiyle seslenip Věra'nın aşağı koşup Roháneks'ten iplik almasını söyledi. Yeniden dikiş dikmeye başlamaya karar vermişti. Martin ve Josel küçükken onlara dikiş dikmişti. Doğrusu "zor zamanlardı" o zamanlar.

Bay Tausendgeld masanın başında dikkatle dinliyordu.

"Prag'a geri döndüğünü zannediyor belli ki," dedi ve yüzündeki şişliklerle beraber neredeyse hoşuna gitmiş gibi güldü.

Bir süre sonra Maman ve Maman'ın hastalığı hakkında "bilinmesi gereken her şeyi" bildiği ortaya çıktı. Bayan Schulz'un ne olursa olsun kurtarılması gereken üst düzeyde bir insan olduğunu söylüyordu. Ve sanki bu ancak çok güvenilir kişilere söylenebilecek bir şeymiş gibi öne eğildi ve Profesör Schulz'a fısıldayarak sekreterliğin, yetkililerin korumasından faydalanacak kişiler için özel bir kamp kurulmasına karar verdiğini söyledi. Kamp Łagiewnicka'da şimdi boş duran hastanenin tam karşısında kurulacaktı. Kampa yerleştirilmeler, Alman yetkililerle bu özel anlaşmaya varılmasını sağlayan Dawid Gertler komutasındaki gettonun kendi savunma güçleri tarafından yapılacaktı.

Profesör Schulz, "Fiyatı ne kadar?" diye sordu sadece ve Bay Tausendgeld hiç tereddüt etmeden, fiyatı not aldığı kâğıda bile bakmadan:

"Otuz bin! Nasıl desem, daha önemli insanlar için daha fazlasını istiyorlar, ama sizin durumunuzda sanırım otuz bin yetecektir."

Věra babasının yüzünün öfkeyle sarardığını defalarca görmüştü, sırtındaki damarların neredeyse patlayacak gibi dışarı çıktığını da görmüştü. Ama bu sefer Profesör Schulz öfkesini kontrol edebiliyordu. Belki Maman'ın küçük odasından Věra'ya seslenmekte ısrar eden sesi yüzündendi bu. Kadının hastalığı üzerlerindeki yoğun boğucu havada asılı, anlaşılmaz bir noktalama işareti gibiydi. Ya da durum, Věra'nın daha sonra günlüğüne yazdığı gibi, o kadar tuhaftı ki, *insanın anlaması için bütün dünyayı bir delinin algıladığı gibi algılaması gerekirdi.*

Aslında –ki Věra bunu daha sonra anlayacaktı– Profesör Schulz kararını çoktan vermişti. Maman'ın odasının duvarını kapatacaklardı. Martin'in *sahte duvar kâğıdı* dediği bir fikri vardı. Bir duvar kâğıdı rulosunu bir çıtaya yapıştırdıktan sonra lavabonun yanındaki duvarı kaplayacaklardı. Bu sahte duvarın köşesini bir bıçakla kaldırarak açıp altından geçtikten sonra yeniden kapatabileceklerdi. Maman açısından herhangi bir risk yoktu; yukarıda bir havalandırma deliği vardı ve babaları doktor olduğu için kendine bir *Passierschein* ayarlayıp ne olursa olsun istediği gibi gelip gidebilirdi.

"Göreceksin, her şey yoluna girecek Věra," dedi Profesör Schulz.

Věra bunun nereden çıktığını merak etti, tüm bu ikna etme çabası da neydi?

Ama acele etmeleri gerekiyordu. Yeni Gönderme Komitesi "geri alınacaklar" yerine verileceklerin listesini şimdiden hazırlamıştı ve

Sonder askerleri bu kişileri fabrikalarda ve evlerde aramaya başlamıştı bile.

Harekâtın başlamasının üçüncü gününde, öğleden sonra Başkan Nüfus Müdürlüğü'nün Kirchplatz'daki ofisinin dışına yeni bir bildiri astırdı. Bildiride *Bugünden itibaren, Merkezi Çalışma Bürosu dokuz yaş ve üstündeki çocukların da iş başvurularını kabul etmektedir,"* yazıyordu.

Bunun tek bir anlamı olabilirdi. Dokuz yaşın altındaki bütün çocuklar da gönderilecekti!

İnsanlar yeniden deliler gibi etrafta koşuşturmaya başladı. Ama gettonun hastanelerine ya da kliniklerine doğru değil, Bałuty Meydanı'ndaki Merkezi Çalışma Bürosu'na doğru. Çok geç olmadan, bir an önce çocuklarının iş kayıtlarını yaptırmak için burada saatlerce sıra bekliyorlardı.

Herkes Başkan'ı merak ediyordu.

Kendisine en çok ihtiyacımız olan bu zor anlarda Başkan nerede? "Yarın," diyorlardı, "yarın, Lutomierska Caddesi'ndeki itfaiye avlusunda, getto halkına, tüm soruların cevap bulacağı bir konuşma yapacak."

Věra akşamın erken saatlerinde son bir defa annesinin yanına gitti. Maman, Mánesova Caddesi'nde hep komşu oldukları Hoffman ailesinden bahsediyordu. Věra, "Biz Łódź'dayız anne, Prag'ta değil," dedi. Ama annesi iddia etmeye devam etti. Geceler boyunca, en küçük kız çocuğunun mühürlenmiş dairenin önünde durup gettodan gönderilmiş anne ve babasını çağıran sesini duymuştu.

Věra tası içeri taşıdı ve annesini suya batırılmış ekmek lokmalarıyla besledi. Bir süre sonra Martin ve Josel de odaya girdiler. O anda, Maman da artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını anladı. Bir

çocuğundan diğerine donuk ve uzak gözlerle baktı. Arnošt iğneyi koluna batırdı ve Maman'ın başı, bir çuval gibi ellerinin üzerine düştü. Ardından Martin ve Josel duvarı kapattılar. Arnošt ölüm ilanını vermişti bile. Özellikle önlerindeki kritik günlerde Maman'ın hâlâ hayatta olduğunu düşünmemeye çalışmanın en iyisi olduğunu söyledi.

Věra yine de annesinin kapanmış duvarın ardında atan kalbini duymaktan kurtulamıyordu. O gece ve diğer bütün gecelerde sadece duvar değil, sanki dördünün beraber uyudukları oda bile Maman'ın görünmeyen kalp atışıyla eğilip bel verdi.

3 Eylül 1942 tarihinde, öğleden sonra yetkililer Başkan'ı yeniden yanına çağırdılar. Rumkowski karşılarında her zaman durduğu gibi durdu; başı eğik, elleri yanında.

Biebow, Czarnulla, Fuchs ve Ribbe de oradaydı.

Biebow, Başkan'ın yaşlı ve hastaların gitmeleri ama çocukların kalmasıyla ilgili önerisi üzerine dikkatle düşündüğünü söyledi.

"Tabii ki isteğinizin ardında yatan bir mantık var, Rumkowski; ama Berlin'den aldığımız emir böyle bir uygulamaya imkân tanımıyor. Kendisini geçindiremeyen bütün getto halkı gettoyu koşulsuz terk etmek zorunda. Emir böyle ve bu çocukları da kapsıyor."

Biebow daha sonra yaptığı bazı hesapları gösterdi ve gettoda çoğunluğunu yaşlı ve çocukların oluşturduğu en az yirmi bin çalışamaz durumda insan olduğunu söyledi. Bütün bu *işe yaramazlardan* kurtulunabilindiği takdirde Berlin'in gettonun "iç işlerine" karışmak için bir nedeni kalmayacaktı.

Rumkowski bunun hiç kimsenin uygulayamayacağı bir emir olduğunu söyleyerek cevap verdi. Hiç kimse isteyerek kendi çocuğunu bırakmaz.

Biebow, Rumkowski'nin bunun için daha önce şansı olduğunu ama kullanmadığını söyledi.

"Önünüzde haftalar, aylar vardı Rumkowski ama siz ne yaptınız? Durumdan kurtulmak için elinize geçen her fırsatı denediniz. Bir gergefin arkası, önü neresi bilmeyen çocukları işe soktunuz. Hastaneleri huzurevine çevirdiniz! Bütün bunlar idaremiz sizin geçiminiz için elinden gelen her şeyi yaparken oldu."

Ardından Fuchs konuştu:

"Bay Rumkowski, ortaya koyduğumuz destansı savaşın nasıl bir şey olduğunu düşünün. Herkesin fedakârlıklarda bulunması gerekiyor."

Ardından Ribbe konuştu:

"Asıl önemli olan, Almanların müttefiklerin korkak bombalarının altında sahip oldukları her şeylerini bırakmak zorunda kaldıkları bir dönemde, sıradan Yahudileri beslemek için zamanımızı ve gücümüzü harcayacağımızı nasıl düşünebilirsiniz? Sonsuza kadar bu çeşit sosyal yardım işleriyle uğraşacağımızı düşünecek kadar saf mısınız gerçekten, Bay Rumkowski?"

Bunların üzerine Rumkowski kendisine düşünmesi ve konuyu halkıyla konuşması için zaman verip veremeyeceklerini sordu. Zaman kalmadığını, eğer gettoda altmış beş yaş üstünde ve on yaş altındaki herkesin listesini on iki saat içinde vermezse harekâtı kendilerinin başlatacağını söylediler.

Czarnulla devam etti:

"Getto pisliğin kol gezdiği bir yer, temizlenmesi gereken bir çıban. Eğer bunu bir seferde yaparsanız belki hayatta kalma şansınız olur. Yapmazsanız, hiçbir şansınız kalmaz."

İtfaiye avlusundaki toplantı öğleden sonra saat üç buçuktaydı; fakat insanlar saat ikiden beri burada toplanmış bekliyorlar. Bu saatte güneş en tepededir ve iki binanın arasındaki taşlık alan yakıcı beyaz bir ışık kuyusuna dönüşür. Ancak öğlenin geç saatlerine doğru yıkılmış duvarın dışındaki uzun bir sıra kulübeden küçük bir parça gölge düşer. Yeni gelenler bu ince gölgenin altında kendilerine korunaklı bir yer ararlar. En sonunda duvar boyunca o kadar çok kişi sıkışır ki, gettonun itfaiye müdürü Bay Kaufmann serin ofisinden çıkar ve iterek ya da karşı koyanların kollarını dokunaklı bir şekilde çekerek toplananları biraz olsun dağıtmaya çalışır.

Ama hiç kimse isteyerek o yakıcı güneşin altında durmaz.

Nihayetinde Başkan geldiğinde saat dört buçuğu gösterir ve gölge avlunun yarısını kaplamıştır. Ama toplananlar o kadar çoğalmışlar ki, ancak bir bölümü gölgede yer bulmuştur. Diğerleri ya bahçenin gerisindeki bina duvarına doğru gitmişler ya da kulübelerin çatılarına tırmanmışlar. Başkan ve korumalarını ilk görenler işte bu çatıların üzerinde duranlardır.

Başkanın görülmesiyle beraber sanki kalabalığın içinde bir dalgalanma oldu. Her zaman yürüdüğü gibi kafası ve bastonu dik değildir Başkan'ın, aksine omuzları çökmüş, bakışları yerdedir. Bir anda avlu tamamen sessizleşir. O kadar sessizleşir ki duvarın öteki yanındaki ağaçların üstündeki kuşların cıvıltısı bile duyulabilir.

Kürsü bu sefer dengesiz bir tahta masadan ibaret. En azından konuşmacının kafasının topluluktan daha yukarıda olması için birisi masanın üzerine bir sandalye koymuş. Bu eğreti konuşmacı sandalyesine ilk çıkan Dawid Warszawski. Mikrofonlar biraz yukarıya

monte edildiğinden onlara yetişmesi için öne uzanması gerekiyor, bu yüzden de sürekli dengesini kaybedip düşecek gibi oluyor. Buna rağmen mikrofonlara gereğinden fazla yaklaşıyor ve söylediği her kelime hoparlörler arasında yankılanıyor ve sanki konuşurken sürekli onu yakalamaya çalışıyormuş etkisi yaratıyor.

Warszawski, hiç kimsenin değil de, sadece Başkan'ın böyle zor bir kararı almak zorunda kalmasının ne kadar ironik olduğunu anlatır. Yıllarca, gettonun en yaşlısı olarak, kendini çocukları yetiştirmeye adamış birisi (ÇOCUKLAR! Ses duvarlardan yankılanır). Konuşmasının sonunda halkın anlayışına sığınmak için çaba gösterir:

"Hâlâ süren bir savaş var. Her gün başımızın üzerinde hava saldırısı sirenleri ötüyor. Herkes kaçıp saklanmak zorunda. Bu koşullarda çocuk ve yaşlılar sadece bir engel. Bu yüzden gitmeleri daha iyi."

Sadece endişe ve huzursuzluk yaratan bu sözlerden sonra Başkan masaya çıkar ve mikrofona doğru eğilir. İnsanlar Başkan'ın sesinin de değiştiğini fark ederler. O tiz, biraz histerik bir şekilde emir veren tondan eser yok. Sözcükler birbirinin ardından yavaş yavaş geliyor, boğuk, boşluktan gelen bir metal çınlaması gibi, sanki her bir kelimeyi söylemek ayrı bir işkence:

"Getto korkunç bir darbe aldı. Sahip olduğumuz en değerli şeyleri vermemizi istiyorlar: çocuklarımızı ve yaşlılarımızı. Hiçbir zaman kendi çocuklarıma sahip olma şansım olmadı ama hayatımın en güzel yıllarını çocuklar arasında geçirdim. İşte bu yüzden kurbanı sunağa götürmek zorunda kalanın ben olacağımı asla düşünemezdim. Ama hayatımın sonbaharında ellerimi uzatıp yalvarmak zorunda bırakılıyorum.

Kardeşlerim, onları bana verin. Çocuklarınızı bana verin!

[...]

Şüphelerim vardı. "Bir şey" olmasını bekliyordum ve onu önlemek için sürekli bir gözcü gibi tetikteydim. Ama engelleme şansım hiç olmadı, çünkü nasıl bir tehlikeyle karşılaşacağımızı bilmiyordum.

Hastaları hastanelerden götürmeleri benim için tam bir sürpriz oldu. Bana inanın. Kendi akrabalarım ve tanıdıklarım da hastanelerdeydi ve onlara yardım edemedim. Bunun burada ve bu şekilde biteceğini ve elde etmek için bu kadar çok çalıştığım huzura kavuşacağımızı düşündüm. Ama kader bizim için başka planları olduğunu gösterdi. Yahudilerin payına düşen işte bu, acı çektiğimiz zaman daha da çoğunu çekmeye zorlanıyoruz, özellikle de bunun gibi savaş zamanlarında.

Dün yirmi binden fazla insanı gettodan göndermem emredildi; yoksa bunu kendilerinin yapacağını söylediler. Bu nefret uyandıran görevi biz mi yapacaktık, yoksa onlara mı yaptırtacaktık? Aklımızdaki soru 'kaç kişi yok olacak?' değil, 'kaç kişiyi kurtarabiliriz?' olduğu için bizler –bizler dediklerim ben ve bana en yakın çalışma arkadaşlarım– ne kadar zor olursa olsun görevi kendimiz üstlenmeye karar verdik. En korkunç, en kanlı operasyonu ben yapmalıyım. Vücudu kurtarmak için kolları kesmeliyim. Çocukları almalıyım. Eğer almazsam belki başkaları da gitmek zorunda kalacak.

Sizi teselli edecek hiçbir sözüm yok bugün. Sizi sakinleştirmeye de gelmedim. Elinizdeki en değerli şeyi sizden alacak bir hırsızım bugün. Yetkilileri bu karardan vazgeçirmek için gücüm dâhilinde olan her şeyi yaptım. Başarılı olamayınca kararı hafifletmeye çalıştım. En azından bir yaş aralığını – dokuz ve on yaş arasındaki çocukları– kurtarmaya çalıştım.

Ama isteklerinin peşini bırakmadılar. Tek bir şey elde edebildim. On yaşın üstündeki çocuklar kurtuldular. Belki bu, çektiğiniz büyük acınız için en azından bir teselli olur size.

Gettoda birçok tüberküloz hastası var, onların günleri, en iyi ihtimalle haftaları sayılı. Bilmiyorum –belki kötü ve acımasız bir düşünce bu, belki de değil– ama yine de söylemekten geri kalamayacağım. Bana bu hastaları verin, ben de böylece onların yerine sağlıklı olanları kurtarabileyim. Hastalarınıza evde bakmanın sizin için ne kadar önemli olduğunu biliyorum. Ama insan kimin kurtarılabileceğini ve kimin kurtarılamayacağını seçmek gibi zorlu bir kararın eşiğindeyse, sağduyusunu kullanmalı ve hayatta kalma şansı en yüksek olanları kurtarmalıdır, ne olursa olsun hayatta kalamayacakları değil.

Bir gettoda yaşıyoruz. Öyle bir sefalet içinde yaşıyoruz ki, elimizdekiler değil hastalara, sağlıklı olanlara bile yetmiyor. Her birimiz kendi sağlığı pahasına hastalarına bakıyor. Ayırabildiğiniz azıcık ekmeği ya da şekeri onlara veriyorsunuz ama bunu yaptığınız zaman kendiniz hastalanıyorsunuz. Eğer hastaları, hiç iyileşemeyecekleri, feda etmek ile sağlıklı olanları kurtarmak arasında bir seçim yapmam gerekseydi, hiç düşünmeden sağlıklı olanları kurtarmayı seçerdim. Bu yüzden doktorlarıma tedavisi imkânsız olan hastaları verip, hâlâ yaşamaya gücü yetenleri kurtarmaları emrini verdim.

Anneler, sizi çok iyi anlıyorum. Gözyaşlarınızı görüyorum. Babalar, bir gün öncesinde birlikte oyunlar oynadığınız çocuklarınızı sizden aldığım günün ertesinde işe gitmek zorunda olan sizler, çarpan kalplerinizi duyuyorum. Tüm bunları anlıyorum ve hissediyorum. Dün öğleden sonra saat dörtte bana bu emir verildiğinden beri yıkılmış, acılar içinde

kıvranan bir adamım. Sizinle aynı çaresizliği yaşıyorum ve acınızı anlıyorum, tüm olanlardan sonra yaşamaya nasıl devam edebileceğimi bilmiyorum. Size bir sır vermek istiyorum. İlk başta benden yirmi dört bin kişiyi feda etmemi istediler, sekiz gün boyunca günde üç bin kişi, ama ben pazarlık yaparak ve on yaşına kadar olan çocuklar olmak kaydıyla, bu sayıyı yirmi bine indirdim. On yaş üstündeki çocuklar tehlikede değiller. Yaşlıların ve çocukların toplam sayısı on üç bin olduğu için, kotanın geri kalanı hastalarla doldurulmak zorunda.

Konuşmakta zorlanıyorum. Yeterince gücüm yok. Ama sizden son bir şey istemeliyim. Bunu yapmam için bana yardım edin. Tanrı korusun, diğerlerinin bunu tek başlarına yapacaklarını düşünmek beni korkuyla titretiyor.

Yıkılmış bir adam var karşınızda. Sakın bana imrenmeyin. Şimdiye kadar yerine getirmek zorunda kaldığım en zor görev bu. Titreyen ellerimi size uzatıyorum ve yalvarıyorum; kurbanları bana verin ki, başkalarının kurban edilmesini engelleyebileyim, verin ki yüzbinlerce Yahudiyi kurtarabileyim.

Bana verdikleri teminat buydu; eğer bu kurbanları bize kendi ellerinizle verirseniz huzur içinde yaşayabileceksiniz."

(Kalabalığın içinden yükselen bir ses: "Hepimiz gidebiliriz," ve: "Sayın Başkan, bütün çocukları almayın, çok çocuğu olan ailelerden bir tane alın!")

"Ama bakın, tüm bunlar boş sözler. Sizinle tartışmaya gücüm yok. Yetkililer geldiğinde hiçbiriniz bir kelime bile edemeyeceksiniz.

Vücuttan et koparmanın ne demek olduğunu anlıyorum. Onlara diz çöküp yalvardım ama hiçbir işe yaramadı. İçinde yedi, sekiz bin Yahudinin yaşadığı şehirlerden en fazla bin Yahudi canlı olarak bizim gettomuza vardı. Öyleyse, en iyisi nedir?

Ne istiyorsunuz? Seksen, doksan bin kişi mi kurtulsun yoksa tüm halk mı yok edilsin? Kararı siz verin. Benim sorumluluğum mümkün olabilecek en çok sayıda kişiyi hayatta tutmak. Aranızdaki sinirli tiplere hitap etmiyorum. Sizin sağduyunuza sesleniyorum. Silahları getto sokaklarından uzak tutup kan dökülmesini engellemek için şimdiye kadar gücüm dahilinde her şeyi yaptım ve yapmaya devam edeceğim. Verilen karar değiştirilemez, ancak yumuşatılabilir.

Sizden şu anda istediğim şeyi isteyebilmek için bir eşkıyanın kalbine sahip olmak gerekir. Ama kendinizi benim yerime koyun. Mantıklı düşünün ve sonuçlarına kendiniz karar verin. Şu anda daha farklı bir şey yapamam, çünkü bu şekilde göndermek zorunda olduklarımdan daha fazla sayıda insanı kurtarma şansım var."

Bekanntmachung Nr 391.

Betr.:

Allgemeine Gehsperre im Getto.

Ab Sonnabend,
den 5. September 1942 um 17 Uhr,
ist im Getto bis auf Widerruf eine

ALLGEMEINE GEHSPERRE.

Ausgenommen hiervon sind:

Feuerwehrleute, die Transportabteilung, Fäkalien- und Müllarbeiter, Warenannahme am Baluter Ring und Radegast, Aerzte und Apothekerpersonal.

Die Passierscheine müssen beim Ordnungsdienstvorstand – Hamburgerstrasse 1 – beantragt werden.

Alle Hauswächter
sind verpflichtet darauf zu achten, dass keine fremden Personen in die für sie zuständigen Häuser gelangen, sondern sich nur die Einwohner des Hauses dortselbst aufhalten.

Diejenigen, die ohne Passierscheine auf der Strasse angetroffen werden, werden evakuiert.

Die Hausverwalter
müssen in ihrem Häuserblock mit den Hausbüchern zur Verfügung stehen.

Jeder Hauseinwohner hat seine Arbeitskarte bei sich zu halten.

CH. RUMKOWSKI
Der Aelteste der Juden in Litzmannstadt

Litzmannstadt-Getto, 5. September 1942

Gnieźnieńska Caddesi 22 numaralı ev ile 24 numaralı ev arasında bir aralık ya da bir-iki metrelik bir boşluk vardı. Sanki bu yan yana duran iki bina seneler boyunca birbirlerine doğru eğilmişler ama yetişmeye güçleri yetmemiş gibiydi. Bu, gittikçe küçülen boşluğun ortasında, yarısı yıkılmış tuğladan bir duvar duruyor ve Adam Rzepin bu duvarın üstüne çıkmış nöbet tutuyor.

Şabat Günü. Dinlenme günü. Fabrikaların kapıları kapalı.

Gettonun birbirinden ayrılmış bölgelerini birleştiren, üzerleri karşıya geçmek için tıkış tıkış ilerleyen inananlar yüzünden genelde simsiyah görünen tahta köprüler darağaçları gibi bomboş duruyor. Hiç araba yok. Adam'ın tek duyduğu arkadaki çöplükte uçuşan sineklerin metalik vızıltısı. Önce havalanıp sonra sakinleşen sinek öbeğinin sesi; onun dışında bir de kalp atışları, o kadar.

Duvarın üzerinden gettonun güneybatı bölümünü uçsuz bucaksız seyredebiliyor. Lutomierska Caddesi'nde ve Września Caddesi'ndeki yaşlıların kaldığı evin yanındaki tahta çitleri, tel örgüleri ve Yargıç Jakobson'un mahkeme binasını görebiliyor.

Gettonun her önemli noktasında Adam gibi gözcüler duruyor ve birbirlerine "ulaklar" yollayıp gördüklerini haber veriyorlar.

Adam harekâtın başladığını bunlardan öğreniyor.

*

Daha en başından üstesinden gelemeyeceklerini anladıkları halde Yahudi kolluk gücü harekâtın türünü kendisi yürütmeye çalıştı.

Gün doğumuyla beraber, güneş gettonun yıpranmış Arnavut kaldırımı caddelerinin üzerinde hâlâ alçak ve iri bir şekilde sallanırken, Gertler'in Sonderabteilung askerleri Rybna Caddesi'ndeki birkaç mahalleyi kuşattı. Ardından kapı nöbetçilerine binalara önden gidip ana anahtarlarla bütün çatı katlarının, kömürlüklerin ve kendiliğinden açılmayan evlerin kapılarını açmaları emredildi.

İnsanların çoğunun evlerinde saklanmaya çalıştıkları söyleniyordu.

Yahudi polisi çığlıklar atan, kollarıyla karşı koymaya çalışan kadın ve çocukları evlerden dışarı sürüklerken yaşlılar katı ama yalvaran bir kararlılıkla kapı kenarlarına tutunuyorlar, sanki duvarlara yapışmayı umut ediyorlardı. Yaşlı adamlar yatakların altına saklanmaya çalışırken bir deri bir kemik bacaklarını bir örümcek gibi içeri çekiyor ya da üstlerine örttükleri örtünün ya da dua şalının altında bir ileri bir geri sallanıyorlardı.

Rybna Caddesi'ndeki avluya bakan evlerde yaşayan on kadar kadın kollarında çocuklarıyla pencerelerden kaçmaya çalıştılar. Çılgınlar gibi, kendinden geçmişçesine bağıran kadınlar içeride bekleyen polisleri onlara doğru bir adım daha atarlarsa kendilerini aşağı atmakla tehdit ediyorlardı. Biri en üstte, dördüncü katta ve diğeri avludaki tuvaletin üstüne çıkmış iki adam çarşaf ve battaniyeleri birbirine bağlamış kaçmaya çalışan kadınları bu bezden ipe tutunmaya cesaretlendiriyorlardı. Kadınlar önce çocuklarını bıraktılar. Birkaçı hantal adımlarla koşarak tuvaletin çatısından aşağı indi ve güvenli bir yere oturabildi. Ama sadece birkaç dakika sonra Gertler'in adamları avluya fırladılar ve yukarıdaki pencerelerden çaresizce sarkan, acınacak haldeki annelerinin gözleri önünde tuvaletin çatısındaki çocukları çekip aşağı aldılar.

O gün sadece polisler değil, Kaufmann'ın itfaiye erleri ve *Beyaz Muhafızlar* dedikleri gettonun malzeme depolarından fırınlara un çuvallarını taşıyan adamlar da görevlendirilmişti.

Duvarın üzerinde nöbet tutarken kulağına kadar gelen bir söylentiye göre yetkililerin bu kana bulanmış işinde polise yardım eden bütün itfaiyeciler, nakliye ve yükleme işçileri kendi çocuklarının güvende olacağı garantisini almışlardı. Bazen kurban ve infazcı birbirini tanıyabiliyordu.

Çocuğu henüz üniformalı yabancı bir adam tarafından tuvalet çatısından aşağı indirilmiş bir adamın, "Kendi çocuğuna ne yaptın, Schlomo?" diye sorduğu duyuldu. "Ne kadar kanlı para aldın, seni hain?" Buna benzer atışmalardan sonra genellikle kavgalar çıkıyordu. Rybna Caddesi'nin birkaç mahalle aşağısında bir grup adam barikat kurmaya başlamıştı. Yahudi polisleri ve itfaiyeciler kendilerini gösterir göstermez taş yağmuruna tutuldular.

Gajt avek ajere nachesn, mir veln undzere kinder nisht opgebn[32].

Bu aşamada Alman yetkililer duruma el koymaya karar verdiler.

Güvenlik polisi, gettonun hastanelerini boşaltırken kullandığı komando birliklerinin aynısını kullandı. Askerler yan yana koşar adım caddelere girdiler. Sanki sadece varlıklarıyla korku salmak istiyorlardı. Gıcırdayan vitesleri ve keskin motor sesleriyle kamyon ve traktörler askerleri takip ettiler. Kısa zaman içinde barikat altüst edilmiş, çift kapılar kırılmış ya da havaya uçurulmuştu ve makineli tüfeklerini havaya kaldırmış askerler avludan içeri hızla girmişlerdi bile.

Korku içindeki kapı nöbetçisi en azından evde yaşayan aileleri dairelerinden dışarı çıkıp avluya inmeye ikna edebilmişti.

---

32 Siz kendi çocuklarınızı verin, biz bizimkileri vermeyi düşünmüyoruz. (yay. n.)

Askerler etrafta dolaşıp emirler yağdırırken insanlar bir yandan çocuklarına ve akrabalarına hâkim olmaya çalışıyorlar, bir yandan da Alman polisine kontrol etmesi için sağlık karnelerini ve çalışma defterlerini uzatıyorlardı. Bazı durumlarda Yahudi polisleri de bir çeşit sessiz eşlikçi gibi Almanların yanında geliyordu. Dawid Gertler'in şahsen bazı seçkin kişilerin oturduğu evlere girip çıkarken görüldüğü söylentisi dolaşıyordu.

Emir altındaki SS askerleri ne çalışma defterlerine bakmakla, ne de kendilerine verilen isim listeleriyle ilgileniyordu. Karşılarında duran Yahudilerin ne kadar genç, ne kadar yaşlı olduklarına ya da ne kadar besili, ne kadar zayıf göründüklerine bakıyorlardı. Çocuklar ve bir deri bir kemik kalmış güçsüz yaşlılar bekleyen arabalara yüklenmek üzere acımasızca yana ayrılıyordu. Bu sırada Gertler'in polisleri perişan haldeki anne ve babaların kendilerini o uzun traktör römorklarının üzerine atıp ellerinden alınan çocuklarını kurtarmaya çalışmalarını önlemek için var güçleriyle uğraşıyorlardı. Her aracın başında en az iki SS subayı duruyordu ve yaklaşan biri olduğunda acımasızca ateş ediyorlardı.

*

Öğleden sonra beş sıralarında Alman komandoları kamyon ve traktör römorklarıyla Gnieźnieńska Caddesi'ne varırlar. Tam da Adam'ın daha önceden sezdiği gibi ilk olarak yaşlı bakım evinin önünde dururlar. Adam, gözetleme yerinden Beyaz Muhafızların yaşlı adam ve kadınlara kamyonun kasasına çıkmak için yardım edişlerini seyreder. Çoğunluğu tek başlarına yürüyemez durumda, kollarını yalvarırcasına uzatıp cellatlarından yardım istiyor, cellatları da ya onları omuzlarında taşıyor ya da bir un çuvalı gibi birbirlerine atıyorlar.

Adam, Lida'yı saklamaya çoktan karar vermişti zaten.

Avluda iki tane kömürlük vardı. Kömürlüklerden birinde, kömürün içeriye atılması için yer hizasında demir bir kapak vardı. Adam, Almanların kaçakları aramak için bakacağı bir yer varsa onun da burası olduğunu düşündü. Diğer kömürlük eskiden alet deposu olarak kullanılıyordu. Kömür kürekleri, süpürgeler, kar kürekleri ve Adam'ın Lida'yı birçok kez içine koyup dolaştırdığı eski el arabası vardı burada.

Adam şimdi boş olan deponun en arkasında yere bir çukur kazmıştı. Çukur açık kapıdan içeri giren güneş ışığında içinde yatan kişinin görünemeyeceği kadar derindi.

Lida'yı bu çukura yerleştirdi.

Lida ilk başta karşı koydu. Örümceklerin ve pis kömür tozunun içinde, buz gibi soğuk toprağın üstünde neden hiç hareket etmeden yatması gerektiğini önce anlamadı. Ama Adam bir süre onunla birlikte çukurun içinde kaldı. Ona şarkı söyledi ve o zaman Lida ikna oldu.

Adam'ın hesapladığından daha erken geldiler.

Kapı nöbetçisinin, Bayan Herszkowicz'in avlu boyunca heyecan içinde bağıran sesini duydu:

"Alınanlar geliyor, Alınanlar geliyor!

Herkes avluda toplansın, herkes avluya..."

Bugün Bayan Herszkowicz'in büyük günü. Cömert dekoltesinin etrafında krem rengi volanları olan koyu kahverengi kadife bir elbise giymiş. Kıyafetine eşlik etsin diye tepesinde kuş tüylerinden yapılmış karmaşık bir süsleme olan araba tekerleği kadar büyük bir de şapka takmış. Avluda bir o yana bir bu yana koşuştururken Adam'a cırtlak renklerle boyanmış bir sülünü hatırlatıyor.

Adam, Lida'nın yüzünü iki avcunun arasında tutuyor. Sessiz kalması için şarkıyı kızın kafasına sokması lazım. Bir süre sonra çukurun içinde hep durdukları gibi duruyorlar; Adam'ın kolları Lida'ya sarılmış, Lida'nın başı Adam'ın omzunda. İki kardeş. Boyu daha uzun olduğu için Lida, Adam'a yetişmek için dizlerini bükmek zorunda. İşte tam bunu yaptığı anda, Adam'ın omzuyla göğsü arasına kafasını yerleştirmek için boynunu uzattığında, Adam kız kardeşini dünya üzerindeki hiçbir insanın anlayamayacağı bir sevgiyle sevdiğini ve hep seveceğini anlar.

Almanların başında Wesoła Caddesi'ndeki hastanenin boşaltılmasını yöneten kısa boylu Mühlhaus var. Sıcak yüzünden, miğfer ve eldivenlerini çıkartmış ve bir elinde tutarken Bayan Herszkowicz'in sıraya soktuğu insanların önünde hızlı adımlarla yürüyor. Adam avluya çıktığında SS-Gruppenführer Mühlhaus çoktan kolluk gücünden iki adamını henüz sıraya geçmemiş olanları bulup getirmeleri için görevlendirmiş bile. Bayan Herszkowicz de onları takip etmiş, binada yaşayan herkes hakkında rapor vermeyi kendine görev edinmiş ne de olsa.

Adam'ın babası, Szaja Rzepin sıradakilere en son katılanlardan.

Onun yanında Moshe ve Rosa Pinczewski ve kızları Maria duruyor.

Maria Pinczewski korkudan mahvolmuş görünüyor. Kâğıt üzerinde korkmasını gerektiren hiçbir şey yok. Üç aydan beri Alman Ordusu'na *Wehrmacht* arma ve üniforma süsleri diken bir terzihanede çalışıyor. Bayan Herszkowicz'in Alman askerlerini binanın çevresinde dolaştırırken yaptığı yağcılığın bir kısmını yapsa belki ne kadar işe yarar olduğunu gösterebilir ve kendini kurtarabilir. Küçük Bayan Pinczewska ayrıca hâlâ genç ve güzel, neredeyse gerçek bir Ari gibi sarı saçlı ve mavi gözlü.

Hem Samuel Wajsberg için, hem de avlunun diğer tarafındaki binada yaşayan Bay ve Bayan Frydman için durum daha kötü. Bayan Frydman kızının başına bir eşarp bağlamış. Başındaki eşarp kızı olduğundan çok daha yaşlı gösteriyor. Onların yanında Bay ve Bayan Mendel ile kızları duruyor. Aslında çok titiz olan Mühlhaus bile Mendel'in çalışma defterine bakmaya zahmet etmez ve Fabian Zajtman'ın kestane ağacından geri kalan kütüğün sağ tarafında bir yere doğru sabırsızca eliyle işaret eder. İşaret ettiği yer gönderileceklerin gidip toplanacağı yerdir. Frydman ailesinin çocuğu da oraya yollanır. O anda Bayan Frydman kocasının kollarında çöküverir.

Samuel Wajsberg henüz dışarı çıkmamış karısı Hala'ya seslenir.

Sanki yardım isteyen bir bağırış.

"Hala!" diye bağırır.

Ses avlunun yıkık dökük yüksek duvarlarında uzun dalgalar oluşturarak yankılanır.

Adam gelir ve babasının yanında durur.

Szaja Rzepin dosdoğru karşıya bakmaya devam eder.

Gözlerini yerden kaldırmadan, "Lida nerede?" diye sorar en sonunda.

Adam cevap vermez. Szaja soruyu tekrarlamaz.

"HA-A-A-LAAA!" diye bağırır Samuel yeniden.

Yanıt yok, sadece yankı.

Bayan Herszkowicz oldukça gergin bir şekilde gülümser ve göğsünün üzerindeki volanları sinirli sinirli düzeltir.

Tam da o anda, Hala Wajsberg en küçük oğlu Chaim'i de önüne katmış avluya gelir. Onların bir adım gerisinden Jakub takip eder. İki oğluna da yeni ütülenmiş beyaz gömlekler, koyu renk paçaları kıvrılmış pantolonlar ve iyice cilalanmış siyah ayakkabılar giydirmiş. Hala'nın da üzerinde düz uzun kollu ciddi bir elbise var. Saçını en-

sesinde sıkıca topuz yapmış. Yüksek topuz Hala'nın güçlü boynunu garip bir şekilde narin göstermiş. Elmacık kemikleri belirgin ve parlak, sanki yüzünü parlatıcı kremle cilalamış gibi.

Adam'ın gelip babasının yanında durmasının üzerinden iki dakika geçmeden Bayan Herszkowicz de geri döndü. Yüksek siyah çizme giymiş ve parıldayan üniforma süsleri takmış yakışıklı SS subayına gururla haber verdi. "Görev tamamlandı."

Mühlhaus uzun boyuyla neredeyse subayın tepesinden bakan Samuel Wajsberg'in önünde duruyordu şimdi. Mühlhaus Wajsberg'in suratına bakmaya yeltenmez bile, sadece elini uzattı ve Samuel'in ailenin çalışma defterlerini vermesini bekledi.

Ama Mühlhaus için bu kadar zorluklara katlanmasına rağmen adamın onunla ilgilenmemesi bir anda Bayan Herszkowicz'e fazla geldi. Binada yaşayanların çoğundan farklı olarak iyi bir aileden gelmekteydi, Yahudi soyundan olmasına rağmen iyi bir eğitim almıştı. Dahası kendisinden istenen görevi de tam olarak yerine getirdi. Bütün bina sakinlerinin zamanında binayı boşaltmasını mükemmel bir şekilde sağladı. Hepsi ellerinde çalışma defterleriyle sıraya girmiş duruyorlardı işte. Ve yine de şu Alman subayı onun yüzüne bile bakmıyordu.

İşte bu yüzden yüksek sesle ve anlaşılır bir Almancayla "Burada olmayan bir aile ferdi var," dedi ve Szaja ile Adam Rzepin'i gösterdi.

SS-Gruppenführer Mühlhaus başını elindeki belgelerden kaldırdı. Bu hortlak gibi ortalarda dolanan kadının ne söylediğini ilk defa tam olarak anlamıştır, bu da Bayan Herszkowicz'i daha da gerginleştirir. "Fräulein Rzepin hat sich vielleicht versteckt,"[33] diye açıklama yaptı ve eğer elbisesi araya girmese öne doğru saygıyla çömelmiş gibi görünecek bir hareket yaptı.

33 (Alm.) Belki de Bayan Rzepin saklanmıştır. (ç. n.)

Mühlhaus kafasını salladı. Eldivenlerini tuttuğu eliyle, beraberlerinde gelen iki Yahudi polisine kayıp kişiyi iyice aramalarını belirten dalgın bir hareket yapar ve ardından Wajsberg'in kâğıtlarını incelemeye devam eder. Birkaç dakika sonra Lida Rzepin de dışarı çıkar. Boyu onu taşıyan polislerin iki katı uzunlukta, bacakları gövdesinin aşağısında sallanıyor ve yüzü çamur ve isten simsiyahtı.

"Guten Tag, meine Herren," der özensizce ve kollarını öne arkaya salladı.

Mühlhaus kıza baktı.

"Wo hattest du dich versteckt?" diye aniden öfkesini kusarcasına kükredi.

Lida kollarını öne arkaya sallamaya devam eder. Sanki oradan havalanmaya hazırlanıyor gibiydi.

Mühlhaus kıza yaklaştı. Hızlı bir hareketle kızı saçından tutar, başını kendisininkine iyice yaklaştırdı ve kızın darmadağınık olmuş yüzüne doğru haykırdı:

WO HATTEST DU DICH VERSTECKT![34]

Ama Lida gülmeye ve kollarını bir o yana, bir bu yana sallamaya devam etti.

Mühlhaus kızın saçlarını bırakmadan boş eliyle beceriksizce görev tabancasını kılıfından çıkardı. Ardından yüzünde sonsuz bir tiksinti ifadesiyle kızın kafasına iki kurşun sıktı.

Geriye doğru hızla bir adım attı.

Ve Lida yere düştü. Bu onun son kriziydi.

---

34 (Alm.) Nerede saklandın? (ç. n.)

Kafasının arkasından kanı ve beyni yoğun bir et suyu gibi dışarı aktı.

Ateş edildikten sonra herkes paniğe kapıldı. Kadınlar deli gibi bağırmaya başladı, erkekler de onları sakinleştirmeye çalıştı. Birbirinden dikkatlice ayrılmış gruplar –römorklara götürülmek üzere ayrılmış olanlar ve diğerleri– bir araya gelmeye çalışınca iki Yahudi askeri kendiliğinden araya girdi ve ayrı durmalarını sağlamak için beceriksizce insanları itip kakmaya başladı.

Mühlhaus, birdenbire artık hiçbir şeye sabrı kalmamış gibi geriye doğru iki adım atar, kana bulanmış sağ eliyle yan tarafa ayrılmak üzere olan bir avuç insanı işaret etti. Eliyle yaşlı Bayan Krumholz'u gösterdi ve kısa süreli bir gülümsemeden sonra sarışın, mavi gözlü Maria Pinczewska'yı seçer.

Kızın ardından da Chaim Wajsberg'i seçti.

Her şey şansa bakıyordu. Bayan Herszkowicz'in ona verdiği listelere bakmamıştı bile.

Gertler'in iki polisi Chaim Wajsberg'i yakaladı ve aynı diğerlerini de ayırmış oldukları gibi yan tarafa götürdüler. Hala çoktan oğlunun peşinden koşmaktaydı; ama Samuel kadının önüne geçer. Kimsenin o mahvolmuş ciğerlerinden çıkabileceğini ummayacağı kadar güçlü bir çığlıkla karısının üzerine atıldı ve sırtüstü yere düşürdü.

Geride kalan sadece Jakub Wajsberg'di. Şaşkınlık içinde babasının her yerini kaplamak istercesine annesinin vücudunun üstüne kapanmasını seyretti. Birkaç metre ötede Adam yere oturmuş kız kardeşinin kanayan kafasını dizlerinde sallamaktaydı.

Yeşil Ev'deki son gün Rosa Smoleńska her zamanki gibi Chaja Meyer'in mutfaktaki büyük yıkanma teknesine boşaltması için su taşımak üzere saat dörtte kalktı ve Józef Feldman her zamanki gibi kömür kazanını doldurmak ve fırınları yakmak için bisikletiyle geldi. Her zamanki gibi; bütün bunları çocuklar için yaptılar, bu son günün tıpkı diğer günler olduğu gibi başlaması için. Güneş daha ufuk çizgisini geçmemişti ama gökyüzü şimdiden parlak ve masmaviydi; bu eylül gününün de sıcak ve güneşli olacağını haber veren birkaç kırlangıç havada dönmeye başlamıştı bile.

Önceki akşam Müdür Rubin ve çocuk doktoru Zysman herkesi evin *świetlica*sında toplamıştı. Rubin yetkililerin artık gettoda kalınmayacağına karar verdiğini, bazı çocukların evlerine geri döneceğini, diğerlerinin ise getto dışındaki "normal" çocuk bakımevlerine alınacağını söyledi. Başka yere gönderileceklerin bunun için üzülmemesini de ekledi. Duvarların dışında da bir dünya vardı ve o dünya daha büyüktü, herhangi bir gettodan tarif edilemeyecek kadar büyüktü.

Rubin yeniden gülmüştü. Yeşil Ev'de daha önce hiç o akşamki kadar çok kahkaha duyulmamıştı. Ama çocuklar gülüşlerinin ardında ciddi ve sessizdiler. Sonra Nataniel kimin onları gettodan dışarı çıkaracağını sordu. Ve gettodan nasıl gideceklerdi; trenle mi yoksa tramvayla mı (bütün çocuklar sene başından beri tahliye edilecekleri Radogoszcz'a getiren tramvayları görmüştü)? Bunun üzerine müdürün gülüşü daha da genişledi ve cevabı yarın öğreneceklerini söyledi. Şimdi sadece gidip çantalarını toplamaları gerekiyordu. Yanlarına

sadece yolda ihtiyaçları olabilecek şeyleri alabileceklerdi ve en güzel kıyafetlerini giymeye de dikkat etmeliydiler. Bir de Alman askerleri onlara yolu gösterirken reverans yapmayı unutmamalıydılar.

Dworska Caddesi'ndeki idari ofiste çalışan Bayan Goldberg'e çocukları belirtilen toplama kampına getirme görevi verilmişti. Bayan Goldberg'in dudakları kıpkırmızı boyanmıştı ve içindeyken ancak kısacık adımlar atabildiği dar kesimli bir elbise giymişti. Bakışlarının bir şeye takılmasından korkuyormuş gibi daima karşıya doğru bakıyordu ve gergin bir şekilde dudaklarının kenarından konuşuyordu.

Bayan Goldberg ve onlara eşlik edecek iki nöbetçi subay dışarıda beklerken Rosa Smoleńska Yeşil Ev'in koridorlarında ellerini çırparak dolaştı ve çocuklar aynı Başkan ziyarete geldiğinde yaptıkları gibi sıraya geçtiler; en önde en küçükler, daha büyükler arkada merdiven düzeninde duruyordu. Söylendiği üzere saat tam yediyi gösterdiğinde çocuklar ve bakıcılar uygun adım yürüyerek büyük arazideki toplama kampına gittiler. Rosa en küçüklerin; Liba, Sofie, Dawid ve ikizler de Abram ve Leon'un ellerinden tutarak önden yürüdü. Chaja Meyer ve Malwina Kempel daha büyüklerle arkadan takip etti.

Marysin'deki diğer yetimhanelerden gelmiş çocuklar çamurlu yokuşun üzerinde seyrek bir şekilde dağılmışlar ve diğerleri de yolda geliyorlar. Çamurlu gevşek toprağın üzerindeki derin tekerlek izlerinden kamyonların ne tarafa gittiği anlaşılabiliyor. Geri geri park ettikleri römorklar çocukların ve yanlarındaki büyüklerin toplandığı yere doğru sanki bir dantel şekli oluşturmuş. On metre kadar ileriye iki yönetim arabası park etmiş, bir tanesinin yan tarafında **GETTOVERWALTUNG** yazıyor. Rosa bunlardan birinden Hans Biebow'un yürüyerek geldiğini görür. Üzerindeki bol binici pantolonu ve omzunda asılı tüfeğiyle avdan geliyormuş gibi görünüyor Biebow.

Bir şeye sinirlenmiş gibi görünüyor. Sürekli arkasına dönüp bağırıp çağırıyor. Çok fazla çocuk aynı anda geliyor, her şey çok hızlı oluyor.

Orada öylece, kaskları ve parlak çizmeleri içinde sersem sersem duran birkaç Yahudi polisi birdenbire harekete geçer ve sürekli çoğalan topluluğu geriye itmeye, sıkıştırmaya başlar.

Çocukların sayılması gerekiyor.

Ve herkes yeniden sıraya girmek zorunda. Her bir yetimhane ayrı ayrı. Toplamda altı grup.

Ama çocuklar endişelenmeye başlıyor. Birçoğu daha önce buna benzer şekilde sıraya sokulmuşlar. Birbirlerinin bacaklarının arasına sıkışıp saklanmaya çalışıyorlar; birçoğu kaçmaya çalışır ama Yahudi polisleri onları anında yakalar, hatta polislerden bazıları çocukları yakalamak için yerlerinden sıçramayı bile göze alır. Eskimiş, gri, yün hırkalı bir kız birden hıçkırıklarla ağlamaya başlar. Rosa endişeyle kendi grubuna bir göz atar. Staszek çok korkmuş gözüküyor. O sırada Biebow yanında ayaklarına kadar uzanmış siyah paltolar içinde iki SS subayıyla yaklaşır.

İçlerinden birisi, Himmler'inki gibi yuvarlak tel çerçeveli gözlükleri olan bir adam, elinde bir tomar kâğıt tutuyor. Sıraya girmiş çocukların arkasından, yeniden sayım yapılacağını söyleyen öfkeli Almanca emirler duyuluyor.

Güneş en tepede şimdi, insanın ensesi güneşten ve terden yanıyor.

Rosa'nın önünde dar etekliği içinde Wołkówna Sekreterliği'nden gelen Bayan Goldberg duruyor ve arkalardaki birini sıraya sokmaya çalışıyor. Biebow ve adamları daha da yaklaşıyorlar.

Kısa pantolonlu ve bereli küçük bir oğlan çocuğu birdenbire dikenli çimlerde koşmaya başlıyor. Rosa'nın durduğu yerden çocuğun hangi yöne doğru koşacağını nasıl planladığı belli. Büyük arazinin

diğer tarafında, Bracka Caddesi boyunca, bahçe kulübelerinin üzerindeki oluklu saçlar günışığının oluşturduğu pusun içinde göz alıcı bir şekilde parıldıyorlar. Oraya bir varabilse.

Rosa'nın yanındaki bir asker kızgın bir şekilde haykırır. Asker makineli tüfeğini eline alıp havaya kaldırdığında, Rosa kayışından çıkan sesleri duyar. Çocuğun omuzlarında zıplayıp sallanan sırt çantasını görür, alt tarafta bacakları davul sopaları gibi hareket etmekte. Bir saniye sonra kuru bir silah sesi duyulur. Ama ateş eden makineli tüfekli asker değil. Rosa askerin ani kararsızlığında yerinden oynayan tüfeğinin görüş alanının üzerinden Biebow'un da elindeki silahı havaya kaldırmış olduğunu görür; Biebow'un silahından bir kurşun daha ve çocuk çok uzaklarda uzun çimlerin içine düşer ve gözden kaybolur.

Bir anda etraf koşturan, birbirini iten çocuklardan bir denize dönüşür. Bir eliyle Staszek'i sıkıca tutar, diğeriyle de çığlıklar içindeki Sofia'yı. Yere düşüp ezilmek korkusuyla arkasını dönmeye cesaret edemez. Karmaşanın içindeki herkes gibi omuzları ve boynu gerilmiş halde dümdüz ileriye doğru devam eder. Elini tuttuğu çocuklar dışında sadece Liba ve Nataniel'i görür. İkizleri hiçbir yerde göremez. Sonra birden görür onları. Yahudi kollukları önce Abram'ı ardından da Leon'u üstü şimdiden tıkış tıkış olmuş bir kamyon kasasına koyuyor. Çocukların yüzleri ağlamaktan şişmiş. En azından yakınlarında olduğunu göstermek için bir elini havaya kaldırmayı başarıyor. O anda sırtına sert bir darbe alıyor. Askerlerden biri silahının kabzasıyla vahşice öne doğru itip parlak miğferinin altından bağırıyor, *"Vorwärts, vorwärts, nicht stehenbleiben,"*[35] ve ne olduğunu anlayamadan iki asker kadını tutup kamyonlardan birinin kasasına koyuyor. Kamyon hareket ettiği zaman aniden öne doğru, çocuk ve sert sırt çantalarından oluşan bir yığının üzerine düşüyor.

35 (Alm.) İleri, ileri, durmak yok! (ç. n.)

Otuz yıl çocuk bakıcısı olarak çalıştığı sürece böyle bir durumda nasıl davranılması gerektiğini hiç öğrenmemiş. Şu anda olanlar için hiçbir söz, hiçbir talimat yok. İnsanlarla dolu olduğunu hatırladığı sokaklar aşılmadık bir biçimde boş. Konvoy aralarda bazı Alman nöbet noktalarının yanından geçiyor; Alman jandarmaları nöbet kulübelerinin yanında hareketsiz duruyor ya da demir sürgülü giriş çıkış kapılarının önünde sigara içen gruplar halinde dikiliyorlar.

Kamyonun kasası bir kere daha sallanır ve kamyon durur. Kasanın kapaklarını açarlar ve kasanın kenarından bağırarak aşağıya inmelerini söyleyen askerlerin yüzleri görünür. Taşlık alanın diğer tarafında, öteki kamyonların durduğu yerde Drewnowska Caddesi'ndeki hastanenin girişindeki taş merdivenler gözükür.

Hastane tam getto sınırındadır ama bir zamanlar tel örgünün olduğu yerde şimdi sadece bir nöbetçi kulübesi var. Görünen o ki bütün engeller kaldırılmış ve Alman ordusunun araçları daha önce geçilemeyen sınırdan serbestçe geçebiliyor. Hastane de artık bir hastane değil. Daha çok bir ambara ya da askeri bir tesise benziyor artık. Askerler hepsini yerleri kırık camlarla dolu bomboş bir merdiven boşluğuna tıkarlar, yukarı çıkan merdivenlerin üstünde eski püskü giysiler, yırtık çarşaf artıkları var. Koridorlar kapkara tüneller gibi gözüküyor buradan. Elektrik yok. Karanlıkta bir süre yalpalayarak yürüdükten sonra eskiden hasta salonu olması gereken büyük bir odaya sokulurlar. Ama odada hiç yatak kalmamış, günışığından geriye kalan yoğun ve koyu ışığın içinden geçtiği pencerenin altında pis bir döşeme var sadece.

Sorumluluğu altındaki çocukları toparlamak için elinden geleni yapıyor Rosa.

Staszek yanında, Liba ve ikizler de öyle. Koridora çıkar ve o karmaşada başka bir odaya girmiş olan Sofie ve Nataniel'e seslenir.

Çok geçmeden güneş pencereden kaybolur ve koridorları kaplayan karanlık şimdi duvarlarında seslerin yankılandığı odaları da kaplar. İçerisi soğur. En küçük çocukların dudakları susuzluktan gerilmiş ve beyazlamış. Ekmek ya da su getiren biri yok. Çantasındaki bir parça kuru ekmeği çıkarır ve herkese küçük bir parça düşecek şekilde böler. Sonra hiç konuşmadan her yeri saran alacakaranlığın içinde otururlar. Yeni gelen tıka basa dolu kamyonların sesi duyulur dışarıdan. Ses gürleyen bir duvara dönüşür önce, sonra yavaş yavaş azalır. Alınan askerleri boş koridorların bir ucundan diğerine korkunç emirlerini haykırırlar ve koridorlar sanki söylenenler müstehcenmişçesine seslerin üzerine kapanırlar. Rosa kendi ekosu içinde sürüklenen ayak seslerini duyar; gözden uzakta ama çok yakında olan o bağıran ve ağlayan çocukların sesi.

Ama burada sadece çocuklar yok, yetişkinler de var. Hemen pencerenin altında yattığı yerden Rumkowski'nin yakınlarından birini, kocaman beyaz sakalıyla Haham Fajner'i görür. Onun yanında bir başka Haham daha dua etmektedir, dua şalının saçaklarının altından bir kuş iskeleti gibi oyulmuş beyaz ve tüysüz yüzü görünür. Ve her yerde ağır vücutlarını odaya taşıyarak giren ve girdikleri yer sanki kutsal bir yermiş gibi hemen susan (ya da çocukları susturmaya çalışan) diğer yetişkinleri duyar.

Ve birden en son ışık da söner. Ve soğuk; çıplak taş döşemeden gelen soğuk, vücudu gergin bir tel gibi delip geçer.

Ama bütün gece ve sabahın ilk saatlerine kadar motorlarını hiç durdurmadan gelip giden kamyonların uğultusu duyulur ve kısa zaman içinde oda o kadar kalabalıklaşır ki, Rosa pencerenin altında bacaklarını altına alıp oturmak zorunda kalır. Yine de dizlerinde yatan Sofie ve kucağında Liba'yla beraber azıcık dinlenecek zaman bulabilir.

*

Dün traktör ve kamyonların kasalarındaki o gürültü ve karmaşanın içinde Bayan Goldberg sanki yer yarılmış da ortadan kaybolmuştu, ama bu sabah yeniden ortaya çıkmıştı. Aynı dünkü dar kıyafeti ve kıpkırmızı boyanmış dudaklarıyla sabahın gri ışığının içinde odanın ortasında durmuş Rosa'ya ayağa kalkıp çocukları yanında getirmesini işaret ediyordu.

Rosa bir eliyle Staszek ve Liba'yı, diğeriyle de Sofie ve Natan'ı tutuyordu. Şimdi sessiz, çiğ, neredeyse titrek bir ışıkla dolmuş koridorlardan geçiyorlardı. Kapı aralıklarında bağdaş kurmuş ya da bacaklarını çenelerine kadar çekip oturmuş çocuklar öylece bekliyorlardı. Bazıları yemek kaplarını ya da sırt çantalarını sımsıkı tutuyordu. Bazıları kafalarını bacaklarının arasına sıkıştırmış yavaş yavaş ileri geri sallanıyorlardı.

Aşağıdaki avluda, ince cıva gibi ışığın altında kamyonlar dizilmiş bekliyorlardı. Bugün daha fazla araç vardı; kesin on, on beş tane. Askerler kapının girişindeki geniş taş merdivenden ileriye doğru makineli tüfekleriyle bir duvar oluşturmuşlardı.

Rosa çocuklarla beraber askerlerden oluşan duvarın önünden geçerken Rumkowski'yi gördü. Çocuklar bekleyen araçlardan birine koyulmadan önce onun önünden geçsinler diye arabasını merdivenin yanına park etmişti. Rosa yaklaştıkça çocukların her birinin üzerinde teker teker dolaşan o dikkatli bakışın daha da çok farkına vardı. Zayıflar, topallayanlar ve az gelişmişler; hepsini bir bir bakışlarıyla süzdü Başkan. Kurban etmek zorunda kaldığı bin tanenin yerine kendisini temize çıkaracak o mükemmel çocuğu aramaktadır gözleriyle. Ve şimdi o çok sık gördüğü ama ne anlama geldiğini bir türlü çıkaramadığı gülümsemeyle yüzünün parladığını gördü.

Rumkowski gülümser ama bu bir gülüş değildir.

Rosa'nın arkasından gelen bir el Staszek'in elini onunkinden çekip alır ve Rosa bir anda nereye gideceğini bilemezdi. Karşı koyarken attığı çığlık Rosa'yı cereyan çarpmış gibi etkileyen Staszek için mi, yoksa ileride durup kendisine seslenen öteki çocukların yanına mı? Çocuklardan bazıları şimdiden kasanın üzerine kaldırılıp konmuş, Rumkowski'nin arkasından gitmek içinse artık çok geçti.

Rosa yaşlı adamın öne eğilerek sürücüye Staszek'in arabaya çıkması için yardım etmesini işaret ettiğini gördü. Çocuğa, senelerce dinlediği bir skeçteki Bay Ölüm'ün sesiyle, "Merak etme, benim," dediğini duydu. Sürücü arabayı çoktan döndürmüş ve ağzına kadar doldurulduktan hemen sonra kaldırılınış tel örgülerin arasından geçip giden kamyon kasalarından gettonun güvenliğine doğru ağır ağır oradan uzaklaştılar.

II

Çocuk

(Eylül 1942 – Ocak 1944)

Senin isteğin olsun. Sana sığınan biz yoksulları dinleyen sensin, her sabah, her öğlen, her akşam kalplerimizden yükselen iniltiyi ve veryansını dinleyen sensin. Artık daha fazla dayanamayacağız. Bize yol gösteren hiç kimse yok, hiç kimse bize yardımcı olmuyor, her gün üzerimize intikamı, açlığı, kılıçları, korkuyu ve paniği bir çığ gibi yağdıran senden başka yanına gideceğimiz kimse yok Tanrım. Sabahları "Ah bir akşam olsa," diyoruz. Ve akşamları "Keşke sabah olsaydı," diyen yine biziz. Senin süründen kimin hayatta kalacağını, kimin yağmacıların ve zalimlerin kurbanı olacağını artık hiç kimse bilmiyor. Sana yalvarıyoruz, gökyüzündeki Babamız, İsrail'in halkını vatanına, oğullarını analarının kucağına, babalarını oğullarına geri gönder. Dünyaya huzur bağışla ve üzerimizdeki bu kötü rüzgârları uzaklaştır. Ayaklarımızdaki bağları çöz ve bizi yırtık pırtık kirlenmiş giysilerimizden kurtar. Evlerinden uzaklaştırılanları, tahliye edilenleri ya da hapse atılanları evlerine geri gönder. Her neredeyseler onları her türlü kötülükten, yıkımdan, hastalıktan ve intikamdan koru ve artık acıdan huzura, karanlıktan ışığa geçmemize izin ver, izin ver ki, senin kutsal Şabat Günü'nü ve senin kutsal günlerini mutluluk içinde kutlayarak tüm kalbimizle sana olan görevlerimizi yerine getirebilelim. Bizi aydınlat ve sana ulaşmak için takip edeceğimiz yolu ve işaretlerini bize göster ki Tanrı'nın kendi halkını bu esaretten nasıl kurtardığını kendi gözlerimizle görelim. İşte o gün Yakup bayram edecek ve bütün İsrail sevinecek ve senin yolunda giden herkes bir daha asla utanç ve aşağılanma duygusuyla yaşamayacak. Tanrı adil olanı hemen ve hiç tereddüt etmeden bize bağışlasın ve hep beraber diyelim ki; Âmin.

Podrzeczna Caddesi 8 numaradaki dua odasının duvarlarından birine İbranice yazılmış bir duadan alıntı (Roş Aşana ve Yom Kippur'dan önce, 1941)

Getto Kayıtları'ndan

Litzmannstadt Gettosu, 1 Ocak 1944:

Bugün, öğleden sonra saat onda Başkan Łagiewnicka Caddesi'ndeki 55 numaralı eski prevantoryumda evlatlık edindiği oğlu Stanisław Stein'ın Bar Mitzva törenini yaptı. Başkan'ın en yakınlarından otuz kişi davetliydi. Çocuk, Nevi'im okurken Sefarad telaffuzunu kullandı. Evlat edinilmesinden sonra geçen seneler süresince Başkan çocuğun eksiksiz bir Yahudi eğitimi almasını sağladı.

Bu mütevazı törende daha sonra Moshe Karo misafirlere bir konuşma yaptı.

Törende bulunan kadınlar içinde her zamanki gibi Bayan Regina Rumkowska, Bayan Helena Rumkowska, Bayan [Aron] Jakubowicz ve Bayan [Dora] Fuchs vardı. Düşük bir bütçeyle hazırlanmış, gösterişsiz bir tören olmasına rağmen Başkan misafirleri için sıcak ve samimi bir ortam yaratmayı başardı. Bu önemli günü ölümsüzleştirmek amacıyla bir de fotoğraf çekildi.

İşte fotoğraf.

Fotoğrafın ortasında başında *kipası* ve elinde bir mumla on iki ya da on üç yaşlarında bir oğlan çocuğu duruyor. Yeni dikilmiş olduğu açıkça belli olan, üzerine bir hatta iki beden büyük gelen bir takım elbise giymiş. Takım elbisenin omuzları düşük ve iki kolu da

ellerinin üzerini kapatıyor. Çocuğun sağ tarafında geriye taranmış beyaz saçları, kırışık yüzü ve "Amerikan" çerçeveli yuvarlak gözlükleri olan yaşlıca bir adam duruyor. Gözlükleri bir yere çarpmış olmalı ya da oğlunun başının üzerinden sanki çocuğu kutsar gibi hafif sarsak bir el hareketi yaparken burnunun üzerinden aşağıya kaymış. Çocuğun sol tarafında daha genç bir kadın duruyor. Kısa boylu ama sanki resimde birkaç santim daha uzun boylu gözükmek için sırtını dikleştirmiş ve omuzlarını geriye çekmiş gibi duruyor. Fotoğrafçının gözlerini kamaştırmaya çalışan gülümsemesine rağmen kadının yıpranmış yüzü bir deri bir kemik kalmış. Burun deliğiyle dışarı çıkmış elmacık kemikleri arasındaki deri, dökün tüyle kaplanmış ya da şişmiş, tabii bu resim çekildiği anda tüm sahneyi kaplayan güçlü bir ışığın oyunu da olabilir.

Oğlan çocuğu içlerinde tek poz vermeyen kişi gibi gözüküyor. Babasının sakar hareketleri ya da annesinin gergin duruşu onu ilgilendirmiyor, kendisine olanlar ve olacaklar umurunda değil, sadece merakla kameranın içine bakıyor. Sanki onu şu anda tek ilgilendiren şey *kameranın aslında nasıl işlediği*; nasıl oluyor da kaybolup gidecek olaylar ve nesneler birdenbire gerçeğe dönüşüyor ve sonsuza kadar saklanabiliyor.

Bir resim daha var. Başkan'ın evlat edindiği çocuğun "tamamen sağlıklı" olduğuna emin olmak için çektirdiği bir röntgen filminin kopyası bu.

Profesör Weisskopf, tavandaki ışıklar sönerken, "Hayatın boyunca görebileceğin tek gerçek resmin bu," demişti çocuğa.

Muayene odası zifiri karanlık oldu ve göğsüne bağladıkları o garip kutuya benzeyen nesne sanki bu anı bekliyormuş gibi çenesine ve başına doğru yukarı çıkmaya başladı, sonra da aşağıya indi. Bu sırada hafif bir tıkırtı da duyuluyordu.

Sonra sessizlik oldu ve kısa bir süre sonra Profesör Weisskopf paravanın arkasından dışarı çıktı. Elinde tuttuğu tabakayı göstermeye hevesli görünüyordu.

Resim çocuğun daha önce gördüğü hiçbir şeye benzemiyordu. Kocaman parlak bir karanlığın içinde birbirini takip eden yarım daireler yukarı doğru yükseliyordu. Karanlık bir gökyüzü altında yüksek sütunları, çok yükseklerdeki parlak, tüy gibi yumuşak bulutlara asılı bir tapınağa benziyordu gördüğü. Herkes içinde böyle ışıktan bir tapınak mı taşıyordu? Yoksa sadece onun içi mi böyle gözüküyordu? Ne de olsa o (Başkan'ın da sık sık söylediği gibi) herkesten farklıydı.

O sıralarda bu soru üzerine çok fazla düşünüyordu.

Bir insanı diğerinden ayıran nedir? Bir insan nasıl *seçilmiş kişi* olur?

O ve diğer bütün okula giden çocuklar o zamanlar bunu öğreniyorlardı.

Wilhelm Röntgen 1885 yılının sonbaharında o zamanlar katot ışınları denilen ışınlarla ilk deneyini yaptığı zaman boruyu ve borunun içinden geçen ışınları üreten aleti siyah kartonla kapladı, ardından bütün açık noktaları tıkadı. Boru tamamen kaplanmış olmasına rağmen o anda birkaç metre uzağa koyduğu bir bankın üzerine yansıyan güçlü ve titrek bir ışık ortaya çıktı.

Bankı daha uzağa götürmesine rağmen ışık ne azaldı, ne de diğer ışık kaynaklarında olduğu gibi giderek kaybolmaya başladı.

Bu deney sayesinde yeni keşfettiği ışığın katı maddelerin içinden de geçebileceği sonucuna vardı. Madde ne kadar katı olursa ışınların içinden geçmesi de o kadar kolay oluyordu. Işınlar bin sayfalık bir kitabın içinden kolaylıkla geçebiliyordu; bir iskambil kâğıdı paketinin,

ağacın ya da sert bir lastiğin içinden de geçebiliyordu; ama kurşun ya da kemik gibi daha sert maddelerin içinden geçmiyordu.

"İnsanın ruhu görülemiyor," diye yazdı Röntgen. "Fakat insan elini perdenin önüne koyduğu zaman gölgeli çizgiler belirgin bir şekilde elin içindeki her bir kemiği belirgin bir şekilde gösteriyor," diye devam etti. Kemik etrafındaki doku da hafif bir gölge oluşturuyor. Röntgen buna kanıt olarak da bazı fotoğraf levhaları gösterdi. Bunlardan biri karısının yüzük taktığı sağ elinin eklemlerini gösteriyordu.

1945 yılının Haziran ayında, Kızıl Ordu Litzmannstadt'ı kurtardıktan altı ay sonra Łagiewnicka Caddesi 55 numaradaki[36] eski prevantoryumun mahzeninde 1942 Eylül'ünde *szpera* harekâtı sırasında tahliye edilip Naziler tarafından öldürülen binlerce çocuğun göğüs röntgenleri bulundu.

Röntgen negatifleri tomarlar halinde bulundu, birkaç desimetre büyüklüğündeki her tomar bir iple bağlanmıştı. Bazı göğüs röntgenlerinde içi sıvı dolu belirgin şekilde siyah bölümler görülüyor. Böyle karartılar genç bir insanın öne doğru bükülmüş ve kasılmış bir şekilde ya da omuzları yukarıya kalkmış bir halde yürümesine neden olur. Diğer resimlerde ilerlemiş tüberküloz belirtisi olan karartılar göğüs kafesi içinde ayırt edebiliyor. Ama röntgen resimlerinin hepsi anonim. Eğer negatifleri birbirinden ayıran herhangi bir isim, doğum tarihi ya da kayıt numarası vardıysa bile çoktan kaybolmuşlar.

Şu anda resimleri tanımlayan tek şey –zamanla bir beden, bir isim ve bir surat da bulurlar– görülen hastalıklar.

36 Akciğer tüberkülozuyla savaş için kullanılan 2 numaralı prevantoryum. (yay. n.)

Moshe Karo'dan başka Fide Szajn'ın da görevi genç Bay Rumkowski'nin bakımıyla ilgilenmekti. Başkan'ın gettodaki Hasedileri iyi tanıdığı söylenirdi ve Fide Szajn herkes tarafından kutsal bilgi kaynağı olarak bilinirdi. Ne olursa olsun çevresine zarar verebileceğini kimse düşünemezdi.

Haham Gutesfeld felçli Mara'yı gezdirirken sedyenin arkasından Fide Szajn tutmuştu. Daha gettonun birçok yerini görmemiş olan Staszek'e üçünün ev ev nasıl dolaştığını en küçük detayına kadar anlatırdı. Yağmurda çamurda, her türlü hava koşulunda ya da günün her saatinde kaldıkları yerden ayrılmak ve yola çıkmak zorunda kalırlardı. Geceleri şimdi dua evi olan eski Bajka sinemasında ya da eskiden Talmud Torah Okulu'nun bulunduğu, şimdi de Nazilerin ölümcül yangınlarından kurtarılabilen az sayıdaki Tevrat ruloları ve dua kitaplarının büyük bir gizlilikle saklandığı Jakuba Caddesi'ndeki sinagogda kalırlardı. Bir de Towianskiego ve Brzezińska Caddeleri'nin köşesindeki ayakkabı fabrikasının altındaki depoda da sığınacak bir yer bulmuşlardı; çünkü işin başındaki *kierownik* çok inançlı bir Yahudiydi. Smugowa Caddesi'ndeki yıkık dökük bir kışlaya benzeyen apartmanın kalıntıları arasında iki gün geçirmişlerdi. Yetkililerin bildirdiğine göre, mahalle Litzmannstadt'ın Ari bölgeleriyle birleştirilecekti, orada yaşayanlar çoktan taşınmaya zorlanmışlardı ve enkaz kaldırma harekâtı başlamıştı. Sadece taşıma kirişleri ve duvarların bir bölümü kalmış olmasına rağmen bina hâlâ ayaktaydı. Hiç durmadan üzerlerine yağmur yağarken, tahta yağmacılarının henüz ulaşamadığı

bir yatak suntasının ve birkaç içi doldurulmuş mobilyanın altında büzüşmüş şekilde oturmuşlardı. Tam önlerinde, pis bir battaniyenin üzerine uzanan kadın anlaşılmayan İbranice dualar mırıldanıyordu.

O zamanlar, anlaşılması zor ama gettoda hâlâ fark edilmeden gidebilecekleri yerler vardı. Ardından o korkunç eylül harekâtı başladı ve Yahudi polisi Haham Gutesfeld ve karısını içinde oturdukları basit kiralık odadan zorla dışarı çıkarttı. Fide Szajn da sığınacak yer aramak zorunda kaldı. Eğer Moshe Karo, son anda yetkililerin canlarını bağışlamayı seçtiği bin tane Yahudinin kaldığı *optgesamt* denilen yere gönderilebilmesi için adına bir *tsetl* yazılmasını sağlamasaydı belki Fide Szajn da gönderilecekti. Ama o zaman ve daha sonra da birçok yerde arkalarında bırakmak zorunda kaldıkları kadını düşünmeden bir günü bile geçmedi. Kadının adı ve hatırası onun en büyük acısıydı. "Belki," diyordu genç Rumkowski'ye, "belki de geldiği gibi aynı şekilde tel örgülerin üzerinden uçup gitti, belki Yahudilerin yeniden *shoifer* üflediği bir gün geri gelecek. İşte o gün, belki de daha önce tüm işaretler tersini gösteriyor olsa bile, Tanrı'nın İsrail halkını terk etmediği görülecek."

Fide Szajn inatçı bir insandı. Kripo dini kıyafetlerle sokağa çıkan herkesin tutuklanması emrini verdikten sonra tabii ki saçlarını kesip tıraş oldu. Fakat uzun paltosunu ve büyük siyah şapkasını giymekte ısrar etti. O uzun, zayıf ve tıraşlı başının üstünde şapka garip duruyordu.

Vücudu da garip gözüküyordu, sanki üzerindeki giysiler ona birkaç beden büyükmüş gibi duruyordu. Pantolonları baldırlarını geçmiyordu ve dar ceketinin kolları koltuk altlarından birkaç santim aşağıya kadar uzanıyordu.

Yüzü kemikli, beyazdı ve bakışları hiç durmadan gideceği yere yeterince hızlı ulaşamıyormuş gibi bir oraya bir buraya hareket ederdi. Diğerlerinin bakışlarının tersine kendi bakışları sanki genç

Rumkowski'nin üzerinde gerekenden bir dakika bile daha uzun kalmak istemiyor gibiydi. Fide Szajn'ın kendi Tevrat'ının bir tarafında Lehçe, diğer tarafındaysa da İbranice metin vardı. Staszek'e zorla bir tarafı eliyle kapattırır sonra da çocuğun diğer tarafı okuyup açıklamasını isterdi. En küçük bir İbranice hatada ya da Staszek henüz okuduğu bir kelimeyi hatırlamadığında Fide Szajn çocuğun ensesine avcunun içiyle vururdu.

Rumkowski'nin oğlunu *talmid*[37] olarak aldığı umurunda değildi. Kelimelerdi önemli olan ve hep onlar önemli olacaktı.

Fide Szajn Şabat dışında her gün gelirdi ve derslerine önce yemek yiyerek başlardı. Belki de, yanında inatla taşıdığı kitaplardan daha çok değer gösterdiği bir şey varsa o da Rumkowski'nin hizmetçisinin önüne koyduğu ve büyük bir sessizlik içinde, sanki her bir kırıntı, onun tüm ilgisini istiyormuşçasına yediği yemekti.

Yemekten sonra ders başlardı.

Fide Szajn ibadetin nasıl yapıldığını, Tora'nın nasıl okunduğunu ve seçilmiş bölümlerin en kolay nasıl ezberlenip, kutsal metnin okunurken kendi ilahi gücüyle akıp gitmesinin nasıl sağlandığı üzerinde özenle duruyordu. Fida Szajn, Staszek'e İbranice öğretmek için özel bir çaba gösteriyordu. Alfabedeki her harfin üzerinde dikkatlice durup neden bu şekilde gözüktüklerini ve ilahi kaynağını açıklardı. Tek bir kelime bütün bir öğleden sonra dersini kapsayabilirdi. "Açıklamama yardımcı ol," derdi mesela (sık sık bu şekilde konuşurdu, sanki bir problemi çözmek için yardıma ihtiyacı olan Staszek değil de kendisiymiş gibi). "Korku ve inanç kelimelerinin neden aynı kökten geldiğini açıklamama yardım et." Staszek bunu açıklayamadığı zaman Fide Szajn bir hikâye anlatarak karşılık verirdi. Yakup o uzun uykudan uyandığı zaman Beer Sheva'da cennete çıkan merdivenleri görür,

37 Hahamın öğrencisi. (ç. n.)

merdivenin basamakları tapınağın boyunu aşmıştır. Yakup dinlenmek için yattığı yer bambaşka bir yere dönüştüğü için korkuya kapılır.

"Tanrı gerçekten burada.

Burası muhteşem bir yer olmasa da..."

Ve yerin ismini Bêt El koydu; Tanrı'nın yeri.

Haham Ezrael, Haham Ben Zimra'nın adına şöyle der:

"Korku duymayı öğrenmek Tanrı'nın gerçek yüzünü görmektir. Tanrı, onu, onun ilahi adını ve nereden geldiğini sorgulamamamız için korkuyu içimize yerleştirdi."

Bu Fide Szajn'ın en çok sevdiği konulardan biriydi. İnanç ve korku kelimelerini birbirinden ayıran ve hâlâ kendine Tanrı'nın habercisi diyen sahte peygamberler vardı. Bunlar aynı zamanda sadece kendilerinin sözü birleştirebileceklerini sanıyorlardı. Bunlar kâfirdiler, çünkü sadece Tanrı kelimeyle insan arasındaki çatlağı iyileştirebilirdi.

Daha sonra 1600'lerde kendisini Mesih ilan eden İzmirli Sabetay Sevi'nin hikâyesini anlattı. İzmir, Selanik ve Kudüs'ten kovulduktan sonra padişahı azletmek için İstanbul'a gider. Padişah buna karşılık kendisine iki seçenek verdi; ya Müslüman olacaktı ya da idam edilecekti. Sabetay Sevi ilkini seçti ve bu alçakça davranışıyla sahte *shofet* olduğunu gösterdi. Bu yüzden vaazlarındaki sözleri hep kararsızlığını gösteriyordu, inançtan bahsettiği zaman aslında sadece kendi korkusundan bahsediyordu. Böyle insanlar seve seve padişahın ayak işlerini yaparlar.

Fide Szajn'ın yüksek sesle söylemesi gerekmiyordu ama Chaim Rumkowski'yi de kendisini Mesih ilan etmiş biri olarak gördüğü belliydi.

Korkusunu inancının önüne koymayı öğrenmiş bir adam.

Şimdilerde *di groise shpere* diye bahsedilen eylül harekâtından sonra Başkan hastaneden taşınmak zorunda bırakıldı. Evini hastane yerine sıradan bir binaya taşıdı. Łagiewnicka Caddesi 61 numaradaki yeni daire iç içe iki küçük odanın yanı sıra, odalarla mutfağın arasında geçiş sağlayan dar bir odadan oluşuyordu. Odanın uzun duvarı boyunca uzanan yüksek pencere her türlü çöpün ve işe yaramaz atığın toplandığı ve gettonun neredeyse bütün güvercinlerinin yuva yapıp yumurtladığı kapalı bir avluya bakıyordu.

Fakat Başkan'ın odasına *oda* denmiyordu; şehir katı deniyordu.

Merdiven aralığının diğer tarafında Başkan'ın ayrı bir anahtarla açtığı ve ofisim dediği daireye ait olan küçük bir erzak odası vardı ama Başkan burayı çok nadir kullanıyordu. Günlerinin çoğunu aynı daha önce de olduğu gibi, ya Bałuty Meydanı'ndaki ofisinde ya da Marysin'deki rezidansında geçiriyordu.

İki oda. Birinde Başkan uyuyordu ve burada Bayan Regina'nın da uyuması beklenirdi. Ama Bayan Regina orada çok nadir uyuyordu. Çok sevdiği erkek kardeşi kaybolduğundan beri ya Zgierska Caddesi'ndeki "kendi" dairesinde kalıyordu –ki buraya ondan başka hiç kimse giremezdi– ya da diğer odada sokağa bakan pencerenin önündeki yazı masasında durgun ve isteksiz bir halde oturuyordu. Çoğunlukla buranın kapısı kilitli olurdu. Bayan Regina arada sırada dışarı çıktığında sanki bir tiyatro sahnesine çıkıyormuş gibi olurdu. Yüzünde kocaman bir gülümsemeyle dağınık haldeki eşyalara doku-

nurdu. Birisi onunla konuştuğu zaman –bu çoğunlukla evin hizmetçisi Bayan Koszmar olurdu– karşısındakine ya boş boş bakardı ya da yapmacık bir şekilde zoraki gülümserdi.

Ama bir de Başkan'ın odasıyla Regina'nınkinin arasında bir yerlerde şu üçüncü oda vardı. Stanisław odanın gerçek bir oda olup olmadığını ya da Başkan istediğinde *ortaya çıkıp çıkmadığını* hiçbir zaman tam olarak anlayamayacaktı.

Arada sırada Başkan onu da yanında buraya getirirdi. Stanisław o zaman dışarıdan dar bir geçiş gibi gözüken yerin aslında oldukça büyük bir alan olduğunu anladı.

Büyük ve aynı zamanda dar; hiçbir işe yaramayan eski eşyalarla doldurulmuş bir yerdi. Bir de camı kir ve çamurdan bu kadar bulanıklaşmış olmasa içinden geçen şeye ışık denebilecek bir pencere. Ayrıca da havasızdı; Staszek nefes almaya çalışırdı ama aldığı her nefeste boğazından içeri berbat kokan bir çorap sokuluyormuş gibi olurdu. Gözünü kapattığında o berbat kokunun dışında geriye kalan, camla çerçevelenmiş iç avluda havalanıp konan güvercinlerin ötüşü ve kanat çırpışlarının dağınık sesiydi ve bir de şu, her zaman, aynı mobilyaların kokusu gibi -güvercin dışkısı, çürüyen tahta, içe işlemiş eski sigara dumanı ve Bayan Koszmar'ın dolap kapakları ve sandalye arkalıklarını düzenli olarak cilalarken kullandığı özel balmumu karışımının garip kokusu- kötü kokan nefesiyle eğilip onunla konuşan kindar ve yağcı babacan ses.

"Burası sadece senin ve benim için, Staszek, kutsal bir yer burası;
Biz de burasını kendimiz için rahat bir yer yapabilmeliyiz."

Herkes artık onun bir Rumkowski olduğunu söylüyordu. Prenses Helena öyle diyordu ve Bay Tausendgeld, Bayan Fuchs ve anahtarcı ve her gün tam saatinde açlıktan boş bakan gözleriyle evlerine gelen Fide Szajn. Herkesin hamisi olduğunu söylediği Bay Moshe Karo da böyle diyordu.

Ama hiçbir şey ona kendisini bir Rumkowski gibi hissettiremiyordu. Gerçek annesinin yüzünü tam olarak hatırlayamasa da onun ismi her zaman Stanisław Stein'dı. Annesinin saçlarını iki yandan ördüğünü hatırlıyordu. Örgüleri o kadar sıkı yapıyordu ki, kafasının üstünden beyaz saç dipleri görülebiliyordu. Dik ve hareketsiz oturmasını söyledikten sonra ceketinin üzerine sarı Davut Yıldızı'nı diktiği zaman da böyle örmüştü saçlarını. Ardından sırtını dönmüştü ve annesi aynı yıldızdan arkasına dikerken de hareketsiz durmuştu. Annesinin saçının nasıl koktuğunu hatırlıyordu. Temiz ve yumuşacık, sadece annesinin saçına has olan sıcak ve baharatlı bir koku. Hiç kimse onun gibi kokmazdı.

Ailede yedi çocuk vardı ve hepsinin yıldızları olacaktı.

Yeşil Ev'de ona hep gettoya gelmeden önceki zamanlardan neler hatırladığını sorarlardı ama o cevap veremezdi. Sanki hatırlamak için kendini zorladıkça aklında kalanları da unutmuştu.

Almanlar. *Onları* hatırlıyordu. Ve utancını; yan yana dizilmiş askeri araçların önünde nasıl da hevesli bir köpek gibi koşturduğunu,

panzerlerin üzerindeki renkli örtülere ve askerlerin miğferlerine nasıl da bakıp güldüğünü ve sinagogda koro şefi olan Bay Kohlman'ın nasıl da ensesinden yakalayıp, poposuna bir şaplak indirdikten sonra eve yolladığını hatırlıyordu.

Daha sonra Alman askerleri koro şefini Katolik kilisesinin önündeki kestane ağacına asmışlardı. Ağacın kabukları yıllar boyunca koparılıp düştüğü için sadece beyaz gövdesi ortadaydı. Staszek önce Bay Kohlman'ın kendisine kötü davrandığı için cezalandırıldığını düşündü. Bayan Kohlman dışarı çıkıp kocasının ağaçtan indirilmesi için yalvarıp yakardığı zaman, adamı aşağı indirmek yerine dükkânına girip çekiç ve çivilerle geri döndüler. Ağaca bir merdiven dayadılar; askerlerden biri ağaca tırmandı, Bay Kohlman'ın iki kolunu ağacın dallarına bağladı ve avuçlarından çivileyebilmek için parmaklarını dışarıya doğru iyice açtı. Sonra da onu orada öyle asılı bıraktılar.

Tüm bunlar olurken annesinin bazen yüksek sesle bazen de kısık bir sesle fısıldayarak:

"Benim çocuklarım Hıristiyan, benim çocuklarım Hıristiyan, benim çocuklarım Hıristiyan," diye bağırdığını duyuyordu.

Neden böyle demişti? O zaman köydeki bütün Yahudiler kilisenin önündeki geniş yeşil alana toplanmışlardı ama kilisenin kapısı ve bahçe duvarındaki mezarlık kapısı kapalıydı. Dışarıda toprağı kaygan çamura dönüştüren ince ve soğuk bir yağmur yağıyordu. Her yerde askerler dolaşıyordu. Üzerlerinde geniş siyah üniformaları vardı ve gri üniforma kumaşının, miğferlerinin ve bellerinin üzerinde asılı parlak silah kılıflarının üzerine düşen yağmurun parıldayan küçük damlaları görülüyordu. Arada sırada bir tanesi hızla öne çıkıyor ve topluluğun içinden bir ya da iki adamı çekip aldıktan sonra silah kabzalarıyla ya da başka nesnelerle dövmeye başlıyordu.

Adam yere düştüğü zaman bile vurmaya devam ediyorlardı.

Ve adam hareketsiz kaldığı zaman askerler tarafından, silah seslerinin saatlerdir susmadan yankılandığı mezarlık duvarının ilerisine taşınıyorlardı.

İlk kez gece yarısına doğru bir araya toplanmış kadınlara hareket etmeleri emredildi.

Schnell ve *raus* diye bağıran parlak çelik miğferli deri ceketlilerle mızıldanan kadın korosu yeniden uğuldamaya başladı ve yağmurdan sırılsıklam olmuş bedenler arasında ayağı sürekli bir şeylere takılıyordu ve artık tek görebildiği çamura batıp çıkan kalın yün çoraplı ayaklardı ve nereye gitse bir şeyin üstüne basıyordu ve kadınlar kızgın bir şekilde hep bir ağızdan geride bırakmak zorunda kalacakları çocuklarından bahsediyorlardı. Bir de yemekten. Ve yiyecek bir şey bulamazlarsa nasıl hayatta kalacaklarından. Çok korkmuştu ve korku her yerde olduğu için, gördüğü ve dokunduğu her şey de korkuya dönüşüyordu. Onları bekleyen otobüsler kaputun metal kapağının altında öfkeyle homurdanan sinirli ve kötü kalpli bir hayvana dönüştü. Midesinin bulanmaması için annesinin söylediği gibi hep karşıya bakmaya çalıştı ama her yer kapkaranlıktı. Altına yapmıştı. Bir otobüste oturuyorlardı, bir başka otobüste ya da aynısından; motorundan sıcak ve yağlı sesler çıkaran otobüs o kadar sallanmıştı ki, sanki görünmeyen eller onu yoğuruyordu. İşte o zaman daha fazla tutamamıştı kendini. Ve çişli giysileri donarak bacaklarına yapışmıştı. Annesi ona sıkı sıkı sarıldığı halde dişleri takırdıyordu. Ve annesinin *keşke onu ısıtacak bir battaniyem olsaydı,* dediğini hatırlıyor.

Ama bir battaniye bulabilmenin dayanılmaz isteğiyle, battaniyenin birdenbire beklenmedik bir şekilde ortaya çıkışı arasında bir yerlerde (hızlı gergin eller battaniyeyi birkaç kat etrafına dolamıştı) annesi kayboluvermişti.

Annesini o günden sonra bir daha hiç görmedi.

*

Otobüsler geldiği zaman, o sabah soğuk bedenini battaniyeyle saranlar arasında Malwina Kempel ve Yeşil Ev'deki çocuk bakıcısı Rosa Smoleńska vardı. Fakat o bunu bilmiyordu. Aslında artık Aleksandrów'da olmadığını, aksine *Litzmannstadt Gettosu*'nda olduğunu anlayana kadar birkaç ay geçecekti (Bayan Smoleńska'nın bütün çocuklara öğrettiği yumuşak, yuvarlak Lehçe yazı stiliyle yazardı: *Litz-mannstadt Get-to-su).*

Başlangıçta gettoya sevk edilen kadınlar Kino Marysin dedikleri bir binada toplanıyorlardı. Kino Marysin sinema falan değildi, rüzgâr geçiren tahta duvarlarıyla eski patates ve toprak kokan büyük bir depoydu daha çok. Boynuna astıkları sevkiyat numarası ve etrafına sardıkları battaniyesiyle, birkaç kuru ekmek dilimi ve her gün takırdayan kocaman kazanlarda gelen ve tadı eskimiş yağmur suyu gibi kötü ve ekşi olan çorbadan başka hiçbir şey yemeden oturmuştu burada. Bir hafta sonra hamisi Moshe Karo, yanında mavi çocuk hemşiresi kıyafeti giymiş bir kadınla gelmiş ve isim listesini okumuştu. İsmi okunan çocuklar ayağa kalkıp gidebilmişlerdi.

Demek ki Rosa onu almaya geldiğinde çoktan gettonun içindeydi?

Get-to Litz-mann-stadt.

Bayan Smoleńska başını salladı.

Ama neydi ki *bu*, bu getto?

Bayan Smoleńska cevap veremedi. Getto *dışarıda* olandı. Ama o şimdi burada *içerideydi.* Bayan Smoleńska'nın tabiriyle kurtarılmıştı.

Gettoda da çelik miğferler var mıydı?

Daha önce Bayan Smoleńska'ya bütün Yahudilerin nasıl Katolik kilisesinin önünde toplandığını, etrafında kaç kişi olduklarını

görmesini engelleyen yağmuru ve çelik miğferlerin etrafta dolaşarak önce bir araya toplanıp sonra birbirlerinden ayrılan insanları nasıl dövdüğünü anlatmıştı. O çelik miğferlerden korktuğunu söylemişti ve bunu söylediği zaman Bayan Smoleńska çocukların soruları çok zor olduğunda ya da ne cevap vereceğini bilemediğinde yaptığı gibi yapmıştı. Bakışları donuklaşmış ve o küçük ama güçlü elleri birdenbire yapacak bir sürü iş bulmuştu.

"Burada Almanlar var ama onlar genellikle dışarıda dururlar. Eğer yaramazlık yapmazsanız bir daha da hiç gelmezler."

"Bir daha *hiç* gelmezler mi?"

"Yakında savaş sona erdiğinde hiç gelmeyecekler."

"Savaş ne zaman sona erecek?"

Fakat bu soruya Rosa Smoleńska bile cevap veremezdi.

Ama yine de bir dışarısı vardı ve bu dışarısı Sayın Başkan nasıl karar verdiyse öyle gözüküyordu. İmparator, kraliyet arabasında ayağa kalktı ve eliyle işaret etti ve gösterdiği şey *oldu*. İkisi kraliyet açılışı gezilerine çıktıkları zamanlarda gözlerinin önünde oluverenler; üniforma terzihanesine dönüşen bir hastane, tanıtım lokaline dönüştürülen bir çocuk hastanesi, şimdilerde kapalı olan (ve çok iyi korunan) bir kömür deposu; bir sebze pazarı ve tabii ki bir *resorty*, bir sürü *resorty*. İmparator, "Burası!" dedi ve eliyle gösterdi; demir çitleri ve kapılarıyla, nöbetçi kulübeleri ve uzun parlak çizmeleri, bereleri ve üzerlerinde Davut Yıldızı olan beyaz kolluklarıyla polisleri olan kocaman bir meydan oluverdi. Başkan, "Burada," dedi. "Otuz bin erkek ve kadın her gün benim gettomun işlerini yürütmek için çalışıyor!"

Stanisław aslında Başkan'ın erkek kardeşleri, annesi, hatta Yeşil Ev'deki Rosa Smoleńska ve Müdür Rubin hakkında sorular sormasını isterdi. Başkan'ın gösterip emir verdiği her şey ve herkes dışında, kimin ve neyin hakkında olursa olsun konuşmak isterdi.

"Peki, gettoda öleceklere ne olur?" diye sordu en sonunda, sırf bir şey söylemiş olmak için. Ama Başkan buna cevap vermedi. Bastonuyla uzun uzun sıralanmış harabe binalardan bir grup fabrika daha çıkmasını işaret etti ve "Tüm bunlar bir gün senin olacak," dedi.

Staszek en sonunda konuşacak cesareti buldu.

"Kimin öleceğine karar veren sen misin? Bayan Smoleńska kimin öleceğine yetkililerin karar verdiğini söylüyor."

Ama Başkan inatla cevap vermemeyi sürdürdü. Arabanın koltuğunda öyle büzülmüş bir vaziyette oturuyordu ki, dizleri çenesine değiyordu. Dışarıda, arabayla dolaştıkları caddelerde insanlardan, polislerden ve sıradan işçilerden gruplar oluşmuştu. Bazıları gülüp el sallıyor, diğerleri arabaya asılmaya çalışıyor, bazıları da öylesine, isteksizce arabaya yetişmek için arkalarından koşturuyordu. Başkan kalabalığın içtenlik gösterilerinden rahatsız olmuyor gibi görünüyordu, aksine böyle şeyler onu daha çok keyiflendiriyordu. Eğilip sürücüye, "Daha hızlı, daha hızlı," diye seslendi. Sonra da Staszek'e seslendi:

"Dizginleri tutmak ister misin?"

Ama Başkan'ın ona sunduğu dizginler gerçek dizginler değildi, sadece onu kaldırıp dizlerine oturtabilmek için bir mazeretti. Staszek o sert ve rahatsız Başkan dizlerinde otururken dizginleri çekip bırakıyor ve Başkan iri vücudunu onunkine bastırıp bir lokomotif gibi kulağına fısıldayana kadar yüce İmparator'un dikkatini başka yöne çekmek için *hoooo*, brüst ve aklına ne gelirse söylüyordu.

Ty jesteś moim synem, moim drogim synem.[38]

*

Bu geziler, evdeki herkes yatağa gittikten sonra, hep pis ışıklı ve havasındaki ağır güvercin kokusu boğaza yün bir çorap gibi yapışan o odada sonlanırdı.

Başkan, Bayan Koszmar'dan her şeyi önceden hazırlamasını isterdi. Servis tabağının üzerinde içlerine turp dilimleri, maydanoz ve dereotu konulabilsin diye kıvrılmış peynir dilimleri ve yağlı jambon olurdu. Başkan, iki limon diliminin arasına konmuş domuz eti

38 Sen benim oğlumsun, benim sevgili oğlumsun. (yay. n.)

parçalarını çatalının ucuyla alır ve bunları bir balık gibi ağzıyla yakalamasını görmek için oğluna uzatırdı. Başkan, Stanisław'ın yemek yemesini seyretmekten hoşlanıyordu. Ve Stanisław yerken Başkan sanki kendisini tutamıyordu ve Stanisław'a tatlı ve siyah erik reçeli kavanozuna soktuğu parmaklarındaki reçeli bir keçi gibi emip yalamasını istiyordu (*tsig*, diyordu Başkan ve bir keçi gibi dilini damağına getirip şapırdatıyordu, *tsig, tsig, tsigerli!)* Olgun eriğin tadı o kadar yoğundu ki, Stanisław neredeyse boğulacak gibi oluyordu ve derine, daha da derine gitmek isteyen Başkan'ın parmakları boğazını tıkıyordu ve artık bir son vermesi için adamın kolunu sıkmak zorunda kalıyordu. Kolunun sıkılması Başkan'ı hiç de rahatsız etmiyordu. O sadece çok zor ve yorucu bir ameliyattan çıkmış bir cerrahın huzur ve tiksinti dolu gülüşüyle gülüyordu.

Ama bazen ikisi odada beraber zaman geçirdikten sonra sanki bambaşka birine dönüşürdü. Bütün tabakları ve kapları devirir ve Staszek'in EV HALKI İÇİN BİR UTANÇ olduğunu ve etrafını temiz tutup bir domuz gibi pisletmemeyi öğrenmesi gerektiğini haykırırdı. Bunun sonunda da ya Regina'yı ya da Bayan Koszmar'ı içeri çağırıp yeniden DERLİ TOPLU gözükmesi için evin temizlenmesini isterdi.

En kötüsü de Başkan'ın bir saniye sonra nasıl biri olacağını, daha doğrusu hangi kişiliğiyle ortaya çıkacağını bilememekti.

Staszek'in merak ettiği Başkan'ın vücudunun farklı parçalarının nasıl olup da bir araya gelip bir kişiliği ortaya çıkardığı değildi. Onun asıl merak ettiği diğer parçalara o sırada ne olduğuydu. Mesela o *mutlu ve keyifli* Başkan, o gülerek dizlerine vuran ve mekanik bir oyuncak gibi yüksek ve tiz bir sesle gülen adam nereye gidiyordu? Peki, bu arada o *kaygılı* Başkan'a ne oluyordu? Hani o Staszek'le küçük bir yetişkinmiş gibi savaştan ve gettonun işlerinden konuşan adama. Ya da o bencil ve soğuk gözleriyle yırtıcı bir hayvan gibi yan bakan *kurnaz* Başkan'a? Ve *elleri* nereye gidiyordu? Başkan'ın bedeninin en hareketli parçaları olan eller, Staszek sırtını gerip dikleştirdiği ve

kaçmak için başını omuzlarının arasına gömdüğü halde tamamen kendi başlarına hareket eden elleri? Elleri yine de bir şekilde onu bulurdu. Başkan, kapkara dişleriyle gülerdi, bakışları donuklaşırdı ve Staszek *kızgın Başkan'ın* onu kanepeden çekip aldıktan sonra, gözleri kararıp kusana ve daha sonra bir hayvan gibi pencerenin dışında üst üste yığılan güvercin dışkısına benzeyen gri ve renksiz kusmuğu içinde öyle oturup kalana kadar kafasına ve omuzlarına eliyle vurmasından korktuğu için hiçbir şey yapmaya cesaret edemezdi.

"Seni iğrenç domuz," derdi Başkan ve en sıcak gülümsemesiyle gülerdi.

Sonunda Staszek başka bir strateji buldu. Vurmaya başlamadan önce eli havada yakalamaya çalıştı. Eli yakalayıp sanki dizinde zıplayan bir kurbağayı tutuyormuş gibi tuttu. Sonra da eli sevgi dolu bir şekilde yüzüne götürüp sertleşmiş eklemleri boynunda, yanaklarında ve çenesinde gezdirdi. Başkan ilk başta bu sadık köpek tepkisi karşısında ne yapacağını bilemedi. Elin içinde bir tokat hazırda bekliyorduysa da artık kaybolmuştu.

Başkan sanki bir kez daha oğlunun gözleri yaşlı başını, ne işe yaradığını bilemediği bir nesneyi iki elinin arasında tutar gibi tutarak öylece oturup kalmıştı.

Bu da bir yöntemdi.

"Odamın kapıları daima açıktır," derdi Başkan sık sık.

"Benim hayatım herkese mal olmuş bir hayat. Özümde sadece sıradan, basit bir Yahudiyim. Saklayacak hiçbir şeyim yok."

Başkan'ın odasında üstü yiyecek dolu tabaklar yan yana ya da üst üste yığılı olurdu. İnsanın gözlerini yaşartacak kadar büyük porsiyonlarda güzelce kesilmiş üçgen füme et ve yaban turbu kremalı sandviçler ve kurabiyeler; *gerçek* un, yumurta ve şekerden yapılmış *gerçek* kurabiyeler. Masanın her bir köşesinde boyunlarına çok güzel beyaz peçeteler bağlanmış, servise hazır şarap şişeleri dururdu.

Masanın etrafında hep aynı kişiler keyif sürerlerdi. *Resort* amirleri ve idari şefler, Başkan'ın bütün sekreterliklerinin ve yazmanlıklarının şefleri, Bayan Fuchs, Bay Cygielman ve Bayan Rebeka Wołk. Farklı "şeritleri" olan üniforma bereleri de vardı. Rosenblat ve diğer polislerin bereleri çoğunlukla koyu sarı şeritliydi. İtfaiyeci Şef Kaufmann'ınki mavi, postane şefininki yeşildi. Ve Prenses Helena'nın kendinden hoşnut kahkahası parıldayan bir çelenk gibi ses geçirmeyen halının üzerinde asılı kalırdı. Masaya konulmuş bardak ve tabakların üzerinden soluk soluğa konuşulurdu; Gertler'in ve Jakubowicz'in çocuklarıyla odanın en gerisinde durması söylenen Staszek için bu bir tiyatro oyunu seyretmek gibiydi. İmparator en ortada, şen şakrak, alkolden ve hareket etmekten yüzü mor ile kırmızı arası bir renk olmuş. Etrafında konuşmak yerine repliklerini söyleyen davetli seçkinlerden bir deniz.

Ardı ardına söylenen büyük ve abartılı sözler ya da bozuk para gibi önlerine düşen ya da havada asılı kalan ya da ani bir hareket sonucu ayaklar altında parçalanan ufak tefek ve işlemeli sözler, isteksiz sırt sıvazlamalar ve abartılı yüksek kahkahalar.

Kapılar hep açık olduğu için Staszek yumuşak ekmek parçalarından çabucak bir avuç alıp yüksek tavanlı toplantı odasından geçer oradan da aşağıya, kapı görevlisinin baktığı yere giderdi. Genellikle içinde oturduğu kulübeden kapı görevlisinin sadece arkasını görürdü. Üniformalı sırtı, su aygırı derisinden üç katlı ensesi ve ensesinin üzerinde duran kırmızı şeritli *gerçek* bir polis beresi. Demek ki, kapı görevlisi sadece kapı görevlisi değil, aynı zaman da polisti de! Ceket kolunun çevresinde altı köşeli mavi bir yıldız ve yıldızın içinde V işaretinin içine yerleştirilmiş beyaz bir daire olan kırmızı ve beyaz bir kolluk taşıyordu. (Staszek amblemin *Oberwachtmeister*[39] anlamına geldiğini biliyordu.)

Bu iri adama gözükmeden kaçabilmenin tek yolu kulübenin yanındaki dar mahzen merdiveninden sıvışmaktı. Staszek önceden bu merdivenin sonunda bir zamanlar çamaşır odası olarak kullanılan yere giden dar bir mahzen koridoru olduğunu görmüştü. Çamaşır odasında duvara yaslanmış tekneler ve durulama leğenleri vardı, bazılarında daha sonraları yerlerinden sökülmüş musluklardan akan suyun geçtiği yerlerde büyük pas lekeleri vardı. Boş teknelerden birinin üstüne çıkarak tam tavanın altında çerçevesi ile camı arasında küçücük bir açıklık olan bir pencereye ulaşabildi. Bir eliyle pencereyi yukarıda tutan çengeli itti, pencerenin çerçevesini tuttu ve kafasını omuzlarını yapabildiği kadar ileriye uzattı. Ve mucizevi bir şey oldu, tekne, ayağının altından kaymadan önce dışarıda duran birisi Staszek'i koltuk altlarından tutup tüm vücudu dışarı çıkana kadar çekti.

Dışarıdaki hayatında gördüğü en garip yaratıktı.

---

39 (Alm.) Komiser. (yay. n.)

Öne eğilmiş yüzü yerleşik bir acı ifadesiyle burkulmuş, kendi yaşlarında bir oğlan çocuğu. Sırtında tahta kirişlerden yapılmış bir haç taşıyordu, kirişlerden biri diğerinin üzerine çapraz konulmuştu. Kirişlerden şişeler, bardaklar ve cam borular sallanıyordu ve vücudunu korkuyla dikleştirmeye çalışırken hepsi birbirine çarpıp ses çıkarıyordu. Ama tahta kirişlerin altından bakan gözleri artık Staszek'in üzerinde değildi. Pencereden dışarı çıkarken düşürdüğü ve şimdi pis çakılların üzerine dağılmış haldeki ekmek parçalarına bakıyordu. Çocuk ekmek parçalarının üzerine atladı ve eline geçen her şeyi, çakıl ya da ekmek demeden, bir seferde ağzına atıverdi. Bu sırada şişeler, kavanozlar ve bardaklar tepesinde sanki bir çalar saat kulesi taşıyormuş gibi şangırdayıp duruyordu.

Her şeyi midesine indirdikten sonra kirişlerinin altında şöyle bir geriye doğru yaslandı, karnını sıvazladı ve ağdalı bir tonla, "Ben Başkan'ın oğluyum," dedi.

Staszek çocuğa bakakalmıştı. Bir çift çamurlu *trepki* içine sokulmuş yara bere içinde, soğuktan morarmış iki adet bacak... Bu mu Başkan'ın oğluydu şimdi? Ama çocuğun tam olarak demek istediğinin bu olmadığı sonradan belli oldu.

"Gettodaki herkes Başkan'ın çocuğu.
Bronek öyle diyor.
Öyleyse ben de Başkan'ın oğlu olmalıyım."

Ardından yüksek sesle ve sızlanan bir sokak satıcısı edasıyla bağırmaya başladı.

"İK–SİİİR, İK–SİİİR,
İlacını al, hayatını değiştir."

İşte o zaman Staszek çocuğun gezgin eczane olduğunu anladı. Sırtındaki çarmıhtan sadece şişeler ve bardaklar değil, kurutulmuş bitki torbaları, ayna kırıkları, makas kutuları ve ipe bağlanmış küçük sabun parçaları da sallanıyordu. Bu tertibatın üzerinde, çocuğun küçük ve solgun yüzü sanki etrafında sallanıp şangırdayan nesnelerden korkuyormuş gibi görünüyordu.

Başkan'ın gerçek oğlu, Başkan'ınkine benzetmeye çalıştığı sesiyle otoriter ve başından savarcasına, "Burada artık bir eczane yok," şeklinde karşılık verdi.

Ama şişeci çocuğun caymaya niyeti yoktu.

"Hiç fark etmez," diye cevap verdi. "Başka yerde durmaktansa insanların bir eczane bulacaklarını *düşündükleri* yerde durmak daha iyidir. En azından Bronek öyle diyor!"

Staszek çocuğun pek de normal olmadığını düşündü. Bakışlarında bir kaypaklık vardı, sanki baktığı şeyi tam olarak bulamıyormuş gibiydi. "Biraz daha yemek ister misin?" diye sordu ve cebinden bir parça ekmek çıkardı. (Her zaman, toplantı olmadığı zamanlarda bile, yanında ağzına atıvereceği bir şeyler bulundurmayı alışkanlık edinmişti). Şişe toplayıcısı ekmek parçasını hızla elinden kaptı ve hepsini ağzına atıverdi. Ancak her şeyi yiyip bitirdikten sonra yabancı bir çocuğun, hem de cepleri yiyecekle dolu bir çocuğun, kendi bölgesinde birdenbire ortaya çıkmasında bir gariplik olduğunun farkına varmaya başladı.

Ama Staszek çoktan oradan uzaklaşmaya başlamıştı bile.

"Beni bekle!" diye bağırdı ve kendisine iyilik yapan çocuğun arkasından koşturmaya başladı ama sırtında taşıdığı ağır tahtalarla koşmak kolay değildi ve Staszek bir daha geriye dönüp baktığında o kocaman şişelik gözden kaybolmuştu, sadece çok gerilerden bir yerden camların yumuşak tıngırtısı duyuluyordu.

Staszek alçak evler ve yıkık dökük kulübelerle çevrelenmiş engebeli bir caddeden aşağıya doğru ağır ağır yürümeye devam etti. Cadde boyunca insanlar durmuş bir şeyler değiş tokuş ediyorlardı. Bir pencerenin içi ya da kapı aralığı satılmak üzere dizilen kumaş parçaları ya da metal nesneler dükkân rafı oluyordu. Evlerin pencerelerinde çerçeve yoktu, bazıları masonit levhayla kaplanmış ya da önlerine bir parça kumaş asılmıştı. Bir kapı aralığında, kesilmiş bacaklarından geri kalan kısımları kaba çuvalla sarmış bir adam oturuyordu. Koltuk değneklerinin arasını bir sürü demir eşya, kapaklı kapaksız tencerelerle doldurmuştu. Kuru sonbahar soğuğundan korunmak için bir koyun postu kabarık yelek gibi giymişti ve bir de çenesinin altında düğümlediği kulaklarını kapatan beresi vardı. Zavallı gözlerle etrafına bakınırken bir çift kara gözlük takmıştı.

Staszek kör adamın önünde durdu ve avcundan bir parça ekmeği daha koltuk değneklerinin arasına bıraktı. Kör adam ekmek parçasını gökten yağan kutsal helva gibi açık seçik görmüş olacak ki, elleri hemen tencere kapakları ve tava sapları arasında gezinmeye başladı. Etraflarında çoğalan insan topluluğu şaşkınlıktan hafif bir *ahhhhhh* çekti. Çocuk sadece iyi giyimli, sağlıklı ve temiz değildi, aynı zamanda fakirlere de sadaka dağıtıyordu.

Çocuk ise biraz önceki dikkatli halinden sıyrılmıştı.

Becerebildiği en kibar Lehçeyle, "Okopowa Caddesi'ndeki yetimhaneye nasıl gidildiğini öğrenmek istiyordum," dedi.

"Op-kwa?"

Adam mümkün olan her yönü işaret etmeye başladı. Staszek sonunda adamın soruyu soranın nasıl birisi olduğunu anlamaya çalıştığını gizlemek için bu kadar çok yeri işaret ettiğini fark etti. Bu sırada meraklılar daha da yaklaşmışlardı ve artık uzak duran bir kalabalık değil, tersine içlerinden her birinin soracak sorusu olan kızgın bir insan topluluğuna dönüşmüşlerdi.

"Sen kimsin? Burada ne işin var? Nereden geliyorsun?"

Staszek içi metal artık dolu bir el arabasının kollarının arasından çömelerek geçti ve güvende olduğuna inanana kadar caddeden aşağıya doğru yürüdü.

Geriye dönüp baktığında insan topluluğu hâlâ kör adamın etrafında duruyordu ama el arabalı adamın yanına iki polis gelmişti. Staszek adamın elini kaldırıp işaret ettiğini ve polisler de dâhil herkesin onun tarafına baktığını gördü.

Ama kimse onu takip etmeye kalkışmadı.

Gökyüzünün renkleri ağır ağır siliniyordu. Evlerin arası daralmaya başladı, ağaçlar ve taş duvarlar yol kenarından bir adım geriye çekildi. Hiçbir yerde elektrik ışığı gözükmüyordu. Yaklaşan karanlıkla beraber soğuk da çöktü. Staszek'in ilk başta kendi nefesi sandığı duman aslında havadaki yoğun sisti. Yavaş yavaş ayakları ve parmak uçları uyuşmaya başladı.

Başkan'ın büyük ihtimalle onu aramak için çoktan dışarıya çıktığını düşündü. Korumalarıyla beraber ev ev dolaşıp *seçilmiş çocuğu* görüp görmediklerini soracak, çok geçmeden el arabalı adamın olduğu yere gelecek ve insanlar da korkup olan biteni belki de hemen anlatacaklardı, *evet onu görmüşlerdi*. Belki de bu şekilde bir ödül alacaklarını umacaklardı ya da sorunu başlarından savmak için hiçbir şey bilmediklerini söyleyeceklerdi. Bayan Smoleńska hep ne kadar az bilirsek o kadar iyi olduğunu söylerdi. En azından insanın yetkililerle bir işi olduğunda bu söz daha bir geçerliydi.

Arada sırada karanlığın içinde başka insanlar da görünüyordu. Bazılarının kollukları ve üniforma bereleri vardı. Onları durdurup aradıkları kişinin kendisi olduğunu söylese ne olurdu acaba? Ama belki de ona inanmazlardı, çünkü etrafta dolaşıp Başkan'ın çocuğu olduğunu söyleyen bir sürü çocuk vardı. O zaman belki de doğrusunu,

kim olduğunu ve nerede olduğunu bilmediğini söylemek daha iyiydi. En son yaptığı annesiyle bir otobüste oturmaktı, etrafta başkaları da vardı ve birisi gelip üzerine bir battaniye örtmüştü, çünkü ıslaktı ve üşüyordu. Ama onlar yabancıydılar, gettoda karşılaştığı herkes bir *yabancıydı*. Hepsiyle beraber birçok şey yaşadı ama artık eve dönmesi ya da en azından Bayan Smoleńska'nın ona kim olduğunu ve bir yerde uyuması gerektiğini söyleyeceği Yeşil Ev'e gitmesi için ona yardım etmeliydiler.

Ama o hiç kimse olmaya devam etti ve etrafındaki karanlık artık içindeydi. Karanlık gözlerine kadar geldiğinde aynı su gibi olacaktı. Karanlık ama içinde boğulmaya yetecek kadar derin bir su. İçindeki karanlık onu korkutuyordu. Geceleri uyumaya çalıştığı zamanlarda olduğu gibiydi. Hareket etmeye korkuyordu, çünkü karanlığın içinde mi hareket ediyor, yoksa karanlık mı onun içinde hareket ediyor, bilmiyordu.

Geriye döndüğünde arkasındaki sisin içinde bir yüzün şekillendiğini gördü. Bedensiz, bir balon gibi havada asılı duran ya da pencereden yansıyan lambanın ışığı gibi soluk ve belirgin çizgileri olmayan bir oval. Yüzün bir de sesi vardı, sokağa çıkma yasağından sonra dışarıda ne yaptığını soran sakin, keskin ve kendinden emin bir ses. Daha önce söylediklerini tekrarladı. *Oko –pawa* Caddesi'ndeki yetimhaneyi arıyordu.

"İşte burada, tam köşeyi dönünce karşında," diye cevap verdi yüzdeki ses.

Bir bahçe kapısının önünde durdular. Kapının arkasında, sis perdesinin ardında bir ev vardı. Ama bu Yeşil Ev miydi gerçekten?

Evi hatırlamıyordu. Hatırlamaya çalıştı. İkinci kata çıkan merdivenlerde sıraya dizilip Müdür Rubin ve Bayan Smoleńska'nın hepsini on, on iki, on dört (on dört numara mıydı?) diye saydıktan sonra Alman askerlerinin makineli tüfeklerini havaya kaldırmış çamurlu kamyonlarının yanında nöbet tuttukları büyük araziye uygun adım

gittikleri zaman aklına geldi. Aynı kilise mezarlığının duvarları içinde dizildikleri ve Nazilerin gelip bütün erkek kardeşlerini götürdüğü zaman olduğu gibi olmuştu. Hatırlamıyordu. Sanki şimdi olanlar daha önce birçok kez olmuştu.

"Kimi arıyorsun?" diye sordu o yüz.

Staszek kafasını sallar ve bahçe kapısından tek başına geçmeye yeltenir. Ama yüz onu durdurur. Yeniden soru sorduğunda sesi daha da yumuşaktır.

"Sormamı istediğin özel birisi var mı?"

Staszek bir an cevap veremez. Bunu düşünmemişti.

"Bayan Rosa," der sonunda. "Bayan Rosa Smoleńska."

Yüz, "Rosa," der ve sisin içinde kaybolur. Bir süre sonra kapı yumruklanır. Sesin abartılı bir şekilde "Bayan Rosa adında birini arıyorum," dediğini duyar ve evin içinden bir o kadar abartılı ve yüksek bir ses, yüzün sorusuna cevap olarak değil de, içeriden birisine sorar gibi seslenir:

"Bayan Roo-osa? Bayan Roo-osa? Burada Bayan Roo-osa diye biri var mı?"

Evin içinden yüksek ve şen kahkahalar yükselir. Erkek kahkahaları.

Kahkahalar sustuğunda her yer tamamen sessizleşir. Bir süre geçer. Sanki etrafındaki her şey –o beyaz yüz, ses ve ev– sisin içinde çözülüp kaybolur. Boşluğun içinden bir atın ayak sesleri yavaşça yaklaşmaya başlar. Uzakta sadece beyaz atı görür. Arabanın acelesi yoktur. Ancak çok yaklaştıkları zaman Bay Kuper'in eğri sırtı ve Başkan'ın arabanın tentesi altında büzülmüş oturan bedeni ortaya çıkar.

Kuper arabanın merdivenini çoktan indirmiştir ve Stazsek anlatılamayacak bir rahatlamayla arabaya biner. Yeniden bir battaniyeye sarılır. Bu süre içinde Başkan ne onun tarafına bakar, ne ona dokunur ne de tek bir laf eder. Araba hafif bir gıcırtıyla hareket eder.

Staszek'in "küçük macerası"ndan sonra –bundan sonra böyle denilecekti– Başkan'ın çocuğa davranışı değişti. Sanki doğrudan onunla konuşmaktan vazgeçti, onun yerine onun yanında duran birisiyle, onun gibi gözüken ve onun yaptığı şeyleri yapıp onun söylediklerini söyleyen *başka* bir Staszek'le konuşmaya başladı.

Başkan sanki bu diğer Staszek'den biraz korkuyor gibiydi.

Bazen korkusu o kadar güçlü oluyordu ki, bakışları öfkeyle gölgeleniyordu. Sanki o diğer Staszek onu sürekli kovalıyordu, ama Başkan ne bunu açıklayabiliyordu ne de bunun hakkında konuşabiliyordu.

Şimdi içinde eskimiş toz ve güvercin dışkısından başka nefes alacak bir şeyin olmadığı o öteki odadaydılar.

Eskiden ikisi odadayken Başkan odayı onun için "rahat" yapmakta ısrar ederdi. Koltukları duvardan çeker, kül tablalarını ve sönmüş sigaraları dışarı çıkarırdı. Bazen hikâyeler de anlatırdı. Hatta bazen anlattığı hikâyelerin içinde o kadar kaybolurdu ki, dizlerinin üzerinde hazırda beklettiği ellerini kullanmayı unuturdu. Ama bu sıralarda çoğunlukla sadece oturup gözlerinde durgun ve sulu bir ifadeyle ve gözleriyle gülerek Staszek'e bakardı.

"Seni ilk gördüğümde o kadar büyük, güçlü ve akıllıydın ki..." derdi Başkan ve Stazsek onun yanında oturup beklerdi.

Sanki aralarında demir parmaklıklar vardı. Başkan parmaklıkların bir tarafındaydı. Staszek ise diğer tarafında. O anda, Başkan'ın

durumu kendi sözleriyle açıkladığı gibi ikisi de *kimin efendi, kimin köle olduğunu* bilmezdi.

Ya da daha doğru bir deyişle, Staszek bilirdi.

Parmaklıkların gerisinde olan Başkan'dı.

Fakat bu herhangi bir rahatlama sağlamazdı. Staszek'i en çok korkutan Başkan'ın kafes içinde olduğu anlardı. O zaman sorun artık Başkan ve Staszek olmaktan çıkardı ve sadece Başkan ve onun kafesine dönüşürdü. Başkan sürekli yürürdü. Geceler boyunca yürür ve bir ucundan diğerine kafesin boyunu ölçerdi. Ya da kafesin içinde tek başına durup dua ederdi. Başkan her sabah ve her akşam, ya oturdukları caddenin iki mahalle aşağısındaki eski prevantoryumda ya da Jakuba Caddesi'ndeki sinagog olarak kullanılan eski Talmud Tora okulunda dua ederdi. Rumkowski en kudretli olandan bile zorla bir şey talep ediyormuşçasına yüksek, tiz ve ısrarcı bir sesle dua ederdi. Ve oğluyla da aynı şekilde konuşurdu.

"Neden, Stasiulek? Seni asillerin arasında olasın diye yanıma aldım. Sırf bunun için bana karşı duran, beni aşağılayıp, benimle dalga geçen bütün şu *ganeivim*[40] yerine seni seçtim. Neden bana kötülük yapmaya devam ediyorsun?"

Fakat Başkan'ın parmaklarını tek tek kafesin demirlerine dolayıp yalvardığı zamanlar da vardı. *Staszek*! diye bağırırdı. *Stasiu, Stasiulek, Stasinek*... Ve kollarını parmaklıkların arasından çıkarıp oğlunun kafasını tutar ve göğsüne bastırırdı.

Sonra onu öperdi.

Sonra ona tacını giydirirdi.

40 (İbr.) Hırsızlar. (ç. n.)

Başkan taç giyme töreni sırasında oğluna özel olarak diktirdiği büyük kırmızı giysiler ve ayaklarına da her bir ayak parmağının yalnızca en asil soyluların yapabileceği şekilde dikkatle ve özenle bükülebileceği, gerçek deriden yüksek ve parlak ayakkabılar giydirirdi (Başkan kendisi gösterirdi: "Çok hızlı değil, çok yavaş da değil; esnek ve düzgün olacak"). Taç giyme töreni her türlü detayıyla tamamlandıktan sonra yüce İmparator, kafesinin içinde tek başına durup, parmaklıkların arkasından kendi eserini seyrederken gözyaşları yanaklarından dökülürdü. "Neden ağlıyorsun sevgili babam?" Belki de oğlunu ne kadar giydirip süslese de onun ruhuna, o güzel deri ayakkabıların içindeki ince parmakları bir kuştüyü kadar hafif hareket ettiren, o parlak kırmızı pelerinin ağırlığı altında omuzlarını titreten ve o geniş göğüs kafesinin içindeki kalbini attıran ruhuna dokunamadığı için ağlardı.

Ve Başkan o çok sevdiği kusursuz oğluna bakıp konuşurdu.

"Staszek, Stasiu, Stasiulek... Sevgili küçüğüm, ne oldu sana böyle ve tüm sevgili çocuklarıma, diğerlerine ne oldu?"

Fakat Staszek öteki çocukla, sırtında haçı ve ecza şişeleri olanla buluşmaya devam etti. Bu sıralarda kapı görevlisinin göremeyeceği daha güvenli yerlerde buluşuyorlardı. Avlunun biraz arkasında gettonun ayakkabı imalathanelerine deri malzemeler sağlayan bir ayıklama ve tabaklama atölyesi vardı. Her buluştuklarında Staszek ağzında ıslatıp küçük toplar haline getirdiği ekmek parçalarıyla çocuğu besliyordu ve çocuk da bir kaplumbağa gibi ağzını açıp topları yutarken gettonun diğer tarafında olup bitenlerle ilgili hikâyeler anlatıyordu.

Hikâyelerden biri Başkan'ın, çocuğun üvey babası Bronisław ve Otakar adında gözleri görmeyen, bu yüzden de kendine bakamayan, daha da önemlisi ailenin geçimine katkıda bulunamayan yaşlı kuzeniyle paylaştığı basit kuzineli odayı ziyaret ettiği zamanla ilgiliydi.

O zorlu 1941 kışında olmuştu bu olay.

Bronek, kirayı karşılamak için ek iş olarak binanın ayak işlerini yapmaya başlamış ve şişeci çocuğun da ocağın önünde oturup ısınmak yerine dışarı çıkıp avlu girişinin önündeki buzu kırmasına karar vermişti. Bronek arada sırada böyle şeyler yapardı. Yapılması gereken bir iş olduğundan değil, yeğeninin bir *işe yaradığını* görmek için yapardı. Çocuk elinde kazma ve kürekle girişin önünde dururken birdenbire burnundan soluyan atların çektiği arabalardan bir ordu caddeye girdi ve Bronek'in yeğeninin önünde durdu ve en öndeki arabadan imparator indi ve, *bil bakalım ne oldu,* İmparator aşağıya indi ve bu önemsiz çocuğun elinden tutup eğer *kendisinin* onun ka-

dar çalışkan ve aklı başında bir oğlu olsaydı, onun babası olmaktan gurur duyacağını söyledi ve sonra da çocuğa bir avuç dolusu yiyecek kuponu ve şekerleme verdi.

O günden sonra Bronek'in gözünde yeğeni tam bir *glik* oldu, hani şu "para sıçan" tiplerden, diye açıklıyordu kör Otakar'a.

İşte bu yüzden Bronek yeğeninin omuzlarına iki kalası bağlayıp üzerine Bay Wiwaver'in karaborsa eczanesinden asabildiği kadar malzemeyi astı ve o günden sonra yeğeni üzerinde Vigantol, Azetynil, Betabion ve sıradan şeker tabletleri (insanın sadece umudu varsa, aradaki farkı kim anlardı ki?) ve fabrika çorbasının neden olduğu o ekşi ve berbat kokan geğirtilere karşı tabletler ve sadece "ekstra besin" içermekle kalmayıp aynı zamanda cinsel gücü de artırdığı söylenen ve gettoda yaşayanlar arasında bir zamanlar Biebow'un kahve tüccarlığı yaptığı söylentisi dolaştığı için "Biebow'un karışımı" dedikleri *Kaffeemischung* katkılı ağaç kabuğu hülasasıyla tepeleme yüklü, yürüyen ambar olarak gettoyu dolaşıp durdu.

(Bronek Amca'nın bu konuda bir de teorisi vardı. Böyle zor zamanlarda sıradan insanların istediği tek bir şey vardı, o da gettodan dışarı çıkmaktı ve eğer "doğal yoldan" dışarı çıkılamıyorsa o zaman insan ilaçları denemeliydi!)

"Şuna bak!" diye seslendi şişeci çocuk ve ağzına bir şişe sokup kapağını ısırdı, Staszek daha ne olduğunu anlayamadan çocuğun ağzından diğer camları yıldızlı bir gökyüzü gibi ışıltıya boğan muhteşem alevler çıkmaya başladı. Şişeci çocuk iki elini ağzının etrafında tutarak alevleri yuttu ve Staszek bir daha baktığında çocuğun kaplumbağa ağzı üzerinde, iki beyaz gözün korkuyla baktığı siyah bir krater olmuştu.

İşte böyle olmuştu:

Bir seferinde Rosa Smoleńska, Yeşil Ev'de çocuklara tarih ve matematik dersi verirken Müdür Rubin'in odasının yanındaki kü-

çük bir odaya gitmiş ve oradan getirdiği üstü kapaklı ve yanlarında çiçek resimleri olan bir kalem kutusunu Staszek'e vermişti. "Bana Filistin'in bir haritasını çiz ve haritayı Judaea ve Samaria'da bulunan hatırlayabildiğin bütün şehir, nehir ve göl isimleriyle doldur," demişti. Staszek Filistin'le başlamıştı. Ülkenin nasıl gözüktüğünü biliyordu –*Eretz İsrail*– ama ülkenin sınırları içine göller ve şehirler çizmek yerine çakallar, akrepler, çöl fareleri ve boynuzları, kuyrukları ve sivri dişleriyle diğer hayvanların resimlerini çizdi.

Sonra da Almanları çizdi; *bir sürü* Alman, çünkü onlardan bir sürü vardı.

Dışarıdan görülenleri çizmek kolaydı; gri savaş üniformaları ve enselerine kadar inen çelik miğferleriyle jandarmalar ve bir de şu *diğer* askerler; şu parlak siyah arabalarla gelip Kohlman ağaca çivilenirken bakıp gülenler, şu berelerinin önünde kurukafa olanlar, şu üniformalarında şeritler yerine noktalar olanlar.

Zagajnikowa Caddesi'nden, Yeşil Ev'in aşağısındaki geniş ve tozlu anayoldan, Almanların Radogoszcz Kapısı'nın önünde her gün nasıl gezinip nöbet tuttukları görülebiliyordu. Staszek tel örgüler, yüksek bir nöbetçi kulesi ve her mal sevkiyatı geçişinde demir kapıyı açıp kapayan ve kâğıtları kontrol eden en az iki asker resmi çizdi. Yağmurun birkaç tane kalmış sokak lambalarından aktığı ve köydeki bütün Yahudilerin evlerinden alınıp kilisenin önündeki meydana getirildikleri zamanı hatırlamaya çalıştı. Ama tek hatırladığı askerlerin kaçmaya çalıştığını söyledikleri ve kilise meydanının ortasına getirdikleri adamdı ve adamı dövüp tekmeleyen, adam yerde hareketsiz yatarken bile vurup tekmelemeye devam eden askerin suratıydı. Vurup tekmeleyen askerin suratı yerde yatan ve vurulup tekmelenen adamın suratına o kadar çok benziyordu ki... İkisi de yağmurdan parlıyorlardı, ikisinde de aynı gölgeler vardı ve ikisi de çok garip gözüküyordu. Bu yüzden resimde gerçekten en belirgin gözükenler adamdan arta kalan çamurlu kıyafetlerin içinden dışarı

çıkmış çıplak ve beyaz ayak tabanlarıydı; çıplak, beyaz ayak tabanları, tekmelerle parçalanmış bir surat ve öfkeden kendinden geçmiş ve kendisi de tekmelenmiş gibi görünen bir asker suratı.

Şişeci çocukla tanışıp onun anlattığı olağanüstü hikâyeleri dinledikten sonra Staszek Almanlardan başka şeyler de çizmeye başladı. Tel örgülerle kapatılmış, yüksek duvarları olan bir şehrin üzerinde uçan bir melekler ordusu çizdi. Melekler görünmezdiler; çünkü nöbet kulübelerinde duran Alman askerleri başlarının üzerindeki gökyüzüne rağmen intikam ateşiyle doluydular. Hatta meleklerden bazıları çaldıklarında duvarları ve tel örgüleri titreten *shoifer* borazanları taşıyorlardı ama askerler hiçbir şeyin farkına varmıyorlardı.

Bazen oturup resim çizdiğinde Bayan Smoleńska gelip ensesini okşardı. Bayan Regina, tıpkı Bayan Smoleńska'nın yaptığı gibi dikkatle ne çizdiğine baktığı halde asla onun ensesini okşamazdı ve Bayan Regina'nın da yüzünde sürekli taşıdığı büyük, şişkin bir gülümseme vardı. Fakat asla Staszek'e dokunmazdı ve zorunlu kalmadıkça okulda ne öğrendiği, babası ya da Moshe Karo'yu ya da evin hizmetçisi Bayan Koszmar'ı (Bayan Regina'nın deyişiyle *Madame Cauchemar*'ı) utandıracak bir şey yapıp yapmadığını sormak gibi görev icabı konular dışında hemen hemen onunla hiç konuşmazdı. Bayan Regina'nın söylediği her şey utanmayla ilgiliydi.

Başkan'ın toplantılarını yaptığı odanın ortasında şimdi başsız bir manken ve mankenin yanında da Üstat Hinzel denilen özel terzi duruyordu. Kısa boylu, kara kuru, kulakları kir içinde, ağzı iğne dolu bu adam Staszek'in Bar Mitsva'sı için bir elbise dikmeye gelmişti. Üstat Hinzel mankenin üzerine farklı kumaşlar iğneledi ve Bayan Regina ve Prenses Helena kumaşların etrafında dolaşıp hayranlıklarını gösterdiler. Bazen Staszek kumaşlar için modellik yaptı ve sanki o da kumaştanmış gibi üzerine iğneleri batırdılar.

Bayan Regina ve Prenses Helena birbirlerine katlanamazlardı. Bayan Regina, Prenses Helena için *isterik* diyordu; Prenses Helena ise Bayan Regina için *yaşlı bir adama göz koymuş fanatik sonradan görme* diyordu. Biri diğerinin yanındayken gergin gülümsemelerinin üzerinden birbirlerini aşağılayıcı bakışlarla süzerlerdi. Yalnız kaldıklarında da aralıksız kavga ederlerdi. Prenses Helena, Bayan Regina'nın söylediği bir şey üzerine, "Basit bir tezgâhtar kadar zevksizsin," diyebilirdi ve Bayan Regina dudaklarındaki gülüş donmuş halde, elindeki her şeyi bırakır ve karartma perdeli odasına çekilirdi. Bay Tausendgeld elinde bir fincan çay getirirken Prenses Helena kanepeye yığılır ve içinde Yidiş dilini tek bilen Bay Tausendgeld'den başkasının olmadığı bir odanın duvarlarında çınlayan salon Almancasıyla, "Mein Gott, ich halte es mit dieser einfältigen Person nicht mehr aus,"[41] diye şikâyet ederdi.

Şişeci çocukla son buluşmasında üzerinde ilk kez giydiği Üstat Hinzel'in diktiği kıyafeti vardı ve Bayan Koszmar'ın kenara ayırabileceğini söylediği ekmek parçaları kıyafetin fazlasıyla büyük ceplerinin içinde azıcık kalmıştı.

Walborska Caddesi'ndeki kereste fabrikasında yangın çıktığı gündü. Yangın nerdeyse bütün gettoyu alevler içinde bırakmıştı ve Staszek üstat Hinzel'e Hanuka altınlarının da sığması için ceplerini daha da büyük dikmesini söylemişti.

(Böyle şeyler söylerdi, çünkü bunların insanların hoşuna gittiğini biliyordu.)

Şişeci çocukla her zaman olduğu gibi tabakhanenin arkasında buluşmaya karar vermişlerdi. Kiremit duvarın içinde bir delik vardı ve Staszek eğer bir şey olur da çocuk gelemezse diye yiyecekleri bu deliğe koyardı.

---

41 (Alm.) Aman Tanrım, bu serseme daha fazla katlanamayacağım. (ç. n.)

O gün buluşma yerine gittiğinde şişeci çocuk orada değildi ama birisi deliği kapatmak için kullandığı kiremit parçasını yerinden çıkarıp yere bırakmıştı. Yoksa çocuk gelip de deliğin boş olduğunu görünce geri mi dönmüştü? Ya da bu bir *işaret* miydi?

Staszek tehlikenin farkına vardığı halde duvara doğru gitmekten kendini alamadı. Kiremit parçasını almak için eğildiği anda boğazına bir kol sarıldı ve bir yumruk onu dizlerinin üzerine çökmeye zorladı. Arkasından soluyan nefes, kapkara çirkin dişleri olan, kasketi gözlerinin önüne kadar çekili bir adama aitti. Adamın arkasından ortaya çıkan başka adamlar üzerindeki giysileri çekiştirip pantolonunun ve ceketinin ceplerindeki yenilebilecek her şeyi boşalttılar. Yüzünü elleriyle kapattı ama parmaklarının arasından tüm bunlar olurken garip bir şekilde genişleyip kızıla dönmüş gökyüzünün altında korku içinde duran şişeci çocuğu gördü sadece.

İşte böylece ihanet de bir beden bulmuştu kendine.

Ama en kötüsü yeni dikilmiş kıyafeti paramparça olmuş, kocaman cepleri yırtılmış halde geri dönmekti; tacıyla lağıma düşmüş bir kraldı artık.

Bayan Regina bütün kanıtları hazırlamıştı. Saklamak için o kadar özen gösterdiği çizimleri ve resimleri şimdi Başkan'ın gözleri önünde seriliydi. Bayan Regina, Başkan'a ayrıca boya kalemleri ve resim defterini de verdi ve boş zamanında Almanların resmini çizen birisinin kesinlikle *onlardan* gizli emirler almaktan da çekinmeyeceğini söyledi. Ona göre sadece çocuğa *hastalıklı* bir ilgi gösteren Gertler'den değil, Gertler'in emrinde çalışan herkesten, Miller'dan, Klieger'den ve Reingold'dan da emir alabilirdi. Onlar çocuğun Başkan'ın zayıf noktası olduğunu anlamışlar ve çocuğu kötü yola sokarak Başkan'a zarar vermek istiyorlardı.

Bütün bunlar ağzından o kadar çabuk çıktı ki, kelimeler arasında nefes almaya neredeyse zamanı olmadı ve bu sırada Başkan hızlı hızlı defterin sayfalarını karıştırırken gözü bir resme takıldı.

"Bu ne?" diye sordu.

Resimde bir çocuk omuzlarının üstünde dört köşeli bir haç taşıyordu. Haç bir kuklayı oynatmaya yarayan çıtalara benziyordu ama farkı doğrudan omuzların üzerinde olmasıydı ve aşağı doğru sarkan iplerde yüzlerce küçük şişe, bardak ve kavanoz ağırlık yapıyordu. Bu şişeci çocuktu. Ama bunu tabii ki Başkan'a söyleyemezdi. Şişeci çocuğun Başkan'ın oğlu olduğunu da söyleyemezdi. Bir süre onun *diğer* Staszek olduğunu söyleme düşüncesiyle oyalandı ama sonunda kendi mankenini çizmek istediğini söyledi. Başkan yalan söylediğini tabii ki hemen anladı.

"Seni işe yaramaz küstah şey," dedi sadece ve onu diğer odaya iterek soktu. Kapıyı kapatmaya bile gerek duymadan pantolonunun kemerini çıkardı ve Staszek daha koltuğun arkasına saklanmaya zaman bulamadan vurmaya başladı.

Ve Başkan, hep yaptığı gibi, vurdukça vurdu. Staszek bağırdı ve karşı koydu. Bir süre sonra Başkan'ın cezalandırıcı elini yakaladı ve yaşlarla dolu yüzüne dokundurmaya başladı. Başkan'ın bunu istediğini biliyordu. Artık sıkı tutacak bir kemer olmadığı için Başkan'ın pantolonu aşağıya kaymıştı ve Staszek iç çamaşırının içinde adamın organının şişip sertleştiğini gördü. Başkan, Staszek'in elini oraya götürdüğünde şişmiş kırmızı penisi başını kaldırıp yüzüne yaklaştırdı ve Başkan'ın ona öğrettiği gibi aşağı yukarı ovuşturmaya başladı.

Başını çevirdiğinde Bayan Regina'nın yarı açık kapının önünde durup onlara baktığını gördü. Apartman boşluğundan gelen bulanık kahverengi ışıkta yüzü soluk ve şişkin gözüküyordu ve yüzündeki herhangi bir çizgiyi ayırt etmek mümkün değildi. Fakat hiçbir şey demedi, orada öylece durup kaşınan ya da yapışmış bir şey varmış da

ondan kurtulması imkânsızmış gibi bir eliyle yanağını sıvazlıyordu. Bir saniye sonra ortadan kaybolmuştu.

Başlı başına kocaman bir boğulma hissi olan o odada bir hafta boyunca sıkı sıkı bağlanmış halde kapalı tutuldu.

Geceleri kuşlar avludan aşağıya düşerken açılmış kuru kanatlarını yüzünün üstünden geçiriyorlardı. Sabahları Bayan Regina gelip kollarının ve bacaklarının hâlâ yatağa sıkıca bağlı olup olmadığını kontrol ediyordu. Ağzının kan ve kuş tüyüyle dolu olduğunu bağırarak söylüyordu ama Bayan Regina duymuyordu, hafifçe onun üzerine eğiliyor ve her şeyin onun iyiliği için olduğunu söylüyordu. Sonra çıkıp kapıyı kilitliyordu ve kuşların odanın kurşun grisi duvarlarında böcekler gibi sürünen gölgeleriyle baş başa kalıyordu.

Ancak akşama doğru, apartman avlusundaki ışık söndükten sonra kereste fabrikasındaki yangından yansıyan ışıklar odanın boğucu gölgelerini uzaklaştırdı. O sırada Bayan Koszmar bir tepsi yiyecekle içeri girdi ve *küçük beyin durumu* karşısında üzüntüsünü belirttikten sonra en azından yemek yiyebilmesi için ellerindeki ipi biraz gevşetti.

Daha sonraları "hain" bir yangın çıktı diyeceklerdi.

O gece itfaiye nöbetçisi olarak görev yapan iki polis şimdi tamamen yanmış olan eski hastane binasının yanından birkaç kez geçmelerine rağmen hiçbir şey fark etmemişlerdi. Ancak sabaha doğru içlerinden biri bir şeylerden şüphelenmişti. Parkın üzerinde ince bir kar tabakası vardı; girişin dışındaki odun istiflerinin üzerinde de kar vardı. Polisler odunların üzerindeki kar tabakasının azaldığını ve eriyen kar suyunun sanki "karakış ortasında bahar" olmuş gibi damlayıp aktığını duymuştu. İlk o zaman yukarı baktığında hastanenin artık tuğlayla örülmüş pencerelerinin aralıklarından "oldukça yoğun" bir dumanın yukarı çıktığını görmüş. Polislerden bir tanesinin bulduğu bir baltayla, kilidi ve kapıyı tutan iki demir çubuğu kırmışlar ve

kapının iki yarısı da kendi kendine bölününce serbest kalan alevler polislerin üzerine sıçramış.

Fabrikadaki yangın yirmi dört saat boyunca dehşet saçtı. Bu süre içinde insanlar hiç durmadan Başkan'ın evinden içeri girip çıktılar; rapor verip yeni emirlerini aldılar.

Staszek kulağını duvara yapıştırıp Komutan Kaufman'ın adamlarına emir verişini dinledi. Hatta Kaufman, Litzmannstadt'daki "Polonyalı" meslektaşlarıyla telefonda konuştu. Onlara odun deposunun yanı sıra yakınlardaki evlerin ve binaların da alev aldığını ve getto sınırının yirmi beş metre ötesinde, Ari bölgede bulunan itfaiye musluğunu kullanmalarına izin verilmezse yangını söndürmelerinin imkânsız olduğunu söyledi. Bu durum göz önüne alınarak bir emir verilmesi mümkün müydü acaba?

Yarım saat sonra karar geldi. Kaufman'ın isteği kabul edilmişti.

Bir yarım saat sonra da Wolborska Caddesi boyunca konulmuş tahta engeller ve tel örgü barikatları kaldırıldı ve çok kısa bir süre sonra Başkan'ın evinde toplanmış yüz kadar *dygnitarzeye* sanki çok güçlü bir elektrik şokuna kapıldı.

Demek Almanlar da yangını söndürmeye yardım ediyorlar!

Staszek, Alman itfaiye erlerinin levye ve yangın kazmalarıyla alevler içindeki kapılardan içeri koşturuyorlar ve itfaiyeci ordularını kıvılcım yağmurları içinde üzerlerine düşen kirişlerin altına doğru sürüyorlardı. Dört yıldan beri ilk defa gettonun sınırları açıktı ve Alman, Polonyalı ve Yidiş itfaiyeciler omuz omuza savaşıyorlardı.

Yangının nedeni zamanla ortaya çıktı:

Eylül harekâtıyla beraber kereste fabrikasına dönüştürülen hastanenin hasta asansörlerinin elektrik sistemini güçlendirmeden malzeme asansörü olarak kullanılamayacağı hiç kimsenin aklına

gelmemişti. Aşırı yüklemeden dolayı esneyen bir kablodan çıkan kıvılcım bütün fabrikayı ateşe vermişti.

Yangın fabrikadan Alman İmparatorluğu'na gönderilmek üzere bekleyen 3,500 adet yeni üretilmiş bebek beşiğinin içinde durduğu bir depoya sıçradı. Litzmannstadt'ın itfaiye şefi daha sonra eğer Yahudi itfaiye erlerinin akıllıca müdahaleleri olmasaydı sadece gettonun yıkılmak üzere olan ahşap binaları değil, getto içinde hayati önem taşıyan sivil ve askeri yapılar ve onlarla birlikte milyonlarca mark değerinde malvarlığının da alevlere yem olacağını belirtti. İki ay sonra Kültür Merkezi'nde yapılan bir törenle, hayatta kalan itfaiye erleri üzerinde Başkan'ın bir fotoğrafı olan (gettonun en yüksek tahta köprüsünün basitleştirilmiş bir resminin önünde Başkan'ın profilden fotoğrafının basılı olduğu) bir madalyayla onurlandırıldılar ve Başkan ardından yaptığı konuşmada her bir itfaiye erinin gettonun kurtarılması ve korunması için gösterdiği çabanın özellikle üzerinde durmaya dikkat etti:

"İsrail'in Tanrısı halkını sürekli yeni acılarla sınıyor. Karşı karşıya kaldıkları güçlüklerden hayatta kalanlar ve hayatta kalamayanlar var. Gettodaki bütün Yahudiler sınanacak ve Kudüs'ün tapınağı harabelerinden yükseldiği zaman sadece bunu görmeyi hak edenler orada olacak!"

Staszek önemli Yahudi günlerinde Başkan'ın evinde toplanan adamlarla zaman geçirmeyi seviyordu. Jakubowicz, Reingold, Klieger ve Miller gibi adamlarla. Onların kararlı ciddiyetlerini, boğazlarını temizlerken gösterdikleri özeni ve birbirlerine sırtlarını dönüp seslerini kısarak konuşmalarını dinlemeyi seviyordu. En çok da Moshe Karo'dan, Brzeziny ve Pabianice'den çocukların ve o "çıldırmış" annelerin olduğu sevkiyat geldiğinde, Almanların hepsini başka yere götürüp vurmakla tehdit ettiği zaman kendisini kurtardığını söyledikleri adamdan hoşlanıyordu.

Bar Mitzva'sına sadece iki ay kala bir gün Moshe Karo onu alıp Jakuba Caddesi'nde kutsal kitapların saklandığı Talmud okuluna götürmüştü. Bay Karo orada gece gündüz nöbet tutan Rozenblat'ın adamlarından bir anahtarlık aldı ve onu dar bir yan merdivenden çıkararak ikinci katta tüm duvarları ağaçla kaplı bir salona götürdü. Siyah kadife bir perdenin arkasında yüksek demir kaplamalı bir kapı gizliydi. Karo perdeyi kenara çekti ve kapıyı açana kadar elindeki anahtarları denedi. Çıplak ampulden yansıyan ışıkla odanın duvar ve raflarında uzun sıralar halinde dizilmiş Tora kutuları ve dua kitapları beliriverdi. Tora rulolarından bazıları o kadar yanmıştı ki, artık açmak mümkün değildi. "İki tanesi Walborska Caddesi'ndeki *Altshtot* Sinagogu'ndan geldi," diye açıkladı Karo. Diğerleri ise Łódź'un en eski sinagoglarından ve Polonya'nın dört bir yerinden Talmud öğrencilerinin çalışmak için geldiği bir okul olan Zachodnia'daki *Vilker shul* dedikleri sinagogdan gelmişti. Organize kundaklamalardan bir gün

önce Almanlar menoralar ve şamdanlardan okuma tahtalarına kadar sinagogdaki her türlü değerli eşyayı götürmüşlerdi. Tora dolabını da boşaltmışlardı. Fakat sinagogun koro şefi olacakları önceden fark edip en değerli kutularından bazılarını dış duvarın önündeki bir oyuğa saklamıştı. Daha sonra kitaplar gizlice gettoya getirilmişti.

Moshe Karo ağır ve vakur hareket eden, sessiz ve dingin bir adamdı. Yüzünde de her konuştuğu insana yönelttiği aynı katı ve Staszek'e göre uyuduğunda bile hiç değişmeyen bir merhamet ifadesi vardı. Ama bazen sanki Karo'nun bile içi üzüntüyle yanıyordu. Gözleri donuklaşıp içine dönüyor ve her zaman yumuşak ve bağışlayıcı olan sesi birdenbire sertleşip endişesini ortaya koyuyordu.

Gettoda bulunduğumuz zamanları düşünüyorum da sık sık, içimi derin bir üzüntü kaplıyor.

Mahvettikleri bütün o kutsal yerleri düşünüyorum, nasıl *treif* yemek zorunda kaldığımızı ve Şabat buyruğunu yerine getirmemize artık izin verilmediğini... Ama bizden alamayacakları tek bir şey var, o da Talmud'un öğretileri ve peygamberlerin kutsal bilgisi.

Eğer inancınıza sadık kalmazsanız, hayatta kalamazsınız.

Tanrı böyle diyor ve O defalarca halkına aynı sertliği gösterdi, emirlerini uygulamadığı için halkını cezalandırdı, şehirlerini yerle bir etti ve halkını çöle sürdü. Fakat ne kadar büyük zorluklarla sınanmış olursak olalım daima hayatta kalanlar ve Kudüs'ün duvarlarını yeni baştan yükseltenler oldu ve inanç bu geride kalanların yanında oldu. İşaya Peygamber bunu biliyordu. Bunun için oğlunun adını Shear-Jashub, geriye dönen, koydu. Çok sevilen Başkan'ımız da bunu biliyor. Herkesten daha mütevazı olan Başkan'ınız bir alet olarak görülmenin ne anlama geldiğini çok iyi biliyor.

İşte bu yüzden bütün yetkilerini sana devretmeye karar verdi. Geride kalan sen olacaksın. Senin ismin de Shub, geriye dönen, hiç kimsenin ve hiçbir şeyin yıkamayacağı, hepimizden daha çok yaşayacak olan, olacak."

Staszek daha sonra Moshe Karo'nun dedikleri üzerine çok düşündü. Ama en çok Moshe Karo'nun Başkan'ın sadece bir alet olduğuna dair söylediklerini düşündü ve kâğıdı ya da kalemi olmadan kendisi yüksek bir tahtın üzerinde otururken babasının zavallı bir halde ayaklarının dibinde süründüğünü çizdi. Ve yüce babasının bu düşmüş halini düşünmek ona o kadar yoğun bir tatmin verdi ki, Moshe Karo –demir kapıyı kapatıp kilitleyen, gösterme görevini üstlendiği kutsal kitapların üzerine perdeyi çeken, tamamen sıradan, kibar bir adam– en sıradan sesiyle anahtarları nöbetçilere bırakmak zorunda olduğunu söyleyince ancak kendine gelebildi.

*

Sonunda tabii ki herkesin olacağını bildiği ve herkesin önceden tahmin edebileceği şey oldu. Başkan da yetkililer tarafından Litzmannstadt'a götürüldü.

Regina kararı duyduğunda sanki etrafındaki her şey, nefes aldığı hava bile cama dönüşmüşçesine hareketsiz kalakaldı.

Sekreterlikten Łagiewnicka Caddesi'ndeki yeni eve sadece mesajı iletmek için gelen Doktor Miller, "Sayın Başkan özellikle kendisiyle ilgili bir tehlikenin söz konusu olmadığını iletmemi istedi," dedi. "Durum Gertler'de olduğu gibi değil. Yetkililerle yapılacak görüşme tamamen yemek dağıtımıyla ilgili olacak."

Ama Staszek, Regina'nın "Durum Gertler'de olduğu gibi değil," dediğini duyduğunda nasıl irkildiğini gördü.

*

Başkan'ın farklı başlarının çoğu onun idari yürütmelerine aitti. Bu başların dik dik bakan gözleri vardı; yanaklarının ve çenesinin altındaki deri alçıdan yapılmış gibi katı ve hareketsizdi. Ama hafif çekik gözleri olan ay gibi yuvarlak başlar da vardı. Bunların ağzı açık dururdu ve sanki karşısındaki kişi Başkan'ın istemediği bir şeyi söylediğinde içinde oturan bir şey dışarı zıplayıp konuşanı dövmeye hazırmış gibi sürekli haince gülerdi.

Başkan'ın gülüşü de elleri gibiydi; gülüşü yapılması gerekenleri emrederken kullandığı bir aletti.

Sadece hoşnut olduğunu *göstermek* için kahkaha atmadığı sürece böyleydi. Israrla dizlerini ovuşturur ve bedeninin üstünü sağa sola döndürürdü. Böyle anlarda hep o *bakışı* olurdu; Staszek'in her şeyden daha çok korktuğu o nazik, sokulgan ve baştan çıkan uyuşmacı bakış.

Staszek, Başkan'ı başsız sadece iki defa görmüştü.

İlki Başkan kafesinde oturup sanki Staszek'e gelip kilidi açmasını istiyormuş gibi baktığı zamandı. İkincisi de Almanların Gertler'i almaya geldiği zamandı. O gün Staszek yanlışlıkla koridorun diğer tarafında Başkan'ın ev ofis olarak kullandığı odaya gitmişti. Orada Başkan'ı kanepenin üzerinde ağzı açık ve bir bebek gibi bacaklarını karnına çekmiş sırtüstü yatarken görmüştü. Uyurken yüzü o kadar katı ve hareketsizdi ki, Staszek bedenle yüzün artık yaşayan bir insana ait olmadığına kesinlikle emindi. Başkan gerçekten ölmüş gibi değildi, ama öldüğünde işte böyle gözükecekti.

Staszek işte bu yüzden şimdi Başkan'ın tutuklanmasından sonra derhâl onun evinde toplanan bu ciddi adamların arasında dolaşıp bağırıyordu:

"Başkan babam, o öldü mü?

Başkan babam, o öldü mü?"

Başkan'ın bütün odalarını doldurmuş sürüler halindeki adamlar Doktor Miller'ın daha önce söylediği yatıştırıcı sözleri alçak sesle, fısıldayarak tekrarlıyorlardı. Yetkililer yemek dağıtımının ne durumda olduğunu merak ediyorlardı sadece, artık daha fazla göndermenin söz konusu olmadığını kesinleştireceklerdi. Bu yüzden bir araya gelmiş bu önemli insanların yetişkinlerin arasında dolaşıp uygunsuz şeyler haykıran çocuğun farkına varmaları biraz uzun sürdü.

Bayan Regina çocuğun koluna sıkıca yapıştı ve o odaya doğru sürüklemeye başladı.

Staszek bütün gücüyle karşı koydu.

"Başkan babamı geri istiyorum," diye bağırdı.

Artık "kendisinde" değildi. Ondan tek geri kalan kesinlikle dizginlenemeyen isteğiydi.

"Başkan babamı geri istiyorum," diye defalarca bağırdı.

Bu sırada dışarıdaki açık ve aydınlık odada görüşmeler devam ediyordu. Yaşlı adamın yerine muhtemelen kimin geçeceği üzerine konuşuluyordu.

Regina, Bayan Koszmar'ın da yardımıyla çarşaftan bir parça kopartıp sert bir şerit haline getirdi ve susturmak için Staszek'in ağzına tıktı. Staszek ikinci kez bağlanıyordu. Ama bu sefer vücudunun hiçbir yerini oynatamıyordu. Ağzını bile. Dili, boğazının içinde yutmaktan ve sonra da hemen kusmaktan korktuğu boğucu bir yumru gibiydi.

Ama çığlığı hâlâ içindeydi. Birisi olmanın ama artık var olmamanın korkunçluğundan doğan o çığlık.

Kendisini bir gardırobun altında, onun olmayan ama yine de bir şekilde kendisine ait olan bir başla beraber yatarken gördü. Ve yakınlarda bir yerde Başkan etrafa dağılmış vücut parçalarını topladı ve kayarak karanlığın içinden ona doğru geldi. Buraya varabilmek, tek ve en sevgili oğluna ulaşabilmek için bütün organlarını kesmek zorunda kaldığı için karnının çevresi kan içindeydi.

Başkan bütün gün ve ertesi günün ortasına kadar gelmedi. Ancak saat on buçuk sıralarında sekreterlikten Bayan Estera Daum telefon açıp Başkan'ın sağ salim geri döndüğünü haber verdi. Şehirden, her gün Bałuty'den geçen "Ari" tramvayıyla gelmişti. Üzerinde bir gün önce Gestapo onu alıp götürdüğünde giydiği takım elbise ve palto vardı. Bayan Daum'un anlattığına göre, görev yerine geri döndüğünde ilk yaptığı, en yakın çalışanlarını teker teker yanına çağırdıktan sonra kapısını kilitleyip odasında oturmak oldu.

Staszek karanlığının içinde bir duvara yaslanıp yattığını zihninde canlandırıyordu.

Duvar avludaki tabakhanenin kiremit duvarını hatırlatıyordu; fakat bu duvarda sökülebilecek bir tuğla bile yoktu. Sırtı duvarın soğuk ve sert yüzeyine yaslanmış yatıyordu ve karşısında, karanlığın içinde tahta haçından uzun iplere bağlanmış, içlerinde ilaç ve ecza malzemeleri olan şişe ve kavanozların sallandığı çocuğu görüyordu.

İpleri birbirine dolanmış bir kukla gibi şişe ve kavanozlar birbirlerine çarpıp şıngırdamaya başladı. Sesleri eğer burada su akabilseydi suyun çıkarabileceği sese benziyordu ya da çok uzaklarda Arnavut kaldırımlı bir yokuştan çıkan at arabasının tekerleklerinin ve atların toynaklarının sesleri gibiydi. Şişeci çocuğun anlattığı kadınlar yol kenarında ya da avluların içinde yere yatmışlardı; bazıları hâlâ kollarını çocuklarına dolamışlardı, bazılarının bacakları hayvan kadavraları gibi sonuna

kadar açıktı. Kadınların nasıl yattığı ya da nasıl göründüğü kimsenin umurunda değildi. Ölü bedenleri yerden alıp kamyonun arkasına un çuvalı gibi atıyorlardı, o kadar.

Bunları anlatırken şişeci çocuğun ince sesi o kadar üzgündür ki, Staszek de ağlamaya başlar. Ne şişeci çocuk için, ne ölmüş annesi, ne de diğer ölüler için ağlar. Ağlar, çünkü başı duvara doğru dönüktür. Çünkü duvar şimdiki haliyle bir zamanlar olduğu halini ayırıyor. Ve duvar o kadar yüksek ki, bu tarafından ne bir şey görülüyor, ne de bir şey duyuluyor. Sadece boş şişelerden, onları taşımakla görevlendirilen o önemsiz beden düşüp kalktıkça gelen şangırtılar ve Moshe Karo'nun Tanrı'nın abluka altına alınmışlara Hezekiel Peygamber vasıtasıyla verdiği sözü okuyan tekdüze sesi duyuyor. Kendi Bar Mitzva'sında da bu metni okuyacak:

"Sonra artık kendilerini sefil tapınmalarıyla, rezillikleriyle ve her türlü kurala karşı çıkmalarıyla kirletmeyecekler ve onları kurtarıp, günah işledikleri her yerden alacağım ve temizleyeceğim, ki onlar benim halkım olsun ve ben onların Tanrısı olayım."

Uyumuş olmalı, çünkü kendine geldiğinde şişelerin şıngırtısı kaybolmuştu ve havada ağır bir tütün kokusu asılıydı. Odanın içine ince bir ışık sızmakta. Başkanın orada olduğunu bilmesi için başını çevirmesine gerek yok, büyük ihtimalle uzun süredir de orada. Daha önce birçok kez olduğu gibi kurnaz bakışları var üzerinde ve Staszek bunu fark edince ağlamaya başlıyor. Kurnazlığına rağmen bu sefer yanlış anlamayı seçer Başkan. Oturuşuyla yatak çöker ve özenle, sanki dünya üzerindeki en değerli mücevhermişçesine, Staszek'in çenesini avcunun içine alır.

"Üzülme çocuk. Sana yemek getirdim."

"Bak, ne güzel bir yemek var burada."

Paket açılırken kâğıdı hışırdar. Birazdan Başkan'ın küçük, hayvan memesi gibi parmakları ilk ekmek parçalarını ağzına tıkıştıracaktır. Bütün vücuduna yayılacak kusma kramplarından kurtulabilmek için hızla yutar parçaları.

"Moshe Karo'yla konuştum.
Büyük ilerleme kaydettiğini söyledi.
Seninle gurur duyuyorum."

Başkan biraz ekşimiş tereyağından koca koca parçaları Staszek'in dudaklarına sürer, ardından ekmek, şeftali şekerlemesi ve marmelat gelir. Duyduğu tiksintiyle gözyaşlarına boğulur ama yine de uysal uysal emer, yalar ve yutar. Bir de yoğun çırpılmış krema. Başkan avcuna doldurmuş, hepsini yalasın diye ağzına bastırır şimdi.

"Hanuka'dan sonraki ilk pazar senin Bar Mitzva'nı kutlayacağız."

Başkan boylu boyunca yatağa uzanmış o yapış yapış elleri Staszek'in göğsünde ve karnında dolaşır. Omurgasından aşağı kayar ve koyu tereyağını yavaş yavaş baldırlarının arasına sürüp yayar. Boğuk, soluk soluğa nefesi ağır bir makine gibi hep arkasındadır. Ve tereyağına bulanmış iki parmağını anüsünün içine sokar ve daha da kaygan olan diğer iki parmağıyla testislerini ve penisini okşayıp çeker. Hissettiği acıya rağmen artık sertleşmesi kaçınılmazdır ve o ani acıyla bedenini burarak uzaklaştırır ama, "Korkmana gerek yok," diye fısıldar Rumkowski boynunun yanından; yavan ve nemli. Staszek birdenbire alkol ve eskimiş tütün kokusu karışımı bir suya bulanır.

"Seni benden almalarına asla izin vermeyeceğim.
Sen benim her şeyimsin."

Belli belirsiz bir hırıltı duyulur; Başkan sanki kendi kendine ağlıyormuş ya da gülüyormuş gibi. Ya da sadece adamın vücudun-

dan dışarı çıkan eskimiş havanın sesi bu. Ya da belki de, birbirlerine çarpan bedenlerinin sesi. Ve bir çeşit sevinç nidasıyla beraber Başkan vücudunu Staszek'inkinin üzerine bırakır ve iri, ağır ve müteşekkir başıyla çocuğun boynundan aşağı, ensesine ve omuz başlarına kayar ve daha önce derinin üzerine sürdüğü her şeyi şişmiş dudakları ve iri ıslak diliyle emip yalamaya başlar. Ve parça parça, azar azar Staszek'in vücudu duvarın içine doğru gömülür. Birisinin öldürdüğü bir böcek gibi, orada yapışıp kalır; ölü bir bedenin bıraktığı sessiz izin tıpatıp aynısı. Ve artık ortada bir duvar yok, gözyaşı yok, acı yok. Sadece başsız bir vücut. Başsız bir vücuttan kim korkar ki?

Ve Başkan öne eğilir, dizlerini sıvazlar ve anlatmaya başlar:

"Şehirdeki bütün evlerin anahtarlarına sahip olan Kindl adında bir çocuk vardı. Sihirli anahtarlardı bunlar. Kindl'ın anahtarlarının şehirde açamadığı kapı yoktu. Onun anahtarları tepedeki kalenin yanında yaşayan belediye başkanının evine uyduğu gibi, hahamın sinagogun arkasındaki sıradan evinin kapısını da açıyordu. Uncuların depolarına ve zengin tüccarların şehir içindeki evlerine de girebiliyordu. Evlere girip istediğini alabilirdi ama o başkalarından alan bir çocuk değildi.

Ayrıca insanların kalplerine de girebiliyordu. İnsanların kalplerini açtığı zaman gördükleri onu sık sık korkuturdu. O kadar çok kötülük, ihanet ve kıskançlık vardı ki... (Ama annesinin kalbinin anahtarını çevirdiği zaman tek gördüğü annesinin onu ne kadar çok sevdiğiydi!)

Kindl hep şehrin içinde dolaşıp anahtarlarıyla kapıları açıyordu. İnsanlar onun gelmesine alışık oldukları için çoğunlukla ona yemek verirlerdi. Şehirdeki birçok kişi Kindl'ın evlerine gelmesinin iyiye işaret olduğunu düşünürdü. Kapılar kapalı ve kilitli olmayacaktı tabii ki. Kapılar insanlar girip çıksın diye var. Kapılar başka ne için olur ki?

Şehirde Kindl'ı seven çok insan vardı.

Sonra bir gün daha önce görmediği bir eve geldi. Çok katlı, kuleleri ve duvarında taş oymalarıyla büyük ve görkemli bir evdi. Evin kapısı en az üç metre olmalıydı ve kısa boylu Kindl anahtarıyla kilide yetişmekte zorlandı.

Ama anahtar uydu ve Kindl güçlükle de olsa kapıyı açtı.

Ama kapının ardında sadece kocaman ıssız bir karanlık ve *korkma Kindl, gir içeri,* diyen kudretli bir ses vardı.

Ama Kindle korkmuştu. Kapının ardındaki karanlık daha önce gördüğü hiçbir karanlığa benzemiyordu. Yıldızsız bir gecedeki gökyüzü gibiydi. Karanlığın içinde rüzgâr bile esmiyordu, yere düşen her şey sanki hiç var olmamışçasına karanlık tarafından yutuluyordu.

Kindl hayatında ilk defa içeriye girmeye cesaret edemedi. Daha yeni açmış olduğu kapıyı kapadı, evine gitti ve yatağına yattı. Günlerce, gecelerce yatağında hasta yattı Kindl ve başucunda bekleyen annesi bu genç hayatın bağışlanması için Tanrı'ya dua etti.

Haftalar sonra iyileştiğinde Kindl çok ilginç bir şey fark etti. Anahtarları hiçbir kapıya uymuyordu artık. Belediye başkanının evi, hahamın odası, un deposu, tüccarların evleri, anahtarları artık hiçbir kapıyı açmıyordu. O zaman yapması gereken tek bir şey olduğunu anladı. O büyük eve gitmek ve korkmadan sesin çağrısına uyarak içeri girmek.

Yeniden o büyük kapının önünde durdu ve anahtarı burada kilide uydu. Sanki aradan hiç zaman geçmemiş gibi.

Yeniden karanlığın önünde durdu ve karanlığın içinden yine aynı kudretli ses yükseldi: "Korkma Kindle, gir içeri!"

Ve Kindl cesaretini toplayıp o büyük siyah karanlığın içine girdi.

Korktuğu gibi gözleri kör olmadı. Ve düşündüğü gibi büyük, siyah karanlık tarafında yutulmadı. Düşmedi bile, sanki iri ve güvenli bir el onu sarmış gibi karanlığın içinde süzüldü. Ve o zaman karanlığın içinden gelen kudretli sesin Tanrı'nın sesi olduğunu anladı; Tanrı sadece onu denemek istemişti. O günden sonra dünya üzerinde nereye giderse gitsin kendini evinde hissetti Kindl. Ve hiçbir şeyden korkması gerekmedi, karanlıktan bile, çünkü karanlığın içinde nereye giderse gitsin orada onu doğru yola yönlendirecek olan Tanrı vardı."

Hanuka'nın sekizinci ve son gününden beş gün sonra gettonun Başkan'ı, evlatlık edindiği oğlu Stanisław Rumkowski'nin Bar Mitzva'sını kutladı. Tören, Moshe Karo'nun *minjenslerini* topladığı ve Başkan'ın da dedikodulara göre Hasedilerle buluştuğu söylenilen Łagiewnicka Caddesi 55 numaradaki eski prevantoryumda yapıldı. Moshe Karo, Jakuba Caddesi'ndeki Talmud Tora Okulu'nun kilitli salonundan alınmış bir Sefer Tora rulosunu taşıyan küçük bir ayin alayının önünde gettonun bir ucundan diğerine geçti ve alayın geçişi sırasında muhbirlerden ya da Kripo'nun sağlam karakterli rüşvet yemeyen adamlarından korkmadan Tora rulosunu açık tuttu.

Buz gibi soğuk bir kış günüydü. Bacalardan dümdüz çıkan dumanların gittiği gökyüzü ne içine bir şey alıyor, ne de geri çeviriyordu.

En yakın aile fertlerinin dışında gettonun asillerinden yaklaşık otuz kişi davet edilmişti. Genel sekreterliğin yöneticisi Bayan Dora Fuchs ve kardeşi Bernhard gibi Başkan'ın en yakınında olan kişiler dışında misafirlerin arasında bulunanlar Merkezi Çalışma Bürosu'nun şefi Bay Aron Jakubowicz, yargıç Stanisław-Szaja Jakobson, Bay Izrael Tabaksblat ve tabii ki akıllıca müdahalesiyle küçük çocuğu geçmişte ölümden kurtaran ve belki de –böyle bir günde tabii ki söylenemez ama– çocuğa Başkan'dan daha çok babalık yapmış olan Moshe Karo'ydu. Aralarındaki özel yakınlığın bir işareti olarak çocuğa şimdi kürsüde beklerken üzerinde taşıdığı dua şalını veren de Moshe Karo'ydu.

Ardından Tora rulosu içeri getirildi ve töreni yönetecek bir haham olmadığı için her biri dua şallarının saçaklarını öptükten sonra teker teker dokunabilsinler diye ruloyu misafirlerin arasında dolaştırma görevi de Moshe Karo'ya düştü. Buz gibi salonun içinde toplananların arasında sıcak ve samimi bir hava oluştu, Bay Tobaksblat günün Tora metnini okuduğu zaman bu sıcak hava daha da pekişti. Takvime göre günün peygamberler metni Hezekiel'in otuz beşinci bölümünden bir alıntıydı ve genç Rumkowski öğrenmiş olduğu metni açık ve anlaşılır bir tonda okudu.

Çünkü Tanrı böyle buyurdu:

"İşte ben, İsrail'in çocuklarını gitmek zorunda kaldıkları halkların yanından ben alacağım, onları her yerden toplayacağım ve ülkelerine götüreceğim.

Ve onları, İsrail'in dağının üzerinde, ülkenin tek halkı yapacağım, tek bir kralları olacak, hepsi tek bir halk olacak, iki ayrı krallığa dağılmış iki halk olmayacaklar artık.

Sonra artık kendilerini sefil tapınmalarıyla, rezillikleriyle ve her türlü kurala karşı çıkmalarıyla kirletmeyecekler ve onları kurtarıp, günah işledikleri her yerden alacağım ve temizleyeceğim, ki onlar benim halkım olsun ve ben de onların tanrısı olayım."

Staszek'in dili sadece bir kez sürçtü. O da törenin bir yerinde ebeveynlerine dönüp şimdi toplum tarafından kabul edilmesini sağlayan bilgileri edinmesini mümkün kıldıkları için teşekkür etmesi gerektiği zamandı. Başkan; eşi, erkek kardeşi ve erkek kardeşinin eşiyle en önde, geçici okuma tahtasının yanında, başını öne uzatmış, hissettiği sabırsızlık onu daha da içine çökertmiş gibi bacaklarını çapraz yapmış halde oturuyordu.

Staszek ona baktı, ama kelimeler bir türlü ağzından dökülemedi. O zaman Moshe Karo öne çıktı ve kelimeleri önden söyledi. Bu o kadar çabuk bir fısıltıyla ve içten oldu ki hiç kimse bir şey fark etmedi. Regina bu sıralarda gece gündüz yüzünde taşıdığı o koca gülümsemeyle oturmaya devam etti ve yanında oturan Prenses Helena, artık "hasta yatağından" kalkmış ve –Getto Kayıtları'nın hemen hemen aynı zamanlarda açıkladığı gibi– gettonun bütün aşevlerinin idaresini eline almıştı. Onun yerine çalışan kadın, söylendiğine göre "politik nedenlerden dolayı" görevinden ayrılmıştı.

Okuma tahtasının önünde kutsal sözler yankılandı ve topluluk o kutsal odadan bütün ışıkların içine aktığı kocaman bir delik gibi görünen yüksek beyaz gökyüzünün altına çıkmak üzere dağıldı. Prevantoryumla, Başkan'ın şarap, ekmek ve sürüyle hediyeden oluşan "sade" bir resepsiyon düzenlediği dairesi arasında sadece birkaç yüz metre vardı.

*

Fotoğrafı Mendel Grossman çekmiş. Grossman gettonun Arşiv ve Nüfus İstatistikleri Bürosu'nda çalışan beş altı kişilik fotoğrafçı grubuna dâhildi. 1943 yazından itibaren getto halkının gittiği her yere beraberinde götürmesi gereken iş defterleri için fotoğrafları çekenlerden biri de oydu. Bu resmin düzenleme, ışık ve basılış tarzı itibarıyla diğerlerinden hemen hemen hiçbir farkı yoktu. En başta baskı işlemlerinde aynı yöntem kullanılmış gibi; bir çeşit geciktirme resimdeki insanların, aynı başka insanların kıyafetlerinden dışarı çıkmaları gibi, hareketlerinin dışarı çıkıyormuş gibi gözükmelerine neden oluyordu.

Regina Rumkowska, geniş ama endişeli gülümsemesinin altında gergin, sanki çatlamış ya da kırılmış bir camın arkasında durup, karşı taraftaki birisine çaresizce iyi niyetini göstermeye çalışıyordu.

Chaim Rumkowski, resmin ortasından uzaklaşırken ya da ortasına yaklaşırken bir elini oğlunun başının üzerinden sanki çocuğu kutsar ya da affeder gibi hafif sarsak bir şekilde uzatmış ve oğulları *Stanisław Rumkowski* Moshe Karo'dan aldığı kipayı ve dua şalını takmış, bir elinde de mum var.

Fakat şu an anlıyoruz ki, çocuğun elinden yukarıya süzülen mum ışığı değil; bir kuş. Parmaklarından havalanıp daha kamera fotoğrafı çekemeden kayboluyor. Ve üçünün arkasında, bir fotoğraf stüdyosunda bir dekor ya da bir parça üzeri işlemeli kumaş olması gereken yerde bir göğüs kafesi ya da yıkılmış bir sarayın sütunları beliriyor; sıra sıra, hepsini içinde tutsak eden kafesin demirleri gibi.

III

Son Şehir

(Eylül 1942 – Ağustos 1944)

Bir sahne vardı. Sahnede de bir getto. Hatta sahnenin etrafında gettonun nerede başlayıp nerede bittiğini gösteren tel bir örgü de vardı. Bir oyuncu diğerlerinin arasında dolaşıp tel örgüyü kaldırıyor ve gösterip işaret ediyordu. "İşte tel örgü. Bunun ilerisine geçmeye çalışmayın yoksa başınız derde girer. Yanınızda götürmeye de çalışmayın o zaman başınız daha kötü belaya girer!" Ve Kültür Merkezi'ndeki seyirciler kahkahalara boğuldu. Regina Rumkowska daha önce hiçbir seyirci topluluğunun kendi küçük hayatlarının bir grup üçüncü sınıf tiyatro oyuncusu tarafından sergilenmesine bu kadar güldüğünü görmemişti. Ardından iplere bağlanmış, kartondan yapılmış basit figürler tavandan aşağı sarkıtıldı. Yüzleri kaba saba çizilmiş olduğu için birbirlerinden ayırmak neredeyse mümkün olmadığı halde Regina hepsini tanıdı. İşte Başkan, arabasında gidiyor, bu da bastonunu yukarıya kaldırmış denetim yapan Polis Şefi Rozenblat ve bu gelen de tahta protezinin etrafında uçuşan beyaz önlüğüyle Wiktor Miller, *der gerechter* ve yargıç Jakobson bir kukla gibi mahkeme salonunda oturup yargıç tokmağını aşağı yukarı sallarken hırsızlar ve suçlular kürsünün önünde sırasıyla geçit töreni düzenliyorlar.

Ama hepsinde tek bir yüz asılıydı. Yüz tertemiz tıraşlıydı, saçı düz ve koyu briyantinliydi ve bir çocuğunki gibi parlak ve içten bir gülüşü vardı. Yüzün altında, sahnede bir koro toplandı, teker teker sahneye koşan oyuncular kol kola girip şarkı söylemeye başladılar:

Gertler der naier keiser
Er iz a jid a heiser
Er zugt indz tsi tsi geibn
Man zol es nor darleibn
Poilen bai dem jeke
Men zol efenen di geto[42]

Gertler? Şarkı tabii ki Gertler hakkında değildi! Regina böylesine saygısızca bir düşünceyi nasıl olup da aklına getirdiğini kendisi bile anlamadı. Gettonun Başkanı onun kocasıydı ve tabii ki sahnedeki oyuncular kinayeli övgülerini Başkan'a göndereceklerdi. Yine de Regina, seyirciler arasında, düşüncelerinde yaşlı adamın sarılık yüz maskesini, şu ipin ucunda tavandan asılı duranı, polis şefinin arka planda karton bir levha üzerinde parıldayan belirgin şekli daha zarif yüzüyle değiştirirken yalnız olmadığını çok iyi biliyordu.

Chaim Rumkowski bir yöneticiydi, halkının açlık ve aşağılanmanın içinde kendini güvende hissetmesini sağlıyordu. Ama Dawid Gertler'de durum farklıydı. Sihirli bir şey vardı onda. O kadar kaygısız hareket ediyordu ki... İnsanlarla çok rahat diyalog kurabiliyordu. Ve tabii bir de Almanlarla herkesin bildiği gibi iyi ilişkileri vardı. Biebow'un sözün tam anlamıyla Gertler'in elinden yemek yediği söyleniyordu. Sadece bu bile birçok insanın Gertler'in tamamen başka bir dünyaya ait olduğunu düşünmesine yetiyordu.

Regina, gösteriden sonraki toplantıda Gertler'i her zaman etrafını çevreleyen hayran topluluğunun ortasında durup Almanların da

42 Gertler bizim yeni hükümdarımız
O bir Yahudi ve gerçek bir oyuncu
Bize söz verdi, verdiği sözleri tuttu
Almanlar ikna edilecek
Gettonun kapıları açılacak. (yay. n.)

insan olduğunu açıklarken gördü. "Elbette, Yahudilerin Almanlara insan gibi davranmaya başladığı gün çok şey kazanılacak," dedi ve etrafında bir kahkaha fırtınası koptu. Erkekler o kadar çok güldüler ki, gülmekten iki büklüm olup avuçlarını baldırlarına vururken nefes alamadılar.

Ve Regina o anda ne düşündüğünü hatırlar.

Hiçbir korkusu olmayan bir adam ancak böyle konuşabilir.

Öte yandan bu günlerde korku her şeydi. Korku eklemleri uyuşturuyordu, insanın aldığı nefesi boğazına tıkıyordu. Korku insanlara her sabah yüz çizgilerini yeniden özenle yerine koydurtuyordu ve arkalarından çevrilen tüm oyunları endişeyle takip ettiriyordu. Korku seyirciler arasında oturan erkek ve kadınların, oyuncuların gösterdiği karikatürlere bilinçsizce gülmelerine neden oluyordu. Kahkahaların bir esrimeden farkı kalmıyordu. Nihayet sefalet içindeki bedenlerinden ve yüzlerinden sıyrılabiliyorlardı. Ve sonra herkes birbiriyle o kadar yüksek sesle ve yapmacık bir şekilde konuşuyordu ki, neredeyse sadece sesler duyuluyordu. Herhangi birinin söylediği tek bir kelime bile, ki herhangi bir şey söylenmiş olduğu da kesin değildi, duyulmuyordu.

Herkes konuşuyordu. Gertler hariç.

O, bu parıldayan çemberin dışında sessizce duruyordu. Gettodan dışarı çıkan gizli geçitlerin nerede olduğunu tek bilen oydu ve Regina'nın onunla beraber bu geçitlerden dışarı çıkmak için duyduğu istek o kadar fazlaydı ki, bu yüzden göğsüne ağrılar giriyordu.

*

Chaim'in Gertler'le ilişkisi hakkında gerçekten söylenebilecek fazla bir şey yoktu.

Başından beri ona güvenmemişti. Sonra da ona bağımlı olmuştu. En sonunda da ondan korkup nefret etmeyi öğrenmişti.

Güvensizlik nefrete dönüşmeden önce Gertler evlerinin daimi misafirlerindendi. Başkanı'yla uzun ve samimi sohbetler etmek için günün herhangi bir saatinde gelirdi. Sadece onunla konuşmak için de geldiği olmuştu. Sadece yanında otururken elini elinin içine alıp, gözlerinin içine derin derin dikkatle bakmak için, "Son zamanlarda sağlığınızın yerinde olmadığını duydum, Bayan Rumkowska," dediği olurdu mesela.

Regina bunun bir oyun olduğunu elbette ki biliyordu.

Eğer Gertler, Başkan evde yokken geldiyse Başkan'ın baş başayken ona söyleyemediği veya söylemek istemediği bir şey vardı mutlaka.

Ama yine de Regina ona açılmaktan kendini alamıyordu. Hatta bir seferinde ona olabilecek *en kötü şeyi* söyleyivermişti. Chaim'in, hamile kalamadığı için kendisinden memnun olmadığını farklı şekillerde bilmesini sağlamıştı. Bunun üzerine Gertler o koskoca gözleriyle Regina'ya bakmış ve bir çocuğun en doğru çıkış yolu olduğundan bu kadar emin olmasının neden kaynaklandığını sormuştu. "Böyle zamanlarda çocuk daha çok yük olur," demişti ve ardından sanki üstünkörü bahsediyormuşçasına gettonun Alman yönetiminde yakından tanıdığı bazı kişileri anlatmaya başlamıştı.

Alman yetkililerden sık sık bu şekilde bahsederdi, "Eski dostum Josef Hämmer'le," ya da, "kadim dostum SS-Hauptscharführer Fuchs," gibi özellikle aralarındaki ilişkinin düzeyini belli edecek kesin tanımlamalar kullanırdı. Ve yüksek makamlardaki bu adamların bütün Yahudileri aynı kefeye koyduğunu düşünmesine neyin neden olduğunu sorardı. Onların da görmek için gözü vardı. Daha bu hafta içinde Biebow'un sağ kolu, şu kaba saba çocuk Schwind, onu aramıştı. Mühendislerimizden Dawidowicz ve Wertheim'ın gerçekten gettodaki

röntgen aletlerini başarıyla tamir edip etmediklerini sormuştu. Schwind Hamburg'ta çok acil röntgen teknisyenlerine ihtiyaç duyulduğunu ve belki bilet ayarlamanın mümkün olabileceğini belirtmişti. "Hamburg'a mı?" diye sormuştu Regina ve Gertler de soruyu "Egemen sınıf bile her şeyin ustası olamaz ve ihtiyaç duydukları bilgiye ulaşmak için Naziler bile bazı kuralları görmezden gelebilir," olarak yanıtlamıştı. Daha sonraki buluşmalarında, "Bir liste var," dedi Gertler ve sırrını açıklamaya başladı.

"Litzmannstadt'daki yetkililer arasında dolaşan resmi olmayan bu listede Alman idari personelinin *kesinlikle gerekli* gördüğü çok az sayıda Yahudinin isimleri var. Ama bu listeye girebilmek için yetkililerin o kişiyi ulaşılabilir görmesi gerekiyor, yani daima onların emirlerini yerine getirmeye hazır olmalı." Ve Regina, "Chaim bu listede var mı?" diye sormaktan kendini alamadı ama Gertler üzgün bir gülümsemeyle kafasını salladı. "Maalesef hayır, Chaim listede yok. Dürüst olmak gerekirse onu biraz *basit* buluyorlar, dahası gettoya fazla bağlı." Fakat diğer yandan başka insanlar, Regina gibileri mesela, geçerli koşullar sağlandığında listeye girebilirlerdi. Bayan Regina diğerlerinden farklı olarak –bunu çok iyi anlamıştı– belli bir düzeyde ve kendini bilen bir kadındı.

Ancak çok sonraları şeytanın ta kendisiyle bu şekilde konuşmayı seçtiğini anladı. Bütün getto lağım ve çöpten leş gibi kokarken, şeytan iyi giyimli ve güzel kokuyordu. Ona sırlarını verdi, çünkü Regina için getto onu çevreleyen duvarlar değildi, getto tel örgülerden ibaret değildi, getto sokağa çıkma yasağı, açlık ya da hastalıklar da değildi, getto onun için boğazına takılmış kemik gibi bir şeydi. Uzun ve yavaş bir boğulmaydı ve içindeki tüm havayı çekip alan bu şeyden kurtulması gerekiyordu yoksa daha fazla hayatta kalamayacaktı. Ve şeytan eğilip Regina'nın ellerini avcunun içine aldı.

"Sakin ve sabırlı ol Regina," dedi. "Başka yolu bulamazsak seni onlardan geri alırım."

1942 Eylül'ünde yetkililer, *di gesphere* ya da *di shpere* dedikleri, günlük sokağa çıkma yasağını uygulamaya koydular. Sokağa çıkma yasağı on iki gün sürdü ve bu süre içinde gettonun en üst düzey yöneticilerine yazlık evlerinde kalmaları ve hiçbir koşulda gettoya girmemeleri emredildi.

Regina, Miarki Caddesi'ndeki mutfak penceresinden baktığında çiçeklenmeye başlamış leylakların altından Radogoszcz İstasyonu'ndan aşağı sıra sıra giden Alman askeri araçlarını görebiliyordu. Araç kasalarının üzerinde, miğferlerinin altındaki bıkkın yüzleriyle sarışın ve çocukça sırıtan ağır donanımlı askerler, tüfek başlarını bacaklarının arasına koymuş ayakta duruyorlardı.

Schupo, Miarki Caddesi'nin girişine bir bariyer koymuştu. Bariyerin şehrin yukarısında kapalı tutulanların dışarıya çıkmasını engellemek için mi, yoksa aşağıdakilerin yukarıya gelmelerini durdurmak için mi konulduğunu tam olarak anlayamıyordu. Arada sırada, aşağıdan, Próżna Caddesi'nin diğer tarafındaki büyük açıklıktan yoğun silah sesleri geliyordu. Sürekli SS birliklerini taşıyan yeni konvoylar yoldan geçiyordu. Ancak haklarında çok bahsedilen o çocukları hiç görmedi.

Takip eden günlerde her şey karmakarışıktı.

Herkes Başkan'la görüşmek istiyor ama kimse Başkan'a ulaşamıyordu; kendisini üst kattaki odasına kilitlemişti ve kimseyle görüşmeyi kabul etmiyordu.

Kapıyı yumrukladılar. Anahtar deliğinden içeri seslendiler. Hatta Bayan Fuchs kapı eşiğinin önünde çıplak dizlerinin üzerine çöküp, onunla görüşmek isteyen bütün bu şaşkın insanların isimlerini yüksek sesle saydı. "Bu bir ölüm kalım meselesi, gettonun hayatta kalması buna bağlı, bizi bu zor zamanda böyle yüzüstü bırakamazsınız!" Regina'yı da Başkan'ın yanına yolladılar. Ne de olsa onun karısıydı. "Benji'nin hatırı için," dedi Regina. Daha önce olsa erkek kardeşinin ismini söylemesiyle sürüyle küfür duyacağı odadan bu sefer hiç ses çıkmadı. "Acaba Sayın Başkan'ımız hâlâ odadalar mı?" diye sordu Helena Rumkowska abartılı bir masumiyetle. Józef Rumkowski kapıyı kırmalarını önerdi. Ama hiç kimse buna yanaşmadı. Bay Abramowicz ılımlı davranmak zorunda olduklarını söyledi. Sayın Başkan böyle önemli bir zamanda düşüncelerini toparlayabilmek için inzivaya çekilmişti. Kısa bir süre sonra elbette ki dışarı çıkacaktı.

En sonunda Gertler bile geldi. Her zamanki gibi düzgün giyinmişti ama yüzünde ve ellerinde pis lekeler vardı (kan ya da kir miydi?) ve giysilerinden kimyasal madde ya da yanık yağ kokusu gibi çürük ve biraz ekşimsi bir koku geliyordu.

Gertler yanında Marysin'in gönüllü itfaiyecilerin başı Schlomo Frysk ve kolluk gücünün 4. bölge kumandanı Bay Isaiah Dawidowicz ile geldi. Onları beyaz keten bir örtüye sarılmış büyük bir servis tabağı taşıyan iki polis takip etti. Aralarında bu büyük tabakla beşi birden merdivenlerden yukarı çıkıp Başkan'ın kapısına geldiler. Bay Gertler kapıyı çaldı ve kapalı kapının önünde yüksek sesle haberini verdi.

"Ne kadar şanslı olduğuna inanamayacaksın, Chaim. Karım fırından yeni çıkmış elmalar yolladı senin için. Üzerinde de şeker ve tarçın var!"

Ardından mutfağa indiler ve yemek için masaya oturdular. Gertler'in adamlarının üzerinde garip bir hava vardı. Sanki başkalarıyla göz göze gelip konuşmaktan kaçınmak için durmadan gülüp şakalaşıyorlardı. Ama Gertler en küçük bir hareket yaptığında hepsi birden bir anda susup emirlerini bekliyormuş gibi ona doğru dönüyorlardı.

Gertler de her şeyden fazlasıyla hoşnutmuş gibi gözüküyordu. Yetkililerin harekâtla ilgili amaçlarının sadece ve sadece gettoyu çalışamaz durumda olanlardan temizlemek olduğunu tekrarladı. "Kâğıtları tam olanların korkmasına gerek yok."

"Ama kardeşim!" diye sızlandı Regina.

Diğerleri de gettoda bırakmak zorunda kaldıkları yakınları hakkında bilgi almak istiyorlardı. O zaman Gertler ayağa kalktı ve bir el hareketiyle sessiz olmalarını istedi. "Ortaya çıkan şiddet eylemlerinden en başta üzüntü duyanlar tabii ki yetkililer," dedi. "Suç tamamen kendi polis güçlerimizin üstlendiği görevi başarıyla yerine getirmek için yeterli zamanlarının olmamasında."

"Şu anda ihtiyacımız duruma mutlak hâkim olabilecek, *liderlik* karakteri olan birisi," dedi ve öylesine gülümsedi. Başkan görevini yerine getirmeye tenezzül etmediği sürece kendisi, Bay Jakubowicz ve Bay Warszawski'yle beraber, gettonun ayakta kalması için vazgeçilemez önemi olan ama belki de talep edilen paraya sahip olmayan *entelektüellerin ana çekirdeğini* oluşturan bir grubu geri alabilmek için kaynak toplamak üzere geçici bir "acil durum komitesi" oluşturmuştu. Komite aynı zamanda, Biebow'un ve Fuchs'un el altından yardımlarıyla, ağıl dedikleri serbest bir bölge oluşturmuştu. Aftan yararlanan erkek ve kadınlar güvenlik içinde buraya gönderiliyorlardı. "Ve tabii ki onların yaşlıları ve çocukları da," diye ekledi Gertler.

"Bu ağıl nerede?" diye sordu birisi.

"Łagiewnicka Caddesi'ndeki hastanenin tam karşısında."

"Bütün hastanelerdeki hastaların boşaltıldığı doğru mu?"

Ama Gertler buna cevap vermedi. Kana bulanmış ellerini masaya koydu ve yavaşça ayağa kalktı. Regina, "Babam ve kardeşim Benjamin'le görüşmek konusunda ısrar ediyorum," dedi. "Onların aşağıda olduklarını biliyorum." Gertler, "Benimle gelebilirsin.," dedi sadece.

Belli ki, Gertler ulaşım aracını önceden hazırlamıştı. Litzmannstadt'dan gelmiş yüksek beyaz çamurluklu, bir çeşit dağıtım arabası, ön tekerleklerinden birisi şarampole kaymış halde park etmiş bekliyordu. Şoförün başında şehirde çalışan herhangi bir taşıyıcınınki gibi ön tarafında parlak cilalı kasket vardı. Göğüslerindeki sarı Davut Yıldızı'nı görünce bakışları donuk bir hal aldı. "Girişteki nöbetçiler *Volksdeutcher* mi olduğumu sordular, ben de evet dedim ama aslında ben bir Polağım," dedi ve kendisine saçmalamamasını söyleyen Gertler'e göz ucuyla baktı.

Regina daha önce bir Yahudinin bir Polak'la ya da bir Ari'yle bu şekilde konuştuğunu hiç duymamıştı, ama büyük ihtimalle şoför de Gertler'in "satın aldığı" insanlardan biriydi.

Regina ağırdan alan şoförün yanına oturdu. Sağ tarafına da Gertler oturdu. Sonder askerlerinden ikisi Doktor Eliasberg'in arabanın kasasına çıkmasına yardım ettiler. Eliasberg de onlarla geliyordu; çünkü Gertler bölgede bir doktora fazlasıyla ihtiyaç duyulduğunu söylemişti. Sonra şoför arabayı hızlı bir vitesle çalıştırdı ve harap olmuş yoldan yukarı sürdü.

Sokağa çıkma yasağı konulduğundan beri gettonun içine girmemişti. Yasak konulduğunda bir iki günden fazla yetecek yemek bulmaya çalışan insanlar yüzünden bütün caddeler karışmıştı. Şimdiyse her yer savaş bölgesi gibi gözüküyordu. Bina ve avluların giriş kapıları ardına kadar açıktı ve taş kaldırımların üzerinde kitaplar, dua şalları ve yayları dışarı fırlamış yataklar ve kanlı şilteler yayılıydı. Etrafta

hiç Alman nöbetçi görmedi; sadece hızla yana çekilmiş oldukları belli olan barikatlardan arta kalanlar vardı.

İlk Łagiewnicka Caddesi'nde bir Schupo subayı tarafından durduruldular. Subay arabaya yaklaşır yaklaşmaz nöbetçilerinden biri yola çıkıp elini kaldırdı. Davut Yıldızı apaçık gözüken Gertler'e şöyle bir baktıktan sonra şoföre dönüp belgelerini göstermesini istedi. Görevi ancak şimdi belli olan şoför gergin bir halde belgeleri aşağı indirilmiş pencereden birbiri ardına uzattı. Jandarma belgelere bakmak için bir adım geri attı ve ardından arabaya yaklaşıp Gertler'e bir soru sordu. Gertler hızlı ve şaşırtıcı derecede yetkin bir Almancayla cevap verdi.

Der Passierschein ist vom Herrn Amsleiter persönlich unterschrieben.[43]

Şoför belgeleri geri aldı. Jandarma eri gereksiz bir reverans yaptıktan sonra geçişlerine izin verdiği sırada Gertler, Regina'ya Yidiş dilinde, "Göreceksin Tanrı'nın yardımıyla çoğunu kurtaracağız," dedi.

Gertler'in *optgesamt* dediği ağıla kadar yavaşça ilerlediler. Bölge kışla benzeri apartmanlarla çevrili bir avludan oluşuyordu; bazı bölümleri o kadar yıpranmıştı ki, duvarların bir bölümü yıkılmıştı. Pencerelerde sineklerden ve sıcaktan korunmak için çarşafların asılı olmadığı yerlerden bir arı kovanı gibi ağzına kadar dolu dairelerin içi gözüküyordu. Cadde boyunca konulmuş yüksek çitin arkasında gettonun eskiden yüksek dereceli olan memurları duruyordu. Sosyal hizmetlerde idari personel olarak çalışanlar ve gettonun polis ve itfaiye ekiplerinde karar verici yetkiye sahip olan adamlar, onların eşleri ve çocukları, şimdi tuhaf bir sessizlik ve karamsarlık içinde parmaklıkların arkasında sıkışırlarken hepsinin gözleri dışarıdaki yıkıma yönelmişti.

43 (Alm.) Belgeler Bay Amsleiter tarafından şahsen imzalandı. (yay. n.)

Tam karşıda hastane vardı –ya da bir zamanlar hastane olan yerden geriye kalanlar– ve içeriye kapatılmış Yahudi memurlarının gözleri önünde yağmalanıyordu.

Askerler, eliyle işaret edip emirler veren sarhoş olduğu besbelli komutanlarının emrinde serum aşılarını, muayene masalarını, sıraları, ilaç dolaplarını –taşınabilecek her şeyi– hastane kapısından dışarı çıkarıyorlardı. Beyaz Muhafızların un ve patates taşımak için kullandığı yüksek fıçı şeklindeki arabalardan birkaç tanesi hastanenin önünde duruyordu ve hastane personelinden geriye kalanlarla beraber bu iş için görevlendirilmiş bir grup Yahudi ağır yük işçisi eşyaları arabaların üzerine koyuyorlardı. İşi denetlemeye çalışan bir subay *Vorsicht bitte, Vorsicht!*[44] diye bağırdı ama yerdeki kırık cam parçaları içinde dolaşırken asıl kendisi hiç dikkat etmiyordu.

Regina'nın daha önce Gertler'in giysilerinin üzerinde hissettiği donuk, yağlı ve boğucu koku buradaki havada da çok belirgindi; yanık bir kokuydu bu, sanki iyice ısıtıldıktan sonra buhara dönüşmüş kimyasal maddeler gibi. Belki bu pis koku karşıdaki yağmalanmış hastaneden geliyordu ya da ağıldaki kömürlük girişlerinin yanında bir çukur içinde yakılmış ateşin birinde bir madde yakılmıştı. Merhametsiz mavinin içine doğru ilerleyen neredeyse renksiz gökyüzüne karışan simsiyah tüten dumanın etrafında karınları aç, başıboş çocuklar dolaşıyorlardı; ceket ve kısa pantolon giymiş oğlanlar, kızlar korseli bembeyaz elbiseleri ve saçlarında kurdeleleriyle grup halinde dolaşıyorlardı. Boşluk olan her yerde yan yana koyulmuş çantalar ve elbise torbaları dağ gibi yığılmıştı ve bu çantalardan dağın gölgesinde yetişkinler ya kümeler oturmuşlar ya da yere uzanmışlardı. Babası da yüzü yukarıya yükselen simsiyah dumana dönük halde katlanır bir sandalyenin üzerinde oturuyordu, daha doğrusu yarım yamalak bir halde yatıyordu. Merhametli birisi saçsız tepesini güneşten korumak için başına bir mendil bağlamıştı. Ama yüzü şimdiden yanmıştı ve

44 (Alm.) Dikkatli olun lütfen, dikkatli! (ç. n.)

sandalyenin koluna ters dönmüş halde koyduğu tek eli neredeyse diğerinin iki katı şişmişti.

Kolunun bir yerlere sıkışmış olacağını söyledi babası ya da o sabah kamyonun tepesine çıkarılırken birisi üzerine basmış da olabilirdi. Hatırlamıyordu. Tek hatırladığı haykıran yarım düzine Alman askerinin hastanedeki odalarına girdiğiydi. Gün doğarken olmuştu bu. Hemşireler lazımlıkları boşaltmaya gelmeden çok önce. Kaçmaya çalışanlar olmuştu –kendi kendilerine yürüyebilenler– ama onların da bir grup asker tarafından –yoksa her koridorda nöbet tutan Yahudi polisleri miydi acaba– çaresine bakılmıştı. Ardından odalarda kalan herkes, kendi başlarına yürüyüp yürüyemediklerine bakılmaksızın kapıdan dışarı sürüklenmiş ve o yüksek römorklara tıkılmıştı.

Chaim'ın en sonunda geldiğini hatırlıyordu bir de. Daha fazlasını hatırlamıyordu. Aron Wajnberger nihayet damadını gördüğünde rahatlayabilmişti. Traktör römorkunun tepesinden, "Chaim, Chaim!" diye ona bağırmıştı.

Ama Chaim Rumkowski ne kimseyi görmüş ne de bir şey duymuştu. Oradaki SS komutanıyla bir süre görüştükten sonra hastaneden içeri girip gözden kaybolmuştu.

"Peki ya Benji?" Regina babasının omuzlarını tutup sertçe salladı.

Ama beyaz başörtüsünün altında Aron Wajnberger'in hâlâ tek düşündüğü damadıydı. "Sanki Chaim hiçbirimizi tanımıyordu. Sanki artık bizi görmüyordu. Bana bunu açıklayabilir misin Regina? Nasıl oldu da bir anda bizi tanımaz hale geldi?"

Bütün bu süre içinde Gertler ağıla girişi kapatan bariyerin önünde Yahudi nöbetçilerle şakalaşıp durmuştu ama şimdi gettonun Alman idaresinden sivil kıyafetli iki kişi yaklaşınca Gertler yeniden görüşme yapmak için "yana çekilmek" zorunda kaldı. Gertler, Almanlarla

konuşurken Regina babasının koltuk altlarından tutup kaldırmaya çalıştı. Babası kendi başına yürüyemediği için şoförden yardım istedi, ama şoför endişeli bir şekilde kendini geriye çekti. Alınanlar orada olduğu sürece bir şey yapmaya cesareti yoktu.

Ardından Gertler geri geldi. Tekrar arabaya bindiklerinde Regina Wesoła Caddesi'ndeki hastaneye gidip gidemeyeceklerini sordu. Gertler kafasını salladı, bu imkânsızdı. Hastanenin etrafı tamamen kapatılmıştı.

"Ama Benji," diye yalvardı Regina.

Gertler konuyu araştıracağını söyledi. Mutlaka birisi Benji'nin nereye gönderildiğini biliyordu. Elinden gelen her şeyi yapacaktı.

Miarki Caddesi'ne döndüklerinde Regina, Bay Tausendgeld'in Chaim'in penceresinden içeri bakabilmek için duvara dayadığı merdivenin kaldırıldığını gördü. Bay Tausendgeld, Józef ve Helena'nın *działkasına* büyük kuş kafesinin içine geri dönmüştü ve yüzlerce kanatlı yaratık sağ kolunun üzerinde dönüp dolaşıyordu. Regina, birdenbire Marysin'de içinde yaşadıkları dünyanın ne kadar küçük ve anlamsız olduğunu gördü; bir uçurumun kenarında duran oyuncak bir dünya. Chaim kendisini içine kapadığı bencil dünyasından çıkıp aşağıya inmişti ve iki dirseğini de mutfak masasının üzerine dayamış oturuyordu. Masanın diğer tarafında on bir yaşlarında küçük ve küstah bakışlı gözleriyle bir *ganef* oturuyordu. Kapının eşiğinden girer girmez çocuğun gözleri kendi gözlerine takıldı ve çocuk aynı anda ağzını açıp Başkan'ın, Bayan Gertler'in pişirdiği üzeri tarçınlı, pudra şekerli elma parçalarından bir tanesini daha koyması için ağzını açtı. Chaim garanti olsun diye parçayı önce bir kâse dolusu yeni çırpılmış kremaya batırmıştı.

Regina ilk andan itibaren çocuktan nefret etti. Asla itiraf etmeyeceği, dahası asla anlayamayacağı ve açıklamaya da çalışmayacağı sessiz, karanlık ve mantıksız bir nefretti onunki.

Nefreti çocuğun yaptığı ya da söylediği bir şeye değildi. Çocuğun var olması yeterliydi. İçinde olması *gereken* bir şey şimdi dışarıdaydı ve o kendi meyvesi değildi ve çocuğun bakışı kendi yüzüne takıldığı ilk andan itibaren bir saniye olsun ayrılmamıştı. Birisinin kendisine bu şekilde bakmasına katlanamazdı. Daima etrafına karşı kendisini savunmak için kullandığı gülümseme perdesi birdenbire ortadan kaybolmuştu, artık ne onu koruyabiliyordu ne de yardımcı olabiliyordu.

Ama çocuğun gördüğü *kimdi*?

Neydi çocuğun gördüğü?

*

Olağanüstü hal kaldırıldıktan sonra yetkililer Merkez Hastanesi'nin daha önceki idari binasından Łagiewnicka Caddesi'nin birkaç mahalle yukarısında birkaç basit odadan oluşan bir daireye taşınmalarını emretmişti. Yeni dairelerinin tam karşısında gettoda hâlâ açık olan ve Başkan'ın süt ve yumurta gibi reçeteyle alınan malzemeleri almak için *dietka* olarak kullandığı birkaç eczaneden biri vardı. Ayrıca bu eczane Başkan'ın "kalp ilacı" olarak kullandığı nitrogliserin tabletlerini de bulunduruyordu.

Çocuk geldikten sonraki ilk aylarda Chaim sürekli göğsündeki ağrılardan şikâyet ediyordu ve onu biraz olsun rahatlatan tek şeyin çocuğun yanında bir süre uzanmak olduğunu söylüyordu. Regina geceleri saatlerce yarı uyanık yatıp hafif boğuk fısıltılarını ve Chaim'in yapmacık neşeli kahkahasını dinledi.

İnsanlar şimdi mahvolmuş hastanedeki evlerine gidip geldikleri gibi bu yeni şehir katlarına da gidip geliyordu. Dawid Gertler de karısı ve çocuğuyla ziyaret etmeye devam etti. Başkan ile eski himayesinin arasının eskisi gibi olmadığı çok açıktı. Gertler bir *optgesamtın* kurulabilmesinin tamamen kendisine bağlı olduğunu eline geçen her fırsatta vurguluyordu. Başkan'ın talihsiz yokluğunda Gestapo'yla yapılan zorlu görüşmeleri hem kendi başına yürütmek, hem de hâlâ listeden silinmemiş olanları geri almak için gereken miktarı kendi cebinden ödemek zorunda kalmıştı.

Devletin bir zloti kadar kaynağı dahi yoktu.

Chaim ilk başta işi şakaya vurarak kendini savunmayı denedi. "Bu adama dikkat edin!" diyerek babacan bir tavırla bir kolunu Gertler'in omzuna attı.

Ve Gertler görünüşte bu paylamalardan etkilenmiyordu ama *gettonun en kötü krizini yaşadığı* o günlerde Başkan'ın, ortadan kaybolmasaydı bile asla yetkililerle müzakerelerde bulunamayacağını herkes biliyordu. Sadece Gertler o güce sahipti. Hep de öyle olmuştu. Başkan'ın bitmek bilmeyen kendini yüceltme nutuklarından başka karşılarında duracak neyi vardı ki?

Regina görüşme sona erdikten sonra genç polis şefinin kendi koruma nöbetçilerinden iki adamını yeni dairelerinin kapısında bıraktığını gördü. Başkan'ın kendi tuttuğu dört korumanın yanı sıra iki tane de fazladan gelmişti. Regina biliyordu ki, o andan itibaren kendisinin veya Chaim'in yaptığı her şey doğrudan Gertler'in komutanlığına, oradan da Limanowskiego Caddesi'ndeki Gestapo'ya gidecekti. Düşüncesi çok hoşuna gitmese de Gertler'in onu sık sık

ziyaret etmesinin nedeni de buydu. Başkan korumaya alınmıştı. Ne pahasına olursa olsun "çocukları kurtarmak" için girdiği tüm zorlukların tek sonucu buydu.

*

"Sadece aptallar yetkililerle anlaşmaya varabileceklerini düşünürler!" derdi Benji, meydanda durup etrafında toplanmış insanlara nutuk attığı zamanlarda.

"Ölüm üniforma giydiğinde daha az ölüm olmaz!"

Benji'yi birkaç saatliğine bile olsa geri almak için neler vermezdi.

Bazı akşamüstlerinde Gertler çok önemli işlerine bir süre ara verip, Chaim'le kendi odası olmasına karar verdikleri yeni evlerinde odada çay içmeye gelirdi. Ve Bayan Koszmar tıpkı eski günlerde, "gerçek" ziyafetler verdikleri zamanlarda olduğu gibi gerçek çay takımlarıyla çay servisi yapardı.

Ve her şey gerçek de olabilirdi. Eğer çocuk olmasaydı.

Gertler'le sohbet ettiği sürece çocuk gelip gidip odanın duvarlarını tırmalıyordu.

Bayan Koszmar'a çocuğu bir şeylerle oyalamasını söylemişti ama daha iki dakika geçmeden çocuk geri geliyordu. Regina koltuğun arkasında, koltukla duvar arasındaki dar yerde iki büklüm oturan çocuğun hızlı hızlı soluk alışını duyuyordu. Tam oturduğu koltuğun altında ikisinin de ayakkabılarını –Regina ve Gertler'inkileri– bir ayakkabı bağıyla koltuğun bacaklarına sıkı sıkı bağlamıştı.

"Kraliçe yürüyemiyor!

Kraliçe yürüyemiyor!" diye Regina'nın Benji'nin sesine benzettiği bir sesle bağırdı. İkisi de küçükken Benji de böyle bağırırdı ona, o kadar tiz çıkardı ki sesi neredeyse falsetoyu aşardı.

Bir an için Regina'nın gözleri karardı.

Bayan Koszmar'ı o mu çağırdı, yoksa Bayan Koszmar kendisi mi koşarak odaya girdi hatırlamıyordu. Bir saniye sonra neyse ki çocuk odadan dışarı çıkarılmıştı ve Gertler şaşkın bir halde holde durup parmak uçlarıyla şapkasının kenarında tempo tutuyordu.

"Kardeşinize ne olmuş olursa olsun sizi temin ediyorum ki, onun nereye gönderilmiş olabildiğine dair yetkililerden bilgi almak için elimden geleni yapacağım."

*

Regina, Chaim'in bu çocuğu bir babanın oğluna gösterdiği sevgiden çok farklı bir sevgiyle sevdiğini elbette ki çok iyi görüyordu.

Ama bu ne çeşit bir sevgiydi?

İkisi için seçtiği o odada saatler geçirebiliyordu. Oturarak ya da uzanarak çocuğu okşuyor ve besliyordu. Ama bazen de çocuğa katlanamadığı, azarlayıp dövmekten başka bir şey yapmadığı oluyordu. İlginç olan çocuğun hiç zorlanmadan Başkan'ın vuruşlarına uyum sağlamış olmasıydı. Başkan'ın kaba ruh hali ve herkese ve her şeye karşı duyduğu daimi şüphe çocuğun karakterine uyuyordu.

Sonunda çocuk babasının bir kopyası oldu.

Başkan onu şımartmak için ortada olmadığı zamanlarda çocuk şımarmış ve kendini beğenmiş halde yatağında yatıp, sevgili babasının çizdiği resimleri göğsüne ve karnına koymuş, "Başkan'ım nerede, Başkan'ım nerede?" diye, Regina daha fazla dayanamayıp, içeri girip çocuğu öldürebilmeyi arzulayana kadar yüksek sesle ağlardı.

Ama bu kapılar ardında böyle devam ederdi ve Başkan geri geldiğinde ikisi kendi çarpık sevdalarına sarmalanmış halde orada öyle yatarlardı.

İkisi.

Ve o –istenmeyen, dışlanan o– sadece birinin gelip onu oradan götürmesini bekliyordu.

*

Ama çocuğun yine de kendine ait bir hayatı vardı.

Ne kadar tiksindirici olursa olsun çocuğun kendi iradesi vardı.

Resimleri bunun kanıtıydı.

Yatağın üzerinde resimlerini dağıtıp yatmadığı zamanlarda onları Chaim'in verdiği ve çok gizli tuttuğu sandığa benzeyen bir kutuda saklıyordu.

Çocuk bir gün Moshe Karo'yla ders çalışırken Regina sandığını sakladığı yerden çıkardı ve bir tornavidayla kilidini kırdı.

Bunu yapma hakkının olduğunu düşünüyordu.

Kutunun içinde sadece kalemler, kâğıtlar ve boyalar yoktu. Onların dışında bir sürü içinde ne olduğu belli olmayan ecza şişesi ve birkaç tane kumaş ya da kaba ipten yapılmış kâğıttan paket vardı. En dipte de birkaç tane Bayan Koszmar'ın son ziyafetinde sunduğu ballı kurabiyelerden vardı.

Bir an için ecza şişelerini unuttu ve gözü resimlere takıldı. Resimlerden bir tanesi Chaim'i, vücudu yerine üç tane saçlı çıkıntıyla gösteriyordu. Yüzü kıpkırmızı şişmiş bir balkabağıydı ve beline kadar uzanan saçlarıyla kadınsı bir havası vardı. Başkan'ın yanında

başında kraliçe tacı olan kendisinin resmi vardı ama etrafını kırmızı alevler sarmıştı.

O anda ecza şişelerinin içinde zehir olduğunu ve o küçük ballı kurabiyelerin hiç kimsenin görmediği bir zamanda masaya koyulmak üzere zehirlenmiş olduklarını düşündü. Alevler içindeki yüzünün resmi de tabii ki kendisinin Gehenna'da yandığını gösteriyordu.

Elbette ki böyleydi. Çocuğun sırrı buydu.

Çocuk hepsini öldürmeyi planlıyordu.

Ama zehri nereden bulmuştu?

Kanıtları Chaim'in önüne koydu ama Chaim ecza şişeleri ve resimler arasındaki bağlantıyı görmedi.

"Ben hep ne söyledim? Yetenekli bir çocuk bu.

Belki de oğlumuzun içinde gerçek bir sanatçı gizli."

Şabat Günü'ydü. Mumları yakmış ve iki ekmeğin üzerinden hayır dualarını okumuştu ve çocuk her zamanki gibi gözlerini dikmiş masada yanlarında oturuyordu.

Chaim teşekkür duasını, kadını için duayı ve özellikle içinden gelerek *Ye'simcha Elokim ke-Ephraim ve'chi-Menash* okudu ve her zaman çocukla konuşurken kullandığı o ağdalı eğitici tonu kullanarak "Yakup'un ölüm döşeğindeyken oğulları Efraim ve Manasse'ye tüm Yahudilere örnek olacaklarını söylediği gibi, sen de büyüyeceksin ve gettodaki bütün Yahudilere örnek olacaksın," diye ekledi.

Regina, Chaim'in kendisiyle asla bu yüksek tonda, coşkulu, kıyamet günü vaazı tarzının dışında konuşmadığını fark etti. Şabat Günü –beraber geçirdikleri tek gerçek, hayatla tek bağlantısı olan gün– bile sahtekârlık ve ölüm için bir tiyatro sahnesine dönüşmüştü.

Yüzlerini takınış oturuyorlardı. Chaim Başkan'dı ve karısına, farklı kaynaklardan duyduğuna göre Almanlar'ın doğu cephesinde kötü durumda olduğunu ve geri çekilmek zorunda kaldığını ve eğer yüce Tanrı dilerse bahara kadar barış olabileceğini söyledi. Çocuk orada oturup babasına ve babasının karısına fesat bakışlarla bakan kötülüğün ta kendisiydi; baba güldü ve Karola Miarki Caddesi'nde yatağında yatıp gettodan göndermek zorunda kaldığı çocuklar için içi yanarken birden yüce Tanrı'nın kendisine gönderdiği bir meleğin odasına gelip onunla konuştuğu zamanı hatırladığını anlattı: "Evet, Tanrı'nın meleği Mordechai Chaim Rumkowski'ye ŞAHSEN gelmişti ve evin burada gettonun içinde inşa edileceğini, geriye bir kişi kalsa dahi evini inşa etmeye devam edeceğini söylemişti." Başkan bu sözlerle teselli bulduktan sonra kendi Elem Tapınağı'ndayken ŞAHSEN Gauleiter Greiser tarafından aranmıştı ve Greiser, "Danzig'deki sığınma bölgesi bir zamanlar etrafını çevreleyen gücün koruması altında ayakta durduğu gibi, bu Yahudi şehri de Üçüncü Krallığın sınırları içinde var olabilir," demişti. Evet Gauleiter Greiser, Herzl'in kullandığı kelimelerin aynısını kullanmıştı: "Yahudi şehriniz." Öyleyse gettoda onca *insan kaynağı* ve makine varken bu şehri İsrail ülkesinde kurmakla uğraşmaya ne gerek vardı? Her şey insanın göstermek istediği çabaya bağlıydı. "İşte Gauleiter Greiser böyle söyledi," dedi Chaim ve çocuğa göz kırptı (çocuk da ona göz kırptı) ve Chaim biraz uzanıp dinleneceğini, isterse çocuğun da onunla gelebileceğini söyleyerek yerinden kalktı. İkisi birlikte ayağa kalkıp odalarına gittiler. Ve tıpkı Bajka sinemasındaki bir gangster filminde olduğu gibi Gertler arka plandan zarif vücuduyla uzandı ve alaycı bir sesle, "Neden gettoyu terk etmeyi düşünüyorsun ki, Ruchla, buradan daha iyisini bulamayacağını bilmiyor musun?" diye sordu. Regina ona baktı, görmüş geçirmiş bir edayla burun deliklerden sigarasının dumanını üfledi, sonra da eğilip sigarasını Regina'nın ortaya koyduğu kül tablasında

söndürürken Benji'ninkini hatırlatan yalın ve açık bir ses tonuyla konuştu (ve ayakları hâlâ koltuğun bacaklarına sıkıca bağlıydı):

"Hiçbirinize acımayacak, Bayan Regina, hiç birinize... Hepinizi öldürecek."

Şimdi çocuktan bahsediyordu. Hiç kuşkusu yok. Yanlışlık da yok. Çocuktan bahsediyordu.

Sanki iyi günlerin başlangıcına bir işaret olsun diye yetkililer *szpera* harekâtının üzerinden daha üç ay geçmeden gettonun 112 farklı *resortisinin* müthiş üretim sonuçlarını sergilemek üzere bir Sanayi Sergisi açtılar.

Łagiewnicka Caddesi 37 numaradaki artık "temizlenmiş" çocuk hastanesi sergi salonuna dönüştürüldü. En alt kattaki hasta salonlarında ve muayene odalarında çeşitli getto ürünlerinden örneklerin sunulduğu vitrinler duruyordu ve birisi duvar boyunca, üzerinde Almanca ve Yidişçe iri şablon harfleriyle Başkan'ın ünlü sözü **UNSER EINZIGER WEG IST ARBEIT!**[45] yazılı büyük bir afiş asmıştı.

Her yerde çeşitli atölyelerden resimlerin montajları var.

Uzun bir iş tezgâhı boyunca oturmuş genç kadınlar, hepsinin ellerinde demir ütüler ve kumaş yığınları. Kadınların resimleri gettonun terzihanelerinde sürekli artan üretimi belgeleyen istatistiki bilgileri gösteren sütunlarla çevrelenmişti. Sütunlar yükseldikçe çalışan kadınların resimleri daha çok ortaya çıkıyordu. Sonsuz bir açıdan, sıra sıra kadınlar, başları demir ütülerine ya da Singer makinalarına eğilmiş,

Trikotagenabteilung: -Militärsektor: 42,880 Stück.
-Zivilsektor: 71,028 Stück.

45 (Alm.) Tek yolumuz çalışmak! (ç. n.)

Korsett und Büstenhalterfabrik: 34,057 Stück

Esarette üç yıl; gettonun tamamen yok olmasından başka bir şeyi amaçlamayan baskı rejimi altında geçen üç teslimiyet yılı... Tabii ki bunun kutlanması gerekiyordu.

Bu büyük olayları haber yapabilmek için sergi esnasında birkaç tane muhabiri görevlendiren Getto Kayıtları'na göre serginin açılışı iki bölüme ayrıldı. Birinci ve resmi açılışta "çeşitli bölüm şeflerinin konuşmaları" dinlendikten sonra farklı sergi salonları denetlendi. Denetlemeden sonra bütün ekip Kültür Merkezi'ne geçti. Oradaki program: 1) Müzikli açılış 2) Gettonun Başkanı tarafından yapılan konuşma ve madalya dağıtımı 3) *Bayan Helena Rumkowska* tarafından bu özel gün için hazırlanmış ziyafet menüsünün sunulduğu bir şölen yemeğinden oluşuyordu. Ziyafet ve sergi, programın resmi bölümlerine dâhildi. Hazırlıklar haftalar boyunca sürmüştü. Ziyafet karışık bir katılım için hazırlandığından –Alman getto yönetiminden veya polisinden yüksek rütbeli kişilerin de gelebileceği göz önüne alınarak– hiçbir detay atlanmamış ve hiçbir şey şansa bırakılmamıştı.

Başkan'ın çocuk hastanesi ve gettodaki bütün diğer hastaneler gibi Kültür Merkezi de kapsamlı bir temizlikten geçmişti. Bay Puławer'in Getto Revüsü'nde kullanılan dekorlar kaldırılıp dışarı taşınmış, onların yerine her bir *resort* için yüksek flamalar konulmuştu. Fanborgaların arkasındaki duvarda şimdi Başkan'ın kocaman bir portresi asılıydı. Rumkowski'nin elinde bir çiçek demetiyle gülümseyerek gettonun bütün mutlu ve iyi beslenmiş çocuklarını karşıladığı o klasik resimdi bu. Fuaye gettonun muhtelif materyaller atölyesinden alınmış kumaş ve kâğıt artıklarından yapılmış çelenk ve çiçek aranjmanlarıyla süslenmişti ve onların da üzerine yine o geniş afişlerden konmuştu:

UNSER EINZIGER WEG! אונזער איינציגער וועג איז - ארבייט

Esas açılış aralık ayının başında bir çarşamba günü yapılacaktı.

Getto Kayıtları çok soğuk ve kuvvetli rüzgârların estiği bir günden bahsediyor. Gökyüzü beton grisi ve sert kar çatıları dövüyor. Üstlerindeki tenteler savurucu rüzgârla ağız gibi bir açılıp bir kapanan bir dizi *dróshkes* Łagiewnicka Caddesi'ndeki tramvay rayları boyunca ilerliyor.

Gelenler farklı *resortlerin* başındaki insanlar.

Bölüm şefleri ve komisyoncular; işletme, yönetim ve danışma şefleri. Onların arkasında Getto Ansiklopedisi'nin *getto mühendisleri* başlığı altında topladığı, atölye şefleri, işçi başları, müfettişler gibi pek de ne oldukları belli olmayan bir sınıfın temsilcileri. Rüzgârda uçmasın diye bir elleri şapkalarının kenarını, diğeri de paltolarının eteğini tutarak yenilenmiş, kültür cilasından tamamen arındırılmış Kültür Merkezi'ne doğru hızla akın ediyorlar. Flama ve çelenklerin altında Aron Jakubowicz ve Dawid Warszawski gibi önemli, içinde bulundukları şartlar sayesinde yükselmiş seçkinler tarafından karşılanıyorlar. Bu adamlar bu zamanlarda karşılarına çıkan zorluklarla başa çıkmak için gettonun yönetimi için savaşmaktansa (zaten kazanma şanslarının yüksek olmadığı bir savaş bu) gettoyu malzeme ticareti yapılabilen ve her türlü yöntemin kullanılmasına izin verilen herhangi bir sanayi bölgesi gibi görerek, sadece kendilerine görev verenleri memnun etmeyi seçmişler. Getto Sergisi'nin gerçek mimarları arasında polis şefi Dawid Gertler de var. Sivil giyinmiş ama üzerinde büyük bir **W** harfi **(Wirtschaftspolizei)**[46] olan kolluğuyla konumunu güne uygun bir şekilde ortaya koyuyor.

Şimdi girişten trompetlerin sesleri duyuluyor, karşılama komitesindeki baylar topuklarını birbirine vurup, sırtlarını dikleştiriyorlar:

46 (Alm.) Özel polis. (yay. n.)

"Başkan geldi," diye fısıldıyorlar birbirlerine en ön sıradakiler, Başkan ailesiyle beraber geliyor.

İşte Rumkowski. Suskun, kararlı bir şekilde ilerliyor. Her şeyden önce bacaklarını kontrol etmek istercesine başı yere eğik. Eşi, Bayan Rumkowska her zamanki gergin gülüşüyle, kocasının koluna girmiş yürüyor. Oğlu da yanlarında! Birdenbire, evlatlık çocuğu herkesin görebilmesi için kortej yolunda bir dirseklik yer açılıyor. Çocuk korkunç bir kıyafet giymiş. Solgun ve asık suratlı; üzerindeki geniş, ipek kaplamalı bir yakası olan ceket ve önünde 17'nci yüzyıldan kalma dantel volanları olan üzeri işli gömleğiyle takım elbiseli beylerin ortasında öyle duruyor. Beraberindekilerin içinde en rahat görünen o. Başkan'ın ya da düşünceli bir görevlinin eline tutuşturduğu külahtan ağzına şekerlemeler atarken kayıtsız gözlerle tavandaki süslemelere bakıyor.

Birçok kişi bu noktada bir şeylerin yolunda gitmediğini anlamış durumda, Başkan bacaklarını tam olarak kontrol edemiyor, eliyle önünde olmayan bir duvarı itiyor. Hatta birisi doğrudan ortaya konuşuyor:

"Bu adam biraz sarhoş mu?"

Ama artık çok geç. Trompetler susmuş ve Rumkowski kürsüye çıkıp madalyaları dağıtmaya başlamış bile ama henüz dağıtılacak madalyalar, dahası madalya sahipleri bile yok ortada. Ancak şimdi bir genç kızın güçlü kolları önceden hazırlanmış tepsiyi getiriyor. Madalya şeritleri aynı yöne bakar şekilde balık gibi dizilmişler. Ve, Başkan'ın tuhaf davranışları karşısında endişelendiği çok belli olan Bayan Fuchs, Rumkowski'nin avcuna bir kâğıt parçası sıkıştırmış. Önce yazılı metni gösteriyor, sonra da her birinde **W** kollukları olan takım elbiseli ya da üniformalı adamların yüzlerinde umutlu gülüşleriyle fuayeye kadar giden merdivende bekledikleri yeri işaret ediyor. İşte onlar madalya sahipleri.

Başkan onları sanki ilk defa görüyormuş gibi kafasını sallıyor.

"Sayın Baylar," diyor kalın bir sesle.

(Bayan Fuchs seyircileri susturmak için bir hareket yapıyor.)

"Sayın Baylar, Sayın bayanlar... Kardeşlerim!

Hepiniz *iyi* haberleri biliyorsunuz.

Geride kalan 87,615 Yahudinin 75,650'si üretimde görevli. BU ÇOOOOK BÜYÜK BİR YATIRIM!

Bugün gettodaki sayımız eskisinden az.

AMA BİZLER GÖREVİMİZİ YERİNE GETİRDİK.

Bizden sonra gelenler; çocuklarımız, torunlarımız (hayatta kalanlar!) kendini feda edercesine çok çalışarak bize hayatta kalma hakkını veren bu kadınlarla, bu erkeklerle haklı olarak gurur duyacaklar.

Tek söylemek istediğim, onlar hayatlarını bu insanlara borçlular."

"Sayın Baylar," diyor yeniden ve merdivende heyecanla bekleyen adamlara dönüyor. Ama yüzünde ne söyleyeceğini birdenbire unutuvermiş gibi huzursuz bir ifade var. Madalyaları taşıyan genç kız bu şaşkınlığı yeniden tepsiyle sahneye çıkması gerekiyormuş gibi yorumluyor. Seyircilerden sabırsız bir uğultu yükseliyor ama trompetçilerden birinin dayanamayıp uzun bir nefesle üflediği trompetin sesiyle uğultu susuyor. Sanki trompetin sesi Başkan'ı da harekete geçirmiş olacak ki, birden ilahi söyler gibi konuşmaya başlıyor:

"ÇALIŞMAK, ÇALIŞMAK, ÇALIŞMAK!

Size defalarca söyledim.

Çalışmak bizi SİYON'UN TEPESİNE ÇIKARIR!

Çalışmak BENİM DEVLETİMİN TEMELİDİR.

ÇOK ÇALIŞMAK, DİSİPLİNLİ ÇALIŞMAK!"

Ve aşağıda oturanlar her şeyin -kâğıt parçası, tepsi ve madalyalar- Başkan'ın hitaben havaya kaldırdığı sağ elinde tuttuğu geniş bir yelpaze gibi havada uçtuğunu görürler. Kâğıt parçası yavaş yavaş döne döne düşer, onu yere boğuk bir gümbürtüyle düşmeden önce havada mükemmel bir yay çizen tepsi takip eder ve ardından şeritleri flamalı raketleri andıran madalyalar teker teker etrafa dağılır.

Başkan madalya yağmurunun ortasında dizlerinin üzerine çökmüş, dört ayak üzerinde yerde kâğıt parçasını aramaya başlar. Salonun arkasında oturanlardan bazıları kahkahalara boğulurlar. İlk başta ellerini ağızlarının üzerine koyup gizlemeye çalışarak, sonra (başkalarının da güldüğünü duydukları zaman) açık açık gülerler.

Kolluk güçlerinden iki görevli yardım etmek için sahneye yönelir; ama Gertler en ön sırada oturduğu yerden birdenbire ayağa kalkarak onları durdurur ve, "İşte görüyorsunuz; adam kendini kaybetmiş yahu!" der.

Tam o anda fuayenin kapısı paldır küldür açılır ve Amtsleiter Biebow güvenlik subayları ve korumalarının takibinde salonun ortasındaki koridorda ilerlemeye başlar. Ön sırada oturanlar o güçlü emir haykırışı ve yere vuran çizmelerin sesiyle çabucak yerlerine otururlar ve Biebow –elleri yanlarında bir süre durup durumu inceledikten sonra– kararlı bir şekilde sahneye çıkıp, hâlâ dört ayak üzerinde etrafta emekleyen Başkan'ı tutup ayağa kaldırdıktan sonra eldivenli eliyle yüzüne iki tokat atarken oturdukları yerde iki büklüm kalakalırlar.

Hâlâ karşısındakinin kim olduğunu tam olarak anlayamamış olan Rumkowski, ağzının kenarlarından salyalar akıtarak öylece bakar.

Biebow sahneye dağılmış diploma ve madalyaları toplar ve Başkan'ın kucağına sıkıştırır, sonra da düşmesinler diye (diploma-

lar, madalyalar ve Başkan'ın kendisi) adamın iki kolunu önünde kavuşturur. "Artık yaşlandınız, Rumkowski," dediği duyulur. En önde oturup merak ve endişeyle kulaklarını dikmiş söylediklerini dinleyenler Biebow'un neredeyse sevgiyle mırıldandığını düşünürler:

"Eski zamanlara ait, yaşlı bir adamsınız, Rumkowski.

Gücünüzü ve saygınlığınızı satın alabileceğinizi sandınız. Ahlaksız ve pislik içindeki yuvanızı sizden daha güçlü bir devletin duvarları içine yapabileceğinizi sandınız ve sonra da, aynen sizin soyunuzdan gelenlerin daha önce birçok kez yaptığı gibi zimmetinize geçirmeye çalıştınız. Bu sizin soyunuzun doğasında var.

Ama size bir şey söyleyeyim mi, Rumkowski, o günler artık sona erdi. O günler artık *auf ewig vorbei*.[47]

Bundan sonra geçerli olan *Entschlossenheit, Mut und Kompetenz*."[48]

En son sözlerini Rumkowski'ye değil, salondakilere dönük söyler. Ve aynı zamanda gülümser; gülümsemesinde aynı anda hem sabırlı hem de anlayışlı görünme çabası vardır.

Ve belli ki bunda başarılı olur, çünkü (perişan halde olduğu besbelli olan Bayan Fuchs ve sanki içinde saklanacak bir yer bulmaya çalışıyormuş gibi çantasının içini karıştıran Regina Rumkowska dışında) herkes birden gülmeye başlar. Salondaki herkes; en öndeki seçkinlerden, en arkadaki işçi başları ve makine ustalarına kadar herkes güler. Hatta bazıları sanki sıradan bir varyete seyrediyormuş gibi ellerini havaya kaldırıp alkışlamaya ve tezahürat etmeye başlar ve onların kolları yorulduğunda diğerleri kendilerine aşırı güvenmenin verdiği rahatlıkla ayaklarını yere vurmaya, yuhalamaya ve çığlıklar atmaya başlar.

47 (Alm.) Sonsuza kadar bitti. (ç. n.)

48 (Alm.) Kararlılık, cesaret ve yetkinlik. (ç. n.)

Ama bu bir varyete değil. İnsanların orada, en yaşlı Yahudiyi bir çocuk gibi kucağında tutup seyircilerin tezahüratını toplayan kişinin *Bay Amtsleiter* olduğunu idrak etmesi belki biraz uzun sürer. Üflemeli çalgılar orkestrasından bir kişi nihayet muhtemelen hayati tehlike arz eden bu durumdan kurtulmanın tek bir yolu olduğunun bilincine varır ve tek başına *der Badenweiler* marşının ilk notalarını çalmaya başlar:

Vaterland, hör deiner Söhne Schwur:
Nimmer zurück! Vorwärts den Blick![49]

Ondan sonra olanlar ise muamma. Gertler ve Jakubowicz gibi gettonun seçkinleri sahnedeki gösteriden sıkılmış, şimdiki zamanın adamları eşliğinde o muhteşem açık büfenin hazırlanmış olduğu fuayeye çıktılar.

Daha hazırlanmadan önce bu muhteşem açık büfe hakkında o kadar çok konuşulmuştu ki. Asıl soru açık büfeye sergiden daha çok özen gösterilip gösterilmediğiydi. Sergiden daha çok açık büfenin üzerinde konuşulmuştu ve bir şekilde insanların hevesi kaçmıştı.

Yetkililerin Prenses Helena'nın bu büfeyi hazırlamasına izin vermesinin tek nedeni gettoda üretilen yiyeceklerin de sergide sunulacak olmasıydı. Burada gettonun kendi mezbahalarında hazırlanan sosis ve tuzlu etler vardı. Bunlar maalesef Kaşerut Kuralları'na göre yapılmamışlardı; ama bu gibi şeyleri hayal etmekten uzun süre önce vazgeçmek zorunda kalmışlardı zaten. Burada gettonun fırınlarından çıkan ekmek, hatta eskiden Schlomo Hercberg'e ait olan Marysin'deki meyve konservesi tesislerinde üretilmiş şekerleme malzemeleri ve marmelatlı kurabiyeler de vardı. Bunların yanında ince bardaklarda

49 (Alm.) Ey vatan oğullarının yeminini duy:
Asla dönmek yok! Hep ileriye bakacağız! (ç. n.)

kırmızı şarap servis ediliyordu. Şarap Litzmannstadt'dan gelmişti ve Biebow'un hediyesiydi. Ancak kadehler gerçek kristaldendi ve aynalı tepsiler üzerine o kadar estetik bir şekilde yerleştirilmişlerdi ki işletmeciler, açgözlü ellerini servis tepsilerine uzatırken, o eski şatafatlı zamanlarda, *di sheine jid*'nın Piotrkowska Caddesi'ndeki kafelerde oturup *szarlotka* yediği ve çay ya da diğerleri gibi yüksek bardaklardan Ren şarabı içtiği günleri hatırladılar.

Başkan'ın bütün o coşturucu konuşmalardan sonra canlandığı görülüyordu. Şimdi eski saygınlığından arta kalan ne varsa ona tutunarak büfe davetlilerinin arasında geziniyordu.

Jakubowicz ve Gertler'in çevresindekilerin çoğu Başkan yaklaşır yaklaşmaz sırtlarını dönüyorlardı. Diğerleri o kadar müşkülpesent değildi. Az sonra Başkan'ın da etrafında bir grup toplanmıştı; önemsiz yazman ve memurlar Başkan'ın iki dudağından işlerine yarayacak, belki ileride daha iyi bir pozisyon için kullanabilecekleri birkaç kelimeyi bekliyorlardı; belki de rekabet yüzündendi –Jakubowicz, Warszawski, Gertler ya da Reingold gibi adamların etrafında iki kat fazla insan toplamışlardı– ama Rumkowski bu akşam verdiği söz ve vaatlerde az rastlanılır bir şekilde cömertti.

"Ah, bakın Bay Schulz!" Büfenin diğer tarafında Doktor Arnošt Schulz ve kızını gördüğünde yüksek sesle seslendi.

"Baylar, işte bu adam..." diye onu endişeli ve huzursuz bir halde takip eden gruba açıklamaya başladı. (Madalya dağıtımı sırasında olanlardan sonra kimse onu yalnız bırakmayı göze alamıyordu).

"İşte bu Profesör Schulz –*aus Prag, nicht wahr?*[50]– doktorların içinde aklından geçeni yüzüme karşı söylemeye cesaret eden tek kişi. Siz gerçeklerin adamısınız değil mi, Sayın Profesör Schulz?"

50 (Alm.) Prag'dan, değil mi? (ç. n.)

Věra Schulz daha sonra gettonun kralıyla, kendini imparator ilan edip yüz bin yerleşik ve yerleştirilmiş Yahudinin kaderini elinde tutan adamla ilk ve son kez yüz yüze geldiği anı çok belirgin hatırlayacaktı. "Bir otomat. Enerjik temposu, yüksek sesi ve ani, tamamen amaçsız görünen el hareketleri vücudunun içindeki gizli bir mekanizma tarafından kontrol edilen, cansız bir insan sanki. Yüzünde hayat yok, solgun, şişmiş; sesi makine düdüğü gibi tiz," diye yazacaktı günlüğüne sonraları.

Başkan, sanki ne yapacağını bilemediği değerli bir nesneyi eline geçirmiş gibi birkaç dakika boyunca Věra Schulz'un elini, elinin içinde tutar. Věra, adamın geriye taranmış beyaz saç diplerinde toplanan ter damlacıklarını fark eder.

"Ama nasıl..." diye başlar, susar ve (gerçek bir şaşkınlık ifadesiyle) devam eder:

"Böyle bir elle nasıl çalışabilirsiniz?"

Belki de o çok bahsedilen *mide sorunu* tam o anda ortaya çıkmaya karar verdi. Gecenin büyük olaylarından göze çarpan şekilde ölçülü bahseden Getto Kayıtları'nda bile, daha sonra mükemmel açık büfenin sunulmasından hemen sonra ortaya çıkan "üzücü bir olay"dan söz edildi.

Daha sonra "olay"ın nedenleri konusunda farklı görüşler ortaya atıldı.

Gettonun mezbahaları, ya her şeye rağmen gerekli miktarda sosis üretebilmek için sınırlı et stoklarını zorlamışlar ve aksi halde Radogoszcz'dan çıkar çıkmaz toprağa gömülmesi gereken ikinci kalite etleri kullanmaya başlamışlardı ya da getto yönetiminin söz verdiği *gut gehacktes Fleisch* aslında her zaman yolladıkları, kokusu kilometrelerce öteden duyulan, çürümekten yumuşadığı için taşıma arabalarına konulurken neredeyse yerlere akan çürük soluk yeşil etten başka bir şey değildi. Ama bu sefer et dağıtım bölümünde ça-

lışan sorumlular "önemli olayı" berbat edeceğinden korktukları için bu ikinci kalite eti rapor etmeyi göze alamamışlardı ve bu yüzden, yağlı, yapış yapış bağırsaktan kabukları içindeki soda ve mayadan şişip yamulmuş sosisler büfe için hazırlanmıştı!

Ya da belki de –ki birçok kişi böyle olduğunu düşünüyordu– bu ziyafette o kadar çok domuz yağı kullanılmıştı ki, normalde iyi beslenen idareciler bile etkilenmişlerdi; bu bedava büfeye davet edilen herkes, böyle değerli bir olayın getto tarihinde sadece bir kere gerçekleşeceğini biliyordu ve hazır parlak yağın içinde kabarmış kıpkırmızı lezzetli sosisler orada dururken yiyebildikleri kadar yemeye bakmışlardı!

Gece yarısına doğru, bu özel gün için özenle giyinmiş getto seçkinleri avluya çıkıp isli kiremit duvarlardan destek alarak iki büklüm halde kusmaya başlamışlardı. İnsanlar fuayede nereye gideceklerini bilemeden sersem sersem ortalıkta dolaşıyorlardı. Bazıları büfenin kurulduğu masanın arkasına ya da hâlâ etrafta duran masa ve sandalyelerin arkasına saklanmışlardı. Mutfak ve servis girişi Gertler'in kap kacak ne bulduysa kendilerinden geçmiş kusan korumaları tarafından işgal edilmişti. Henüz yenmemiş sosislerin durduğu tabaklar ve servis tepsileri bile kullanılmıştı.

Bütün avanesinin yıkıldığını donuk gözlerle bir süre izledikten sonra Başkan seke seke, gururla avluya çıktı ve orada yere yığıldı. Bütün gece dudak kenarlarını bir mendille ıslatan Bayan Dora Fuchs bu sefer elindeki mendili çaresizlik içinde sallayarak bir doktor çağırıyordu. Ve Doktor Schulz bu özel günde de gettoya geldiği günden beri her gün yaptığını yaptı. Her zaman yanında taşıdığı doktor çantasını kaptı, Věra'ya Başkan'ın ensesinin altına bir minder koymasını söyledi ve sonra da yaşlı adamın nabzını ölçmek için dizlerinin üzerine çöktü.

Başkan (donuk gözlerle gettonun göğüne bakarak): "Siz kimsiniz?"

Schulz: "Schulz."

Başkan: "Schulz?"

Schulz: "Schulz. Tanışmıştık."

Başkan (Věra'ya dönüp): "Ve yanınızdaki bu muhteşem güzellikteki bayan?"

Schulz: "Kızım, Věra. Daha birkaç dakika önce kendisiyle sohbet ettiniz."

Başkan: "Ah, o güzelim genç ellerinize ne yaptınız Bayan Věra?"

Schulz: "Sayın Başkan o ellerin daha fazla çalışmaması gerektiğini kendileri söylediler."

Başkan: "Hiç öyle şey olur mu? Hâlâ elleri olanlar elbette ki çalışmaya hazır olacaklar ve görüyorum ki, elleriniz oldukça narin ve temiz, Bayan Schulz."

Schulz: "Temiz ya da değil! Bu ellerle sizin hiçbir işiniz olamaz!"

Tam o anda Bay Amtsleiter polislerine kalabalığı dağıtmalarını emretti. Hâlâ ayakta durmaya gücü olanlar cop ve silah kabzalarının sert vuruşlarıyla ayağa kaldırıldı ve arka bahçeye yollandılar. Memurlar, kolluk güçleri ve sıradan insanlar kendilerine gelip ayağa kalktıktan sonra tek başlarına bahçeyi terk edebilene kadar yerde, yan yana yattılar. Daha sonra yönetimdeki Alman kumandanların Kırmızı Bina'ya doğru giderken şu domuz gibi yaşayan Yahudilerin yedikleri azıcık yemeği bile midelerinde tutamayacak kadar gerizekâlı olduklarını söyledikleri duyuldu.

Aslında yiyecek hiçbir şey yoktu. Yeteri kadar yiyecekleri ya da satın alabilecek paraları veya değiş tokuş edecek malları varmış da, asıl önemli olan bir kenara koymak, tutumlu olmak ve olanı yettirmekmiş gibi davranabilirler ya da kendilerini kandırabilirlerdi.

Ama gerçek değişmiyordu; yiyecek hiçbir şey yoktu.

Bir somun ekmeğin karaborsadaki fiyatı üç yüz marktı ama satıcıların hiçbiri o korkunç soğukta dışarıya çıkmaya cesaret edemediği için yine de alacak ekmek yoktu. Kilerin en alt rafında soğuktan bozulmuş, kurumuş kabuklu taraflan yukarıya dönük iki tane patates vardı. Ellerindeki tek yiyecek buydu. Věra her sabah ılık suya patates unu karıştırıp üzerine çavdar ezmesi koyuyordu. Her sabah Maman'ı besledikleri "çorba" buydu. Eğer babaları Maman için Mickiewicza Caddesi'ndeki klinikte bir yatak ayarlamasaydı hiçbiri hayatta kalamazdı. Maman klinikte yattığı sürece en azından bedava bir kap çorba ve ekmek alıyordu ve eğer arta kalan bir şeyler olursa Věra da bir kap yemek yiyebiliyordu. Yemeğe olan minnetini göstermek için Věra bütün gün Olympia daktilosu dizinin üstünde babasına hasta kayıtlarını ve kayıt kartlarını yazarak yardım ediyordu. Doktor Schulz, Başkan'ın açık emri üzerine sadece eski tüberküloz kliniğinin sorumluluğunu değil, ayrıca önceden Dworska Caddesi'nde bulunan polikliniklerin sorumluluğunu da almıştı ve daha önce en fazla on yatağın sığdığı yere şimdi yüzlerce hasta sığmaya çalışıyordu. Hatta mahzende ve klinik binasının o rutubetli çamaşırhanesinde de hastalar yatıyordu ve koridorlar günlük hasta dedikleriyle doluydu (hâlbuki

orada gün boyunca yatıyorlardı). Bunlar yatağa ihtiyaç duymayacak kadar hasta olanlardı; kan zehirlenmesi, kronik ishal, açlıktan şişmiş ya da akut felç olmuş bacakları veya donuk yaraları olan insanlar. Věra her hafta böyle yüzlerce durumun kaydını yapıyordu. Bunların çoğu gerekse de gerekmese de ampute ediliyordu, çünkü profesöre göre kan zehirlenmesi şu an elindeki imkânlarla başa çıkamayacağı çok daha kötü bir durumdu.

Maman'ın Doktor Schulz'un bölümündeki yatağının yanında, kafası bir yumurta gibi dazlak ama birisine her baktığında bir hayvanınki gibi birleşen, geniş ve simsiyah kaşları olan yaşlıca bir adam yatıyordu.

Hemşireler onu Haham Einhorn ya da Sayın Haham diye çağırıyorlardı ve yatağının etrafında büyük bir saygıyla dört dönüyorlardı. Haham Einhorn, yıpranmış küçük bir valizde kitaplarıyla beraber sakladığı dua şalını ve dua kitaplarını günde birkaç kez valizden çıkarıyordu. Kendi başına dik oturamayacak kadar güçsüz olduğu için Věra deri kayışları kollarına bağlamasına ve deri kutucuğu alnına takmasına yardım ederdi ama kitaplarını hemen kendisi dışarı çıkarırdı, çünkü ne Věra'nın ne de bir başkasının onlara dokunmasını istemez, yatağında yatarken hepsini zayıf göğsüne bastırırdı.

Sık sık daktilosundan kâğıt çıkarırken ya da daktilosuna kâğıt takarken veya yeni bir kayıt girişi ya da adres yazarken yaşlı adamın yattığı yerden kendisini izlediğini fark ederdi.

Bu gayet işe yarar yeteneği nerede öğrendiğini merak ediyordu.

Věra, Prag'daki ticaret yüksekokulunda stenografi ve daktilo kurslarının da olduğunu söyledi. Yaşlı adam Věra'nın hangi dilleri konuşabildiğini sordu, o da İngilizce ve Fransızca dillerinde kendini yeterince ifade edebildiğini ama ne yazık ki Yidiş ve İbranice bilmediğini söyleyince adam ona yardım edeceğini söyledi ve kitabını çıkarıp önce İbranice, sonra da Lehçe birkaç dua okudu, ardından da ne anlama

geldiklerini açıkladı. Günler geçtikçe beraber birçok dua okudular. Önce yaşlı adam okudu, ardından Věra tekrarladı. Yaşlı adam daha sonra yüksek sesle bağırarak Věra'nın cahilliğinden şikâyet etti, "Siz gençler sanki bir odaya giriyorsunuz ve her yer karanlık olduğu için bir şey göremediğinizi söylüyorsunuz, oysa her bir köşeden, her bir delikten içeriye ışık sızıyor."

Ama o zamana kadar Věra'ya bu yeni dilde birkaç kelime öğretmişti bile. Ona hecelerin nasıl göründüğünü, telaffuz edildiğini ve yeni anlamlar oluşturmak için hecelerin nasıl ayrılıp bir araya getirildiğini öğretti. Tamamen yeni bir kelime dünyası oluşturmak için üç basit sesli hece yetiyordu. Öğrettiği birçok İbranice kelimeden bir tanesi de *punem* idi. Punem "surat" anlamına geliyordu ama bölünüp bir araya getirilmesine bağlı olarak bir şeyin önüne konulmaktan, karşı karşıya bırakılmaya ve Tanrı tarafından aydınlatılmaya kadar birçok farklı anlamı da olabiliyordu.

"Umarım anlıyorsunuzdur, Fräulein Schulz, dua etmek bir kitaptaki kelimeleri dümdüz okumaktan ibaret değildir. Tersine, her birimizi kutsal sözüyle içimizden aydınlatması için yüzümüzü Tanrı'ya dönmektir."

Birlikte okudukları bir sefer kızın elini tuttu ve zamanı geldiğinde kendisine yardım edip edemeyeceğini sordu. Věra o anda saf saf yaşlı adamın ölmek için yardım istediğini sandı. Ama bundan bahsettiğinde adam kel kafasını şiddetle hayır anlamında salladı. İstediği çok daha somut bir şeydi. Yaşlı adam onun adına bir mektup geleceğini söyledi. Ve mektup geldiğinde acaba *Fräulein Schulz* mektubun içindeki teklifi hiç olmazsa dikkatle göz önünde bulundurabilir miydi?

*

1940'ın Mayıs ayında, getto kurulduğu zaman, gettonun Yahudi idaresinin en fazla iki yüz çalışanı vardı. Üç yıl sonra, 1943 yılının Haziran ayında, 13,000'den fazla getto sakini geçimini Rumkowski'nin idaresi altındaki yazmanlık ya da bakanlıklarda, alt sekreterlikler, iş büroları, kontrol ofisleri ve teftiş bölümlerinde çalışarak sağlıyordu.

Rumkowski'nin idari sistemi üç yılda o kadar çok büyümüştü ki, insanlar artık sadece *yazmanlıklar* diyorlardı.

Ya da *Başkan'ın yazmanlığı*.

Ya da *Saray*.

Sarayın gözle görünen kuleleri ya da istihkâm duvarları yoktu ama insanların oturup neyi hesapladıklarını bilmeden hesap yaptıkları ya da her gece yapılan teftişlerin arasındaki boşluklarda oturup uyudukları bir sürü yeraltı geçidi vardı. Saray, genişlemesi sürekli sorgulanan, temeli sağlam olmayan bir binaydı. Sıradan apartman dairelerinde birdenbire yazmanlıklar ve ofisler ortaya çıkabilir ve sonra sanki hiç orada var olmamış gibi ortadan kaybolabilirlerdi. Sarayın girişi Başkan'ın Bałuty Meydanı'ndaki sekreterliğindeydi. Gettonun hiyerarşisinde yer almak isteyenlerin ya da yükselmek veya bulundukları yerde devam etmek isteyen herkesin başvurmak için geldiği yer burasıydı.

Başkan'ın himayesini isteyenlere *dilekçeciler* deniyordu ve getto kurulduğundan beri Başkan bu dilekçecilerden binlercesini kabul etmişti.

O zamanlar Bałuty'deki ofise başvuranlara Almanlarca denetlenen bölgeye kısa süreli giriş yapabilmeleri için özel kâğıtlar verilirdi. *Szpera* harekâtından sonra Biebow artık bu *koşuşturmanın* bir sona ermesine karar verdi ve idari işlerde görevli olmayanların Ari bölgeye girişlerini yasakladı. Bu Başkan'ın dilekçecilerle görüşmesini hiçbir şekilde engellemedi. Bu sefer de Łagiewnicka Caddesi'nde bir nöbetçi kulübesi kullanılmaya başlandı. İçeriye Başkan'ın oturması için bir masa sığdırıldı ve Bayan Fuchs başvuruda bulunanların önce bir

numara aldıktan sonra dışarıda kuyruğa girip bir bir çağrılmalarını bekledikleri bir sıra düzeni ayarladı.

İnsanlar olası her şey için başvuruyorlardı.

Věra gibi, çoğu yakınları için hastanede bir yer rica ediyordu. Diğerleri çocukları için süt tayınları dileniyordu. Ya da ekim zamanı başlamışken meyve sebze yetiştirmek için küçük tarlalar istiyorlardı.

Birçok kişi evlenme izni için başvuruyordu. Bu zamanlarda evlilik fazladan tayın alabilmenin birkaç yasal yolundan biriydi. Başkan bu payları kendi fazladan yiyecek kotasından karşılıyordu. Nikâh törenlerini gerçekleştiren de Başkan'dı, çünkü gettodaki bütün dini törenler yasaklanmış ve bütün hahamlar kâğıt üzerinde gönderilmişti. Bazıları yaşlı adamın elindeki hakların, elini kana bulamış olduğu bile düşünülen birinin hukuk ve din adamlığını oynamasının ne kadar *yüzsüzce* olduğunu söylüyordu. Diğerleri de yaşlı adamın bu rolü üstlenmesini biraz olsun anlayışla karşılıyordu. Yoksa Bay Amtsleiter Biebow tarafından herkesin gözü önünde aşağılanıp komik duruma düşürüldükten ve dahası gettodaki bütün üretim ve yiyecek dağıtımı üzerindeki yetkisi alındıktan sonra gücünü başka türlü nasıl gösterecekti. Bir de "polis gücü" vardı kuşkusuz, hele ondan hiç bahsetmemek lazımdı.

Getto Kayıtları'na göre, Başkan, Łagiewnicka Caddesi'ndeki eski prevantoryumda tek bir törenle on üç çifti evlendirdi ve bir tepside üzerinde özel "sıhhi" bir tıpa olan şarap şişesinden doldurulmuş on üç ayrı şarap kadehi duruyordu. Doktor Miller, salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için böyle bir uygulamanın yapılmasında ısrar etmişti. Doktor Miller herkesin *kendi* bardağından içtiğine ve ardından da her bir bardağın yıkanıp kurulandıktan sonra kırılmadan tepsiye geri konulduğuna emin olmak için nikâh baldakeninin arkasına saklanıp olan biteni oradan gözlüyordu.

Daha sonraları sarayda yapılan Yahudi nikâh töreninin dini özelliklerinden bu kadar uzaklaştırılması üzerine çok konuşuldu.

Nikâh baldakeni, üzerine kumaş bir örtü asılmış basit bir kornişten ibaretti ve törenden sonra Doktor Miller'ın emriyle derhâl Bałuty Meydanı'ndaki sıhhiye istasyonuna temizlenmeye gönderilmişti. Sanki Benji'nin sokaklarda dolaşırken küfürler savurup lanetler yağdıran sesi yeniden duyuluyordu:

"Sahte yandaşları ve bütün o gülünç törenleriyle Bay Rumkowski kendisini sahte bir kral kadar küçülttü!"

Fakat en azından Bayan Eybuszyc'in bu on üç yeni evlenmiş çift için dağıtım ofisinden verdiği yiyecek kuponları gerçekti; gerçek ekmek ve çorbaya katıldığında birkaç gün tok tutmaya yetecek gerçek nişastaya dönüştürülebiliyorlardı.

*

Josel'in kâğıttan duvarı kaldırıp Maman'ı kapandığı yerden nihayet dışarı çıkardıkları gün "mutlu" bir gündü. Věra diğer taraftan çıkan bu yabancı kadının görünüşünü asla unutamayacaktı. Vücudu Věra'ya bir koşu köşeyi dönüp almasını emrettiği dikiş iğneleri kadar inceydi ama gülümsüyordu ve sırtı dimdikti, sanki haftalardır oturarak bu anı beklemiş gibi elindeki *Ausweis*'i[51] uzatıyordu. Ama Věra hemen Maman'ın dudağının kenarında yapışkan bir şey olduğunu gördü. Yatağının çevresindeki duvarlar kan ve kurumuş dışkıdan simsiyahtı.

Arnošt geçen zaman içinde kâğıttan duvarı birçok kez açmıştı ve Maman'ın sağlık durumunun her şeye rağmen beklenenden daha kötü olmadığını söylemişti. Arnošt, Maman'ın elinin üstünden serum iğnesini çıkardı ve hatta birkaç gün boyunca onlar yemek yerken Maman masada yanlarında bile oturdu. Věra ekmek parçalarını çorbada ıslatıp annesinin ağzına koyuyordu ve zayıf yanaklarıyla parçacıkları emerken dilinin altında beliriveren bu garip nesnelerin ne olduğunu

51 (Alm.) Kimlik belgesi. (ç, n.)

merak edercesine aşağıya doğru bakıyordu. Ama her şeyi yutuyordu ve midesine giren nesnelerin çıkardığı seslerden ve hareketlerinden mutlu oluyormuş gibi görünüyordu.

Fakat dıştan görünenler aldatıcıydı. Belki de hepsini aldatan Maman'ın "duvar kâğıdının arkasında" hayatta kalmış olmasıydı. Bir süre sonra Maman'ın böbreklerinin ona verilen yemeği kaldıramadığını anladılar. Bunun üzerine Arnošt'un yaptığı ilkel diyaliz de işe yaramadı, diyaliz sıvısının karnından girdiği yerdeki yara şişti, mide zarı iltihaplandı ve Maman'ın ateşi çıktı.

Věra bütün akşam "krizin" gelmesi ve ateşin düşmesi umuduyla Maman'ın başucunda bekledi. Ama "kriz" bir türlü gelmedi. Ateşi biraz düştü ama Maman kendine gelmedi. Nabzı düşüktü, kısa aralıklarla nefes almaya başlamıştı ve kalp atışları da düzensizleşmişti.

Maman ölürken hepsi başucundaydı. Věra annesine son kez Rieger Parkı'nda dolaştıkları zamanı, kırlangıçların alacakaranlıkta ağaçlardan havalanıp Prag'ın sivri çatıları ve bakır kulelerinin üzerinde ikinci bir gökyüzü oluştururcasına uçuşlarını anlattı, Maman bir an hafifçe gülümser gibi oldu ve Věra'nın parmaklarını sıktı. Sonra nefes alması yavaşça kayboldu. Maman, insanın dokunmayı bile istemediği eski bir giysiyi üzerinden çıkarır gibi bedeninden dışarıya çıktı ve soyunması bittiğinde yüzü sanki hiçbir zaman dokunulmamış gibi sakin ve huzurluydu.

Maman'ı yeni takvime göre 1943'ün on sekizinci günü gömdüler. Güneşin Marysin'deki duvarların üzerinde duman gibi asılı durduğu bulutsuz, soğuk bir sabahtı. Büyük mezarlığa ana giriş önceden gettonun kuzeydoğusunun sınırındaki Bracka Caddesi'nden yapılıyordu; fakat bu giriş artık Ari bölgesinde kaldığı için mezarlık komitesi batı tarafında, Zagajnikowa Caddesi'nin yakınındaki tuğla duvarın içinden daha küçük bir giriş ayarlamıştı ve Profesör Schulz'un kiraladığı araçla bu girişten geçtiler.

Çevreleyen duvarların arasında ölüler şehri uzayıp gidiyordu. Küçük morg binasından gelen yolun sol tarafında uzayıp giden sıra sıra toprak duvarların üzerindeki kırağı yükselmiş, beyaz mavi güneşin altında parlıyordu. Her toprak duvarın ardında da sıra sıra mezarlar saklıydı; bazılarının üzeri toprakla kaplıydı bazıları da ölülerini bekliyordu. Józef Feldman yıkanmış ve kurulanmış bedeni arabadan alıp mezarlıkta ölüleri taşımak için kullandıkları alçak el arabasına koyarken işleri yetiştirebilmek için mezarları daha kasım ayında kazmaya başladıklarını anlattı. Herkes geçen sene ocak ve şubat aylarında, göndermelerin daha yeni başladığı günlerde, insanların ısıtması olmayan barakalara tıkıştırılıp hiç gelmeyen arabalarla sevk edilmeyi beklerken soğuktan donarak öldükleri zamanları hatırlıyordu. O zamanlar toprak o kadar donmuştu ki, toprağa bir çubuk bile saplamak mümkün değildi ve ölüleri üst üste koyup karların erimesini beklemekten başka seçenekleri yoktu.

Józef Feldman bunları anlatırken her gün ölülerle uğraşanlara has, gamsız ama bir anlamda da müşfik bir ton kullanmıştı. Ancak Věra yaşlı adamın söylediklerini pek dinlemiyordu. Metal bacaklı, ritmik gıcırdayan el arabasının arkasında, töreni yönetecek hahamın ve babasıyla iki kardeşinin arkasında yürürken çok uzaklarda ellerinde kazma kürekleriyle yürüyen birkaç kazıcı daha gördü. Kazıcıların siluetleri ayazın beyaz sisi içinde o kadar silik görünüyordu ki, sanki yerden iki metre yukarıda asılı duruyor gibiydiler. Ve birdenbire her şey gözünün önünde uçuşmaya başladı: El arabasının ritmik gıcırtısı, sonsuza değin uzayıp giden kimsesiz mezarlar, yanaklarını yakan ve gözlerinden acı dolu yaşlar akıtan buz gibi rüzgâr.

Büyük ihtimalle bu kadar açık bir alana alışık değildi. Gettonun içinde o kadar uzun süre kalmıştı ki, buradaki her şey bir o kadar karanlık ve sıkışık görünüyordu gözüne. İnsan nereye giderse gitsin ya çömelmesi ya da bir başkasına yer vermesi gerekiyordu. Şimdiyse alıştığı ve bildiğinin aksine, mezarlığın içindeki uzaklıklar Věra'ya

tamamen anlaşılmaz geliyordu; ölülerin bu kadar çoğalması onun için anlaşılamaz bir şeydi.

*

Matem süresi bittikten sonra geri geldiğinde daktilosu o küçük masanın yanında duruyordu, ama Haham Einhorn'un yattığı yatakta şimdi ona anlamsız gözlerle bakan başka biri yatıyordu. Daktilosunun yanında Hahamın içinde kitapları ve dua şalı olan köşeleri metal kaplamalı valizi duruyordu. Daha sonra birçok kez eğer o gün çantayı açmasaydı ne olurdu diye düşündü. O kadar çok ölen ve arkasında hiç kimsenin kullanamayacağı eşyalar bırakan vardı ki. Bu da sonunda içi boş bir kavram oldu; ölümün bile artık kişisel olmadığı zamanda geride bırakılan kişisel eşyalardan nasıl bahsedilebilirdi ki?

Ama Věra, belki de yaşlı adama saygısından valizi açtı. Valizin içinde küçük bir kâğıt parçası vardı, üzerindeki yazı Almancaydı ve kendi daktilosunun tarzında yazılmıştı:

"Kirchplatz/Hohensteiner köşesindeki tahta köprünün ayağında, cuma günü saat 09.00'da benimle buluş. Lütfen daktiloyu da getir!"

A. Gl.

Kendi daktilosunda, yabancı biri tarafından yazılmış bu mektupla daha sonra günlüğünde *Unterirdisches Leben* diye bahsedeceği yeraltı hayatı başladı.

1943'ün Şubat ayının başlarında rutubetli ve sisli bir sabah ilk defa sarayın kapısından içeri adım attı. Gettonun sona erip tel örgünün başladığı yerde tahta köprünün caddenin üzerinde beş metre yükselmesi gerekiyordu ama sisin içinde köprüden tek görünen merdivenlerin başında toplanıp sanki doğrudan gökyüzüne çıkıyorlarmış gibi merdivenlerin içinde kaybolan insanlardı. Yukarıdan ise tek duyulan ıslak basamakları çıkan ayakların bitmeyen takırtısı, anonim işlerine gitmek için acele eden binlerce görünmez –görmez– insanın derin nefes alıp verişleriydi.

"Fräulein Schulz?" Arkasında duran adam zayıf ışığa rağmen onu hemen tanımış olmalıydı ya da kolunun altında taşıdığı kılıfının içindeki gözde Olympia daktilosu ona yol göstermiş olmalıydı.

Sind Sie dann für den heutige Arbeitseinsatz bereit, Fräulein Schulz?

Věra kendisiyle konuşanın gerçek bir Alman olduğunu düşünerek arkasına döndü.

Ama bu adam kötü birine benzemiyordu. Yüzü gülüyordu. Islak şapkasının altındaki gözleri kocamandı ve Věra'ya baktıkça daha da büyüyordu. Nasıl bir işten bahsettiği hakkında hiçbir fikri olmadan adamı sisin içinde takip etmeye başladı. Önce dar bir avludan geçtiler, sonra da bir kuyu merdiveni kadar dar merdivenlerden geçerek bir mahzene indiler. Merdivenlerin dibinde üzerinde geniş bir asma

kilit olan sağlam bir ağaç kapı onları bekliyordu. Adam kilidi çözdü ve kapı gıcırdayarak açtı.

Eğer raflar veya en azından destekler olmasaydı bütün kitaplar o anda Věra'nın üzerine yığılabilirdi.

Her yer kitaplarla kaplıydı; duvarlarda, üst üste asılmış geniş raflarda ya da ince tahta kalasların üstünde veya taş zemine konmuş karton kutular içinde, yan yana ya da üst üste istiflenmiş yüksek yığınlar halinde, bir duvarın içindeki farklı taşlar gibi, ince kitapların altına konulmuş daha kalın ve geniş ciltler her yerdeydi.

"Bütün bunlar Haham Einhorn'un eseri," diye açıkladı adam. "Hahamın kendi kitapları bunların sadece çok küçük bir kısmını oluşturuyor. Geriye kalanlar gettodaki Yahudi evlerinden gelenler. Bunları göndermelerin başladığı ilk günden toplamaya başladık. Bunların yanlış kişilerin eline düşebileceğinin düşüncesi bile Avukat Neftalin'in konut idaresinden bir tetkik emri çıkartmasına yetti. Bu emre göre her mahalle ve bina sorumlusu gönderilen Yahudilerin terk ettiği her bir daireyi, mahzeni ve çatı katını gözden geçirmek ve bırakılan her türlü kitabı ve yazılı belgeyi buradaki arşive göndermek zorunda. Ve biz her şey derken kelimenin tam anlamıyla *her şeyden* bahsediyoruz," dedi ve güldü. "Burada sadece kitaplar değil, her türlü yazılı belge ve yayın var. Ama henüz kimse bunları saymayı başaramadı, kimse kataloğa geçiremedi ya da bunların bir zamanlar kime ait olduklarını bulamadı. İşte tüm bunlar yapılması gerekenler."

Üst üste yığılı kitapların arasında bir yere Věra için bir masa sığdırabilmişlerdi. Bay Gliksman bir çift battaniyeyle geldi. Sonra da sirkte çalışan bir palyaço gibi ağzından çıkardığı ampulü mahzenin duvarlarından birinde asılı bir lambaya taktı. Belli ki böyle marifetlerini göstermekten hoşlanıyordu. Věra bir kalem istediği zaman kulağının arkasından bir tane çıkarıverdi, sonra da gömlek kollarının içinden

daktilosundaki sayfaların arasına koyması için iki tane karbon kâğıdı çekip çıkardı. Bütün kitapların isimleri en az iki kez not edilecekti; önce normal kartoteks kartına, sonra da daha önceki sahiplerinin de isimlerinin olduğu listelere.

Toz ve keskin gölgelerle dolu, eğik bir ışık huzmesinin içinde kitap yığınlarını bir düzene sokmak için ilk girişiminde bulundu. Bazı raflardaki kitaplar ya konularına göre ya da getirildikleri binalara göre üst üste yığılmış halde daha önceden düzenlenmişlerdi: yıpranmış, elden ele geçmiş Tanahlar, eski dua kitapları... Bazıları o kadar küçük ki, bir etekliğin ucuna ya da bir ceketin iç astarının kenarına kolayca dikilebilir, özel günler için giyinmiş kadın ve erkeklerin kurulmuş uzun ziyafet masalarının önünde ya da kısa pantolonlu, diz altı çoraplı okul çocuklarının bir okul gezisinde çekilmiş fotoğraflarının olduğu fotoğraf albümleri, içinde problemler olan matematik kitapları, Lehçe ve İbranice geometri kitapları, yirmi otuz yıl öncesinin ajandaları, tren tarifelerini gösteren kitapçıklar, Lion Feuchtwanger, Theodor Fontane ya da P. G. Wodehouse'un çevrilmiş kitapları.

Her bir ismi ona verdikleri kayıt kartlarına dikkatle geçirdi.

Asıl sorun her başlığın kitap olarak sınıflandırılamamasıydı. Mesela bütün bu kişiye ait muhasebe defterlerini ya da ev kadınlarının her bir alışverişi not ettikleri küçük hesap defterlerini –bunlardan yüzlerce vardı– ne yapacaktı?

Aleksander Gliksman gidip geliyordu ama o kadar sessiz ve sakindi ki, Věra neredeyse onun varlığını hissetmiyordu. Elindeki işten başını kaldırdığında mahzen boşalmış oluyordu, sonra yeniden baktığında adamın baktıkça büyüyen gözleriyle ona baktığını görüyordu. Bazen yanında yemek getiriyordu, her öğlen içtikleri çorbanın yanında, üzerinde ince bir margarin tabakası olan bir dilim ekmek ya da ince kesilmiş kırmızıturp dilimleri olabiliyordu. Bazen yemeklerini beraber

yiyorlardı ve Věra bir seferinde neden görünmeden girip çıkmak için farklı kapıları kullanmaları gerektiğini sordu.

Gliksman'ın kaçamak bir cevap vereceğini düşünüyordu ama kendisi şaşılacak derecede samimi bir cevap verdi. "Arşiv gettonun kalbi," dedi. En üst düzeyde korunanlar burada görev alabilirlerdi ve Věra onlara dâhil değildi. Eğer buradaki görevini "normal yollardan" almadığı ortaya çıkarsa (arşivin başında bulunan Bay Neftalin elbette ki onun burada çalıştığından haberdardı), bir başkasının onun görevi üzerinde hak iddia etme riski vardı. Ayrıca Věra'nın durumunda bazı özel koşullar olduğunu söyledi ve kızın dizlerine koyduğu sızlayan ellerini havaya kaldırdı. Ama bunları söylemesine gerek yoktu. Bu zamanda çalışamaz durumda olan birine görev vermenin veya böyle birini barındırmanın tehlikelerini herkes gayet iyi biliyordu.

Bay Gliksman yine de birkaç kez Věra'yı yukarıdaki "açık alan"a çıkardı. Karanlık ve dar mahzende geçen uzun günlerden sonra ikinci kattaki arşiv salonu Věra için bir ışık ve boşluk mucizesi gibiydi. Büyük salonun ortasında bir odun sobası duruyordu. Sobanın borusu tavandan geçip geniş pencerelerin birinden dışarı çıkıyordu. Sobanın yanı sıcak olmalıydı, çünkü arşiv görevlileri sadece bir bluz ya da kısa kollu gömleklerle çalışıyorlardı. Beş tane arşiv silindiri vardı. Bunlar yan yana, kenarlarındaki kapakçıkları dolap kapağı gibi dışarı açılan sekizgen piyango kafesleri gibi duruyorlardı. İçlerinde gettoda yaşayan herkesin ya isme göre alfabetik sıralanmış ya da bazıları adreslerine göre ayrılmış kayıt kartları vardı. Arşiv silindirleri her akşam kilitlenip kapatılıyordu ve Başkan'ın dışında sadece arşiv müdürü Bay Neftalin'de buranın anahtarı vardı. Ayrıca her sabah törenle arşiv silindirlerini açan yine Bay Neftalin'di. Arşivin diğer personeli sürekli tıkırdayarak dönen arşiv silindirlerinin etrafındaki uzun sıralarda oturup zarfların içindeki ya da arşiv dosyalarındaki mektupların kopya ve kayıtlarını sınıflandırıyordu.

Arşiv salonunun dört penceresi Maria Kilisesi ve Hohensteiner Caddesi'ndeki köprüye bakıyordu. Her geçen gün köprünün ve kilisenin iki kulesinin arkasından yükselen güneş, arşiv salonunun zemininde biraz daha ilerliyordu ve pencerelerin önündeki tenteler bütün salonu koyu gri, neredeyse gerçek dışı bir gölgeye bürünene değin her gün biraz daha aşağıya çekiliyordu. Ama her sabah ve her akşam tenteler yeniden yukarı çekiliyordu ve arşiv salonuyla yüksek tahta köprülü meydanın arasında yeniden hiçbir sınır kalmıyordu. Köprüden inip çıkan insanlar bazen o kadar yakından geçiyordu ki, sanki arşiv salonunun içinden geçecek gibi görünüyorlardı.

*

No. 1: İşçi FRIEDLÄNDER, DAWID (on altı yaşında) patates hırsızlığından dört ay hapis cezasına çarptırıldı. 9 numaralı mutfak (Marysińska) için ayrılmış üç adet patatesin sanığın pantolon cebinden çıkmış olması kanıt olarak gösterildi.

No. 2: Terzi çırağı KAHN, LUBA (on dokuz yaşında) 45 getto markı değerinde makara ve iplik çalmak suçundan üç ay hapis cezasına çarptırıldı. Makaralar ve iplikler sanığın ayakkabılarının içine dikilmiş halde bulundu.

"Başkan'ın Sarayı. Sonsuza kadar ayakta kalmak üzere inşa edildi," der Aleks ve sınıflandırmak üzere elinde tuttuğu kahverengi arşiv zarflarının içindeki mahkeme kaydının bir nüshasını gösterir.

Bir haftalık mahkeme kararları iki adet kopyalanmış sayfada özetlenmiş; hırsızlık ve soygundan zimmete geçirme teşebbüsüne kadar toplam on dokuz davanın mahkeme kararları. Ama Aleks o kadar kızgın ki, elleri titriyor.

"Gettonun daha uzun süre ayakta kalacağından emin olunmasa dört ay ya da daha fazla hapis cezası vermenin anlamı nedir ki? Bu aptalca adalet örgütüyle sadece yetkililerin istedikleri şeyin süresini uzatıyoruz, o da dünya yerle bir olana ve biz Yahudiler yeryüzünden silinene kadar onların tel örgülerinin arkasında kalan biz değil miyiz? Hayır, çal işte o patatesi seni zavallı adam! Açlığını susturarak en azından özgür bir insan olduğunu kanıtladın!"

Aleksander Gliksman'ın ilginç bir konuşma tarzı var. Heyecanlandığı zaman ya da bir şeye heveslendiğinde başını kabuğundan uzatan bir kaplumbağaya benziyor ve Věra'nın kendisine karşı çıkmasını engellemek istercesine inatçı ve dik dik bakıyor.

Věra bazen bu adamın gönderilmemiş olmasının bir mucize olduğunu düşünür. Tabii eğer bunun sırrı Aleks'in ellerinde değilse. Aleks bir arşiv belgesini eline alır almaz belgenin sayfaları parmaklarının arasında uçuşmaya başlar. Bilgileri kaydedip değerlendirmesinde çocukça fakat resmî, neredeyse merasimli bir hava var. Mahzende yalnız olduklarında Věra'ya gizlice senelerdir üzerinde uğraştığı artık kâğıtlardan yaptığı dünya haritasını gösterir. Gettonun her yerinde olduğu gibi arşivde de son derece ciddi bir kâğıt sınırlaması var ve her ofis ancak avukat Neftalin şahsen malzeme ofisine başvuruda bulunduktan sonra kâğıt almaya hak kazanabiliyor. Ama Gliksman tavan arasında bir yerde Polonya'nın bu bölgesinin çarlıkla yönetildiği zamandan kalma ıskarta edilmiş kütük kayıtları bulmuştu. Kalın sicimlerle bağlanmış kâğıtlar o kadar uzun süre açıkta ve rutubette kalmıştı ki, birbirlerine yapışıp kiremit taşı büyüklüğünde tomarlara dönüşmüşlerdi.

Gliksman eski Kiril alfabesiyle yazılı belgenin üzerine kalın çizgilerle Rus cephesinin Stalingrad'tan sonra nasıl genişlediğini işaretledi.

"Altı general esir alındı ve Wehrmacht her bir hatta geri çekiliyor," der ve Kharkov yenilgisinin nasıl geliştiğini harita üzerinde

gösterir. Ardından da kurşun kalemle geniş çizgiler çizerek General Zhukov'un birliklerini nasıl bir kıskaç manevrasıyla Kafkaslara doğru ilerlettiğini gösterir.

Harita yukarıdaki numaralı kodlama yoluyla tarif edilebilen küçük kâğıt parçalarından oluştuğu için her bir düzeltmeden sonra parçalara ayırıp saklamak mümkün. Gliksman bir açıdan kolayca yanlış anlaşılabilecek bir kodlama sistemi kullanmış. Alman ordusuna, Stalingrad yakınında utanç duyulacak şekilde teslim olan General Friedrich Paulus'un ismini vermiş, *Paulus* ya da *Pl* diyor. (Aleks sırf bu yenilgiyi kutlamak için bir tatil günü, *bir Pauli Günü,* ilan edilmesi gerektiğini düşünüyor.) Rus ordusu, haritanın arka planını oluşturan artık kâğıtların üzerini dolduran Kirilce metin için kullanılan eski Slav işaretlerinin adını almış: *Azbuk* ya da sadece *Az*. Büyük şehirler ya da askeri istihkâm bölgelerine VG *–büyük şehir* anlamına gelen Velikiy Gorod kelimelerinin kısaltılmış hali– kodunu almış ve "düştü" anlamına gelen *padat'* kelimesi yerine *pad* kısaltmasını kullanmış. Düşenler hep Almanlardı. Eğer Almanlar düşmediyse ya da Wehrmacht karşı saldırıya geçip kaybedilmiş toprakları geri aldıysa Aleks o üç harfin üzerini çiziyordu. Çünkü Gliksman'ın haritası *taraf tutan* bir haritaydı; Rus yenilgileri sadece geçici kayıplar ya da ertelenmiş zaferler olarak kaydediliyordu.

"Bütün bunları nereden buluyorsun?" Ama Aleks bu tip sorulara cevap vermezdi. Ellerini çaresiz bir şekilde iki yana açardı ve elma çalarken yakalanmış bir okul çocuğu gibi gözükürdü. Bir başka sefer de sert bir şekilde elini şakağına vurur ve, "Her şeyi aklında tutmak önemli!" der.

Ve sonra hep yaptığı gibi kelimelerle oynar:

"Aklını serin tutmak önemli!"

Bu sırada bütün Kuzey Afrika kıyılarını dört ya da beş kâğıt parçasıyla kaplamıştır bile. Arka plandaki Kirilce metin Libya'nın çöllerinden aşağıya doğru kirli kahverengi bir renkte akıp gitmektedir:

"Kasserine'den sonra Rommel, Kuzey Afrika'daki panzer birliklerini güçlendirir. Tunus için yapılacak olan savaş belirleyici olacak."

Ama elbette ki Aleks'in kopyaları vardı. Věra daha sonra haritanın sadece onun sadakatini denemek için bir araç olduğunu anladı. Şimdi mahzende kitapların yanında gazeteler ve başka belgeler de ortaya çıkmaya başlamıştı. Her sabah Aleks kapıyı açtıktan sonra raflardaki kitapların arasına sıkıştırılmış ya da kayıt kartı yığınlarının altına konmuş yeni gazeteler bulmaya başladı. En başta Alman polislerinin ya da gettoyu ziyaret eden idari komiserlerin unuttuğu ya da çalınmış *Łódź Gazetesi* geliyordu. Bu gazetelerde Wehrmacht'ın geri çekilmesi bazı cephelerde yapılan "düzenleme" taktikleri olarak yazılıyordu. Ama propaganda Bakanı Goebbels'in 19 Şubat 1943'te iki sayfa olarak halka açıkladığı iki tarafta devam eden "gerçek savaş" bile Almanların içinde bulunduğu vahim durumu gizlemeye yetmiyordu.

Üzerinde çalışılacak başka materyaller de vardı. Dokümanlar, ilanlar, çağrılar, nem ve pislikten okunamaz halde olan yasadışı gazetelerden koparılmış sayfalar (Büyük ihtimalle sebze ya da patates kasasının altında o kadar uzun süre kalmışlardı ki, çürümeye yüz tutmuş sebzelerle aynı rengi almışlardı).

Fakat dokümanlardan bazıları hiç bozulmamıştı. Aleks, Polonya direniş hareketinin gazetesi *Biuletyn Informacyjny*'de çıkan büyük harfler ve dar yazım tarzı kullanılarak elle yazılmış bir çağrıyı gösterdi Věra'ya:

GENÇ YAHUDİLER, SİZE ANLATILAN YALANLARA İNANMAYIN!

Anne babalarımızı gözlerimizin önünde aldılar,

Kız kardeşlerimizi, erkek kardeşlerimizi aldılar.

İşçi olarak göreve alınan binlerce erkek şimdi nerede?

Yom Kippur'a gönderilen Yahudiler şimdi nerede?

Gettonun kapısından dışarı çıkan TEK BİR KİŞİ bile geri dönmedi.

GESTAPO'NUN BÜTÜN YOLLARI PONAR'A ÇIKAR VE PONAR ÖLÜM DEMEKTİR!

Belgenin içeriğinden daha korkutucu, kuru bir gerçekçilikle "Bu Vilna'dan," dedi. "Sınıra yakın, oradaki Yahudilerden bazıları çoktan kaçtılar; ama Varşova'dakiler gibi kendilerini savunmak için silahları yok bunların."

Věra, "Ponar nerede?" diye sorabilir sadece.

Aleks cevap vermez. Sanki çok uzun süre orada kalmış gibi Varşova'dan bahsetmeye başlar:

"Varşova'da gettonun kapladığı bütün alanda *kanalizacja* var. Bu da lağım tünellerinden içeriye silah sokabiliyorlar demek oluyor. Diğer taraftaki kaçakçılar bir Alman asker tabancası için elli bin zloti alıyorlar. Asıl bulması zor olan cephane. ŻOB içinden bana haber veren adamım Polonya ordusunun kendilerine hiç cephane vermediğinden şikâyet ediyor. Aynı burada olduğu gibi Varşova'daki Polaklar da Yahudilerin eline silah vermekten çekiniyor. Bazen sanki Yahudilerden, Almanlardan korktuklarından daha çok korkuyorlarmış gibi geliyor."

Věra birdenbire bu dar, buz gibi mahzende etraflarını çevreleyen kitaplar sanki havada asılıymışlar da her an üzerlerine yığılacaklarmış gibi hissetti. İlk tepkisi kendisini korumak oldu. Bu adam buna hazır olduğuna, dahası bilmeyi isteyip istemediğine tam olarak emin

olmadan bunca bilgiyi bir anda nasıl ona yükleyebiliyordu? Bazı yerlerden yapılan sevkiyatların istenmeyen Yahudilerin toplu katliamıyla sonuçlandığı şüphesi... Bunları daha önce duymuştu. *Resortlarda* çalışan herkes Almanların gerçek niyetinin ne olduğu üzerine yorum yapmaktan başka bir şey yapmıyordu. Ama bir yerlerde, Varşova'da, Lublin'de ya da Białystok'ta Alman işgal kuvvetlerine karşı organize *direnişlerin* olduğundan da hiç haberi yoktu. Ve durum gerçekten böyleyse burada o kocaman gözleriyle bana bakıp nasıl sadece bunun hakkında *konuşabiliyordu*? Nasıl olur da o ya da onlar *bir şey yapmadan durabiliyorlardı*?

Věra tüm bunları söyledikten sonra Aleks'in tek yaptığı sakin ve kendinden emin bir şekilde ona bakmaya devam etmek oldu. İlk kez adamın bakışında fanatik bir şey olduğunu fark etti, açlığın gizlediği ama çok derinlerden beslenen bir öfkeydi bu.

Aleks, "Kim istemez ki?" dedi.

"Ama silahı nereden bulacağız? Ve diyelim ki silahı bulduk, peki Başkan'ın silah kullanmamıza izin vermesini nasıl sağlayacağız?"

Gliksman kendi söylediğine güldü. Belki de Věra'yı en çok şaşırtan kahkahasıydı. Gıcırtılı ve kaba bir gülüştü, sanki uzun bir zincir gibi içeriden dışarıya çekiliyor gibiydi. Sonra da daha önceleri Věra'ya baktığı gibi sessizce oturup aynı donuk, sanki ilk kez korktuğu bir şeyle karşılaşmış bakışını kendisine döndürdü.

Věra, Aleks'in getirdiği yasak dokümanları onun istediğini düşündüğü şekilde kullandı. *Trybuna*'dan iki sayfayı itfaiye arabalarıyla ilgili bir kitabın içine, *Biuletyn Informacyjny*, *Dziennik Żołnierza* ve *GłosWarszawy*'den metinleri Łódź'daki Musevi cemaatinin yıllıklarına yapıştırdı. Şehrin önemli ismi, kumaş fabrikatörü Israel Poznański üzerine yazılmış bir monografi *Völkischer Beobachter* ve *Łódź Gazetesi*'nden kesilmiş birkaç ön sayfa haberini saklamak için

yeterince büyüktü. Yasak metinlerin hangi kitapta ve hangi rafta arşivlendiğini belirtmek için daktiloda yazdığı her kayıt kartının sağ üst köşesine kurşun kalemle not ettiği basit bir kodlama sistemi geliştirdi.

Bir iki aylık çalışmanın sonunda sarayın iç duvarları buna benzer not ve iletilerle kaplanmıştı. Görünmez ama olabildiğince canlı, kitap yığınları boyunca, dosya ve kitap arkalıklarının iç ve dışında ilerliyorlardı. Ama yaptığı iş unut ettiği gibi yakılmak üzere olan kütüphaneyi doğrultmak yerine, bu ilginç kitap yığınını daha da kırılgan ve güvensiz gösteriyordu. Bu gibi zamanlarda mahzenin zemininde tuhaf bir girdap beliriyordu, lavabonun içindeki su aşağı giderken çıkan güçlü burgaç gibi bir şeydi bu. Ve girdabın çekim gücü bazen o kadar güçlü oluyordu ki, kapılmamak için çalışma masasının kenarlarına tutunması gerekiyordu.

Bu aslında açlığın neden olduğu olağan bir baş dönmesiydi.

Bu bitkinliği, etrafındaki her katı nesnenin dağılıp çözülmesini tanıyordu artık. Maman'ın nadiren kullanmasına izin verdiği lavabonun içinde suya batırdığı soda ve bira şişelerinin etiketlerinin çözülmesi gibi.

(Maman'ın açık renk saçlarının ensesini gıdıklamasını, arkasından eğilip ona sarılarak dikkatli parmaklarıyla ıslak etiketleri kaygan şişelerden çıkarmasına yardım eden sıcak anne varlığını hissedebiliyordu.)

Etrafındaki her şey nemli ve sünger gibiydi. Aleks'in tavana taktığı ampul kaba bir ışık saçıyordu. Aleks'in aşağıya yemek getirdiğini duyduğunu, içinde çorbayı taşıdığı eski süt güğümünden gelen metalik tıkırtıyı duydu. (Ya da o parlak çay kutusunun dibinde bir parça kuru ekmek de var mıydı?) Bir gün Aleks içi turşu dolu cam bir kavanoz getirdi. "Babam bir *klaingertner*," diye açıkladı bütün Łódź Yahudilerinin Yidiş konuşurken kullandığı garip bir tonlamayla.

Ama ne kadar yerse yesin açlık girdapları, ani baş dönmesiyle gelen burgaçlar ve bitkinlik bir türlü geçmiyordu. Yoksa bu kadar uzun bir süre içeride kapalı kalmak mı onu hasta ediyordu? Ağrıyan boyun ve omuzlarının içine işleyen duvarlardan sızan kaba nem, hiç gün ışığına çıkmaması, gerçi tam karanlıkta da dışarıda olmuyordu; hepsi bir araya gelip pis gri, sulu bir nesneye, yapış yapış çamur, berbat kokan kömür dumanı ve toz karışımına dönüşüyordu.

Birkaç kez Aleks'e üst kattaki arşiv salonuna daha sık çıkıp çıkamayacağını sordu. Aleks arada sırada yukarı çıkmasına izin veriyordu ama bunu da epey isteksiz, yapmaması gerektiğini bildiği halde zorlandığı için kabul etmiş gibi yapmıştı. Ama bir sabah yukarı çıkmasını tamamen yasakladı.

"Başkan burada," dedi sadece ve kafasını o kadar ileri doğru uzattı ki, zararsız bir kaplumbağadan daha çok kızgın bir köpeğe benzedi.

O gün Aleks normalden daha uzun süre aşağıda kaldı. Sanki yukarıdaki askerlerin emir veren bağırışlarının ve çizmelerinin sinirli sinirli yere vuruşlarının aşağıya, kendi tabiriyle bu beraber kurdukları "arşivin altındaki arşiv"e ulaşmasını engellemek istiyordu.

Ama Aleks'in ziyaretleri de gitgide azalmaya başladı. Bir sonraki gelişinde oradan biraz önce mi ayrılmıştı, yoksa günlerdir uğramamış mıydı bir türlü emin olamadı, tek bildiği hiçbir şey fark etmediğiydi. Sanki içinde kendisine tanıdık gelen devasa bir çöküş yaşıyordu. Zaman kavramı olağan bir şekilde kaybolmuştu.

Artık Haham Einhorn'un kendisinden istediği işin asla üstesinden gelemeyeceğini anlamıştı. Fazlasıyla korunaklı mahzeninin diğer tarafında her gün meydana gelen korkunç olayları anlatmaya yetecek bir kitap yoktu. Bunu şakayla karışık Aleks'e anlatmaya çalıştı. Bugüne kadar gettoda yaşanabilecek her türlü zorluğu atlattığını düşünmesinin -sıkışıklıktan, açlıktan ve gettonun pisliğinden sağ çıkmıştı- ne kadar "komik" olduğunu söyledi. Maman'ın uzun süren

hastalığı ve annelerini Nazilerin temizliğinden kurtarmak için saklamaya çalışmaları! Sonunda sıcak ve korunaklı bir mahzene gelmiş, getto standartlarına göre hafif sayılabilecek bir iş ve "bol bol yiyecek" bulmuştu ama birdenbire her şey elinden kayıp gidiyordu. Aslında Věra'nın dengesini bozan şey bir haberdi; Aleks'in bir sabah masasının üzerine koyduğu tek bir gazete sayfası. Makalenin diklenen, isyankâr bir tonu vardı ve bu da gerçekleri saklamayı daha da zorlaştırıyordu. Okur okumaz Aleks'in bahsettiği Varşova'daki isyanının sona erdiğini ve gettoda yaşayan herkesin –tabii ki en önemlisi artık getto diye bir şey kaldıysa– öldüğünü anladı:

Almanlar senelerce kendilerini gururlu ve yenilmez üstün bir ırkın temsilcileri olarak gösterdiler ama bir gece içinde ortaya çıkan odur ki, onlar bir kurşun sıkıldığında yerlere düşen bir grup ölümlü insandan başka bir şey değiller.

Onlar yenilmez değiller! Zafer onların da olmayacak!

Savaş rüzgârları Doğu'nun lehine esmeye başladı ve artık Frank ve onun işgal güçlerine karşı yürütülen direniş Varşova ve tüm Polonya'da da artacak. Gettonun caddelerindeki direniş sayesinde katillerden biri bile seçtikleri kurbanların saklandığı gettonun mahzen ve tünellerine geri dönmeye cesaret edemedi. Süpermen cesaret edemedi. *Süpermen korktu.*

(J. Nowak)

Bu Věra'nın en son arşivlediği, 19 Mayıs 1943 tarihli bir gazete haberiydi.

O andan sonra hiçbir şey hatırlamıyordu.

Rüyasında Aleks'le beraber arşivin dış giriş kapısında duruyor. Aynı girişe yağmurun geçmesini bekleyen yüzlerce insan sığışmış. Věra hayatında hiç böyle bir yağmur görmemiş. Aralıksız yağmur yağıyor, kaldırım taşlarının üstü, çatıların kenarları, duvarlar, her yerden sular akıyor. Arada sırada fırtınanın yere indirdiği boğuk şimşeklerle gettonun bütün zemini sarsılıyor.

Věra ve Aleks birbirlerine hiç dokunmadan yan yana duruyorlar, yağmur sanki ikisini sıcak bir örtüyle sarmış. Bir süre sonra orada durduklarını bile düşünmemeye başlıyor. Aleks'in yanı o kadar sıcak ki.

Tam o anda hava aydınlanıyor. Başlarının üzerinde masmavi bir gökyüzü aralanıyor.

Ama sadece gettonun üzerinde. Barikat ve tel örgülerin diğer tarafında fırtına devam ediyor ve yağmurdan kalınlaşmış gökyüzü parlak ve siyah bir renk taşıyor.

Parlak su gibi açıklıktan tavus kuşları kayarak geliyor. Tahta köprünün ayağında bir ağaç kök salmış; devasa bir dişbudak ağacı köklerini gettonun sert sokak taşlarından dışarı çıkarmış, dallarını ta köprünün üzerine kadar uzatmış. Üzerlerinde hâlâ yağmurun izleri olan binaların duvarlarından kelebek kanatları gibi parıldayan yeşillikler fışkırıyor. Çizgili tenteler açılıyor, içeri temiz hava girsin diye pencereler aralanıyor. Gölgeli avlu girişlerinde, avluların içinde daha önce sadece gizli saklı yapılabilen şeyler yapılıyor. Atlar eyerleniyor,

geniş masaların üzerine parlak örtüler yayılıyor, tabak ve bardaklar masaların üzerine diziliyor. Veverka'nın berber dükkânında sakallı müşteriler sanki hepsi aynı sesi dinliyormuşlar gibi yüzleri aynı yöne dönük oturuyorlar. Ama gettonun her yerine yerleştirilmiş hoparlörlerden tek duyulan yağmurun daha da güçlenmiş sesi. Boru ve oluklardan çağlayarak akan bir yağmur fırtınası bu.

Islak sokak taşlarına basa basa yürüyor ama artık bir bedeni olmadığını fark ediyor. Ya da bütün getto kendisini yere bağlayan ağırlıklarından kurtulmuş gibi. Kapı ve duvarlar kitap sayfaları gibi açılıyor etrafında ve aynı sayfaları açılmış bir kitabın içinden geçer gibi o da avlu girişinden kayıp geçerek çocukların durduğu geniş avlulara geçiyor. O sırada gettonun avlularını daha önce hiç böyle görmemiş olduğunu fark ediyor. Daha önceleri avlular daha çok binaların arasındaki derin kuyular ya da doldurulmuş alanlar gibi gelirdi; çamur, kiremit parçaları ve ev atıklarıyla dolu gereksiz boşluklar. Şimdi ise kuyu, ambar ve lağım çukurları belli bir şekilde birbirinden ayrı duruyor, pompanın ağzı ve kolu boyanmış, ambarın dışı sarmaşıklarla kaplanmış ve lağım çukurlarının üzerine karton kapak yerine tahta duvarlar konmuş, içleri toprakla doldurulmuş ve uzun sıralar halinde capcanlı salatalık ve domates bahçelerine dönüştürülmüş.

Ve her yerde çocuklar var...

Sanki yüksek çimenliklerden birdenbire çıkıp gelmişler gibi öylece birbirlerinden ayrı gruplar halinde duruyorlar, gözlerinin beyazı bomboş ve yüzleri çiçek sapları gibi donuk.

Gettoda çocuk bulunmazdı. Yaşlı adamlar dua şallarının altında, kollarına doladıkları tespihleriyle ve burunlarının dibine kadar soktukları dua kitaplarıyla oturmazlardı.

Ve yağmur da yağmazdı ve yağmurun içinde böylesi derin bir sessizlik de saklanmazdı.

Bütün bu gördüklerinin arkasında, çocukların, yağmurun ve sessizliğin arkasında, apaçık, sonsuz bir boşluk var. Ve çok açık bir şekilde hiç korkmadan ölmenin böyle bir şey olduğunu anlıyor. Tek yapacağı kâğıt gibi hafif bedenini anlaşılmaz bir şekilde açılan gökyüzüne kaldırmak. Ne pahasına olursa olsun bu baştan çıkartıcı isteğe karşı koyması gerektiğini düşünüyor; toprağın, bedenin, ağırlığın ve gettonun iğrençliğine, kötülüğüne ve karanlığına tutunması gerekiyor.

Ama aradan çok zaman geçmiş.

Hiçbir yere tutunamıyor. Işık bile kayıp gidiyor.

Aleks eski bir konserve tenekesinin dibini sıyırdı ve kaşık ağzına kadar geldiği için Věra da hepsini ağzına aldı. Kaşık demir ve hava tadındaydı. Aleks bir parça ekmeği çorbanın içinde ıslattı ve lokmayı ıslak bir bez ya da süngermiş gibi Věra'nın yara bere içindeki dudaklarının etrafında gezdirdi. İlk başta burada ne işi olduğunu anlayamadı. Ama belli ki hayattaydı. Brzezińska Caddesi'ndeki duvar kâğıdının arkasındaki dar odada, annesinin üzerinde yattığı yıpranmış şiltenin üzerinde yatıyordu. Başının üstünde ve etrafında annesinin dışkı ve kana buladığı aynı duvarlar ve en tepede de aşağıdan çekme koluyla açılıp kapatılabilen demir havalandırma kapakçığı vardı. Aleks kızın gözlerine çok fazla ışık gelmesin diye kolu aşağıya çekti ama en hafif bir ışık bile gözlerini acıttığı halde, boğazında acı bir düğüm olmasına ve kollarını kaldıramayacak kadar güçsüz olmasına rağmen Věra ışığın kalmasını istedi. Aleks o az bulunan konserve kutusunun dibini kaşıkla sıyırırken dipsiz bir kuyunun dibinde oturur gibi ışığın içinde oturdu.

Aleks memnun bir şekilde, "Neyse ki yiyorsun," dedi.

İlginç olan hayatta kalması değildi, ilginç olan herkesi bir şekilde onun her şeyin üstesinden gelebileceğine inandırmış olmasıydı. Babası, Maman için Mickeiwicz Caddesi'nde yatak ayarlamayı başardığında, Věra annesini merdivenlerden aşağıya sırtında taşımıştı. Bu yüzden hiç kimse Věra'nın vücudunun ne kadar zayıf ve güçsüz kaldığını görmemişti. Daha sonra da hastanedeyken kirlenmiş çarşaflar, bo-

şaltılmamış lazımlıklarla uğraşırken koşturup durmuştu. Sanki kendi bitkinliğinden kaçmaya çalışıyordu.

Josel, hastalığı büyük ihtimalle hastaneden kapmış olabileceğini söyledi. Ama Mickeiwicz Caddesi'ne taşındıkları zamandan beri tek bir tifo vakasıyla bile karşılaşmadığını söyleyen Arnošt, Josel'in bu fikrine hemen karşı çıktı. "Tifo bitlerle beraber kayboldu," dedi ve hastalığı o pis arşiv mahzeninde kitaplarla çalışmasına bağladı. Başkan'ın özel eczanesinden getirdiği Kloramfenikolu vermişti ve on gün sonra ateş ve kas krampları azalmaya başlamıştı.

Ama hâlâ o kadar güçsüzdü ki, ayağa kalkamıyordu ve kolunu kaldırıp büktüğü zaman bile vücudu titremeye başlıyordu. Aleks onun için, Franciszkańska Caddesi'ndeki eskici Kajsar Franz'ın mallarını üzerine koyup dolaştırdığı türden tahta bir el arabası ayarlamıştı ve Josel'le arabanın içine koyup Marysin'e götürmüştü.

Aleks Gliksman'ın babası sadece oğlunun alçakgönüllü bir şekilde bahsettiği gibi bir *klaingertner*[52] değildi, tersine sarayda getto içindeki üzerinde bina olmayan ya da *resort* veya malzeme deposu olarak kullanılmayan tüm arazilerin dağıtımıyla ilgilenen *Landvirtshaftopteil* bölümünün en üst düzey sorumlu avukatıydı. Başkan 1943'ün ilkbaharının başlarında gettoda eskiden kolektif tarafından kullanılan bütün ekilip biçilebilir alanların özel kişilere dağıtılması amacıyla küçük bostanlıklara bölünmesine karar vermişti. Bu şekilde "yerli" meyve ve sebze üretiminin artırılması düşünülüyordu; ancak Ehud Gliksman'ın bu bölümde çalışmasına ve şu anda uzun senelerden sonra ilk defa dağıtılmak üzere yeni bostanlıklar olmasına rağmen Ehud Gliksman'ın asıl toprak dağıtımıyla bir ilgisinin olup olmadığı belli değildi. Sarayda hüküm süren oldukça karmaşık bağımlılık ya da yerine getirilmemiş lütuf ve kayırmalar sisteminde her an birisinin

52 (Alm.) Bahçıvan. (ç. n.)

önüne geçebilecek bir başkası bulunurdu. Ama büyük ihtimalle Aleks baskı yapmıştı. Věra, Aleks'in Çek Schulz ailesi hakkında iyi şeyler anlatırken ve aile babasının da ayrıca doktor olduğunu söylerken kullandığı inatçı ve dayatan ses tonunu duyar gibi oluyordu. Bir gün Věra o küçük odada hasta yatarken –hatta durumuyla ilgili daima olumlu düşünen Arnošt bile umudunu kaybetmişken– gettonun *Landvirtshafts Bakanlığı*'ndan Schulz ailesinin küçük bir bostanlığın "bakım ve idaresi" hakkına kavuştuklarına dair gri bir kâğıt geldi. Bostanlığın resmi adresi Marysińska Caddesi 11.4 (14 numaralı parsel) olarak geçiyordu ve Marysińska ile Próżna Caddeleri'nin tam köşesinde on beş metrekarelik taşlı topraktan ibaretti. Kira kontratı bir seneydi ve kontratın iptali için bir ay önceden haber verilmesi gerekiyordu.

Aleks tarın konusunda deneyimliydi. Gettonun ilk yıllarında çoğunlukla Marysin'de öncü çalışmalar yürüten Hashomer Hatsair gençlik kolektifinde yer almıştı. Gettonun *shomrimi* patates, pancar, lahana, havuç ve bezelye üretiyordu. Aleks, "Bunu da sadece *hazana* –malların kolektif içinde dağıtımı– için değil, *geleceğe kendilerini hazırlamak* için de yapıyordu, çünkü o zamanlar herkes her şeye rağmen savaşın kısa süreceğini ve yakın zamanda İsrail'e gideceğimizi düşünüyordu," diyordu.

"Orada toplantı salonlarımız vardı," dedi ve Próżna Caddesi'nin ilerisinde tavanı çökmüş taş bir binayı işaret etti. Geceleri orada yatıp yarasaların sesini dinlerdik, orada, çatının altında bir sürü yarasa yaşardı. O sıralarda Başkan sık sık ziyarete gelirdi. Uzun bir masa kurardık ve o da başköşeye otururdu. Fakat o zamanlar daha farklı biriydi, neredeyse dost canlısıydı bile denilebilir. Bizimle beraber yemek yedikten sonra bütün akşam oturup şarkılar, hatta aşk şarkıları bile söyledik. Başkan da bize bir şarkı söyledi (kaba ve kısık, öyle çok güzel olmayan ama etkileyici bir sesi vardı):

İsrail ülkesinde acılar içindeyim.
Seviyor ve acı çekiyorum,
Ama senin umrunda değil
Kendime çiçekler toplayacağım
Kanayan kalbimi çiçeklerle iyileştireceğim.[53]

"Sonra Başkan yanımıza yeniden geldi ama o zaman tamamen değişmişti.

Çatışma ve açlık isyanlarına yol açan ve sonunda Başkan'ın göstericileri bastırmak için Almanları çağırmak zorunda kaldığı Drukarska ve Urzędnicza'daki marangozhanelerdeki grevlerden sonraydı. Başkan kendisine karşı duyulan tepkilerin sosyalist çevrelerde, *shomrim*dekiler ve diğer kolektiflerde çalışanlar arasında başladığına emindi. Bu yüzden Marysin'deki bütün kolektif tarım yapılan yerlerin kapatılmasına ve iş başvurusunda bulunmayan herkesin çalışma kâğıtlarının elinden alınmasına karar verdi.

Bahsi geçen zaman 1941'in Mart ayıydı. İki seçeneğimiz vardı. Ya Praszkier'in mezar kazıcılarına katılıp Bracka Caddesi'nin orada ölüleri gömecektik ya da Merkez Hapishanesi'nin inşaatında duvar örecektik. O sıralar hapishane şefi Schlomo Hercberg'di ve adam işçilere de tutsaklara davrandığı kadar kötü davranıyordu. Orada çalışmak pek de cazip bir seçenek değildi yani."

Věra, "Peki, sonra ne oldu?" diye sordu.

"Bazılarının istediği gibi karşı koyacaktım tabii ki. Belki o zaman ondan kurtulurduk. Ama hiç kimse bir şey yapmadı. Başkan'ımızın

53 B'erets jisrael muchrabim lisbol
Ani ohevet vesovelet,
Ve'tach eincha margish
Prachim li liktof etse
Ki baprachim et libi arape.

da biraz olsun anlayışı vardı tabii ki, babamın suçsuz olduğuma dair verdiği güvenceye inanıp benim arşivde çalışmama izin verdi. Hashomer'in yanında protokol arşivcisi olarak çalışmıştı, ayrıca gettoda o kadar çok okuryazar yoktu."

*

On dört numaralı bostanlık caddenin biraz aşağısında gri taş bir duvarın arkasındaydı. Duvarda, üzerinde bütün duvarlardan daha fazla delik olan yıkık dökük bir kulübe vardı. Her duvarında da bir ya da iki pencere, taştan örülmüş bir baca veya pencereden dışarı çıkarılmış basit bir baca borusu olan birkaç tanesi dışında bütün Marysiń Caddesi boyunca bunun gibi yıkılmak üzere olan binalar vardı. Binalara ait bostanlıkların bazıları iki kolla sarılacak kadar küçücüktü, diğerleri etrafları yüksek çitlerle kapatılmış geniş tarlalar gibiydi.

İlkbahar boyunca Schulz kardeşler her fırsat bulduklarında, pazar günleri ve eğer güçleri ve evde yeterli yiyecekleri varsa çalıştıktan sonra da bostanlarına geldiler. Bazen Aleks de geliyordu. Věra'yı kaybetmeyi göze alamayacağını söylüyordu, bunu söylerken herhalde kızın kitaplarla olan işinden bahsediyor olmalıydı, çünkü o kadar deneyimli olduğunu söylemesine rağmen toprağı çapalayıp kazmak ya da ot toplamak konusunda pek de yardımcı olamıyordu. Josel ve Martin kendi bahçe aletlerini üretmişlerdi. Martin çatı oluğunu bir parça bükerek basit bir kürek yapmıştı. Ucunda birkaç tane çivinin çakılı olduğu uzun tahta bir baston da tırmık olmuştu. Ispanak, turp ve tabii ki patates ektiler. Yaprakları da yenebilen kırmızılahana ve pancar da vardı. Buna gettoda *botwinki* deniyordu. Suyu, Martin'in gettonun Muhtelif malzemeler atölyesindeki bir işçi başından aldığı demir bir leğene eklenmiş bir avuç demir borudan ibaret bir fıskiye sistemiyle sağlıyorlardı. Leğenin fazla pahalı olmamasının nedeni

herhalde tabanının olmamasıydı. Martin dipteki deliği bir tencere kapağıyla kapadıktan sonra leğeni kulübede buldukları tahta bir sehpanın üzerine yerleştirdiler. Sehpanın altına önce küçük bir delik açtılar, ardından da deliğe metal bir boru taktılar. Bundan sonra tek yapmaları gereken leğeni diğer *działkylerin* dışındaki su teknelerinden ve fıçılarından getirdikleri suyla doldurmaktı. Fıskiyeyi açma zamanı geldiğinde Martin elinde ucuna kanca takılmış uzun bir demir sopayla duvarın üzerine çıkıp kapağı birkaç santimetre kaldırınca leğenden boruya taşan su her bir aralık ve delikten dışarı akıyordu.

Zamanla çocuklar nasıl çalıştıklarını seyretmek için toplanmaya başladılar. Küçük çocuklardı bunlar, beş ila en fazla on yaş arasında, bazıları şaşılacak kadar temiz ve iyi giyimliydiler. Aralarında sekiz yaşlarında bir çocuk vardı, ancak beline kadar gelen çizgili yün bir kazak, diz boyu kısa pantolon ve gettodaki bütün çocukların mevsim ve hava durumu fark etmeksizin giydikleri türden alçak ve yıpranmış tahta ayakkabılar giyiyordu. Bu çocuk, sanki doğal bir lidermiş gibi hep etrafında toplanan küçük büyük yarım düzine çocukla beraber gelirdi. Věra bostanı ziyarete geldiği bir gün Aleks, "Bu *zengin* çocuğu," dedi. "*Kierownicy* çocukları, aileleri bunların hayatlarını bir kere kurtarabildiler. Ondan sonra artık çocukları şehre götürmeyi göze alamıyorlar."

Bir gün, çocuklar her zamanki gibi duvarın üzerine dizilmiş otururlarken Gertler'in Sonder komandosundan iki adam geldi ve çalışma defterleri, mülk ve izin belgelerini görmek istedi.

Martin Tarım Bakanlığı'ndan alınan kâğıdı gösterdi. İki polis kâğıdın üzerine eğilip kendi aralarında mırıldanarak bir şeyler konuştular. "Her şey yolunda gözüküyor," dedi yaşlı olanı ve kâğıtları katlayıp geri verdi. "Ama filizleriniz o kadar da uzun süre sağlam kalmayacak," derken başıyla polislerin baktığı gizemli kâğıdın ne olduğunu görmeye çalıştığı için duvarın üzerinde ayağa kalkmış çizgili kazaklı çocuğu işaret etti.

"Beşinci Polis Bölgesi büyük bir bölge, kontrol altında tutması zor," dedi ikinci polis memuru. "Özellikle bunun gibi küçük *dzialkyler* ekstra önem alınmazsa zor durumda kalabiliyorlar."

Konunun nereye yöneldiğini hemen anlayan Martin, "Ne kadar?" diye sordu.

Daha yaşlı olan polis memuru duvarın üzerinden dikkatlice baktı ve ardından alnını kırıştırarak aklından hesap yapmaya başladı.

"Bu büyüklükteki bir bostanlık ortalama elli mark eder."

Martin, "Sezonluk mu?" diye sordu.

Polis memuru, "Haftalık," dedi. "Bundan daha uzun süreler için görev üstlenmiyoruz. Ne siz ne de ben bir hafta sonra gettoda ne olacağını bilemeyiz, değil mi?"

Ama sonunda daha düşük bir fiyata anlaştılar ve fiyatın düşüklüğünden şikâyet etmelerine rağmen iki polis memuru da bütün sonbahar boyunca bostanlığa geldi, hatta toprağı çapalayıp havalandırmaya ve sonra da ilk patatesleri toplamaya yardım bile ettiler. Bir tanesi kendisine Gorek diyordu. Gertler'in polis ekibine ilk başta maaşı için –ayda sekiz yüz mark ve günde iki çorba alıyorlardı– katıldığını anlattı ve bu maaş sayesinde *di shpere*'den kurtulabilmişler ve bütün çocuklarının yanlarında kalmasına izin verilmişti. Üç çocuğu olduğunu gururla anlattı, hepsi de kızdı.

O uzun ve ılık sonbahar boyunca kafileler dolusu aç şehirliler çalışmadıkları her pazar günü Marysin'e geldiler. Çoğu Schulz ailesi gibi, gettonun ofislerinde ve bakanlıklarında çalışan ve iktidardakiler tarafından kayrılıp "sorumlu" tarla sahipleri olmuş sıradan memurlardı. Bir bölümü el arabalarını itiyordu, diğerleri de Martin ve Josel gibi kendilerinin yaptığı açıkça belli olan bahçe aletlerini –kürekler, kovalar, dirgenler ve tırmıklar– içine koydukları çekçekleri arkalarında sürükleyerek geliyorlardı. Zamana karşı yarışıyorlardı. Kış yakındı ve şarkıda da söyledikleri gibi *der libe vinter* geldiğinde topraktan

çıkarılmayan filizler, kırağıyla beraber gelecek sene boyunca toprağın altında kalacaktı. Tabii yeni bir bahar olursa...

Gliksman ailesinin, Schulz ailesinden pek de uzak olmayan kendilerine ait bir bostanlığı vardı. Aleks'in buradan getirdiği kabak tohumlarını patatesleri çıkardıktan sonra duvarın altına ekmişlerdi.

Arşivde çalıştıkları süre içinde Věra, Aleks'in nasıl göründüğüne hiç dikkat etmemişti. Hep parmak uçlarına basarak, sanki kenarda köşede saklanarak sessizce yaklaşırdı, gidip gelişlerini neredeyse hiç görmezdi insan. Şimdi onun ne kadar cılız olduğunu görüyordu. Boynunda uzun bir şal vardı ve şalın üzerinden kulakları iki tencere sapı gibi dışarı çıkıyordu. Sadece ona bakan gözleri aynıydı. Sakin, kararlı ve meraklı gözleri.

Parlak ekim ışığının altında Marysińska Caddesi'nden yukarı doğru yürüdüler ve Aleks sanki arşivdeki herhangi bir günmüş gibi kulağına çalınan bütün dedikoduları anlattı. Müttefikler Napoli'yi almış ve İtalyan topraklarında önemli bir dayanak noktası elde etmişlerdi. Rus kuvvetleri Kiev'e yaklaşıyordu ve belki de kısa süre sonra Ukrayna'nın başkenti Kiev'i geri alacaklardı. Eğer Kiev düşerse, Ukrayna düşerse, Kızıl Ordu'nun Weichels kıyılarına gelmesinin an meselesi olacağını herkes biliyordu.

"Belki de kurtarıcılarımız Hanuka'dan önce buraya gelirler!"

Güldü ama bir şekilde gülüşü gözlerine ulaşmadı. Věra'ya bakışında soğuk ve dikkatli bir şey vardı, sanki sözlerinin kızın üzerindeki etkisini anlamaya çalışıyor gibiydi.

Babası gettoda hiç kimseye güvenmemesi için onu defalarca uyarmıştı. Tanıdıklarına bile güvenmemesini söylemişti. "Açlık hepimizi muhbir yapar!"

Ama o anda, Praszkier'in atölyesinin arkasındaki meyve ağaçlı yolda, o garip kül rengi ekim ışığının altında yürürlerken, Věra yine de hastayken gördüğü rüyayı, rüyanın derinliklerinde Brzezińska Caddesi'nde genç Schmied'in yaşadığı evi yeniden gördüğünü sandığını

anlattı. Orada eski bir el arabası vardı, tekerlekleri çıkarılmıştı ama tutma yerlerinden duvara yaslanmıştı. Burada da, gettonun her yerinde eskiden olduğu gibi sürüyle çocuk vardı. Bir metre uzunluğunda çimlerin arasında yürüyerek geçmek üzereymişler gibi dirseklerini omuzlarının üzerine kaldırmışlardı ya da o karanlık merdivenlerin girişinde oturuyorlardı; yüzlerce çocuk duvarla merdiven tırabzanı arasına sıkışmış, üzerlerinde askılı pantolonlar ve yırtık pırtık gömlekler, saçları kazınmış ve incecik, yara bere içindeki dizlerini çenelerine kadar çekmişler.

Věra buranın *o yer* olduğunu anlamıştı.

Aleks'in ondan arşivlemesini istediği gazete parçasını kesinlikle ve kendinden hiç şüphe etmeden hangi kitabın içine yapıştırdığını nasıl biliyorsa, bunu da öyle biliyordu. Ve birdenbire bütün getto merdiven ve avlu duvarlarının metinler ve gizli mesajlarla kaplanmış olduğu tek bir arşive dönüştü. Ve Schmied'in yaşadığı evin en üst katında, Věra'nın kendi elleriyle bir araya getirdiği radyo alıcısını sakladığı gevşek tuğlaların olduğu çatı katında hâlâ ışık yanıyordu.

Ama merdivenlerdeki çocuklar yolu kapatıyorlardı. Onların arasından geçmek imkânsızdı. Aralarından geçebilse bile daha fazlasına gücü yetmezdi zaten. Belki de babasının tüm uyarılarına rağmen Aleks'e her şeyi anlatmayı seçmişti. Yukarı tek başına çıkması zaten asla mümkün olamayacaktı.

Aleks, "Ama anahtar hâlâ sende, değil mi?" diye sordu.

Gözleri o kadar kocamandı ki, kızın üzerine yapışmış gibi gözüküyorlardı.

Věra, "Evet, anahtar bende," diye cevap verdi ve elini sıktı, aynı rüyadaki gibi; dışarıdan hiç kimsenin asla görmeyeceğine kendi kendisine söz verirken olduğu gibi parmakları sıkı sıkıya kapalıydı.

Gettoda ikisi de vardı: yaşayanlar ve ölüler.

Fakat gettonun yüksek tahta köprülerinden her gün inip çıkanlar arasında her zaman yaşayanlar olmuyordu. Daha önce aynı tahta merdivenleri aşındırmış ama şimdi ayrılarak, nereye gönderildiği meçhul insanlar arasında da hep ölüler olmuyordu.

Pinkas Szwarc, *Pinkas der felsher* olarak tanınıyordu, arşivin nüfus kayıtları bölümünde Almanların hâlen çalıştırdığı bütün Yahudilere çalışma defteri ve geçiş izni hazırlıyordu. Gettonun ilk kuruluş yıllarında, gettonun para birimi olarak kullanılacak değersiz madeni ve kâğıt paraları üretme işi de *Pinkas der felsher*'e verilmişti. Gettonun aynı derecede değersiz pullarını da o üretmişti. Pulların üzerinde, elle çizilmiş devasa bir dişli tekerleğin içine yerleştirilmiş Başkan'ın büyük bir tahta köprü resmi önünde gülümseyen dostane yüzü var. Gettoda çalışmanın, gücün ve bolluğun gerçek sembolü.

Unser einziger Weg, vs.

Pinkas der felsher para üretmenin yanı sıra Moshe Puławer'in Getto Revüsü'nün dekorlarını da boyadı. Dekorlar ilk bakışta oldukça masum görünüyordu; huş ağaçları ve otlakların olduğu geleneksel sahneler ya da köhne binaların arasındaki çitler ve eğri büğrü sokak lambalarıyla getto sokaklarından görüntüler. Ancak biraz yakından bakıldığında resimlerin içinde ilginç ve can sıkıcı detaylar görülüyordu. Kırsal bir uzantının gerisinde bir şeytan kafası uzanıyordu.

İçinde şeytan borazanları çalan meleklerle dolu bir araba içlerinden duman çıkan bacaların üzerinden geçiyordu. Ayrıca Başkan da farklı kılıklarda orada burada ortaya çıkıyordu. Haham kıyafeti giymiş halde bir yüzme havuzunun önünde durmuş karşı koyan çocukları büyük bir fıçının içine sokuyordu ya da elinde içinde balık yerine açık saçık giyinmiş insanlar doldurulmuş bir balık ağıyla suyun içinde yürüyordu. Getto Revüsü 1940 Mayıs'ından 1942 Ağustos'una kadar yüz on bir gösteri yaptı. Ve her akşam gettonun yüksek makamlarındaki insanlar oturup oyuncuların uygunsuz şakalarını, aşağılayıcı yorumlarını dinlediler ama bunu yaparken her bir repliğe o kadar odaklanmışlardı ki, arkalarındaki resimlerde sürüp giden kontrollü isyanı hiç görmediler.

Büyük Sanayi Sergisi'nin sergi alanını düzenleme görevi verildiğinde *Pinkas der felsher* hayatının şansını yakaladığını anladı.

Yetkililer Łagiewnicka Caddesi'ndeki eski çocuk hastanesinin büyük sanayi sergisi için sunum alanı olarak kullanılmasına karar vermişlerdi. Pinkas iki erkek kardeşini de çağırdı –ikisi de marangozdu– ve hep beraber hastanenin zemin katının yerlerini kırıp taş ve toprak çıkarmaya başladılar.

İnsan böyle bir çalışmanın şüphe uyandırması gerektiğini düşünebilir, tek bir yerden çıkarılan oldukça fazla kum ve çakıl taşı, yapılan işin belki de bazı uygunsuzlukların olduğuna işarettir. Ama binanın etrafında nöbet tutan Alman jandarmaları her şeyin yolunda gittiğine emindiler. Binanın içinde yapılan her türlü inşaat en yüksek makamlar tarafından karar verilmiş ve onaylanmıştı zaten. Alman ordusundan ve SS subaylarından oluşan ilk delegasyon içleri eldivenler, kulaklıklar, kar ayakkabıları ve kamuflaj üniformalarıyla dolu camları iyice parlatılmış vitrinleri teftiş ederken, ayaklarının altındaki *Pinkas der felsher* ve iki kardeşinin kazdığı üç yer altı odasında yirmi kadar Yahudinin çoktan saklandığını bilmiyorlardı.

Daha sonraları gettoda sığınak denilecek yerin –gettodaki ölülerin hâlâ hayatta olanlarla karıştırılmadan kalabileceği bir yer– başlangıcıydı bu. Piyano akortçusu gibi hiç durmadan ölüler ve canlılar ülkeleri arasında seyahat eden kişilerin seyahatleri esnasında birazcık dinlenebilecekleri bir yer.

Piyano akortçusu zaten dar alanlara alışıktı.

Gettoya adım attığı ilk günden bu yana geçen seneler boyunca, hâlâ gerektiğinde bir piyanonun içine sığabilecek kadar büyümüştü yalnızca. Bir sabah gettonun Kültür Merkezi'nde de ortaya çıktı. *Pinkas der felsher* merdiven basamağında durmuş gettonun hiç değişmeyen mavi gökyüzü dekorunu boyarken piyano akortçusu elinde içinde akort aletlerini taşıdığı iki eski çantasıyla çıkageldi ve ezbere sorusunu sordu. Pinkas fırçaları ağzından çıkarmaya bile uğraşmadan orkestra şefi Bajglman'ın büyük konser piyanosunu parmağıyla gösterdi ve piyano akortçusu en sonunda yuvasına kavuşmuş bir hayvan gibi piyanonun kapağını açıp içine giriverdi.

Daha sonra elinden geldiğince yardımcı olmaya çalıştı. Bayan Rotsztat'ın solo gösterisi olduğu her akşam kadının müzik aletini taşıdı ve Schum kardeşlerin sahne kostümlerini giyip çıkarmalarına yardım etti. Biletleri kesti, önemli kişilere daha önceden rezerve edilmiş en ön sıradaki yerlerini gösterdi, kül tablalarını boşalttı ve fuayede oyalanan seyircilerle sohbet etti.

Ancak *di groise shpere* geldi ve çalgıcılar ile oyuncular ekim başında tekrar bir araya geldiğinde orkestra üyelerinin yarısından azı geri geldi, çocuk korosu artık yoktu ve sahne yardımcılarından ise sadece Bay Dawidowicz ve onun yardımcısı (herkes gibi onun da dalga geçtiği) şu beceriksiz Herzel kalmıştı. Kültür Merkezi bugünden itibaren sadece ve sadece ödül dağıtımı ve benzeri ciddi amaçlar için kullanılacak dendi. Öyle rezil revüler için değil. Bajglman orkestrayı

dağıtmaya hazırdı. Çalgıcılar da devam etmeyi düşünemeyecek kadar çok yorgundular ya da açlıktan ve hastalıktan bitkin haldeydiler.

Ama piyano akortçusunun pes etmeye niyeti yoktu. Eğer *resort* işçileri tiyatroya gelemiyorlarsa, tiyatro onlara gidemez miydi?

*

Gettoda artık yetimhane kalmamasına rağmen, Rosa Smoleńska gettonun Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nda görevine devam etti. Bayan Wołk'un Dworska Caddesi'ndeki, sekreterliğinde gözden uzak bir köşede oturup hamile kadınların fazladan süt tayını için başvurularını ya da tüberküloz hastalarının aldıkları fazladan tayınları her gün not ediyordu. Fakat bazen de gettonun yüksek dereceli memurlarının çocuklarına gettonun belli birkaç fabrikasında dil, matematik ve Yahudi tarihi dersleri veriyordu. Nerede yer bulursa öğrencilerini oraya taşıyordu, tozlu depolarda ya da müdürün ders yapsınlar diye verdiği bir dolabın içinde olabiliyordu dersleri ve her an, fabrikanın ıslığı çaldığında ya da eldeki bütün iş gücünün derhâl harekete geçirilmesini gerektiren ekstra sipariş alındığında, derslerine ara vermek zorunda kalabiliyorlardı.

Ancak daha eğlenceli kesintiler de vardı. Tiyatro arabasının öğlen molasında fabrikanın kapılarından içeri girip fabrika kontrolörlerinin işçi başlarıyla sohbet ettiği kulübenin tam önüne park ettiği zamanki bunlardan biriydi.

"Turne" boyunca Getto Revüsü'nden alınan birkaç parçadan daha fazlasını sunmanın zor olduğunu söylediler, onun yerine *plotkilerine* farklı şarkılar eklemişlerdi.

Bayan Harel, Bay Gelbroth'un kemanı eşliğinde *Berele ve Braindele*'yi söyledi. Açık havada kemanın sesi tırnağın cam üzerinde çekilince çıkardığı ses gibi ince ve hafif geliyordu. Bütün ekip

Bay Bajglman'ın sözlerini yeniden yazdığı çorba dağıtan bayanla, *pani Wydzielaczka*, ilgili *Tsip tsipele* beytini söylediğinde ses daha iyiydi. Kadını tanıyorlardı tabii ki! İkinci katta, servis tezgâhının arkasında durup her gün onlara çorba dağıtan hain bakışlı şişman kadındı şarkıda anlatılan; hani şu güvenmediklerine çorba verirken üstten almaya dikkat eden, herhangi bir nedenle saygısını kazanmış kişilere ise kepçeyi dibe kadar daldırıp iyice dolduran kadın. Dışarıdan gelen bu tiyatro grubunun gösterisinin bir parçası oldukları için çok sevinen seyirciler, başörtülü iki yüz kadın şarkıyı hep beraber ve aynı anda söylediler:

Pani vidzelatske, Ich main nisht kain GELECHTER.
A bisele tifer, A bisele GEDECHTER.[54]

Şarkılarını söylerken de çorba taslarıyla öyle tempo tuttular ki, Şef Stech kulaklarını kapattı ve sırf bu gürültü sona ersin diye işçi başından fabrikanın düdüğünü çalmasını istedi.

Rosa Smoleńska piyano akortçusunu görür görmez tanıdı. Onu en son gördüğünde Yeşil Ev'de bir merdivene çıkmış mutfak duvarının üzerinde asılı kapı ziliyle uğraşıyordu. Şimdi yine aynı şekilde, bir cam kavanozun kenarındaki sinek gibi Bajlman'ın tiyatro arabasının en tepesine tünemişti.

Gösteri sona erdiğinde Bay Gelbroth elinde kemanının kılıfıyla dolaşıp bozuk para ve ekmek parçaları dilenirken piyano akortçusu arabanın tepesinden aşağıya atladı ve hızlı adımlarla dosdoğru Bayan Smoleńska'ya doğru yürüdü. Anlatacak bir sürü şeyi vardı. Konu Yeşil Ev'deki piyanoydu. Piyanonun hâlâ orada ve iyi durumda

54 Çorba dağıtan bayan, bu işin şakası YOK,
Tasımı doldur haydi, hep bana çorba KOY.

olduğunu haber vermek istemişti. Ancak asıl sorun bütün ev bir misafirhaneye dönüştürüldüğünden piyanoya ulaşmak artık mümkün değildi. Misafirhane Başkan'ın çocukları için değil, Gertler'in her gece oraya gelip avaz avaz şarkı söyleyen *kendi adamları* içindi. Üstelik adamlar piyanoyu da çalamıyorlardı. Bütün ev Sonder komandolarıyla doluyken piyanoya nasıl ulaşabilirdi? Bayan Smoleńska bunu açıklayabilir miydi?

Daha Sonder kelimesini söylemişti ki, seyircilerin arasında bir elektriklenme oldu ve genç bir fabrika işçisi bağırmaya başladı:

Loif, loif! Der Zonderman kimt!

Nöbetçi kulübesindeki iki işçibaşı tehlikenin farkına varmış, iş önlüklerini savurarak dışarıya koşturmuşlardı. *Shoo shoo!* diye bağırıyorlardı. Sanki işçi kadınlar bu sayede iş tezgâhlarına dönecek bir tavuk sürüsüymüş gibi.

Gettonun Sonder askerlerinin bu birimi, zayıf yapılı, üzerine iki beden büyük gelen kirli ince çizgili takım elbise giyen genç bir adam tarafından yönetiliyordu. Kasketinin altındaki yüzü solgundu, saç diplerinden uzun sivri çenesine kadar bütün kemik ve kasları görünüyordu.

O sırada bir can yeleği ya da her ne olursa olsun kurtarılması gereken bir çocukmuşçasına keman kılıfına sıkıca sarılmış olan Gelbroth'a, *Dokumente!* diye seslendi.

Seyircilerin hepsi Yahudi polisinden birisinin tiyatro grubunun elemanlarına Almanca seslenmekte ısrar etmesini şaşkınlıkla izledi. Ama Rosa Smoleńska şaşırmamıştı. Köln kolektifinden Kohlman Kardeşlerin Bay Samstag'ı aralarında taşıyarak getirdikleri o Şabat sabahından beri Yeşil Ev'in en büyük ve belki de en sorunlu çocuğuyla Almancadan başka bir dilde konuşmamıştı. O günden sonra

Samstag'ın kendisini hem Lehçe hem de Yidiş gayet iyi ifade etmeyi öğrendiğini biliyordu. Ama *iyi ifade etmek* sadece sözde kalıyordu. Şimdi Bay Gelbroth'la konuşmaya çalıştığı Almancanın da bir farkı yoktu. Gettonun ileri gelenlerinin kendilerini önemli gösterme çabasıyla kullandıkları içine birkaç Lehçe ya da Yidiş kelimenin serpiştirildiği fazla abartılı iktidar Almancasının aynısıydı. Ama Rosa'yı kandıramazdı.

Beruf? Oder hast du keine Arbeit?

Ich bin Schauspieler.

Was machst du denn hier –du shoifer– wenn du Schauspieler bist?

Ich habe hier meine gute Arbeit!

Hörs mal oyf zum shráien, wir sind nisht afn di stséne!

Piyano akortçusu gözlerini fal taşı gibi açmış Bayan Smoleńska'nın koluna yapışmıştı.

Saygılı bir ses tonuyla, "Samstag," diye fısıldadı. Samstag eline yeni geçirdiği komutanlık payesi yüzünden piyano akortçusuna bakarkenki gülümsemesi sanki ağzı bir çuval dolusu beyaz dişle dolmuş gibiydi.

Samstag ist leider im Getto kein Ruhetag,[55] dedi sadece, Bay Gelbroth'a belgelerini geri uzattı ve adamlarıyla beraber fabrikanın avlusunu terk etti. Gertler'in askerleri her şeye rağmen bir karar almışlardı; yapabilecek olmalarına rağmen ve kurallar öyle emrettiği halde topluluğu dağıtmayacaklardı. Dahası gezgin tiyatro topluluğunu gözaltına da almadılar, tam tersine Bajglman'ın arabasının dolaşmasına izin verdiler ve o da ondan sonraki aylar ve yıllar boyunca dolaşmaya devam etti. Kemanlarından çıkan birkaç bozuk akortla ve

55 (Alm.) Üzgünüm ancak pazar günü (Samstag) gettoda tatil değil. (ç. n.)

eşlik edebildikleri birkaç beyitle hiç bitmeyen açlıklarıyla dalga geçen bu oyuncuları izlemeye birden fazla *resort* geliyordu.

Ama piyano akortçusu tiyatro arabasının üzerindeki malzeme tepeciğinin üstüne çömelmiş otururken birdenbire ufacık gözüktü.

"Düşünsene bizim Samstag *–der shóite!–* gidip de Sonder için çalışmaya başlasın!"

Ama dudaklarını sıkıp da, yalnız bir yetimhane çocuğunun nasıl da Gertler'in ordusunda polis olarak çalışmaya başladığını anlatan bir şarkının melodisini çıkarmaya çalıştığında bütün bedeni ve yüzü titremeye başladı, ancak ortaya bir melodi çıkmadı. Piyano akortçusu bu şarkı için bir sürü deneme yapacaktı, farklı tonlamalar ve tarzlar, ama gettonun kendi çimento grisi tonlarında bile –koflaşmış ve her türlü yankıdan uzaklaşmış– şarkıya uyacak bir melodi yok gibiydi.

Rosa Smoleńska Yeşil Ev'deki çocuklara ne olduğunu öğrenebilmek için elinden geleni yapmıştı. Dworska Caddesi'ndeki sekreterlikte sadece Bayan Wołk'un erişebildiği ama Rosa'nın da arada sırada gizlice baktığı birkaç gri dosya vardı. Bir seferinde Bayan Wołk onu yakalamıştı. Bayan Wołk, "Eğer seni bir daha Evlat Edinme Komitesi'nin belgelerine bakarken görürsem, kendi ellerimle seni buradan gönderirim," demişti. Rosa eteklerini bacaklarının arasına toplamış ve gözleri yerde, kolları yanlarda sarkmış halde dimdik durmuştu. Üst makamlardan birisi onu ne zaman bir şeyle suçlasa böyle durmayı öğrenmişti. Başkan, Helenówek'te o "yaramaz" kızlarla kendisini bir odaya kilitlediği zaman, "Hayır, Sayın Rumkowski, ben hiçbir şeyi dinlemedim," demişti. Şimdi de aynı şeyi söylüyordu:

"Hayır, bir yanlış anlaşılma olmalı, Bayan Wołk. Ben o bahsettiğiniz dosyaları görmedim."

Sonra her gün Bayan Wołk'un ofisine yeniden girip, yavaşça, dosya dosya bütün isimleri hafızasına kaydedecekti.

Her şeyden önce, burada "Başkan'ın Çocukları"nın hepsi vardı. Başkan'ın "gettonun çocuklarını kurtarma" kampanyası adı altında ya Franciszkańska Caddesi'nde ya da Merkez Terzihanesi'nde çırak olarak yer ayarlamayı başardığı çocuklara böyle deniyordu. Onlar

örnek işçiler olmuşlardı ve *di shpere*den sonra evlat edinmek için başvuranlar arasında özellikle Başkan'ın Çocukları revaçtaydı.

Başvuranların çoğunun eylül olayları sırasında kendi çocuklarını kaybettikleri de çok açıktı.

Kazimir'in yeni ailesi, eski vatman Yitzak Topolinski ve karısı, biri altı diğeri dört yaşında iki oğullarını kaybetmişlerdi. Nataniel'in yeni ailesi Almanların Polonya'ya girdiği gün, 1 Eylül 1939'da doğmuş kızlarını yitirmişlerdi. Annesi, "Hep kızımın doğum gününün savaşla aynı olmasının onu koruyacağını düşünmüştüm," demişti. "Ama sokağa çıkma yasağının daha ilk gününde Almanlar gelip onu benden aldılar. Bana bunu açıklayabilir misiniz, Bayan Smoleńska? Üç yaşında küçücük bir çocuk nasıl annesiz kalabilir?" diye devam etti.

Bir de hayatta kalma hikâyeleri vardı. Gettoda *kuyu çocuklarından* sık sık bahsediliyordu. Farklı hikâyeler vardı. Bir tanesi çarşafa sarılıp, normalde su kovasını indirmek için kullanılan zincir yardımıyla kuyuya indirilen iki yaşında bir kızın hikâyesiydi. Almanlar geldiğinde kızlarının tifodan öldüğünü ve hastalığın bulaşma riskini önlemek için çocuğun bütün giysilerini yakıp bahçeye gömdüklerini söylemişlerdi. On dört gün boyunca kızcağız çarşafa sarılmış halde o soğuk kuyunun içinde asılı kalmıştı. Her gün, sokağa çıkma yasağı başlayana kadar, kıza yemek ve su indirmişler sonra da kızı yukarı çekebilmişlerdi. Yukarı çektiklerinde kız soğuktan donmuş ve bitkin haldeymiş ama yine de hayattaymış.

Ve kız hâlen yaşıyordu. Kuyu çocuklarıyla ilgili tuhaf olan şey ise *Szpera* harekâtı her yeri yıkıp geçtikten sonra bu çocukların bir zamanlar gönderilecekler listelerinde isimlerinin olup olmadığıyla artık hiç kimsenin ilgilenmiyor olmasıydı. Gettonun bürokrasi mekanizması onları yeniden sahiplenmişti ve kuyudaki kız çocuğu için yeni bir ekmek ve yemek kartı düzenlenmişti.

Belki de Rosa'ya en yakın çocuklardan Debora Żurawska vardı. Eğer Başkan'ın Yeşil Ev'e geldiği o geceden ve Mirjam'a olanlardan sonra Başkan'la ilgili her şeyi reddetmeseydi, Franciszkańska Caddesi'nde çırak olarak işe başlayacaktı. Rosa, Debora'nın şimdiki hayatıyla ilgili olarak Bayan Wołk'un ofisindeki dosyada yazılanlardan daha fazlasını bilmiyordu.

Herrn PLOT, Maciej, FRANZSTR. 133

In Beantwortung Ihres Gesuches vom 24.9.1942 wird Ihnen hiermit das Kind ŻURAWSKA, Debora im Alter von 15 Jahren zur Aufnahme in Ihre Familie zugeteilt.

Litzmannstadt Getto, den 25.9.42[56]

Franzstrasse/Franciszkańska 133 numara, içinde lağım ve çöplerin yüzdüğü alçak bir hendeğin yanında harabeye dönmüş uzun bir tahta evdi. Evin sokağa açılan bir kapısı yoktu ve tek penceresi de çok uzun zaman önce kereste ve tuğlalarla kapatılmıştı. Rosa o berbat kokan hendeği geçip evin arka bahçesine ulaşmaya çalıştığı sırada karşılaştığı bir avuç adam bağırarak ve abartılı el kol hareketleriyle elindeki kâğıtlar ne derse desin orada Debora Żurawska diye birinin ya da Maciej Plot'un yaşamadığını söylediler.

Rosa Smoleńska Nüfus Müdürlüğü'ne gittiğinde orada çalışan yorgun bir memurdan gettoda Maciej Plot diye birinin kesinlikle yaşamış olduğunu ama isminin artık kayıtlardan silinmiş olduğunu öğrendi. Maciej Plot, Drukarska Caddesi'ndeki kereste imalathanesinde çalışmıştı. 1942'nin Ocak ayında Gönderme Komitesi'nin "gettoda istenmeyen kişiler" listesine ismi yazılmıştı ve şubat ayında da gettodan gönderilmişti. Birisi Maciej'i kereste deposundan tahta

56 (Alın.) 24.9.1942'deki ricanıza istinaden ŻURAWSKA isimli 15 yaşındaki çocuk ailenize verilmiştir. Łódź gettosu, 25.9.42. (yay. n.)

çalmakla suçlamıştı. Yapılan suçlama haklı olabilirdi, belki de bir başkasına yardım etmek için ortaya atılmıştı. Memur, "O kış o kadar soğuktu ki, çalabilecek imkânı olan herkes çalıyordu,"dedi. "Çalma şansı olmayanlar da daha Marysin'de bekleyen trene varamadan soğuktan donarak öldüler," diye devam etti.

Fakat Maciej Plot gönderildi ya da öldüyse, evlat edinme formlarını onun adına kim doldurmuştu? Ve genç Bayan Żurawska şimdi nerede ve *kimin* yanındaydı?

Rosa, bir Yahudi'nin gettoyu terk etmesinin iki farklı yolu olduğunu henüz bilmiyordu. İnsanlar ya "iç" ya da "dış" yoldan gidiyordu. Her iki durumda da geride kalan yakınları gidenlerin çalışma defterlerini ve tayın kuponlarını topladıkları deftercikleri geri veriyorlardı ve bunlar da daha sonra ilgili makamlar tarafından seçilen çıkış yoluna göre **TOT** ya da **AUSGESIEDELT** olarak damgalanıyorlardı.

Ama çalışma defterlerinin damgalanmış olması onların eski sahiplerinin sistemden çıkmaları anlamına gelmiyordu. Geride kalan tayın kartlarını satın alan ya da verip gettodan gönderilmiş kişilerin kimlik belgelerine damga vurmamaları için Merkezi Çalışma Bürosu'nda çalışanlara rüşvet veren kurnaz adamlar vardı. Yeni bir tayın çıkar çıkmaz ölü adamın çalışma defterleriyle dolaşıp koçanlarda ne kaldıysa -ekmek, çavdar ezmesi, şeker- topluyorlardı. Birkaç ay içerisinde bu kadar çok insan, on binlerce kadın ve erkek gettodan gönderilince oldukça fazla miktarda yiyecek malzemesi karaborsaya düştü ve yeterli parası olanlar, yani daha önce başka işlerden para kazanmış olanlar tarafından satın alındı.

Bu şekilde ölüler ordusunu yola çıkaranlardan biri de gettoda *Göbek* diye bilinen herkesin tanıdığı bir hırsız ve sahtekâr olan Mogn'du. Bu Göbek herkesten daha kurnaz bir adamdı. Ölülerin çalışma defterleri ve tayın koçanlarıyla gettodaki *resort* şeflerine gidip onları daha önce işe aldıkları insanları tekrar işe almaya ikna

ediyordu. Bu şekilde gettodan gönderilmiş kişilere maaş bağlamak zorunda kalıyorlardı ama Göbek bu işlemin giderlerini derhâl ödemeyi öneriyordu. Asıl önemli olan, ölüler bu şekilde sonsuza kadar yardım almaya devam ediyorlardı ve tayın koçanları da yenileniyordu.

Hiçlik üzerine kurulmuş bir imparatorluk, bir gölge imparatorluğu; fakat Göbek zengindi.

Ziyaretçilerini kabul ettiği zaman iki metre yüksekliğinde bir koltuğa otururdu. Yumuşak ipek yastıklar üzerine oturup sırtını da yastıklara dayarken koca karnı şişman kollarının arasından haşmetle sarkardı. Dini görevlerini yerine getiren iyi bir Yahudi gibi Şabat Günü'nün gereklerini yerine getirirdi, hatta kaşerut kalabildiği de söyleniyordu. Ayrıca yardım işleriyle de uğraşıyordu. Tanrı korkusunu ve hayırseverliğini göstermek için *szpera* harekâtından sonra *ochronkilerinden* çıkarılmış ve şimdi de Wołkowna Sekreterliği'nin açık artırmaya çıkardığı birkaç zavallı yetimin bakımını üstlenmek üzere başvurmuştu. En gözde ölülerinden bir grup –içlerinde eski kereste işçisi Maciej Plot da vardı– başvuru formlarını doldurdular. Formlar o kadar düzgün doldurulmuşlardı ki, Bayan Wołk ve Evlat Edinme Komitesi'ndeki meslektaşları formlarda hiçbir sorun bulamadılar.

Debora Żurawska hâlâ yaşayanların arasında olmasına rağmen, ölülerin ülkesine işte böyle girdi.

Göbek'in evine geldiği zaman tabii ki ilk olarak çalışma defterini ve tayın koçanını vermek zorunda kaldı. Kendi payının az bir miktarı karşılığında Franciszkańska Caddesi'ndeki uzun tahta evin yerlerini fırçalıyordu ya da Göbek'in geçen seneler içinde edindiği bir sürü "karısına" yardım ediyordu. Hâlâ görünüşünü koruduğu için Gertler'in Başkan'dan devraldığı ve şimdi de Göbek'in oraya gelip dinlenen yorgun polislere bir şeyler sunabilmek için ölüleri yerleştirdiği "huzurevleri"nden bazılarında çalışıyordu. Evlerden birinde bir de piyano vardı ve Debora Żurawska'nın bir zamanlar

piyano çaldığı duyulduğu için o da Göbek'in misafirlerini müzik çalarak eğlendiriyordu.

Rosa Smoleńska Nüfus Müdürlüğü'ne daha yeni uğramıştı ve orada Göbek'in Debora'ya Brzezińska Caddesi'ndeki şapka ve bere fabrikasında geçici bir iş ayarladığını öğrenmişti. Alman ordusu için kulaklıkların üretildiği yerdi orası. Rosa, bir zamanlar koruması altında olan kızı azıcık da olsa görebilme umuduyla günlerce fabrikanın kapısında bekledi. Sonunda orada çalışan başka bir işçi sabırla bekleyen bu kadına acıdı ve eğer beklediği Debora'ysa kızın hep başka bir kapıdan çıktığını söyledi. Bunun üzerine Rosa fabrikanın arkasında küçük bir yükleme kapısının olduğu yere gitti ve ertesi akşam vardiya bittiğinde Debora'nın kendisinden daha genç birkaç kızla beraber çıktığını gördü. Yükleme alanının aşağısında, daha önce Franciszkańska Caddesi'ndeki uzun tahta evin önünde gördüğü iki adam bir çeşit refakatçi gibi kızları bekliyordu.

Debora bambaşka biri olmuş, fakat yine de hiç değişmemiş.

Zayıflamış, bütün aç çocuklar gibi karnı şişmiş ve yüzü bir hayvanınki gibi incecik kalmış. Dahası tuhaf, bir omzu boynuna doğru çekik, yengeç gibi bir yürüyüşü var. Rosa, beraber kuyudan su taşıdıkları zaman da kızın bu şekilde yürüdüğünü hatırlıyor. Ama o zaman, kapkara toprağın açılan gökyüzünü avuçlamış iki el şeklinde bir kâse gibi olduğu, buz gibi sonbahar ya da kış sabahlarında, bedeniyle su dolu kovanın ağırlığını dengelemek için böyle yürürdü. Debora savaştan sonra yapacağı her şeyi anlatırdı; Varşova'daki müzik konservatuvarına başvuracaktı, belki de Londra'ya ya da Paris'e gidecekti, verdiği her sırrın arkasından kovayı bir elinden diğerine geçiriyordu. Debora yine aynı şekilde yürüyor şimdi, ama kovasız. Ayaklarında bir çift *trepki* var, tabanları o kadar yıpranmış ki geriye dönerken bir ayağını havaya kaldırması gerekiyor ya da belki de *topallıyor*?

Rosa görüyor. Kızı dövmüş olmalılar.

Arkasından koşuyor.

"Sana bir iş ayarladım," diyor, aslında daha çok bağırıyor, çünkü Debora onu çoktan geçmiş, iş arkadaşlarının arkasından yetişmek için ağır, çarpık bedenini sürüyerek ilerlemeye çalışıyordu.

"Tusk'un porselen fabrikasında, paketleme bölümünde. Sigortaları paketleyeceksin. Paketleme bölümünde çok iş var. İstemediğin kadar çok!"

Ama Debora arkasına bakmıyor.

Rosa bir anda etrafının Göbek'in adamlarınca çevrildiğini fark ediyor. Berelerini gözlerinin önüne kadar çekmişler ve anlamsız yüzleriyle gülümsüyorlar. Rosa'yı belinden tutup yere düşürdükleri zaman da gülüyorlar.

Kızlar Franciszkańska Caddesi'ne varmışlar bile ve Göbek dışarıda durmuş onları bekliyor. Adam söylenenden daha büyük. Göbeği o kadar geniş ki, ancak birinin yardımıyla yürüyebiliyor. Genç görünümlü iki kadın ve Göbek'in daha genciymiş gibi görünen bir adam, hatta oğlanın (eğer oğluysa tabii) başında babasıyla aynı frigya başlığından var. Grup hep beraber ayaklarını sürüyerek kurumuş çamurun üzerinde ilerliyor. Göbek'e lakabını bahşeden göbeği bacaklarının arasından gevşek ve biçimsiz bir torba gibi sarkıyor. Göbek'in bu kocaman işkembesiyle caka satacağı düşünülebilir, ama Göbek'in göbeği boş boş sallanıyor, belki de öfkesi bu yüzden. Daha yaklaşmadan konuşmaya başlıyor. Onu tanıdığını söylüyor. "Wołkowna Sekreterliği'nde çalışıyor, değil mi? Parazitler," diyor. "Sizler busunuz işte, şerefli insanların üzerinden para kazanıyorsunuz, çünkü sizin saygın Başkan'ınız sadece en küçüklerle ilgileniyor, değil mi? Ufaklıklarla, onlara portakal ve *çikolata* verirken, kendi işlerini yapıp ailelerini geçindiren biz *adam* gibi adamlar ne alıyoruz, evet,

teşekkür olarak bize yollanan Bayan Wołk gibi insanlar, bir de siz –*Smoleńska*!– bu gerçek bir Yahudi ismi bile değil!"

Göbek nefretini kusarken Rosa Smoleńska kafasının içinde kapı zilinin çaldığını duyuyor; aynı Başkan'ın Mirjam'la beraber kendisini odaya kilitlediği zaman piyano akortçusunun merdivene tırmanıp mutfaktaki kapı ziline akort anahtarını soktuğu zamanki gibi bir ses. Ve aynı o zamanki gibi, sanki zilin sesi etrafındaki bütün boşluğu ve ışığı kaplıyor. Düşüncelerini ya da nefes alışlarını, hatta en önemlisi bir şey yapıp söylemelerini engelleyen bu korkunç sesin içinde her şey yok oluyor ya da parçalara ayrılıyor.

Ve Rosa Debora'nın bir zamanlar incecik olan piyano parmaklarının mahvolmuş olduğunu görüyor, iltihaplanmış ve çamaşır suyuna basılmış gibi kıpkırmızılar; paçavraya benzeyen eldivenlere sarılmışlar. Rosa hiç düşünmeden kızın elini tutuyor. Debora acıyla haykırıyor ve oradan uzaklaşmaya çalışıyor ve birisi (yoksa bu yine Göbek mi?) o karmaşanın içinde konuşmaya başlıyor:

"Siz kimsiniz gerçekten, Bayan Smoleńska?" Rosa, "Ben kızın annesiyim," diye cevap veriyor. Aynı anda Debora, "Benim annem yok, hiçbir zaman annem olmadı," diyor. Göbek, "O halde artık bu kadının buradan gitmesini mi istiyorsunuz?" diye soruyor.

*

Gettonun Sonder Birliği'nin ana binası Bałuty Meydanı'nın arkasındaydı. Aynı binanın arka avlusunda Limanowskiego ve Zgierska Caddeleri'nin köşesinde Gestapo binası ve kolluk gücünün birinci nöbet bölgesinin bürosu vardı. Sonder'i ziyarete gelenlerin önce Alman nöbetçilerin olduğu kapıda kayıt olmaları gerekiyordu ve eğer nöbetçinin belgelere itirazı olmazsa Gestapo binasının sol tarafındaki küçük bir kapının içinden geçiyorlardı.

Demirli pencerelerin arkası karanlıktı ama biraz ileride bir grup adam bahçeye koydukları, içinden kara, kalın, boğucu bir dumanın tüttüğü, teneke levhadan yapılmış, çok önceden kapkara olmuş büyük ve geniş karınlı varilden sobanın etrafında ısınıyorlardı. Sanki buradaki bütün hava vücut ve yüzleri solgunlaştırıp belirginsizleştiren zayıf bir sis tabakasıyla doluydu.

Samstag onu gördüğünde selam vermedi, tersine sanki kadın onu kötü bir şey yaparken yakalamışçasına, hafif bir gülümsemeyle başını çevirdi. Kolunun üzerine komando arması ve Davut Yıldızı takılıydı. Beresini diğerleriyle beraber camın içine koymuştu. Berenin ter bandının Samstag'ın alnında belirgin bir iz bıraktığını gördü, ateşin yansımasında iltihaplı bir yara gibi gözüken ince bir izdi bu. Samstag'ın tek tanıdık tarafı gülümsemesiydi, bir dizi muntazam ve sivri diş güldüğünde parlak ve tükürüksüz bir şekilde ortaya çıkıyordu.

Samstag, "Artık onun metresi mi oldun?" dedi sadece, sonra da diğerlerinin duyması için Lehçe söyledi: *Czy jesteś jego kochanka?*

Metres kelimesini duyan diğer erkekler ateşin yanına daha bir yaklaştılar ve ağızlarında kocaman gülüşleriyle, utanmaz bakışlarını Rosa'ya diktiler. Alevlerden çıkan duman gözlerini yaşarttı ve birdenbire çaresizce bütün vücudu titremeye başladı.

Samstag, ileriye doğru bir adım atıp kadını tuttu.

"Tamam, tamam," dedi. "Ağlama artık."

Kadını tutan elleri katı ve kaygandı. Giysilerindeki ekşi ter ve yerleşmiş sigara dumanının kokusunu hissetti ve bir şey daha; şekerimsi ve yapışkan bir şey ve birdenbire Rosa'nın kendisini kapıp koyvermekten başka bir şeye gücü kalmadı. Kendinden geçmiş, güçsüz bir halde Franciszkańska Caddesi'ne gidişini anlatır, dışarı çıkıp onu tersleyen Debora'yı, kızın "artık Varşova'daki konservatuvara başvuramayacak haldeki" ellerini (tam bu şekilde anlattı) ve o yardımsız

yürüyemeyen ve bir zamanlar içi dolu göbeği şimdi bacaklarının arasından bir köpek torbası gibi sallanan o lanet olası Mogn'u anlattı. Samstag'ın onu dinleyip dinlemediğini bilmiyordu. Belki de dinliyordur. Göbek'in ismi geçtiğinde diğer polislerin gülüşü kayboluverdi. Göbek, Sonder'deki birçok adamın rüşvet aldığı güçlü bir adamdı ne de olsa. Rosa polislerin kayıtsızca sırtlarını döndüklerini gördü.

Ama Samstag, daha da mekanikleşen, inatçı bir şekilde kadını avutmaya devam etti.

Nie płacz, kochana; nie płacz.

Roller değişmişti. Bir zamanlar Chaja Meyer'in küvetinden dışarı taşıdığı vücutla bunun aynı olduğunu düşünmek çok zor; o kalın banyo havlusu cinsel organına değdiğinde utanıp kapamaya çalışan o cılız ergen oğlan. Kuyu çocuklarını düşündü. O durgun ve soğuk suyun içinde, bir şeyler dönüşü olmayacak şekilde değişmeden, dışarıya farklı birisi olarak çıkana kadar ne kadar kalabilirler ki?

Rosa'nın ziyaretinden iki gün sonra Gertler'in Sonder Birliği'nden bir birlik Göbek'in Franciszkańska Caddesi'ndeki fazlasıyla kalabalık evine baskın yaptı. Gerçekten ne olduğuna dair verilen bilgiler tutarsızdı. Bazıları Samstag'ın operasyonu bizzat yönettiğini söyledi. Diğerleri ise Samstag'ın geride durup adamlarının işi yürütmesini takip ettiğini anlattı.

Ancak herkes polisin hiç uyarı yapmadan eve girdiğinde hemfikirdiler. Coplarını kullanarak bütün kadın ve çocukları dışarı çıkarttılar ve yakaladıkları bütün erkeklerin üstlerini aradılar. Oldukça fazla sayıda kadın ele geçirildiği gibi, tomar tomar Alman Kraliyet markı ve Amerikan doları rulolarına da el konuldu. Böyle durumlarda geçerli olan sözsüz bir anlaşmaya göre baskını yapan polisler ele geçirdikleri paraları ceplerine attılar. Göbek bunu gördüğünde bu beklenmeyen

baskın yüzünden girdiği şoktan uyandı ve kafası omuzlarının arasına gömülü halde polislere saldırdı.

Göbek'in kocaman göbeğinin sıradan bir ödem olduğu söyleniyordu; en azından bazıları öyle diyordu. Göbek de diğerleri gibi açlık çekiyordu. Ama getto daha önce bu adamın gösterdiği vahşi güç gösterisine hiç şahit olmamıştı. O kocaman gövdeyi yere yatırmak için dört beş adam gerekti ama yine de Göbek birkaç kez adamlardan kurtulacak gibi oldu. Bazılarının anlattıklarına göre Samstag kavganın ortasında grubun içine dalıp Göbek'in öküz gibi kalın boynunu geriye çektikten sonra kırılmış burun kemiğinden kan fışkırana kadar copuyla vurdu ve adamın direnen bedeni en sonunda yere yıkıldı.

Göbek bir kez kaçmayı denedi.

Ama gözleri kan içindeydi ve tek başına taşıyamadığı vücudu yüzünden fazla uzağa gidemedi.

Dış bahçede yeniden yere yatırıldı.

Bahçenin ortasında, aynı gettodaki bütün bahçelerde olduğu gibi, bir kuyu vardı. Pompanın ağzında kuyudan su çıkarılırken kovanın asılabileceği demirden çarpık bir musluk vardı. Kuyunun aşağısında yerde yatarken Göbek'in yüzü, düşmek üzere olan çamur ve kandan bir maskeye dönüşmüştü. Tekrar ayağa kalkmasın diye altı adam Göbek'in kol ve bacaklarının üstüne oturmuştu. Bazı görgü tanıklarının anlattığına göre Samstag yerde yatan adamın yanına geldi. Tükürüğüyle pırıl pırıl parlayan gülümsemesi yüzünde, Göbek'e güvencesi altındaki çocuklara saldıran adamlara nasıl bir ceza verildiğini bilip bilmediğini sordu.

Göbek'in Samstag'ın neden bahsettiğini tam olarak anladığı ise şüpheli. Çene kemiği Samstag'ın daha önce kullandığı cop darbesiyle kırılmış olmalıydı, çünkü ağzı kontrolsüz bir şekilde aşağı doğru sallanıyordu ve parçalanmış alt dudağından dışarıya tükürük ve kan karışımı bir köpük taşıyordu.

Samstag'ın iki adamı Göbek'i ayağa kalkmaya zorlamak için kollarını arkasında büktüler. Göbek herhalde onu götürmeye çalışacaklarını düşündüğü için vücudunu elinden geldiğince ağırlaştırdı. Samstag bu hareketten faydalandı ve iki adamı Göbek'i tutarken o da iki koluyla Göbek'in kafasını kavrayıp pompaya doğru bastırınca o geniş ve çıkıntılı demir musluk doğrudan Göbek'in sol gözüne girdi.

Göbek'ten hayvani bir çığlık duyuldu.

Samstag'ın adamları Göbek'in iki kolunu sıkıca tuttular. Dışarı fırlayan göz, etrafında yağlı kahverengimsi bir tabaka olan bir yumurta gibi, akan kanın içinde sallanıyordu. Samstag Göbek'in kafasını yeniden tuttu, adamın ani kasılmalarına sakin ve dikkatli, neredeyse sevgi dolu hareketlerle karşı koydu ve kafasını bir kez daha pompanın musluğuna doğru bastırdı. Bu sefer daha yavaştı. Göbek kalan tüm gücüyle, kollarıyla, bacaklarıyla, omzuyla, sırtıyla, karşı koydu. Ama Samstag sabırlıydı. İnanılmaz yavaş hareketlerle, kısa, güçlü vuruşları takip eden, neredeyse Göbek'in kaçıp kurtulabileceği kadar uzun aralıklarla, kan içindeki kuyu musluğu diğer gözün de içine girdi.

Ve bir zamanlar o her şeye gücü yeten adam, şimdi kesim hayvanı gibi gözleri oyulmuş yüzünden kanlar akar halde yerde yatıyordu.

Bunlar olurken etrafta meraklılar toplanmıştı. Göbek'in yanındakiler, yirminin üzerinde kadın, çocuk ve oradan geçerken gürültüyü duyup koşturarak gelenlerden oluşuyordu. Debora eğer kaçacaksa bunu şimdi yapması gerektiğini fark etti; polisler geri çekilip Göbek'in korkunç intikamını almaya başlamasından önce. Eve geri girdi, birkaç parça eşyasını eski püskü bir sırt çantasına yerleştirdi ve caddenin yanındaki o geniş balçık hendeğinin içinden geçti. Saatlerce Bałuty Meydanı'nın çevresindeki mahallelerde dolanıp karşısına çıkan herkese Rosa Smoleńska'nın oturduğu yeri bilip bilmediklerini sordu.

Zawiszy Czarnego ve Łagiewnicka Caddeleri'nin köşesindeki getto saati beşi göstermek üzereydi. Kış karanlığı yaklaşırken yarı

erimiş karla örtülü kaldırımlar fabrika ve atölyelerden yeni çıkmış insanlarla doluydu. Yoldan geçenlerden birisi Brzezińska Caddesi üzerinde, kız kardeşiyle aynı binada yaşayan Smoleńska adında yaşlı bir öğretmen tanıdığını söyledi. Evi kolayca bulabilirdi. Evin dış tarafında bir cumba vardı.

Rosa Smoleńska saatler sonra eve geldiğinde Debora Żurawska'yı cumbası yıkılmak üzere olan binanın merdiven girişinde buldu. Kızcağız eşikte iki büklüm oturmuş, korkudan ve soğuktan tir tir titriyordu. Rosa kızı kendi yatağına yatırdı ve kendisi birkaç kalın battaniyeye sarılıp ocağın önündeki pis zeminin üzerinde uyudu. Debora, sabahın gri ışıklarıyla ayağa kalktı, çantasını topladı ve tek bir söz söylemeden işine gitti. Ama akşam olduğunda Rosa'nın evine geri döndü. Bütün yiyecek kartlarını yanında getirmişti. Orada kalacağının bir işareti olarak da Rosa'dan kartları, kendi kartlarını ve kuponlarını sakladığı kutuya koymasını istedi.

Burası bir işçi şehri Bay Reichsführer, getto değil.

1943 ve 1944'ün ilk yarısı boyunca Hans Biebow'un yukarıdan izlediği imparatorluk, bir gettonun iyi işleyen bir işçi şehrine en yakın haliydi. Halkın yüzde doksanı zavallı Rumkowski'nin Biebow'un emriyle kurdurttuğu fabrika ve atölyelerde çalışıyordu. Üretim verimli, kazanç yüksekti. Bir önceki sene (1942) Getto İdaresi bütün kesintilerden sonra tamı tamına on milyon Kraliyet markına yakın bir kazanç kaydetmişti. Bu muhteşem bir sonuçtu.

Ama eğer bir *Musterlager* işletiyorsan kıskançlık da beraberinde gelirdi. Bu zamana değin getto sivil yönetim altındaydı ama Himmler'in yönetimindeki SS gitgide devlet içinde devlet olmaya, bu kazanç getiren gettoyu ele geçirmek için daha fazla ve daha küstahça saldırılarda bulunmaya başlamıştı. SS tarafını tutanlar, "Eğer Litzmannstadt gettosu bir çalışma kampıysa askeri yönetim altında daha iyi idare edilecektir," diyordu. Daha şimdiden organizasyonun *Wirtschaftsverwaltungshauptamt* denilen bölümü gettonun tümünü, makine hangarı da dâhil her şeyi, gettosu (içinde yaşayan Yahudi sayısına göre) neredeyse burası kadar büyük ama üretimi ancak buranın onda biri kadar olan Lublin'e taşımayı öngören ciddi bir öneride bulunmuştu. Lublin ve Litzmannstadt'ın getto sanayilerini bir araya getirince milyonlar değerinde yeniden yapılandırma kazancı elde edilebilirdi. SS, bunun hesabını çoktan yapmıştı.

Biebow, Reichsführer Himmler ve SS'i uzak tutmak için elinden gelen her şeyi yaptı. Posen'e gidip sivil idarenin desteğini güvence altına aldı. Berlin'e gitti, Speer ve doğudaki büyük geri çekilmeye rağmen gettonun sipariş defterlerini üniformalar ve savaş malzemeleriyle dolduran Rüstung Komandosu'nun temsilcileriyle buluştu. Savaşa yapılan yatırımlar bugünkü hızda devam ettiği sürece Wehrmacht teslimatların durmasına ya da azalmasına yol açacak hiçbir taşınma ya da değişikliğe izin vermeyecekti. Ama Biebow her şeyin pamuk ipliğine bağlı olduğunu biliyordu. Eğer doğuda yeni kayıplar olursa Führer bir anda Himmler'i yeniden dinlemeye başlayabilir ve gettonun taşınmasını ya da yeniden yapılandırılmasını emredebilirdi.

Yani savaş Biebow'un mutlu olması demekti ve Biebow'un mutluluğu ise iki ucu keskin bir bıçak gibiydi. Biebow, bazen güvenli ve sağlam gettosunun hiçbir temeli olmadığı gibi korkunç bir şüpheye kapılırdı. Sanki inşa ettiği her şey bir sahneydi ve tek bir kelime bile –Berlin'den gelen bir mesajın üzerine çizilen tek bir çizik– her şeyi yıkmaya yetecekti. Genelde soğuk ve kontrollü davranan Litzmannstadt'ın yeni belediye başkanı Otto Bradfisch kısa süre önce görüştüklerinde Bradfisch masasının üzerinde toplanmış polis raporlarının üzerine yumruğunu vurmuştu, "Tam tersine, bir yüz karası, Bay Biebow, bir yüz karası!" diye gettonun bir *Musterlager* olmadığını iddia etmişti. Biebow bu raporlarda ne yazdığını çok iyi biliyordu; fabrikalardan kaçırılan mallara göz yummaları için rüşvet alan Kripo çalışanlarından ve kendi idaresi altındaki memurların cömert bir provizyon karşılığında ordunun zaten gecikmiş siparişlerini zamanında yerine getirmek yerine, Neckar'ın Hamburg'daki moda dükkânları için bayan iç çamaşırı dikilmesini onaylamalarından bahsediliyordu raporlarda. "Sizin idareniz altındaki bir memurun bugün bile Yahudilerden rüşvet almayı kabul etmesi nasıl mümkün olabilir, bu nasıl mümkün olabilir, Bay Biebow?"

Yozlaşmışlığın Yahudi karakterinin bir parçası olduğunu anlatmaya çalışmak (asıl hırsızlık yapanlar kendi idari personeli olmasına rağmen Yahudileri suçluyordu), bunu defalarca söylemek Biebow'un ne işine yarardı ki?

Bradfisch, "Öyleyse bu karakteri ortadan kaldırmaya çalış!" diye itiraz etti. Biebow sanki mengeneye sıkıştırılmıştı. Ne yaparsa yapsın ya da neye izin verirse versin, getto yönetimini devralması için SS'in eline yeni bir koz vereceğini biliyordu.

*

İşte yine Biebow. Yaz ortası. Çimenlerin içindeki cırcır böcekleri yüksek açık gökyüzünün üstüne, sürtünerek çıkardıkları seslerden yaylar çiziyorlar. Gökyüzünün altında binlerce kurumuş, beli bükülmüş kadın ve erkek hiç durmadan hareket ediyor. Kasa ya da el arabalarını taşıyarak gettonun leş gibi kokan kapılarından dışarı çıkıyorlar ya da yol kenarındaki çamur ve çakılların içinde çapa ve küreklerine yaslanmış duruyorlar.

Ama Biebow onları görmüyor. Arabası gettoda Praszkier'in atölyesi diye bilinen köhne tahta kulübenin yanına park etmiş. Şoförü aracı biraz yana park etmiş ve iki kapıyı da açmış, korumaları ağacın altındaki gölgede duruyorlar. Biebow elleri belinde, çıkardığı tozun ağır ağır cilalanmış ayakkabılarının üzerine düşüşünü izliyor.

Yolun diğer tarafında, Próżna ve Okopowa Caddeleri'nin köşesinde, iki yaşlı adam bir tarlayı tırpanlıyor. Yakıcı temmuz sıcağına rağmen Davut Yıldızı dikili göğüsleriyle, sırtlarındaki dikişlerden astarları gözüken, kalın ceketler giymişler. Tırpanlar güneşte parıldıyor. Aralarında tuttukları bir bidonu sürekli elden ele geçiriyorlar. Bir tanesi aniden Biebow'a sesleniyor.

O da ne? Birisi bir şey ikram ediyor. Biebow isteksizce yaklaşıyor.

Adamlardan biri çökmüş yanaklarının arasındaki dişsiz ağzıyla gülümser. Bidonu kaldırır. Biebow'a içmesi için ikram eder. Beyefendinin sıcağın altında susamış olabileceğini düşünmüş.

Bu hiç görülmemiş bir şey tabii ki. Bir Yahudi, Ari birine içmesi için bir şey ikram ediyor, hem de en yüksek rütbedeki bir Ariye; hele bir de bunu içi su dolu basit bir kap gibi hiç de temiz olmayan bir şeyle yapıyor olmasından hiç bahsetmemek lazım. Biebow bir birine, bir diğerine bakar –adamlar tırpanlarının bıçakları altında duruyor, gülüşlerinde bir beklenti var– ve tıpayı açıp birazcık kurumuş dudaklarını ıslatmadan duramıyor (aslında ne kadar susadığını Tanrı biliyor ya neyse).

Ve tabii ki beklenen olur. Yahudilerden biri yapmacık bir saygıyla beyefendinin verecek bir parça ekmeği olup olmadığını sorar.

"Nasıl yani? Ekmek? Ekmek tayınla verilen bir yiyecek. Eğer dürüst biriysen, kuponlarını almışsındır ve gidip dükkândan ekmeğini alabilirsin."

"Defterim kupon dolu," diye inatlaşır adam, "ama dağıtım yerine gittiğimde ekmek olmadığını söylediklerinde ne işe yarar ki bu kuponlar? *Es gibt kein Brot zu erhalten.*[57]" Alman idarecilerin Yahudilerden beklediğini düşündüğü şekilde sevimli ve düşünceli bir sesle konuşur:

"Tam üç gündür ağzıma yiyecek koymadım."

Ama Biebow tavrını değiştirmez. "Bu gettoda çalışmak isteyen herkese ekmek var."

57 (Alm.) Alacak ekmek yok. (ç. n.)

Bunun üzerine ot biçen adam cesaretlenir ve gerçekten çalıştığını belirtir, saygıdeğer bey kendi gözleriyle görmüştür ya, o ve arkadaşı Jitszak, sütçü Michał Gertler'in ineklerine yem olması için koca bir çayırı biçmişlerdi. Ama hayatı boyunca tek bir dürüst iş yapmayan insanlar da vardı. Onlar da gidip geliyorlardı işte, o *shiskes*! Yaa... O, her şeyi biliyordu. Hatta bazıları limuzi-iiiinle geziyordu.

Kelimeyi sanki ağzında sıcak bir yumurta varmış gibi söyler.

Biebow birden kulak kesilir. "Kim," der sadece.

Adam eliyle belirsiz bir hareket yapar.

Biebow: "Eeee nereye?"

Ot biçen adam: "Nasıl nereye?"

Biebow: "Nereye gidiyor şu limuzinliler?"

Ot biçen adam: "Oradaki eve."

Biebow: "Nasıl bir ev bu?"

Ot biçen adam: "Geçen senelerde Yeşil Ev diyorlardı. Şimdi ne diyorlar bilmiyorum."

Biebow: "Ne diyorlar? Gevelemeden konuşsana be adam!"

Ot biçen adam: "Bir pansi."

Biebow: "Bir ne?"

Ot biçen adam: "Bir pansiyon."

Biebow: "Ha, demek bir pansiyon. Peki, kimler için, sorabilir miyim acaba?"

Ve ot biçen adam omzunu silker. *Ben nereden bileyim? Güçlü adamlar için? Geniş omuzları olanlar için? Ya da iki nefes arasında dinlenmeyi hak ettiğini düşünenler için?* demek ister ama bir şey söylemez. Söylemesine de gerek yoktur aslında. Çünkü Bay Biebow çoktan Yeşil Ev'e doğru hızlı adımlarla ilerlemeye başlamıştır. Tırpanlar da onu takip eder. Bu iş ilginç olacak gibidir.

Szpera harekâtında boşaltıldıktan bir sene sonra eski yetimhaneden geriye fazla bir şey kalmamış. Eve ismini veren rengin son kalıntıları da çok uzun zaman önce dökülmüş. Taş zeminden yukarıya uzanan tüm tahta bölümler çürüyüp ıslak birer tahta yığını haline gelmiş. Çatısı çökmüş ve pencerelerden birkaçının çerçeveleri söküldüğü için duvarda sadece boş siyah delikler kalmış. Yine de bu deliklerin bazılarında perde asılı ve perdelerin arkasından bir grup ürkmüş ya da öfkeli yüz bakmakta.

Biebow kapının üst tarafını elinin yanıyla yumruklar ve sanki ev canlı bir yaratıkmış gibi evin derinliklerinden acı bir feryat duyulur.

"Çılgınlık," yaşlı ot biçici durduğu yerde mırıldanır. "Tamamen çılgınlık bu." Ancak sonrasında olanlar daha da çılgıncadır. Çünkü daha Biebow elini kapıdan çekmeden kapı açılır ve on kadar tavuk kanatlarını çırparak adamın üstüne atlar. Ot biçen adam, "Evet, gerçek tavuklar, gerçek canlı tavuklar," diye anlatır daha sonra, Almanlar geldiğinden beri gettoda görülmeyen cinsten. Biebow da tavuklar kadar korkmuş olmalı. Bu kanat çırpan tehlikeye karşı kendini korumak için ellerini yüzüne kapatır ve bu yüzden kanatların gerisinde bir arabada oturan kocaman adamı görmesi uzun sürer. Adamın çığlığı da kendisi kadar garip ve biçimsizdir. Evet, bazıları Göbek'i tanımakta zorluk çekebilirdi. Hiçbir şey olmasa, bu aşağılık körlüğünde kendisine yaklaşan herkese yönelttiği bu çığlık yüzünden tanınmayabilirdi. Uçuşan tavukların gerisindeki adamın Bay Amtsleiter'in bizzat kendisi olduğunu nereden bilebilirdi? Hiçbir şey görmüyordu ki... Biebow bir çeşit sallanan tahta arabanın içine sıkıştırılmış garip, çirkin bir canavar görmüştü. Yaratığın bütün organları arabanın kenarlarından dışarıya sarkıyordu ve ortada da bir göbek vardı. Parlak ve mavi damarlı göbeğin üstüne öyle pis paçavralar örtülmüştü ki... Ve gözlerin olması gereken yerde kanlı kabuk tutmuş yaralar ve yaraların altında da bir ağız –sallanan bir et parçası– Biebow'a doğru deli gibi bağırıyordu.

Biebow şaşkınlıkla iki adım geri attı, bir şeye tutunmak istercesine ceketinin içindeki silahına ulaşmaya çalıştı, bulup dışarı çıkarır çıkarmaz da bütün şarjörü bu iğrenç yaratığın üzerine boşalttı. Yaratık silahtan çıkan mermilerin gücüyle geriye doğru sarsıldı ve şlap diye bir ses çıkararak duvara çarptı. Tavuklar sanki mermiler onlara da gelmişçesine etrafa dağıldılar. Bir anda her yer kan ve uçuşan tüylerle kaplandı.

Sonra çok garip bir şey oldu. Herkesi bir araya getiren ani bir sessizlik oldu. Biebow en önde boş şarjörü elinde duruyordu, başı ve omuzları tavuk tüyüyle kaplanmıştı, yanında da yine tavuk kostümü içinde, kapı çalındığında Göbek'in arabasını iten iki koruma duruyordu. Çünkü Göbek her türlü riske rağmen kapıyı kendisi açmakta ısrar ediyordu. Korumaların yanında ise Göbek'in Yeşil Ev'e gelmelerinde ısrar ettiği ve şimdi de kendilerini göstermek için kapıya kadar gelen iki genç fahişe duruyordu. Kırık dökük kapının dışında da Praszkier'in atölyesinden buraya kadar Biebow'u takip eden iki ot biçen adam vardı.

Tam o anda, onların sayısı fazlaydı, fakat Biebow yalnızdı. Göbek'in yardımcılarından birisi, mutfağın en üst çekmecesinde duran Chaja Meyer'in geniş mutfak bıçağını gidip alabilirdi. Ot biçiciler de orada tırpanlarıyla öylece duruyorlardı. Orada ve o anda birisi her gün onlara hayatı zindan eden bu baskı gücünün en yüksek temsilcisini kolayca ortadan kaldırabilirdi.

Ama belli ki, kimse o anda bunu düşünemedi. Göbek'in taşıyıcıları ve hizmetçileri patronlarını ölü görünce felç olmuş gibiydiler, bu sırada ot biçicilerden Jitszak denilen adamın aklında tek bir şey vardı. Beyaz tüyler Bay Amtsleiter'in omzuna konmadan, etrafta gıdaklayan tavuklardan birini kapmış ve yokuştan aşağıya doğru koşmaya başlamıştı bile. Burada kendisine ve ailesine en az bir ay yetecek yemek vardı. Zagajnikowa Caddesi'nin yarısında Biebow'un

silah atışını duyup ne olduğunu öğrenmek için yukarıya doğru telaşla koşan şoför ve korumalarını gördü.

*

Gettoda hiç kimse daha sonra olanların –sarayın çöküşü, Gertler'in tutuklanması ve Başkan'ı öldürme teşebbüsü– Göbek adında basit bir pezevenk ve hırsızın gözleri oyulduktan sonra bir Alman tarafından öldürülmesine bağlı olduğunu ciddi ciddi savunamıyordu. Fakat olayın yüksek sesle tartışıldığı Veverka'nın berber salonunda kibrin daima düşüşten önce geldiği saptanmıştı. *Shiskes* gibi küçük hırsızların işiydi bu. Ve taş bir kez yuvarlanmaya başladığında...

Kaçak Göbek'e Yeşil Ev'i bir sığınak olarak kiralayan Bay Tausendgeld, Zagajnikowa Caddesi'nin aşağısından ilk silah sesi geldiğinde Prenses Helena'nın büyük kuş kafesindeki kuşları besliyordu. O kadar korkmuştu ki, neredeyse sandalyeden düşüyordu. Ardından uzun sağ kolunu önünde sallayarak eve doğru koştu.

"İngilizler geliyor, İngilizler geliyor!"

Ama gelen sadece Kripo'ydu. En az yarım düzine adam vardı. Prenses Helena'nın hasta yatağında yattığı ikinci kata çıkan merdivenlerin yarısında kaçağı yakalayıp arabalarının beklediği bahçeye doğru sürüklediler. Yarım saat sonra, Kırmızı Bina'nın mahzenindeki o bilinen et askısına elleri arkadan bağlı halde asılmıştı ve tutukevinin yarım düzine görevlisi Tausendgeld'in uzun sağ kolunu yaratan şakacı doğayı takdir ediyordu. Adamın vücudu belirgin bir şekilde yamuktu, o kadar yamuktu ki, o yamuk yumuk yüzü *yere* dönüktü, oysa diğer tutuklularda kafalar hep *yukarıya* dönük olurdu. Tutukevi kumandanı Müller, adamın kafasına ulaşabilmek için etrafı lastikle kaplanmış tahta sopayı, neredeyse bir golf vuruşu yapar gibi, aşağıdan yukarıya doğru sallamak zorunda kalıyordu. Ama vuruş yerini

yine de buluyordu. Tausendgeld çığlık atıyordu ve vücudu sallandığı yerde iki büklüm oluyordu, ki aslında iki büklüm olacak yer de yoktu. Ama tek alabildikleri isim Gertler'inkiydi ve şu an duymak istedikleri isim de bu değildi.

Bu esnada Biebow, Bałuty Meydanı'ndaki ofisine geri dönmüştü. Rumkowski yanına getirildiğinde hâlâ omuzlarında tavuk tüyleri vardı. Rumkowski her zaman durduğu gibi durdu; kafası göğsüne doğru düşmüş, iki kolu yanında sarkık. O muhteşem sarayın çöktüğünü duyulabiliyordu.

Biebow: "Bir anlaşmamız olduğunu sanıyordum."

Başkan: "Anlaşmamız vardı ve hâlen de var, Bay Amtsleiter."

Biebow: "Sizin rakamlarınıza göre burada sadece 86,985 Yahudi olmasına rağmen, gettoya 126,263 Yahudi için yiyecek giriyor ve bu miktar sizin ofisinizde kayıtlara geçiyor. Bunu nasıl açıklayabilirsiniz?"

Başkan: "Bir yanlış anlaşılma olmalı."

Biebow: "Yanlış anlaşılma? Burada hiçbir yanlış anlaşılma yok. 38,278 Yahudi gettodaki durumu inanılmaz çekici bulmuş olmalı ki, bolluktan pay alabilmek için kendi kendilerine buraya gelmiş. Bu Yahudilerin nerede olduklarını bana söyleyebilir misiniz, Bay Rumkowski?"

Başkan: "Eğer yanlış bilgi verilmişse ben hemen..."

Biebow: "Peki bu bilgi nasıl geldi? Belki de ben uyurken içeriye sızdı ya da sırtımı döndüğüm anda oldu tüm bunlar?"

Başkan: "Ben derhâl bu talihsiz durumla ilgileneceğim."

Biebow: "İlgilenmekten daha fazlasını da yapmanız gerekecek, Rumkowski! Şu anda size yeni bir nüfus sayımı yapmanızı emrediyorum. *Her bir kelle sayılacak*! Ve her bir Yahudinin adres ve *resortu* araştırılacak. Şu andan itibaren söz konusu Yahudinin kayıtlı olduğu

adresle ev adresi tutmuyorsa o adres geçerli bulunmayacak. Anlaşıldı mı? Bu sizin sersem kafanız için de geçerlidir, Rumkowski! Bununla beraber yeni çalışma defterleri tutulacak. Her bir kitapçıkta sahibinin adının yanı sıra doğum tarihi, ev adresi ve *resortu* yazılacak ve bir fotoğrafla beraber Merkezi Çalışma Bürosu'ndaki Jakubowitsch tarafından gerçekliği belgelenecek. Bu kimlik belgeleri her kupona bağlı malzeme dağıtımında kontrol edilecek ve her seferinde ev aramaları yapılacak. *Ist das verstanden?*"[58]

İlk ev araması derhâl yapıldı. Prenses Helena yarı açık oda kapısından, biraz önce zavallı Tausendgeld'i sürükleyip götüren polisleri gördü. Adamlar aşağıda, bahçedeki kuş kafeslerinin yanında duruyorlardı. Bay Tausendgeld'i alıp götürmelerine katlanabilirdi ama şimdi sevgili kuşlarıyla ne işleri vardı? Pencereyi kolundan itip açtı ve ölümcül gün ışığına doğru eğilip bağırdı:

"Keten kuşlarıma dokunmayın! Ne isterseniz alın ama keten kuşlarıma dokunmayın!"

Her sene Prenses Helena'nın karaciğeriyle ilgili aynı sorun yaşanırdı.

Yazla beraber yorgunluk ve mide bulantısı başlardı ve Prenses baş ağrısı yüzünden sabahları gözlerini güçlükle açabilirdi. Prensesin midesini eliyle muayene eden Doktor Garfinkel, her sene olduğu gibi karaciğerde yine bir şişkinlik buldu ve bu yüzden hafif sulu beyaz etten oluşan katı bir diyet ve her şeyden önce kesinkes karanlıkta istirahat önerdi, çünkü sarılık hastalarının doğrudan güneşe çıkmaları gözlerinde ciddi hasara yol açabilirdi.

58 (Alın.) Anlaşıldı mı? (ç. n.)

İşte bu yüzden Kripo içeri girip önlerine gelen her şeyi altüst ederken Prenses Helena odanın ortasında elleriyle gözlerini kapamış halde durdu; içleri korkuyla kanat çırpan kuşlarla dolu hasır kafesler, ayakkabı ve giysi kutuları, sandıklar, üzerinde bütün mektup ve davetiyeleriyle yazı masası. O pelüş kaplı şapkası da, Biebow ve Fuchs gibi kişilerin ziyaret ettiği o harika açık büfede giydiği şapka da gardırobundan dışarı çıkarılıp yüksek çizmelerin tozlu topuklarının altında ezildi. Prenses Helena yüksek sesle bağırarak perdelerin arkasına saklanmaya çalıştı. O da işe yaramayınca yeniden yatağının içine saklandı ama o sırada Komiser Schnellman telefon ahizesini kadına uzatıp eşinin ağabeyini aramasını emretti. Prenses Helena bunu yapmayı reddedince –bağırmaya ve kollarını savurmaya devam ediyordu sadece– komiser telefonu kendisi aldı ve üstlerine rapor vermeye başladı.

"*Wir haben noch ein paar Hühner gefunden.*"[59] Aynı anda da kafeslerinden kaçmış ve yatağın altında, uçuşan perdelerin arasında kanat çırpan iki sığırcığı kızgın el hareketleriyle kovalıyordu.

Normal koşullarda Bay Tausendgeld'in içeri girip pazarlık yapmaya başlamasının şimdi tam da zamanıydı. Belki bu heyecanlı komisere küçük bir hediye verebilirdi. Belki sorunu iki tarafı da memnun edecek şekilde çözmeleri için yardımcı olabileceğini söyleyebilirdi. Fakat şimdi Kırmızı Bina'nın mahzenindeki çengelde asılıydı ve gettonun Sonder Birliği'yle olan "gizli" bağlantıları hakkında sorulan sorulara cevap vermek zorunda bırakılıyordu, bu yapılırken de karşısındakiler öyle fazla ödün vermiyordu. Başkan, en sonunda bu sefer bir çıkış yolu olmadığını anlayınca Karola Miarki Caddesi'ne bir araba gönderilip Prenses Helena'nın içinde bulunduğu kuşatmadan kurtarılmasını emretti.

---

59 (Alm.) Birkaç tavuk daha bulduk. (ç n.)

Tam da o gün Marysin'de birçok araba tutulmuştu. Birçok kişi aniden *köyden şehre gitmeye* karar vermişti. Başkan'ın emrinde sadece kendi at arabası vardı ve büyük zorluklarla ona basit, şu ot biçicilerin topladıkları samanı içine koydukları türden bir çekçek eklemeyi başarabildi.

Araba geldiğinde görülen oydu ki, Prenses Helena kendisinin evden uzaklaştırılmasından daha çok kuşlarının bakılabileceği bir sığınak bulmakla ilgileniyordu. Yatak odasının penceresinde durup Kuper ve diğer arabacılara arabayı sürücü koltuğundan en arkaya kadar sığırcık ve ispinozlarla dolu kafeslerle doldurmaları için emirler verdi. Daha sonra da yatağına geri döndü ve her türlü tehdide rağmen yerinden kıpırdamayı reddetti. Durum aynı arabacıların içinde Helena'yla beraber yatağı, evin dar ve gıcırdayan merdivenlerinden aşağıya taşıması ve kaldırıp arabaya koyduktan sonra bu hanımefendinin düşmemesi için her şeyi iplerle adam akıllı bağlamasıyla sonuçlandı. Sandık, kutu ve çantalar da yüklendikten sonra araba hareket etti.

10 Temmuz 1943 Cumartesi gününün öğleden sonrasıydı. Gökyüzünün gettonun tozlu sokakları üzerinde asılı durduğu boğucu ve nemli bir gündü. Marysin'den Bałuty Meydanı'na kadar bütün yol boyunca Göbek'in iğne gibi ince kollu, karınları açlıktan şişmiş fahişeleri yürüyordu. Fahişeler ağır ağır ilerleyen arabanın tepesinde, yatağının içinde oturmuş Prenses'e seslendiler. Ama Prenses Helena, birisinin acıyarak hassas gözlerinin etrafına sardığı atkının arkasında bir zamanlar Göbek'in olduğu kadar kördü. Hiçbir şey de duymuyordu. Dahası kafesteki kuşların çıkardığı ses diğer sesleri bastırıyordu.

Dworska Caddesi'ne geldiklerinde araba hiç durmadan Başkan'ın dairesine doğru ilerledi. Eğer her şeye rağmen orada dursalardı, Bay Tausendgeld'in köşedeki atık birikintisinde yatan parçalanmış cesedini göreceklerdi. Yüzü yere dönük, kollarından uzun olanı yana doğru, sanki ölürken bile ulaşamayacağı bir şeye uzanıyormuşçasına, ileriye doğru uzanmış yatıyordu.

*

Regina Rumkowska, Gertler ailesini son gördüğü zamanı daima hatırlayacaktı. Bütün Gertler ailesi, haftalık magazin dergisinden kesilip çıkarılmış gibiydi; evin hanımı açık mavi bir elbise ve manto ile çiçekli bir şapka, oğlanlar kısa pantolon, diz altı çorapları ve spor cepli kısa yün ceketler, küçük kız annesininkilere benzeyen bağcıklı ayakkabılar ve yine annesinkiyle aynı, uzun saç örgüsünün altından sarktığı güzel kırmızı kurdele olan bir şapka takmıştı.

Regina, "Sayın Başkan evde değiller," diyebilmişti sadece bu gerçekdışı aile birdenbire kapısında belirdiğinde. Ama Gertler gayet sakin bir şekilde şapkasını çıkardı ve genç *Bay Stanisław*'ın ya da *evin oğlunun* çocuklar ve eşiyle bir araba turuna çıkmak isteyip istemeyeceğini sormak için geldiklerini açıkladı. Gertler, mümkünse bir süre daha orada kalmak istediğini söyledi. Kendisiyle görüşmek istediği özel bir konu vardı.

Bütün gün insanlar gelip gitmişti. Marysin'deki yazlıkların boşaltılmasını ve Kripo'nun kimleri alıp kimleri "esirgediğini" tartışan bitmek bilmeyen bir insan seli olmuştu. Olan biten kötü olayları duymasın diye Prenses Helena'nın yatağının etrafına paravanlar koymuşlardı ama Prenses diğer adamların sesleri arasında kocasınınkini tanır tanımaz bağırıp emirler savurmaya başladı:

"Józef, Doktor Garfinkel'in benim için tavsiye ettiği çayı getirir misin? Miarki Caddesi'nden kirazları getirmeyi unutmadın, değil mi? Ve bir de Michał'ın karısının getirdiği şu bir kâse kremayı?"

(Helena'nın yatağının etrafındaki paravanlar kafeslerinde cıvıldayıp şarkılar söyleyen, ispinoz kuşlarının ve sığırcıkların çıkardığı kako-

foniyi de engelleyemiyordu. Canlı misafirlerin yerinde bir anda tam bir zoolojik bahçe ortaya çıkmıştı.)

"Bundan sonraki durağımız Hamburg değil, Sosnowice olacak. Belki de erkek kardeşinize ne olduğunu oradayken öğrenmek mümkün olabilir. Bayan Rumkowska, sanırım ben bir iz buldum."

Dawid Gertler uzanıp kapağını serçe parmağının tırnağıyla açtığı gümüş tabakanın içinden bir sigara uzattı. Regina sadece ona baktı. Gertler'in neden kendisini, karısını ve çocuklarını özenle giydirdiğini şimdi anlıyordu. Hep beraber gettoyu terk etmek üzereydiler.

"Sadece sabırlı olup beklemeniz gerekiyor, Bayan Rumkowska."

Onu son görüşüydü. Günlerden 13 Temmuz 1943'tü.

Kısa bir süre sonra geride kalan birkaç eşyasını, pasaportu ve diplomasıyla beraber valizine koydu ve beklemeye hazırlandı.

Ertesi gün, 14 Temmuz'da akşamüstü beş sularında iki Poznań plakalı araba gettonun Sonder Birliği'nin de karargâhının olduğu Gestapo'nun Limanowskiego Caddesi'ndeki karargâhının ana kapısının önünde durdu. Arabalar girişin iç tarafında motorları çalışır halde beklediler. Kısa bir süre sonra Gertler iki sivil kıyafetli polisin arasında dışarı çıkarıldı. Ardından güvenlikten birkaç memur daha kolları kartonlar, dosyalar, kutular ve daha bir sürü el konulmuş malzemeyle dolu olarak onları takip etti. Başkan'ın Sekreterliği'nden olaya şahit olan birkaç kişi Gertler'in tam arabaya binerken sivil kıyafetli polislerden birine yeterli miktarda belgeyi aldıklarından emin olup olmadıklarını, şahsi konutunu da aramayı düşünüp düşünmediklerini sorduğunu ve Alman polisi de gayet yüksek sesle ve açıkça şu anda

kendisi ve adamlarının ihtiyacı olan her şeyi aldıklarını söylediğini duydu. Hemen ardından iki araba da güvenlik güçlerindeki jandarmaların selama geçtikleri Bałuty Meydanı üzerindeki parmaklıklar boyunca ilerledi, sonra da Limanowskiego Caddesi'nden aşağı devam ederek gettodan çıktı.

Bunu takip eden günler boyunca insanlar Bałuty Meydanı'na hücum ettiler, çünkü her gece Gertler'in birazdan geri geleceği dedikodusu dolaşıyordu. Her akşam iki hafta boyunca insanlar onu karşılamak için toplandılar. Bekleyenler çoğaldıkça çoğaldı; bazı günler Zawiszy Czarnego ve Łagiewnicka Caddeleri'nin köşesindeki getto saatinin altında yüzleri umut dolu beş yüz insan durup bekliyordu. Dedikoduya göre, Gertler onu gettodan götüren aynı Poznań plakalı arabayla geri gelecekti ve araba getto kapılarından içeri girer girmez Gertler arabanın arka penceresinden yandaşlarına "özel" bir işaret verecekti.

Gertler'in dönüşüyle ilgili dedikodular, bazen neden teslim olmak zorunda kaldığıyla ilgili anlatılanlardan daha detaylı ve tutarlıydı.

Regina Rumkowska da birkaç sefer rüyasında Dawid Gertler'in geri geldiğini gördü. Rüyalarının çoğunda Gertler çoktan ölmüştü. Onun ölü olduğunu nasıl bildiğini açıklayamıyordu, ama gece yarısı tahta köprülerin altından geçen SS limuzininin parlak camının arkasında oturan ve daha sonra arabadan çıkıp kendisini karşılamaya gelen kendi Sonder komandosuna ait tören muhafızlarına selam verenin ölü bir adam olduğunu hemen anlamıştı. Tören muhafızları da ölüydü. Aslında gettodaki herkes ölüydü. Bazarow Meydanı'nda Almanların idam ettiği on dört hırsız ve isyancının cesetleri hâlâ asılı duruyordu (her birinin boynunda üzerinde *ben bir Yahudiyim ve kendi halkıma ihanet ettim* yazan bir tabela vardı). Ve ölü Gertler çamaşır ipine asılı çarşafları yana çeker gibi cesetleri yana çekti, sonra da en yakınlarıyla durumu görüşmek üzere Limanowskiego

Caddesi'ndeki binanın çalışma odasına gidip oturdu. Gestapo binasının olduğu avludaki birinci katın penceresinden gelen ışık gettodaki tek yanan ışıktı ve bütün gece açık kaldı. (Kendisi ve çeyrek milyon diğer ölüyle ilgili bu rüyayı görürken belki de Gertler'in gece gündüz demeden gettonun sınırları üzerinde bu kadar rahat hareket edebilme nedeninin bu olduğunu düşünüyordu. Neden ailesi o kadar iyi ve sofistike giyinmişti? Evet, belki bu Gertler'in birdenbire ortadan kaybolan kardeşiyle ilgili neden bir ipucu bulduğunu söylediğini de açıklıyordu. Gertler ölmüştü. Belki de, en başından beri ölüydü.)

Ama Regina Rumkowska yine de oturup bekledi.

Łagiewnicka Caddesi 61 numaralı evin giriş koridorunda, çantasının içinde tam olarak Gertler'in söylediği gibi sadece en gerekli eşyalarla bir arabanın, bir at arabasının ya da ne olursa olsun bir şeyin, gelip onu almasını bekledi. Saray etrafında parçalanıyor; yıkılıyordu. Biebow'un emrettiği gibi bütün ofis çalışanlarının kontrolden geçirilmesine çoktan başlanmıştı ve farklı bölümlerden insanlar gelip gidip kendileri, oğulları, kuzenleri, kayınpederleri ya da yeğenlerinin *korunmasını* istemek için Başkan'la görüşmeyi talep ediyordu. Bunların arasında gettonun *landvirtshaftopteil* mali şefi Dr. Ehud Gliksman da vardı. Oğlu için gelmişti. Gettonun arşiv ve kayıt ofislerindeki genç ve sağlıklı ofis elemanlarından, Biebow'un emriyle Radogoszcz'daki ya da ihtiyaç duyulan herhangi başka bir yerdeki "yararlı" işlere koyulmak üzere işçi taburları oluşturulmuştu. Pinkas Szwarc, *der felsher*, derhâl Biebow'un emrettiği gibi bu yeni iş gücünün her biri için fotoğraflı çalışma defterleri hazırlamak üzere çağrılmıştı. Yeni kimlikleri hazırlanır hazırlanmaz, arkalarında var güçleriyle bağıran Yahudi polisleri eşliğinde, bu insanlar uzun sıralar halinde Marysin'e gönderilmişlerdi:

Ir parazitn, vos hobn gelebt fun undz ale teg,
Itst iz tsait tsu grobn in dem shais!
Rirt zich ad di polkes, ir chazeirim![60]

Bay Gliksman: "Ama benim oğlum bir entelektüel, ağır iş yapamaz."

Başkan: "İnanın ki Bay Gliksman, yetkililerin kararı karşısında hiçbir şey yapmaya gücüm yetmez, *benim bile* gücüm yetmez, Bay Gliksman!"

*

Çocuk birkaç saat sonra Bayan Gertler'le gittiği gereksiz araba turundan döndü, ama hiç kimsenin onunla ilgilenecek zamanı yoktu. Bayan Dora Fuchs, Başkan'ın sekreterliğinden "özel" ofisine kadar gelmek zorluğuna katlanan dilekçiler için birbirinden ayrı iki kuyruk sırası düzenlemişti. Prenses Helena salonda, yatağın etrafına gerdikleri perdelerin arkasında yatıyordu. Doktor Garfinkel ona bir doz morfin vermişti, ama bunun da pek faydası olmamıştı. Bayan Koszmar bir taburenin üzerine çıkmış perdelerin üstüne tüneyen kuşları bir süpürgeyle aşağıya indirmeye çalışırken, Prenses Helena sırtüstü yatıp kollarını havada bir o yana bir bu yana çırparak hayali ya da gerçek kuşlardan kurtulmaya çalışıyordu.

Prenses Helena en sonunda uykuya daldı. Staszek perdeyi hafifçe aralayınca Helena'nın yastığın üzerinde öylece yatan başını gördü. Uzun ve sivri burnu, şişmiş yanaklarının arasından açılmış

60 Sizi parazitler, bunca zaman bizim üzerimizden geçindiniz,
Şimdi pislik içinde çalışma zamanı!
Acele edin biraz, sizi uyuşuklar!

iki yelkenden dışarıya fırlamış gibi gözüküyordu. Bir an o yanaklara iğne batırmak istedi ama cesaret edemedi. Sonra odadan dışarı çıktı. Kuşlar tuhaf bir şekilde sessizleşmişlerdi, sanki daha şimdi birilerinin yerlerini değiştirdiğinin farkına varmışlardı.

Bir köşede prova mankeni duruyordu. Başsız omuzlarında neredeyse bitmiş bir takım elbise asılıydı. Staszek kumaşı tutan uzun iğnelerden birini çekip aldı. Kafeslerden birinin yanına oturdu. Kafesin içinde tüylerini havaya kaldırmış beyaz bir papağan, kakadu, oturuyordu. Kuşa bir şey söylemeye çalıştı. Ama kuş beyaz kâkülünün altından baktı ve sonra da küstah bir edayla arkasını döndü. Staszek uzun iğneyi batırdı ve iğne ucunun kuşun tam kafasının altından kolayca içeri girişini şaşkınlıkla seyretti. Kuş titreyip kanat çırparak kaçmaya çalıştı. Staszek iğneyi dışarı çıkardığında ince bir kan akıntısı kıvrık tüylerinin üzerinden güzel, kırmızı bir çizgi şeklinde süzüldü. Kuş bu arada sendeliyordu, uçmak için kanatlarını havaya kaldırdı ama sağ kanadını oynatamadı. Gözleri korku ve kınamayla çocuğa bakarken sanki artık konuşmaya karar vermişçesine gagasını açtı.

Staszek endişeyle perdenin arkasına bir göz attı, ama perdenin arkasından ses çıkmıyordu. Prenses Helena hâlâ uyuyordu. Yattığı yerde gagasını açıp kapayan, kanatlarını altına çekmiş kıvranan kuş bir anda anlamsızlaşıverdi ve çocuk kuşla ne yapacağını bilemeden kafesin kapağını açtı. Bir süre sonra elini içeri uzatıp kuşu avcuna aldı. Bu yumurta şeklindeki hâlâ sıcak olan kuş bedeni bilmediği bir nedenden dolayı Stazsek'de yoğun bir rahatsızlık duygusu uyandırdı. Kuşu hemen elinden bıraktı ve avcuna tüylerle beraber yapışan sarı bir şeyle birlikte kurumuş kandan kurtulmaya çalıştı. Mutfağa gidip elini yıkaması gerekiyordu ama buna cesaret edemedi. Bayan Koszmar hâlâ giriş koridorunda durup Bayan Fuchs'la beraber Başkan'ı ziyarete gelenleri idare etmeye çalışıyordu. Peki, Prenses Helena uyandığı zaman ne diyecekti? Ve bu ölü kuşu nasıl açıklayacaktı?

Dışarı çıkmak yerine huzursuz bir şekilde bütün kafesleri teker teker dolaşmaya başladı, ölü kakaduyu saklayabileceği bir yer var mı diye bakıyordu. Saklayacak bir yer yoktu. Dahası diğer kuşlar da uyanmışlar, kafeslerinin içinde çılgınlar gibi dolanıp duruyorlardı, sanki elinde tuttuğu ölü kuşun kokusunu almışlardı.

Arada sırada, özellikle, içinden fazla ses çıkan bir kafese saldırıyordu, kafesin üzerine oturup yukarıdan iğnesini batırıyordu. Sadece iğnenin nereden geldiğini anlayamayan kuşun çırpınarak kafesin demirlerine yapışmasını görmek onu mutlu ettiği için yapıyordu bunu.

Aniden yatağın etrafındaki perdelerin arkasından bir ses duyuldu.

"Stasiu, Stasiulek?" diye seslendi bir ses, şaşılacak kadar yumuşak ve sevecen bir tonla.

Prenses Helena uyanmıştı. Bay Tausendgeld'e ne olduğunu hâlâ bilmiyordu fakat huzursuzlanmaya ve sabırsızlanmaya başlamıştı ve çok sevdiği, biricik yeğeniyle konuşmak istiyordu. "Staaa-siooo?"

Staszek bir kafesin daha üstüne oturdu. Kafesin içinde sarı gagalı çok güzel bir ardıç kuşu oturuyordu. Baldırlarını o kadar çok sıktı ki, cinsel organı keyifli bir şekilde gıdıklanmaya başladı. Sonra da iğneyi uzun ve delici hareketlerle bacaklarının arasından batırmaya başladı. Aşağıya baktığında ardıç kuşunun kanatlarından birinin sakatlanmış olduğunu ve sakat kanadını sürüklediğini gördü. Döne döne, bir saatin saniye göstergesi gibi, kanadını sürüklüyordu. Diğer kafeslerden gelen korkunç gürültü daha da artmıştı, kulaklarının içine sesten bir duvar örülmüştü sanki.

Prenses Helena bir şeylerin ters gittiğini hemen anladı. Kuşların çığlıkları arasından seslendi:

"Stasiu? Buraya gel, lütfen! Ne yapıyorsun? Gel diyorum, lüüüütfen!"

Staszek, hızlıca bir kafesten diğerine gitti. Yanına gittiği kafesleri yere devirdi ve kafeslerin içinde çaresizce kanatlarını çırpıp havada

kalmaya çalışan kuşlara iğne saplayıp durdu. İğne yapış yapış avcunun içinde kayıp duruyordu. Sürekli bir elinden diğerine geçirmesi gerekiyordu iğneyi. En sonunda iğneyi elinden tamamen bıraktı, bir kafesin kapısını açtı ve elini tamamen içine soktu.

İki tahtalı güvercin elinin altından uçarak kaçtı, Staszek pütürlü kanatlarının bileğinin dokunuşunu hissetti, kuşlardan biri parmağının arasını gagaladı.

Staszek elini geri çekti ve yukarı baktığında Bayan Regina'nın kapıda durduğunu gördü. Elinde valizi, dışarı çıkmak üzere giyinmiş, yüzünde sanki uzun süredir orada durup çocuğun kendisine bakmasını bekliyormuş gibi bir ifadeyle orada öylece duruyordu.

"Sen şeytansın, şeytan, şeytan," dedi sadece ve uzun zamandır bildiği bir şey artık doğrulanmışçasına güldü.

Her yer ölü kuşlarla kaplıydı; yemek bölümündeki sandalyelerin, salondaki masanın altında, koridordaki tozluklar boyunca, mutfağın eşiğinde. Çocuk eşiğin gerisinde durup üvey annesine bakıyordu. Ölü papağanı tutan elleri kana bulanmıştı. Boynunda, yanaklarında ve ağzının etrafında da kan vardı ve bu kandan maske çocuğun yüzündeki ifadeyi değiştirip neredeyse masumiyet denilebilecek hafif bir şaşkınlık, bir donukluk ifadesi veriyordu yüzüne.

Ama bakışında masumiyet yoktu. Çocuk Regina'ya aynı eskisi gibi asi, neredeyse acı çeken bir nefretle bakıyordu. Regina, Staszek tekrardan ağzına götürmeden önce çocuğun elini tuttu. Bir süre iki zavallı bacağını tüylü karnına çekmiş kanlar içindeki kuşun bedenine baktı ve sonra da kuşu o sırada Prenses Helena'nın yattığı odadan çıkıp geliveren Bayan Koszmar'a fırlattı. Bayan Koszmar hâlâ elinde mutfak süpürgesini tutuyordu.

"Daha da fazla dilekçi geliyor, Bayan Rumkowska! Ne yapayım?"

Regina cevap vermedi. Çocuğu kolundan tuttu ve Başkan'la beraber gittikleri ve bütün o iğrenç resimlerini sakladığı sandığın olduğu odaya sürükledi. Kapıyı dikkatlice kilitledi ve anahtarı elbisesinin cebine koydu. Dışarı çıktığında Chaim holde duruyordu, yüzü çarşaf gibi bembeyazdı. Arkasında da Abramowicz ve ekibinin geri kalanı duruyordu. Chaim'in ağzını açıp söylemeye çalıştığı ama bir türlü söyleyemediğini Abramowicz söyledi:

"Gertler'i tutukladılar, İsrail'in Tanrısı bizi esirgesin. Gertler'i tutukladılar!"

Yanlarında Bay Tausendgeld'in cesedini de getirmişlerdi ve Doktor Gliksman hemen perdeleri açıp deliler gibi bağıran Prenses Helena'ya bir doz morfin daha verdi. Ama Regina sadece Gertler'i düşünüyordu. Girişteki koridorda, çantası yanında oturup bir daha hiç gelmeyeceğini bildiği ama yine de onu ölü kardeşiyle bir araya getirebilecek olan tek kişiyi bekledi.

Başkan ofisinde ağlıyordu:

"O benim oğlum gibiydi, benim için hayatım boyunca sahip olduğum gerçek bir oğula en yakın kişiydi o..."

Ve çocuk odasının içinde, çizdiği tüm o korkunç, parçalanmış ölü kuş resimleri arasında oturup kahkahalar atıyordu.

Hans Biebow'un, 7 Aralık 1943 tarihinde Kültür Merkezi'nde gettonun fabrika şefleri ve komisyoncuları önünde yaptığı konuşma (yeniden düzenlenmiş hali)[61]:

Komisyoncular, Ressort-Leiter

(Bay Auerbach! Lütfen yerinize oturunuz.)

Çok uzun zamandır sizlerle konuşmak istiyordum, fakat karşımıza çıkan bazı zorluklar yüzünden isteğim ancak bugün gerçekleşebiliyor. Tane tane ve açık konuşacağım. Böylece içinizde Almanca konuşmayanlar biraz olsun anlayabilirler ya da ne söylediğimi anlamak için diğerlerinden yardım alabilirler.

Gettoda bir sıkıntı olduğu konusunda bilgilendirildim. Anladığım kadarıyla bu sıkıntı yiyecek dağıtımındaki uygunsuzluklardan kaynaklanmakta. Konu yiyecek tedariki olduğunda önceliğin Alman halkında olacağı tabii ki herkesçe biliniyor. Daha sonra diğer Avrupalılar ve siz Yahudiler geliyor.

Üç buçuk sene önce, gettonun yönetimini aldığımdan beri başlıca görevlerimden birisi yemek dağıtımını sağlamak olmuştur. Getto için her gün iş yaratmanın benim açımdan ne gibi zorluklar içerdiğini bilmeniz imkânsız. Gettoya yapılacak yemek nakliyatları ancak üzerinde çalışılırsa güven altına alınabilir.

---

61 Getto Kayıtları'ndan alıntı: "Amtsleiter Hans Biebow Kumandan Leon Rozenblat eşliğinde Kültür Merkezi'nin sahnesine sahne girişinden çıktı ve sahneye çıkar çıkmaz gettonun polis teşkilatının bütün temsilcilerini kendisinin arkasında sahnede yer almaları için çağırdı. Çağrılan polisler konuşma boyunca Biebow'un arkasında oturup salondakilerin üzerinden gözlerini ayırmadılar. Biebow'un konuşmanın hiçbir şekilde yazılı kaydedilmemesiyle ilgili verdiği emir uyarınca yapılacak bir şey yoktu, bu yüzden aşağıdaki metin orada bulunan kişilerin konuşma süresince akıllarına yazdıkları notların bir uyarlamasıdır."

Şunu bilerek itiraf etmeliyim ki, benim Yahudi temsilcilerim tarafından kullanılan bazı yiyecek dağıtım yöntemleri ister istemez yiyeceği olmayan kişilerin zararına sonuçlanıp hâlihazırda yiyeceği olanların işine yaramıştır. İnsanlar zaten sınırlı sayıdaki yiyeceğe ya açgözlülükle el koymuşlar ya da daha kötüsü, ellerine geçen yiyecekleri satmışlardır. Bunlar aşağılık hareketlerdir. Bu tarz suçların tamamen ortadan kaldırılması amacıyla bundan önceki kupon sistemini geçersiz ilan edip ekstra tayınların dağıtımı için tek bir sistemi yürürlüğe koydum. Bu günden itibaren haftada en az 55 saat çalışanların çalışma defterlerine ***L (Langarbeiter)***[62] *damgası vurulacak ve bugün ve burada açıkladığım üzere bu yeni kuralların yerine getirilmesi her Ressort-Laiter'in görevidir ve bu belgeler üzerinde sahtekârlık yapmaya teşebbüs etmenin ya da artık gettoda yaşamayan insanlar adına belge çıkarılmasının hayal bile edemeyecekleri şekilde sonuçlanacağını size temin ederim. Açıkçası onlar sahne aldıkları hayat denen oyundan çıkmak zorunda kalacaklar.*

Bu bütün Ressort-Laiter için geçerlidir, bu bütün komisyoncular için geçerlidir, fakat bu ayrıca bütün incelemeler ve çalışma belgelerinin geçerliliğine karar verilmesi sürecinde karar yetkisi olan her türlü yetkili için geçerlidir.

İşçiler, komisyoncular, bakanlık ve sekreterliklerin sorumlu kişileri...

Neredeyse dört yıldır tel örgüler arkasında tecrit edilmiş halde yaşıyorsunuz. Geçen seneler süresince hemen hemen herkes koşulların değişeceği üzerine yorum yapmıştır. Sizi temin ederim ki, koşullar değişmeyecek. Berlin'deki yönetim [die Führung] bu konuda kesin kararlı ve Alman halkının düşmanlarının bizi yürütmek zorunda bıraktığı bu savaşı biz kazanacağız.

62 (Alm.) Uzun süre çalışan işçi. (ç. n.)

Bu nedenle açıkça üstünde durmalıyım ki, gettonun gözetimi polisin görevidir ve sorumluluk en başta Kripo, Bay Auerbach ve onun ve SD'nin gettonun kendi düzen gücüne atadığı yetkililerdedir. Dawid Gertler'le iyi bir ortaklığımız vardı. Ne yazık ki, Dawid Gertler gettoyu terk etmek zorunda kaldı. Onun yerine Marek Klieger geçecek. Klieger bizimle ve güvenlik kuvvetleriyle sürekli bağlantı içinde. Bu Özel Birim [Sonderabteilung] bir ev araması yaptığı zaman –ki ileriki zamanlarda bunlar daha sık olacaktır– bu aramaların emir dâhilinde ve en önemlisi tarafımızca onaylandıktan sonra yapılacağını belirtmem için geçerli nedenlerim var. Bugünden itibaren gettodaki bütün üretimler için geçerli olan kuralları çiğneyen insanları koşulsuz tutuklamak ve malzemelere yine koşulsuz el koymak Sonder Birliği'nin görevidir. Üretimle ilgili olarak bizden beklenen ve istenenlerin daha da çoğaldığını belirtmek zorundayım. İnceleme adı altında [die Prüfungen] daha önce başlayan, gettonun ofislerinde ve bakanlıklarında çalışanların getto içinde ve dışındaki çalışma komandoları tarafından işe alınması ve kayıtlarının yapılması işlemleri gereken hızda devam edecektir. En yakın zamanda, imparatorluğun savaştan zarar görmüş yerlerine geçici binalar yapılmasından sorumlu Speer Bakanlığı (Savaş Donanımları Bakanlığı) tarafından bizden istenen bir projeyi gerçekleştirmek üzere beş bin işçiye ihtiyacımız olacak. Fabrikalarımız bu binalar için Heraklit levhaları üretecek.

Kendini riske atıp bu görevlere karşı çıkanlar –ya da bu yatırımları geçici veya kısa süreli görenler– için işe alımlara devam edeceğimizi üzerine basarak söylüyorum.

İşçi ihtiyacımız devam edecek.

Savaş devam ettiği sürece işçi ihtiyacımız hiç durmadan devam edecek.

Başkan'ın *szpera* harekâtından sonra başlayan düşüşü sanki hiç bitmiyordu. Üst üste bir sürü kıyafet giymiş bir budala gibi, Başkan'ın da sınırsız yetkileri birbiri ardına elinden alınmıştı. Gettodaki üretim ya da üretim koşulları üzerinde bir etkisi kalmamıştı artık. Kendisine "özel" olarak dağıtması için verilen yüzde ikilik komik pay dışında yiyecek dağıtımını da artık o kontrol etmiyordu, o da bu hakkını her Yom Kippur zamanı gettonun bütün işçilerine bir tabak *tsholent* karşılığı kupon dağıtarak kullanmakta ısrar ediyordu. 1943 yazındaki tasfiyeden sonra kendi atamalarını bile kontrol edemiyordu. Terfi etmesini ya da kovulmasını istediği isimlerin önce gettonun Alman idaresi tarafından onaylanması gerekiyordu. Tüm ipler Biebow'un elindeydi. Gettonun Başkanı bir soytarı, elinde kalan gücü yapmacıklığından başka bir şey olmayan bir baldırı çıplaktı artık. Bütün dünyası insanları evlendirme ya da boşama törenleri ve fabrikalara ya da aşevlerine düzenlediği "anlamsız" teftişlerden ibaretti. Daima yanında dolaşan korumaları bile artık o kadar sıkı güvenlik önlemleriyle korumuyorlardı Başkan'ı.

Fakat tam düşüşün tamamlanmak üzere olduğu ve aşağılanmanın en son noktasına gelindiği bir anda, Başkan'a güç ve idari yetki vermese de bir çeşit itibar sağlayan bir şey oldu.

Gettoya ihanet etti deniyordu. Belki ihanet de kahramanlık gibidir ve belki ikisinde de başarı tacını giymek için uzun süren hazırlıklar gerekir. Eğer öyleyse *szpera* harekâtının daha ilk gününde Başkan'ın kahramanca davranıp yetkililerin ondan yapmasını istediği hiçbir şeyi yapmamasında da daha en baştan bir ihanet vardı. Ama kahraman ya da hain, kurtarıcı ya da cellat uzun vadede hiçbir şey fark etmeyecekti. Rumkowski *gettoydu*. Ne yapmış olursa olsun, kimleri kaç Yahudiyi kurtarmış ya da kurtarmamış olsun, ona sunulan tek sahne ihanetin sahnesiydi. Onun tek görevi zamanı geldiğinde ve emredildiğinde o sahneye çıkmaktı.

Getto Kayıtları

Litzmannstadt Gettosu, 14 Aralık 1943 Salı:

Bugün, sabah 11.30 sularında bir dedikodu gettoya ateş gibi yayıldı. *Başkan, Gestapo tarafından alındı.* Olay aşağıda anlatıldığı şekilde gerçekleşti. Saat 09.30'da Posen'deki Gizli Polis Teşkilatı'ndan bir araba Baluter Ring'e geldi. Biri sivil, biri üniformalı iki kişi Bay Başkan'ın ofisinin dışındaki sekreterliğe kendilerini tanıttılar.•

"Siz gettonun en yaşlısı mısınız? Adınız ne?" Başkan ismini söyledi. Bunun üzerine iki adam Başkan'ın odasına girdi ve "Özel konuşsak daha iyi olur," dediler. O sırada Başkan'ın yanında bulunan iki kişi; Moshe Karo ve Eliasz Tabaksblat derhâl odayı terk ettiler.

İki subay ve Başkan arasındaki görüşme ortalama iki saat sürdü. Saat 11.30'da Başkan gizli servisten gelen bu iki kişiyle beraber gettodan ayrılıp şehre doğru yola çıktı.

Başlangıçta gettodaki kimse ne olup bittiğini anlamadı. Ancak akşam saat yedi civarında, Başkan hâlâ geri dönmeyince gettonun kalbi hızla çarpmaya başladı. Her yerde neler olduğunu tartışan gruplar toplandı.

Başkan'ın atı ve arabası her zamanki gibi ofisinin dışında duruyordu ve orada çalışanlar da gece geç saatlerde bile hâlâ orada bekliyordu. Kendilerine hiçbir rapor verilmedi. Birçoğu Başkan'ın Posen'e götürüldüğüne emindi.

Başkan Baluter Ring'den ayrılırken o sırada şans eseri orada olan Doktor [Wiktor] Miller'a, "Eğer bir şey olursa, unutma ki konu yiyecek dağıtımıyla ilgili, başka bir şeyle değil," dedi. Başkan, kendine oldukça hâkim görünüyordu.

Bu geçmek bilmeyen saatler boyunca birçok kişi Gertler olayını hatırladı. Ama iki olay arasında büyük farklılıklar vardı. Gertler

gettoda popüler bir kişilikti ama bu olay –bunda herkes aynı fikirdeydi– gettonun babasıyla ilgiliydi. Herkesi korku sarmıştı. Daha önce halk *Rumkowski'nin getto olduğu* gerçeğini hiç bu kadar belirgin hissetmemişti.

Endişelenmeleri için bir başka neden ise Amtsleiter Biebow'un da şehre çağrılmış olmasıydı ve ondan da hiçbir haber alınmadı. Durum böyleyken, bekleyip görmekten başka ne yapılabilir ki?

Başkan daha sonra gettodan uzak olduğu o iki gün boyunca neler olduğunu sadece ona çok yakın olan küçük bir gruba anlatacaktı. İlk başta o iki adamın kendisini getto idaresinin Moltkestrasse'deki bürosuna götürdüklerini sanmıştı ama daha sonra olanları anlattığında bundan emin olamamıştı. En belirgin hatırladığı içinden geçtikleri kapıların yüksekliğiydi. Kapılar o kadar yüksekti ki, tavana ne kadar yaklaştıklarını görmek mümkün değildi ve en tepedeki tavan kabartmaları ise altın kaplama gibi gözüküyordu. Beş "yüksek rütbeli" adamın uzun bir masa boyunca oturduğu büyük bir odaya getirilmişti. Masanın üzerindeki yeşil lambalar masaya o kadar yakındı ki, lambaların ışığı altında uçuşan duman âdeta arkada oturanların yüzünü örtüyordu. O sırada hepsi birden bakışlarını ona çevirmişti ama o, bir tanesinin bile yüzünü seçememişti.

Bir emir subayı topuklarını birbirine vurarak *Heil Hitler!* diye bağırmıştı. Rumkowski ise her zaman olduğu gibi elleri yanında, başı eğik duruyordu.

Rumkowski!

Ich melde mich gehorsamst![63]

63 (Alm.) Alçakgönüllülükle bildiriyorum. (yay. n.)

Ama yine de göz ucuyla yanında getirmesi emredilen hesap defterlerinin bir güvenlik görevlisi tarafından getirildiğini ve masada oturan Almanların bu defterleri elden ele geçirdiğini görmüştü. İçlerinden birisi boğazını temizliyormuş ya da belki de yüksek sesle gülüyormuş gibi bir ses çıkarmıştı.

"Kim olduğunuzu biliyoruz.
Siz en yaşlı Yahudisiniz, Łódź'un en zengin Yahudisi sizsiniz.
Bütün imparatorluk sizi konuşuyor."

Hesap defterleri sonunda en solda oturan adamın eline ulaşmıştı. Dalgın dalgın birkaç sayfaya göz attıktan sonra, aynı zamanda dudaklarını dilinin ucuyla ıslatırken kalın gözlüklerinin ardından Rumkowski'ye bakmaya devam etmişti. Rumkowski o adamın SS-Hauptsturmführer[64] Adolf Eichmann olduğunu daha sonra anladığını söyledi. Onun sağında oturan gözlükleri kemik çerçeveli adam da SS'in *Wirtschafts und Verwaltungsamt*[65] bölümünde görevli SS-Hauptsturmführer Doktor Max Horn'du. Onun yanında da Posen'deki Hükümet temsilciliğinde Yahudi sorunlarından sorumlu SS-Oberführer Doktor Herbert Mehlhorn oturuyordu. Elbette ki adamlar kendini tanıtmamıştı. Sürahiden bardaklarına su doldurmak, boğazlarını temizlemek ya da dillerini damaklarına vurmak dışında bir şey yapmamışlardı, bir şey de söylememişlerdi. (Rumkowski daha sonra adamların sanki yalnızca ona bakmakla yetindiklerini söyleyecekti.) Hemen ardından o büyük kapı yeniden açılmıştı, emir subayı içeri girip Hitler selamını verdikten sonra Amtsleiter Biebow'u takdim etmişti. Ama o sırada Rumkowski'ye çoktan odayı terk etmesi emredilmişti. Kapı arkasından kapanmadan önce tek duyabildiği Biebow'un masada oturanların sorduğu birkaç

64 (Alm.) Yüzbaşı. (ç. n.)

65 (Alm) Ekonomi ve Yönetim. (ç. n.)

soruya verdiği Heraklit plakalarının imalatının tam hız devam ettiğine dair cevaptı. *Genau Herr Hauptstrumführer*. "Hatta *gettonun laboratuvarlarında* her türlü dayanıklılık deneyinde tamamen *eşsiz* özellikler gösteren bir çeşit özel çimento ve talaş karışımı icat edildi. Eyaletin ya da Warthegau'nun hiçbir yerinde böylesi örnek olabilecek bir ürün henüz üretilemedi."

"Und so weiter." Kapı aralarından, açıkçası, yüksek kapının en tepesindeki bir boşluktan Biebow'un gettonun iş kapasitesinden ve baş döndürücü üretim sonuçlarından övgüyle bahseden yağ çeken sesi duyuluyordu.

Rumkowski ön odalardan birine alınmıştı. Duvar boyunca, Führer'in bir portresinin altında uzanan bir dizi alçak tahta sıra vardı. Rumkowski bunlardan birinin kıyısına oturdu. İçerideki görüşme çok kısa sürdüğü için yeniden çağrılacağına emindi. Ancak zaman geçiyordu ve içerideki seslerin gitgide yükselmesinden başka bir şeyin olduğu da yoktu. Ardından bardakların şıngırtısını ve içerideki kontrollü beylerin kararlı adımlarla gıcırdayan kapı eşiğinden dışarı çıktıklarını duydu. SS subayı da sanki içerideki yüksek rütbeli adamların yanına bıraktıkları bu Yahudiyle ne yapacağını bilemiyormuş gibi bir ona bir de kapıya baktı. Rumkowski daha sonra yanında hiç sigara olmadığını da söyleyecekti. Yanında sadece Bayan Fuchs'un masasında tuttuğu teneke kutunun içinden alıp alelacele cebine sokuşturduğu iki parça kuru ekmek vardı ama "yemek yiyen zavallı Yahudi" imajı yaratmamak için de ekmek parçalarını cebinden çıkarmaya cesaret edememişti.

Birden dışarıda kahkahalar duyuldu, kapı açıldı ve Biebow'un yüzü gözüktü. Önce ne olduğunu anlayamamış gibiydi sonra da korku dolu bir bakışla, "Yoksa siz hâlâ burada mısınız, Bay Rumkowski?" dedi.

Biebow kapıyı iki eliyle tutup hızlıca kapadı ve parmağını dudağının önünde tutarak sus işareti yaptı. Ardından Rumkowski'yi

merdivenlerden aşağıya indirip, uzun karanlık bir koridordan geçirdi ve küçük aydınlık bir odaya soktu. Kapıyı kaparken Rumkowski'ye sanki suçluymuş gibi bakıyordu.

Rumkowski bundan sonra tam olarak ne olduğunu en yakınlarına bile anlatırken zorlanıyordu. Belki de Biebow'la bir anda aralarında oluşan güven duygusunu anlatmak kolay değildi. Neredeyse, seneler önce, daha "üretim süreci" denilen şey bile yokken, henüz söz konusu edilecek herhangi bir *resorty*[66] bile kurulmamışken, ikisinin Rumkowski'nin ofisinde oturduğu ve Biebow'un uzun öneri listelerini inceleyip aradığı ürünleri hiçbir yerde bulamadığı ve Rumkowski'nin aniden bir isim veya firma adını ortaya attığı ve Biebow'un, *Ama bu dâhice bir fikir, Rumkowski*! dediği günlerde olduğu gibiydi.

Rumkowski, "Ancak şimdi konuştuğumuz konular eskiden olduğu gibi heyecan verici değil," dedi ve Biebow'un ona verdiği sırları elinden geldiğince gün yüzüne çıkarmaya çalıştı. Görünen oydu ki, Berlin'dekiler devam eden savaş yüzünden şu ana kadar süre gelen şekilde bir getto yönetiminin devam edemeyeceğine karar vermişlerdi. Getto idaresi yeniden düzenlenecekti ve daha önceleri "yeri doldurulamaz" denilen Ribbe ve Czarnulla gibi kişiler orduda görev almak üzere gettodan ayrılacaklardı.

"Ama en kötüsü bu değil, Rumkowski. En kötüsü bütün getto, gettonun ordu için üretim yapan bütün bölümleri sivil yönetimden SS'in *Ostindustrie-Gesellschaft* bölümüne geçecek. Uzun lafın kısası, getto Gau'dan SS'e geçiyor Rumkowski."

66 (Leh.) Bölümler. (ç. n.)

Şimdi Rumkowski'nin "Biebow'un şehir ofisi" dediği odadaydılar. Üzerinde sümen ve mermer taklidi bir kalemlik olan büyük ve geniş bir yazı masası odaya hâkimdi. Masanın en uç köşesinde merdiven gibi dizilmiş telefonlar duruyordu. Biebow duvara asılı dolaptan bir bardak alıp doldurdu, yazı masasının üzerindeki kutudan da bir sigara aldı, fakat Rumkowski'ye ikram etmedi.

"Şimdilik görüşmelere ara verildi. Bir şeyden kesinlikle eminim, eğer Doktor Horn istediğini yaptırabilirse ben de getto yönetimindeki görevimden ayrılmak zorunda kalacağım. Bunun, bunca sene siz Yahudilere sağladığım otonomi için ne anlama geleceğini eminim ki gözünüzde canlandırabilirsiniz, Rumkowski."

Rumkowski tam o anda, daha önce tamamen karanlıkta kalmış bir sahnenin birdenbire gözünün önünde canlandığını söyledi. Biebow elini uzattı ve yardımsever bir gülümseyiş ve özenle, neredeyse dostça bir tavırla Rumkowski'yi bu sahnede gezdirdi.

"Fakat daima sahip olduğumuz, sizin ve benim ortaklığımıza saygımı göstermeden tabii ki getto yönetimini bırakmayacağım, Rumkowski.

Belki de en iyi çalışanlarınızdan bazılarını yanımda götürebilme imkânım olabilir.

Ama onlar da gerçekten işe yarayan işçiler olmalı, yani bence sadece sizin yetiştirebileceğiniz gibiler.

Çok büyük planların var Rumkowski. Hamburg ve Kiel'de depo ve ambarları olan büyük bir tekstil fabrikasının idaresini bana vermeyi öneriyorlar. Ve tabii ki kahve ve çay ürünleri alanındaki bağlantılarımın hepsi de duruyor.

Sizin ve ailenizin ne olursa olsun güvenli ve size layık bir şekilde buradan gönderilmenizi sağlayacağım.

Gute Geschäftsbeziehungen vergisst man doch nicht so schnell.[67]

Fakat şimdi gitmelisiniz, Rumkowski. Doktor Horn çok dakik biridir ve olması gereken yerde, olması gereken zamanda bulunmayanlardan bunun hesabını bittabi sorar."

Biebow son cümlesini söylerken Rumkowski'nin kolundan tuttu. Seneler önce olduğu gibi alkolün de etkisiyle bir sadakat testinden geçirildiğini, Biebow'un ona sarılacağını düşünen Rumkowski duruşunu ayarladı. Ama Biebow, Rumkowski'nin ceketinin cebindeki bozuk paraları kontrol etmek istiyordu sadece. Rumkowski'nin avcuna birkaç fenik koydu ve dostça bir edayla sırtını sıvazladı:

"Burada tramvaya yetecek kadar para var, Rumkowski!"

Ve Gestapo'nun kamyonlarıyla Varşova'ya götürüldüğünden bu yana kendisine gösterilen sınırlar dışına çıkmamış olan "zengin" Yahudi Rumkowski, Litzmannstadt'ın Ari bölgesinde, kendisini koruyan kimse olmadan tek başına kalmış ve kendisini gettoya geri götürecek tramvayı bekliyordu.

Gökyüzü doğan günle griye dönüyordu. Podolska Caddesi'ndeki durakta birkaç Polak ve Polonyalı Alman toplanmıştı. Herkes Rumkowski'nin paltosunun önünde ve sırtında taşıdığı sarı Davut Yıldızı'na bakıyordu. Bir Yahudi *onlarla* beraber tramvaya mı binecekti? Dahası bir Yahudinin gettonun duvar ve tel örgüleri dışında ne işi vardı? Ama Bay Amtsleiter sadece tramvaya binmesini söylemekle kalmamış, ayrıca bilet alması için para da vermişti. Durum böyleyken Rumkowski de tramvay geldiğinde kati surette yasak olan şeyi yaptı. Rumkowski –*basit bir Yahudi*!– tramvaya bindi ve hiç kimse de onu

67 (Alm.) İnsan iyi işleri kolayca unutmaz. (ç. n.)

durdurmadı. En arkaya oturdu. Polak ve Almanlar inip binerken neredeyse mucizevî bir yumuşaklıkla açılıp kapanan kapıya gözlerini dikti. Vagon kısa süre sonra tamamen doldu. Rumkowski'nin karnı açtı. Cebinde hâlâ Dora Fuchs'un teneke kutusundan aldığı iki parça kuru ekmek duruyordu. Ama onlara dokunmayı göze alamadı. Aslında hareket etmeye bile cesareti yoktu.

Sonunda etraflarını çevreleyen tahta çit ve tel örgüler sıklaşmaya başladı ve tramvay Zgierska Caddesi'ne giden o "ölü" Ari koridordan yukarıya doğru çıkmaya başladı. Bu sırada yolculardan bazıları tramvayın şoförüyle konuşmuş olmalıydılar, çünkü yasak olmasına rağmen tramvay Bałuty Meydanı'nda durdu ve Başkan aşağıya inebildi. Tramvay sallandı ve harekete geçti. Işıklandırılmış pencerelerinden şaşkınlık dolu yüzler bakıyordu. Başkan gettosuna doğru ilerlerken Biebow'u ve kendisine verdiği sözü düşünüyordu.

Aber gute Arbeiter-Musterarbeiter müssen es sein.[68]

68 (Alm.) Ancak iyi bir işçi; örnek bir işçi olmalıdır. (ç. n.)

Daha sonradan, gettodan son göndermelerin ne zaman başladığına dair farklı fikirler ortaya atıldı. 1944 Haziran'ında, Belediye Başkanı Otto Bradfisch'in gettonun son olarak boşaltılmasını emrettiği zaman mıydı, yoksa yetkililerin aniden bedenen ve zihnen sağlıklı durumda olan 1,500 erkeğin "getto dışındaki işler" için kayıt yaptırmalarını emrettiği zaman mıydı? (Bu emir derhâl yerine getirilmeyince sayı önce 1,600'e, sonra da 1,700'e çıkarıldı.) Yoksa göndermeler daha o 1943 yılının Aralık ayında, Bay Başkan'ın iki gün boyunca gettodan kaybolup geri döndükten sonra Bałuty Meydanı'ndaki Alman nöbetçilere geldiğini bildirdiği o buz grisi, sisli sabah mı başlamıştı?

Geldiğinde elleri boştu ama yine de giderken yanında olmayan bir şey getirmişti beraberinde.

En azından bazıları böyle söylüyordu.

Konu işleri düzene sokmaya geldiğinde, Rumkowski yerinde oturup tembellik yapanlardan asla olmamıştı. Tramvayla Bałuty Meydanı'na geldikten daha iki saat geçmeden Jakuba Caddesi 12 numaradaki *Betrieb Sonnabend*'i ziyaret etti. Orada çalışan ayakkabı işçileri berbat iş koşullarını protesto etmek için işi bırakmış ve yöneticileri Sonnabend'in yalvarıp zorlamalarına rağmen verilen çorbayı da yemeyi reddediyorlardı. Rumkowski fabrikanın kapısından içeri girer girmez grevcilerden birini yere devirdi. Diğer ayakkabıcıları da iş saatlerini günde iki saat uzatarak cezalandırdıktan sonra ele-

başlarını Merkez Hapishanesi'ne götürüp bütün mahkûmların gözü önünde kamçılattı.

Bu durum ilkbahar boyunca tekrarlanacaktı. Kısacık bir halat parçası bile çalsan ya da birkaç çivi ya da somun, derhâl acımasızca Merkez Hapishanesi'ne gönderiliyordun. Geçen sene olsa bu kadar çok çalışabilen insanın demir parmaklıklar altında tutulması bir felaket olurdu. Ama artık öyle değildi. Başkan, yeni yıla girdikten birkaç hafta sonra, Merkez Hapishanesi'ne yaptığı bir teftiş sırasında *kendi* mahkûmlarından kötü zamanlarda işe yarayabilecek *kullanılabilir insan deposu* olarak bahsetmişti. Başkan'ın bununla ne demek istediği üzerine gettoda oldukça fazla konuşuldu. En önemlisi kötü zamanlar diyerek ne anlatmaya çalışmıştı? Kısa süre sonra herkesin beklediği haber duyuruldu:

408 No'lu Bildiri

Getto dışında çalışacak 1,500 işçi

Bay Amtsleiter Biebow'un emriyle 1,500 erkek getto dışında çalıştırılmak üzere gönderilecek.

Gönderilecek işçiler bedenen ve zihnen her işe uyum sağlayabilecek donanımda olmalıdırlar.

İşçilerin yanlarında fazla eşya taşımalarına izin verilmeyecek. Ancak gönderilen işçiler yanlarında ayakkabı ve kışlık giysi getirebileceklerdir.

Ticaret Komisyonu'nun gettodaki üretim için vazgeçilemez olarak belirlediği iş gruplarında çalışanlar bu çağrıdan muaf tutulacaktır. Bu gruplar aşağıda belirtildiği gibidir:

1. Kimyasal temizleme ve arıtma

2. Gaz bölümü

3. Boş şişe deposu

Diğer bölümlerde çalışan işçiler yarın sabah saat 08.00'dan itibaren konuyla ilgili görevlendirilmiş doktor komisyonu tarafından muayene edilmek üzere Hamburger Caddesi 40 numarada daha önce bulunan polikliniğe başvurmalıdırlar.

Litzmannstadt Gettosu, 8 Şubat 1944 Salı

Ch. Rumkowski. En yaşlı Yahudi.

Bu bildiriyi okuyan herkes bir buçuk sene önce düzenlenen *szpera* harekâtını düşünmekten kendisini alamadı. Başkan etrafta dolaşarak bu sefer her şeyin kesinlikle farklı olduğuna inanmaları için insanları ikna etmeye çalışıyordu. Bu sefer her şey *yalnızca* işle ilgiliydi (peki daha önce neyle ilgiliydi?) ve gidecek olan herkes *güvendeydi*. Ama daha önce doğruyu söylemeyen biri şimdi neden doğruyu söylesindi ki? Etrafta sürekli dolaşan dedikodular ise gettonun sivil yönetimden çıkacağını ve bütün işletmelerin *Ostindustrie-Gesellschaft* adında yeni kurulmuş bir SS şirketince alınacağına işaret ediyordu. Bu şirketin amacıysa yaşına bakmaksızın gettodaki bütün çalışabilir durumdaki işçileri gönderip pratikte gettoyu bir toplama kampına dönüştürmekti. Dahası gettonun Başkanı'nın bu planlardan haberi vardı ve hatta bunu destekliyordu, çünkü bu sayede düşmanlarından tamamen kurtulabilecek ve gettonun idaresini yeniden eline geçirebilecekti.

Bu yüzden de bildiriye kimse karşılık vermedi.

İki gün sonra, 10 Şubat 1944 sabahı, istenilen 1,500 kişiye karşılık sadece on üç kişi Hamburger Caddesi'nde sağlık kontrolüne gitmişti.

İki gün sonra da sayı elli beşe çıktı.

Başka gelen olmadı.

İstenilen işçiler iş yerlerine de gitmediler, günlük çorba tayınlarını bile almaya gelmediler. Başkan gelmeyenleri çalışma defterlerini ellerinden almak ve tayın kartlarını bloke etmekle tehdit etti. Ancak bu da işe yaramadı. 18 Şubat 1944 sabahı, *Getto Kayıtları*'na göre, Merkez Hapishanesi'nde 253 kişi vardı. Bu sayı, ilk sevkiyat için gereken 750 kişinin üçte birini oluşturuyordu.

Aynı gün Başkan gettoda sokağa çıkına yasağı ilan etti.

Bir gece içinde bütün fabrikalar mühürlendi, bütün dağıtım yerleri kapatıldı ve Sonder ev ev dolaşmaya başladı. Daire, mahzen ve çatı katlarına zorla girildi ve her yer didik didik arandı. Muaf tutulacaklar listesinde olmayanlar ya da geçerli çalışma belgesi gösteremeyenler koşulsuz şartsız Merkez Hapishanesi'ne gönderildi. İnsanlar bunun aynı *di groise sphere* gibi olduğunu söylüyordu. Tek fark, bu sefer bütün pis işlerin Yahudiler tarafından yapılmış olmasıydı. Tek bir Alman askeri, tek bir Alman silahı bile yoktu ortalıkta.

*

Bir zamanlar Jakub Wajsberg'in Łagiewnicka ve Dworska Caddeleri'nin köşesindeki kiremit deposunun arkasında kömür bulmak için toprağı kazmaktan başka geçimini sağlayabileceği bir işi yoktu. Bunu yaparken de sadece sayıları yüzü aşan diğer çocuklarla rekabet etmekle kalmıyor, ayrıca bu kadar çok çalışan çocuklardan kömür torbalarını çalmak için kiremit deposunun etrafında dolaşan, açlıktan ölmek üzere olan yetişkinlerle de uğraşıyordu (Bazen Adam Rzepin kiremit deposunun tepesinde oturup ona gözcülük ediyordu, bazen de etmiyordu).

Ama tüm bunlar artık değişmişti.

Jakub iki aydan beri küçük bir arabanın; iki hantal tekerleği olan basit bir el arabasının sahibi olmanın mutluluğunu yaşıyordu. Arabanın içine, dayısı Fabian Zajtman'ın savaştan önce Gnieźnieńska

Caddesi'ndeki atölyesinde kuklalarını yaparken kullandığı el aletlerini koyuyordu. Biz, çekiç ve tornavida; bıçak bilemek ya da herhangi bir şeyi manivelada eğmek için gereken her şeyi vardı. Jakub Wajsberg, evlerin arasında dolaşıp buna benzer hizmetler sunuyordu. Ayrıca dayısının yaptığı birkaç el kuklası ve diğer kuklaları da yanında taşıyordu. İlk başta niyeti kuklaları ya da kuklaların yapıldığı malzemeleri –kumaş, tahta, ince tahta parçaları ya da metal ipler kesinlikle bir işe yarardı– satmaktı. Ancak daha sonra bunun gerekli olmadığına karar verdi çünkü babası, arabanın da yardımıyla, *Resort-Leiter*'in marangozhanesinin bazı eşyalarının taşınmasında Jakub'un yardıma razı olmasını sağladı.

Her şey arabanın sayesinde oldu.

1944 kışının sonları, ilkbaharın başlarında, gettoda Berlin'deki savaş malzemeleri bakanlığının emrettiği zarar gören bölgelere ev yapılmaya başladığı zamanlardı. Bu evlerde müttefiklerin bombardımanları sırasında evleri yıkılan Alınan aileleri oturacaktı. Bu ihtiyaç evleri için gereken her şey, sadece (Biebow tarafından övülen eşi görülmemiş çimento ve talaş karışımı) Heraklit plakaları değil, evlerin kapı, çerçeve ve çatı tahtaları da gettoda üretilecekti. Bu geçen dört sene boyunca gettodaki çalışma temposu bu kadar hızlı ve üretim de bu denli yüksek olmamıştı. Durumdan etkilenen fabrikalar üç vardiya çalışmaya başlamıştı. Testere ve rende makineleri gün içinde bir saat bile durmuyordu ve Merkezi Çalışma Bürosu'ndan çalışma defterine damga vurulup vurulmadığını, vuranın kim olduğunu ya da nereden geldiğini hiç kimse sormuyordu. Doğrudan üretime yollanıyordun. Jakub'un el arabası olduğu için, her gün önce Drukarska'daki kereste fabrikasına oradan da Pucka ve Urzednicza Caddeleri'ndeki ince işlerin yapıldığı marangozhanelere gitmek üzere yüzlerce metre küp kerestenin yola çıktığı Bazarska Caddesi'ndeki kereste deposunda işe başladı.

Getto çok garip günler geçiriyordu.

Jakub'un içinde büyüdüğü getto gürültülü ve sıkışık bir yerdi. Şimdiyse sanki bütün mahallenin üzerine uğursuz bir sessizlik örtüsü çekilmiş gibiydi. Jakub kalabalık bir caddenin ortasında durduğunda tek duyduğu, bir parça tente üzerine düşen seyrek yağmur taneleri ve ardından da ıslak yerden fısıltı gibi yükselen yağmurun sesiydi. Etrafı en son ne zaman yere düşen yağmurun neredeyse duyulmayacak kadar sessiz çığıltısını duyabileceği kadar sessiz olmuştu?

Böyle günlerde dışarıda sadece Sonder'in adamları olurdu. Her caddenin başında, elleri arkalarında, uzun çizmeleri iki yana açılmış şekilde nöbet tutarlardı. Bazen tek başlarına, bazen de dörtlü ya da altılı gruplar halinde –sanki bütün mahalleye baskın düzenlemeye hazırlanıyorlarmış gibi– dururlardı. Günde birkaç kez Başkan'ın emrettiği işe gitmektense bir kulübe ya da kömürlüğe saklanmayı yeğleyenlerden birisini ya da bir zamanlar insana benzeyen ama artık Zajtman'ın kuklaları gibi bacakları sallanan bir nesneye dönüşmüş bir kaçağı, sürükleyerek götürüyorlardı.

Eğer Jakub, arabayla kaçaklardan birinin daha yeni yakalandığı bir yerden geçerken durup etrafına bakınırsa, Sonder askerleri onu da kuşatıyorlardı. Askerlerin her gün insanlara uyguladıkları vahşet yüzünden bakılamaz hale gelen yüzleri, despotlara özgü nefret ve belirsiz bir utançla kaplıydı:

Nie spacerować, nie spacerować!

"Haydi, evine git! Git evine!"

On bir yaşındaki Jakub için bunu anlamak imkânsızdı. Testere ve rende makinelerinden hiç durmadan gelen kesme ve bileme sesleri saatler boyunca susmazken, insanlar bir iş yerinden diğerine yetişmek için koşturup dururken, nasıl oluyordu da aynı yerde böylesi inanılmaz derecede sessiz alanlar olabiliyordu? Nasıl oluyordu da

iki işçi aynı anda eğilip üst üste konulmuş geniş kereste destelerini birer ucundan tutup kaldırırken, bir üçüncüsü de, kafası yediği dayaktan kanlar içinde kalmış halde üniformalı iki güçlü kol tarafından taşınırken aralarından geçebiliyordu? Ve hiç kimse görmüyor, hiç kimse farkına bile varmıyordu.

Bu anlaşılması zor, gürültülü ve sessiz manzaranın içinden Bajglman'ın arabası gıcırdayan tekerlek dingillerinin üzerinde hızla çıkıp geldi. En arkada, alışık olduğu şekilde malzemelerin üzerinde dengesini bulup oturan piyano akortçusu zıplayarak fabrika avlusuna inerken sanki attan inermiş gibi çabuk hareketlerle tenteyi yana çekti. Kırmızı kumaş örtünün arkasında bir piyano duruyordu. Piyanonun üzerinde ve çevresinde tubalar, trombonlar içlerine şilte ya da eski döşeme dolguları tıkılmış halde yatırılmış ya da dik duruyordu. Parlak kapakçıkları ve pistonlarını üşütmüş bir çocuk gibi pis kumaş parçalarıyla sarıp sarmalanmışlardı. Plastik bir kılıfın içinde bir kontrbas vardı. Kemanlar, kılıflarının içinde, birbirinin üzerine konmuş tabutlar gibi duruyorlardı.

Birkaç hafta önce Litzmannstadt'da kurulan ve sadece Hitler çocuklarından oluşan gençlik orkestrasından bahsederken piyano akortçusunun yüzünde vahşi bir hayvanı andıran bir ifade vardı. Orkestranın şefi müzik aletlerinin zengin Yahudiler tarafından temin edilmesini emretmişti. Biebow bunun haberini alır almaz gettodaki bütün müzik aletlerinin Beicherweg'deki satın alma yerine getirilmesini emreden bir bildiri yayımladı. Bunun üzerine Litzmannstadt'dan bir bilirkişi yollandı. Bu bilirkişi müzik aletlerini değersiz, kullanılamaz durumda ve işe yarar olarak üç gruba ayırdı ve en son gruptakilere sembolik olarak birkaç mark ödedi. Orkestra şefi Bajglman 1700'lü yılların ustalarından Guarneri'nin bir çırağının yaptığı ve en az birkaç bin mark eden bir kemanın yirmi küsur değersiz getto markına elinden gittiği zaman ağladığı kadar hayatında ağlamamıştı hiç.

İnsanların açlıktan ölmesine ya da toplatılıp gönderilmesine bir şekilde dayanılır.

Peki ya sessizlik, bu korkunç sessizlikle nasıl başa çıkar insan?

*

9 Mart Purim Bayramı. Aynı zamanda Chaim Rumkowski'nin de doğum günü. Ama gettonun Başkanı bugün hasta, yatıyor ve ziyaretçi kabul etmediğini ama isteyenlerin postayla kutlamalarını yollayabileceklerini bildiriyor. Bu mektuplara *Pinkas der felsher*'in bu çifte bayramı kutlamak amacıyla çıkarttığı pullardan yapıştırılacak.

Başkan eski huylarına dönmeye başlamış gibi görünüyor.

Bajlgman'ın tiyatro grubu müzikli bir kutlama yapamıyor, çünkü artık gettoda hiç müzik aleti kalmadı. Bayan Grosz kutlama şarkısını tahta çekiçler, titreyen testereler, *menazki* ve süpürge sopası, ellerinde ne varsa onların eşliğinde söylüyor. Sonra da Jakub Wajsberg, Fabian Zajtman'ın kuklalarıyla doğaçlama bir Purim hikâyesi anlatıyor. Arabanın kenarını sahne, Bajglman'ın kırmızı piyano örtüsünü de açılıp kapanır sahne perdesi olarak kullanıyor.

Włodawa'nın aç hahamına piskopos rolü veriliyor ve bütün gösteriyi sunan kişi o oluyor. Włodawa'nın aç hahamı Zajtman'ın en sevdiği kuklalarından biriydi. Kukla tiyatrosuyla gittiği her yere Włodawa'nın aç hahamını da yanında götürürdü. Włodawa'nın aç hahamı bazen bütün gösteriyi sunardı bazen de oyunculardan biri olurdu.

Włodawa'nın aç hahamı şehirdeki sinagogunun en üst katında yaşıyor. Çatı katında bir yatağı, bir küçük masası ve bir de odun sobası var. Yukarıdan baktığı yerden –sahnede çatı katının penceresinden baktığı görülebiliyor– hahamlık yaptığı yirmi sene boyunca bir lokma

ekmek yemediğini anlatıyor. Cemaatin en yaşlısına neden ona hiç ekmek vermediklerini sorduğu zaman, en yaşlı adam şehrin *kehillasının* onun vaazlarından hoşlanmadığını söylüyor. Ama Włodawa'nın aç hahamı bir çuval taşıyor. Jakub'un içinde Zajtman'ın kuklalarını taşıdığı çuval bu. Ve şimdi aç Haham seyircilere çuvalı açıp içinde ne olduğunu göstermesini isteyip istemediklerini soruyor. Seyirciler de kahkahalar atarak, "Evet, evet!" diye bağırıyor (Jakub ve çuvalını tanıyorlar) ve Włodawa'nın aç hahamı çuvalın içinden yakıldığı zaman *vundermit*[69] etkisi yapan bir duman salan, Doğu'dan gelmiş ve nadir bulunan bir bitki çıkarıyor (Jakub bu sırada bunu göstermek için bir ateş yakmış ve arabanın altından duman çıkıyor). İnsanlar başlarını dumanın içine soktukları zaman sanki her şey ters dönüyor ve Pers Kralı Ahasveros'un İsrail halkının iyiliğini istediği ve kötü kalpli Haman'dan korkmamaları gerektiği gibi kendilerine söylenen her şeyin doğru olduğunu sanıyorlar.

Bu Purim hikâyesinin aslını bilen seyirciler sinirlenerek, "Bu nasıl bir haham?" diye bağırmaya başlıyorlar.

"Sahte haham kaybolsun ortalıktan!"

Ve haham ortadan kayboluyor, zehirli duman söndürülüyor, sahne kaldırılıyor ve gerçek Purim hikâyesini anlatan oyun başlıyor.

Esther, Pers Kralı Ahasveros'la evlenmiş ve kralın yardımcısı Haman geri planda böbürlene böbürlene Yahudi halkına karşı hazırladığı kötü saldırının planını yapıyor. Jakub, kralın yardımcısı Haman olarak bere, uzun çizmeler ve Sonder'in özel kol bandını giydirdiği Zajtman'ın eski el kuklalarından birini kullanıyor. Ve seyirciler polis kıyafeti giymiş Haman'ı gördüğü zaman içlerinden derin bir ürperti geçiyor sanki ve bazıları kızgınlıkla bağırmaya, yemek taslarına vurmaya başlıyor.

69 Her derde deva ilaç.

Ancak şimdi kurtarıcı Mordechai sahneye çıkıyor, tabii ki o da Włodawa'nın aç hahamı, ama farklı kıyafetler giymiş. Bu sefer de yanında çuvalını getirmiş. Bu kez çuvalı *vundermitl* dolu. Mordechai, "Sen, gel, gel buraya!" diyor. "Eğer kafanızı çuvalın içine sokarsanız bir sürü ekmeğiniz olacak. Hem ben sizi İsrail ülkesine de götüreceğim!" Bütün o kıyafetlerin arkasında gerçekten kim olduğunu göstermek istercesine Mordechai gettonun çiftlerini evlendirirken yaptığı gibi elini kutsayan bir şekilde havaya kaldırıyor.

Başkanlarını hemen tanıyan seyirciler, "Chaim! Chaim!" diye bağırıyorlar. Ve *vundermitl* dumanı her yanı sarıyor.

Yüce Haman, zehirli dumandan boğularak yere yığılıyor.

Ve Pers Kralı Ahasveros'un gözünün önündeki perde kalkıyor. Haman'ın yaptığı kötülüğün farkına varıyor, Mordechai'nin kurnazlığını övüyor ve bundan sonrası için Yahudi halkına sonsuz sadakat sözü veriyor. Ama seyircilerin gözü hâlâ kıyafet değiştirmiş Başkan, çuval ve çuvalın içindeki *vundermiltin* üzerinde. Ayaklarıyla yere vuruyorlar, yemek taslarıyla tempo tutup bağırıyorlar:

"Chaim, Chaim!
Bize ekmek ver!
Chaim, Chaim!
Bize ekmek ver!"

*

Ertesi gün cuma.

Eğer yetkililer gettodaki Şabat Günü kutlamalarını yasaklamamış olsalardı birazdan Şabat başlayacaktı.

Fakat onun yerine bütün gettoyu bir sis kaplamış ve evlerin sadece zemin katlarının çamurla sıvanmış duvarları görülüyor. Samuel Wajsberg, marangozhanesinin kapısına geldiğinde polislerin fabrika girişini kapattıklarını görüyor. Bir polis memuru en önde durmuş yeni gelen işçilerin kimliklerini kontrol ediyor.

Belgeleri gözden geçirildikten sonra işçiler bahçede sıraya giriyorlar, bunun ardından da bir çeşit kayıt alma işlemi uygulanıyor.

Sonder Birliği'nden askerler düz kereste planyaları ve hızarlar arasında dolaşıp kereste yığınlarını sayıp yazıyorlar. Samuel, Jakub'un yanında duruyor. Jakub biraz huzursuzca kımıldanıyor ama bir şeylerin ters gittiğine dair bir şey belli etmiyor.

Sis biraz da olsa dağıldı. Bulutların arasından solgun ve sulu bir ışık sızıyor ve fabrikanın çatısını cıva gibi durgun ve mat bir şekilde parlatıyor. Her yer o kadar sessiz ki, çatının kenarından çamurlu zemine damlayan erimiş karın sesi bile duyulabiliyor.

Aniden marangozhanenin içindeki ofisten hızlı konuşma sesleri duyulur ve Bay Kutner sert görünümlü nöbetçilerin arasında dışarıya çıkartılır. Samuel Wajsberg daha sonra, Serwański'nin marangozhanesinin kapı üstü parçaları ve pencere çerçeveleri üreten bölümünde çalıştığından Kutner hakkında başka bir şey bilmediğini söyleyecekti. Polis zinciri diğer işçilerin bu zorla götürülmeyi protesto etmeye çalışmasını engellemek istercesine bir adım öne gelmiş. Ama hiç kimse protesto etmez ve bir süre sonra herkesin işinin başına dönmesi emredilir.

Samuel'in kereste planyasında bir parça tahtayı ölçerken biraz ötede bir grup işçi toplanır. Kendi aralarında konuşup ona doğru işaret ederler. Duyabildiğinden anladığı kadarıyla kendisiyle değil, Jakub ve tiyatro grubunun dünkü gösterileri hakkında konuşuyorlar.

Gettoda tahta ve kumaş parçalarını bulmak bu kadar zorken Jakub'un kuklaları için o kadar kumaş ve tahtayı nasıl bulduğunu merak ediyorlar.

Samuel bunun üzerine nöbetçiden kısa bir süre planyanın başından ayrılmak için izin ister, bahçeye çıkar ve Jakub'u arar. Sis tamamen dağılmıştır artık. Güneş, yerdeki kesilmiş ve kesiklerinden reçine sızan çıplak ağaçların üzerinde parlıyor.

Ama Jakub ortalarda yok.

Samuel oğlunun yeniden el arabasıyla dolaşmaya çıktığına karar verir. Kalbi sıkışır. Bir sonuç elde edemeden beş dakika daha bekledikten sonra işinin başına döner.

Baba oğul, birlikte eve gidiyorlar.

Samuel oğluna gösteriden sonra birilerinin ona kayıp keresteyle ilgili bir şeyler sorup sormadığını sorar. Jakub kafasını sallar. Ama sessiz ve başı öne eğik yürümektedir. İçinde kuklaların olduğu çuvalı her zaman olduğu gibi gururla omzuna atıp yürümez bu kez, sanki çuvaldan utanıyormuş gibi bacaklarının arasına sıkıştırır.

Ertesi sabah Samuel fabrika şefinin yanına çağrıldı.

Samuel, en son Serwański'nin ofisinden içeri adım atmaya cesaret ettiğinde Jakub için iş istemişti. O zaman Jakub'la gurur duyduğunu, oğlunun çekiç ve tornavidayı çok iyi kullandığını söylemişti. Bu becerisini hiç şüphesiz dayısı, ünlü kukla imalatçısı Fabian Zajtman'dan almıştı.

Bu konuşmayı şimdi ikisi de hatırlamıyordu.

Serwański boğazını temizledi ve Samuel'le açık açık konuşacağını söyledi. Sonder tarafından hapse atılan Bay Kutner en iyi

işçisiydi, *hiçbir koşulda gitmesine izin veremeyeceği* çok yetenekli bir mühendisti.

Bir de geriye kalan genç Bay Jakub ve onun diğer marangozhane işçilerinde de huzursuzluk uyandıran Purim gösterisi sorunu vardı. Acaba Bay Wajsberg değiş tokuşa razı olabilir miydi? Acaba oğlu Jakub, Mühendis Kutner'in yerine gidebilir miydi?

Serwański, "Anlamaya çalışmalısınız, Bay Wajsberg," dedi ve Samuel'in anlamasını gerçekten bekliyormuş gibi yüzüne baktı. "Yetkililer benden Merkez Hapishanesi'ndeki işçi rezervine koymam için sağlıklı ve aklı başında kırk işçi istiyor. İçinde bulunduğumuz yoğun üretim şartları altında kırk işçimden nasıl vazgeçebilirim? Başka ne yapabilirim gerçekten bilemiyorum."

Samuel Wajsberg'in ciğerlerinde, bir zamanlar çizme darbesi aldığı yer ağrımaktaydı. Ne söyleyeceğini bilemedi.

Ama ben zaten bir oğlumu kaybettim, Bay Serwański.

(Fakat böyle şeyler öyle kolayca söylenmezdi.)

Ama Serwański'nin söylenmeyen sözlere de bir cevabı vardı:

"Eğer oğlunuzu göndermezseniz, onun yerine siz gitmek zorundasınız Bay Wajsberg. Ayrıca sizin şu uzun zamandır devam eden akciğer probleminiz de var."

Bay Serwański artık gülüyordu, işin zor tarafı hallolmuştu. Belgelerin gönderileceğini açıkladı. Bay Wajsberg açısından "huzursuzluk yaratacak bir ayrılış" olmayacaktı. Ayrıca verilen bilgilere göre 1,500 işçinin gönderileceği Czestochowa'daki çalışma şartları gerçekten iyiydi. Zaten savaş da yakında sona erecekti. İşte o zaman bütün aile yeniden bir araya gelebilirdi. Bay Wajsberg'in yalnız olmadığını

düşünerek teselli olması da mümkündü. İşçiler arası buna benzer değiş tokuşlar hep oluyordu.

*

Chaim'in alınıp götürüldüğü o korkunç *szpera* günlerinden beri sanki Hala'nın içinde bir şeyler tamamen değişmişti.

Jakub'un kardeşi Chaim çok az çocuğun sevildiği ve korunduğu kadar sevilip korunmuştu ve Hala her zaman onunla arasında özel bir bağ olduğunu biliyordu. Chaim'in cansız, gri bakışlarının arkasında saklandığını bildiği yılmaz ve sessiz hırsın yanına yaklaşabilen tek kişi Hala'ydı ve anne oğul arasındaki bu bağ Chaim onlardan alınıp götürüldüğü zaman bile kopmamış, aksine daha da güçlenmişti. Hala her gün oğlunun nerede olduğunu, ne yaptığını ve ne düşündüğünü bildiğine inanıyordu. Diğer insanların çorap giymesi ya da bir çift eldiveni eline geçirmesi kadar kolay bir şekilde kendi bedenini ve ruhunu oğlunun bedeni ve ruhunun üzerine sarabiliyordu.

Aynı zamanda Hala gerçekçi bir kadındı.

Neredeyse hiç yiyeceğin olmadığı zamanlarda bile geride kalan çocuklar da beslenecekti.

Hala, her gün Merkez Çamaşırhanesi'ndeki işine gidiyordu, diğer beyaz önlüklü çamaşırcılarla *resortkasını* içiyordu. Yeni tayınlar açıklandığında alabileceği azıcık yiyeceği almak için saatlerce kuyruklarda bekliyordu; alabildiği belki bir torba pancar ya da çorba yapmak için yarım kilo *botwinki*[70] idi.

Ama daima Chaim'le beraber yaşadığı başka bir dünya vardı.

70 (Leh.) Pancar kökü. (ç. n.)

Bazen onu düşündüğünde ağlıyordu ve gözyaşları derinleştiğinde göğsünü yırtan bir acıya dönüşüyordu. İşte o zaman Chaim, Hala'nın yeniden karşısına çıkıyordu. Önce o hiç değişmeyen gri bakışlarıyla gözleri karşılıyordu onu. Bakışın içinden o harika vücudunun tamamı ortaya çıkıyordu. O geniş ve dik boynu, altı yaşındaki bir çocuğun üzerinde şimdiden kocaman bir erkek gibi duran omuzları; omuz başları bıçak kenarı gibi düz ve keskindi. Hala sanki kendi vücuduymuş gibi o ince ve güçlü oğlan çocuğu vücuduna, koltuk altlarındaki yumuşak kıvrımlara, bacaklarının arasına ve dizlerinin arkasına dokunuyordu.

Oğlunun vücudu aslında onun vücudunu asla terk etmemişti. Bunu çok geçmeden anlamıştı.

Hala dış dünyayla iç dünyası arasında, gettodaki hayat ve Chaim'in rüyaları arasında bir uçurum yarattı. Uçurumun diğer tarafında Samuel ve Jakub vardı. Chaim'le beraber durduğu taraftan Jakub'a seslenip arabayla dışarıya çıkmasını yasaklıyordu. Arabası Jakub'un her şeyi olmasına rağmen yapıyordu bunu ve yüzündeki onu bir uçurumun diğer tarafında durup sesleniyormuş gibi gösteren ifade hiç değişmiyordu. Her akşam Jakub'u mengeneye sıkıştırmış gibi sıkıca tutup çatlak oğlan çocuğu tırnaklarındaki kirleri temizliyordu.

Gettoda açlık ve sefalet içinde geçen dört uzun yıla katlandıktan sonra Hala'nın emin olduğu tek bir şey vardı:

Göze batmamak gerekir.

- Eğer Samuel Zgierska Caddesi'ndeki üst geçitte Alman nöbetçilerin dikkatini çekmeseydi asla ciğerlerine tekme yemezdi ve hayatı boyunca da sakat kalmazdı.

- Eğer Adam Rzepin hastalıklı kız kardeşini sokağa çıkma yasağı sürerken saklamakta inat etmeseydi o Alman askeri o kadar öfkelenmezdi ve sevgili oğlu Chaim hâlâ yanlarında olurdu.

- Ve bu kuklaların başlarına dert açacağını daha Fabian Zajtman hayattayken üstüne basa basa söylemişti. Bir Yahudinin putlarla

ilgilenmekten başka yapacak daha iyi işleri olmalıydı. İyi bir Yahudi Şabat Günü dinlenir, Kaşerut Kuralları'na uyar (eğer imkânı varsa) ve her şeyden önce soytarılıkla işi olmaz. Kâfirlik ve puta tapmak kötülükten başka bir şey getirmez.

Şimdi bol sulu pancar çorbasını tencereden kepçeyle tabaklara koyuyordu ve tek düşündüğü şey kaçıştı. Çorba kâsesinin iki yanında, örtünün üzerinde oğlunun elleri duruyordu, gettoda geçen bir günün sonunda kirli ve yara bere içindeydiler ve kocasının ellerinin yanında da Gönderme Komitesi'nin yolladığı, üzerinde *Bay Samuel Wajsberg, Gnesenerstrasse 28, Litzmannstadt Gettosu* yazılı mektup vardı. Zarfın üstünde yazılı adresi tam olarak görebiliyordu. Böylesi iğrenç bir mektup nasıl olur da evlerine girebilirdi?

"Gönderme Komitesi'ne gidip kayıt olmayacaksın," dedi sadece.

Hiç hareket etmeden ama sanki şimdi söylediği sözler onlarca yıldır ağzından ilk çıkan kelimelermiş gibi, her bir heceyi öfkeyle vurgulayarak konuştu.

"Kayıt olmayacaksın, ne yaparsan yap ama kayıt olmayacaksın! Seni saklamamız gerekecek!"

Onun durumunda birçok erkeğin çoktan bir yerlerde gizleniyor olmasına rağmen, Samuel saklanabileceğini hiç düşünmemişti. Başkan misilleme yapmakla tehdit ediyordu. Erkeklerini saklayan kadınların çalışma izinleri geri alınıyordu. Ve gettodaki herkes bunun ne anlama geldiğini biliyordu. İş yoksa yiyecek de yoktu.

Yine de Hala bir an bile tereddüt etmedi. Üzerine titrediği çocuğunu ondan almışlardı. Diğerini de almalarına izin vermeyecekti. Gerekirse gelip onu alsınlardı.

Kimse yemek yemiyordu. Kimse Hala'nın gözlerine bakmaya da cesaret edemiyordu (Eğer baksalardı çıkık elmacık kemiklerinin altından dudaklarının kenarına kadar soluk bir çizginin uzandığını

fark edeceklerdi, Fabian Zajtman'ın eski kuklalarından birinin yüzündeki, aynı kesinlikle çizilmiş bir maske gibiydi çizgi.)

Łagiewnicka Caddesi'ndeki çamaşırhaneye bağlı, eskiden kömürlük olarak kullanılmış eski bir depo vardı. Artık kömür gelse bile o kadar seyrek geliyordu ki, depolamak söz konusu bile olmuyordu. Ama Hala'nın halen anahtarı vardı. Anahtarı önlüğünün cebinden çıkardı, masanın üzerine bıraktı ve ayağa kalktı.

Babasını oraya götürmek Jakub'a düştü. Hala gidip Samuel'in eşyalarını toplayacaktı. Ayrıca yanına kendisini idare edecek kadar yiyecek de koyacaktı. Hangi yiyeceği koyacağı ya da yiyeceğin nereden alınacağı hakkında hiçbir şey söylemedi, hiçbiri de sormaya cesaret edemedi.

Fabian Zajtman'ın en sevdiği hikâyelerden biri dans eden ayısıyla pazar pazar dolaşan bir ayı terbiyecisiyle ilgiliydi. Ayı terbiyecisinin adı yoktu ama ayının adı Mikrut'tu. "Ve ayıyla ilgili ilginç olan bir şey de bir şehirden diğerine giderken bile pençelerini terbiyecisinin omzundan indirmemesiydi," diye anlatırdı Fabian Zajtman.

Bir şehirden diğerine birbirinden ayrılmayan iki kişilik bisiklet gibi giderlerdi.

Jakub da babasıyla gettonun içinde yürürken kendini işte öyle çift kişilik bisiklet gibi hissetti. Sokağa çıkma yasağıyla tamamen yabancılaşmış tanıdık getto caddelerinde bir aşağı bir yukarı yürüdüler. Son zamanlarda binlerce insan küçük kulübelere tıkılmıştı. Burada tıkılmış kimse yoktu. Karartma perdelerinin arkasından ışık da sızmıyordu. Getto saat sekizden itibaren zifiri karanlıktı.

İşçilerin iş yerlerinde saklanmasını önlemek için Başkan son vardiyadan sonra bütün fabrikaların mühürlenmesini emretmişti. Ama Łagiewnicka Caddesi'ndeki kömürlük çamaşırhaneyle aynı binada değil, karşısındaki binanın mahzenindeydi. Jakub, Hala'nın ona

verdiği anahtarla kilidi açtı. Kapı paslıydı ve açılırken sanki şikâyet edermişçesine gıcırdadı.

"Bir ihtiyacın var mı?"

"Hayır, yok."

"Yarın yine geleceğim."

"Ne zaman mümkünse o zaman gel. Ben başımın çaresine bakarım."

Jakub bir eli kapının kolunda, diğer elinde de anahtarla durur. Babasının yüzü yarı aydınlık, vücudu eğik, gözleri yerdedir. Jakub kapıyı kapatıp kilitlemesi gerektiğini düşünür yoksa her şey daha da dayanılmaz olacaktır. Ama bir türlü kapıyı kapatamaz. Bir oğul babasının suratına kapı kapatmaz. Hem babası bu sefil odanın içinde nasıl yolunu bulacak? Yeterli hava var mı ki içeride? Nerede uyuyacak?

Samuel kıpırdamaz, oğlu da öyle. Dışarıdan geçen bir çizmenin vurup yuvarladığı metalik bir nesnenin sesi gelene kadar ikisi de kendi kararsızlıkları içinde orada öylece dururlar. Ardından sert bir ses Yidiş dilinde bağırır. Sonder.

"Kapat artık," der babası.

Ve Jakub kapıyı kapatır. Kapıyı kilitlemek o kadar zordur ki, bütün vücuduyla kapıya dayanması gerekir. Ama sonunda babasını içeriye kilitler, Sonder devriyesinin geçip gittiğine emin olana kadar bekler ve yeniden gizlice caddeye çıkar.

Jakub ayısıyla ormanda gidiyor. Orman gür ve karmakarışık. Ayı terbiyecisi önünü zar zor görebiliyor. Ama en azından omzunda ayısının güvenli pençeleri var.

Sonra bir şey olur. Ayı terbiyecisi arkasına bakar, pençeleri hâlâ omuzlarında hissetmesine rağmen ayı yok olmuştur.

Yine de yürümeye devam etmesi gerektiğini bilir.

Yürür, yürür ve yürüdükçe bir ayıya dönüştüğünü hisseder. Ama eğer ayı kendisiyse, terbiyecisi kim o zaman?

Jakub masum pençelerini havaya kaldırmış halde durur ama bu soruya cevap veremez.

"Terbiyecin nerede?" Durmaksızın bunu sorarlar Jakub'a.

Sonder'den dört adam ve hepsi de birbirine aynı uzaklıkta duruyor, sanki dördü birden aynı anda üzerine saldırmaya hazırlanıyormuş gibi. Elbette ayı terbiyecisini sormuyorlar.

"Baban nerede?" diye soruyorlar.

Aralarında bir de polis var. Sarışın ve mavi gözlü, uzun bir yüzü ve sadece dişlerden oluşan bir ağzı var. Jakub'un arkasına saklanacakmış gibi art arda öne çıkarlar ve bunu her yaptıklarında bir diğeri öne çıkıp ya copuyla ya da avcunun içiyle Jakub'un yüzüne sertçe vurur.

Parlak dişli sarışın adam, "Babanı nereye sakladın?" diye sorar ve tam arkasında, Jakub'un adamın nefesini ensesinde hissedebileceği kadar yakın durur. Adamın Lehçesinde bir gariplik var ama Jakub ne olduğunu anlamaya vakit bulamadan adam onu bırakır ve dördü birden yeniden vurmaya başlarlar.

Dört saat sonra Jakub'u serbest bırakırlar.

Bir şekilde Gnieźnieńska Caddesi'ndeki evine dönmeyi başarır.

Yine de vücudu yerli yerindedir. Hiçbir yerinde kırık yok. Ama sanki bütün vücudu güçsüz kalmış gibidir. Binanın kapısına kadar gelmeyi başarır ama merdivenleri çıkmaya gücü yetmez. Hala akşam saat yediye doğru çamaşırhaneden eve döndüğünde merdivenlerin

dibinde bulur Jakub'u. Sanki patates çuvalıymış gibi oğlunu omuzlar ve merdivenlerden yukarıya taşır.

Eve girince sobayı yakar, bir tencere su ısıtır ve bir kumaş parçasıyla oğlunun yüzünü temizler. Temizlemesi bitince suyun içine tuza benzer bir şey karıştırır ve yeniden temizler. Tuz gibi yakar bu karışım Jakub'un yüzünü ve Jakub bağırıp kafasını çevirmeye çalışır. Ama Hala Jakub'un kafasını bacaklarının arasına sıkıştırır ve yüzünü fırçalamaya devam eder. Hala'nın temizlemesi bittiğinde Jakub'un bütün yüzü sanki derisi soyulmuş gibi yanar. Kendisini annesinin ellerinden kurtarır, sonrasında ise uyumuş olduğundan hiçbir şey hatırlamaz.

Gece vakti o dört adam geri gelir ve ikisini yataklarından dışarıya sürükler.

Gerçekten yatakta mı uyumuştu?

Hatırlamıyordu. Tek hatırladığı tanımadığı adamların onu yakalayıp duvara yapıştırdıklarıydı. Yine ellerinde copları var ve vuruşları vücudunun yan tarafına, kasıklarıyla karın bölgesinin arasındaki o en çok acıyan eğri bölgeye geliyor. Acı o kadar korkunç ki, çığlığı boğazından dışarıya çıkamıyor. Çığlık atmak yerine kusuyor, kusmuğu soluk sulu bir karışım. Ama adamların umurunda değil. Yüzünü kusmuğun içine bastırıyorlar ve nefes alamayacak hale gelene kadar dirsek ve dizlerini ensesine bastırıyorlar.

"Onu öldürmeyin!" diye bağırıyor Hala.

Jakub acıya rağmen yan tarafına dönmeyi başarıyor. Aynı anda annesinin burnundan kanlar fışkırarak düştüğünü görür. Adamlardan biri kadını duvara ittirir.

Uzun süre hareket etmeden öylece dururlar, polisin vücudu annesininkine dostça sarılmış gibidir. Ardından adam yavaş yavaş belinden aşağısını annesininkine kısa, keskin vuruşlarla bastırmaya

başlar. Jakub nihayet Hala'nın yüzünü görebilir. Ağız ve burnunu kapatan el dışında tek görülen çaresiz bakan iki gözdür.

Jakub acının sebep olduğu felçli halinden kurtulup duvarın önünde iki büklüm yatan annesinin yanına gitmeye çalışır.

Ama tüm uğraşlarına rağmen hareket edemez. Acı korkunç ve boğucu bir uyuşukluğa dönüşür ve yeniden kusar.

*

Jakub babasının kilitli olduğu kömürlüğün kapısını açar.

Kömürlüğün karanlığı babasının yüzündedir artık. Çevrelerini saran koku, taze dışkının ekşi kokusudur. Koku o kadar güçlü ki, nem ve küfün ekşi kokusunu bile kapatıyor.

Katıksız aşağılanmanın kokusu bu.

Jakub Wajsberg hayatında ilk defa babasından korkuyor. Karanlık ve yalnızlığın ona ne yapacağından korkuyor. Belki de çoktan olanlar oldu.

İşte bu yüzden Jakub yanındakileri çıkarırken acele etmez.

Aralarındaki zemine küçük bir mum koyar.

Babası mumun ne kadar tuttuğunu sorunca, "Sadece birkaç fenik," der. Aslında Pfeifferowa'daki pazarda bir buçuk mark tutmuştu. Karartmalar çocukların sattığı mumlara olan rağbeti artırmıştı. Sonra da Hala'nın soğumasın diye üzerini kapattığı çorbayı yere koyar. Yanına da ekmek koyar.

Babası çorbayı çabucak içer ve titreyen elleriyle ekmeği ağzına sokar. Eğer vücuttan hemen geçip gidiyorsa yemeğin bir değeri yoktur. Ama

içinde bulunduğu aşağılık durumun içinde Samuel kendi kapkara suratını görmez, kendi elleri ve ağzının ne yaptığını da görmez artık.

Sonunda konuşmaya başlayabilirler.

Jakub, "Kotayı bin altı yüz adama çıkardılar," der.

Samuel bir şey demez, suskunluğu Jakub bozar.

"Peki, kaç kişi başvurdu?"

"Henüz kotayı dolduramadılar," diye kendi sorusuna cevap verir.

Bir iki akşam sonra Jakub:

"Bin yedi yüz kişiye çıkarttılar."

"Peki, rezerve işçiler kaç kişi oldu?"

Jakub parmaklarını soğuk taş zemine bastırır.

"Artık kadınlar da işçi rezervine başvurabilecekler."

Jakub bunu söylediğinde Samuel Wajsberg tepki vermez. Ardından yüzündeki karanlık sanki bir an dağılır ve sonra yeniden toplanır.

Ve Jakub daha fazla dayanamaz:

"Lütfen baba, annemi almalarına izin verme."

Samuel, "Git şimdi," der ve yüzünü ışıktan diğer tarafa doğru çevirir.

Ertesi gün Jakub kapının kilidini çevirdiğinde babasını kapının arkasında hazır bekliyorken bulur. Birkaç parça eşyasını da çoktan toparlamıştı. Oğlunun eşikten içeri girmesine izin vermedi, kendini alelacele dışarıya attı ve bu esnada Jakub geriye doğru sendeledi.

"Nereye gidiyorsun?"

"Yeter artık."

"Ama annem sana yemek yolladı."

"Benim daha fazla yemeğe ihtiyacım yok."

Ama babası hiç de biraz önce göründüğü kadar çıldırmış ve güçlü değildi. Birkaç yüz metre beraber yürüdükten sonra, iki büklüm oldu ve bir evin duvarına tutunarak destek almak zorunda kaldı. Birkaç yüz metre sonra da tamamen yere yığıldı. Jakub babasının kolundan tutup ayağa kaldırmaya çalıştı. Ama işe yaramadı. Ancak dizlerinin üzerine oturup babasının vücuduna kollarını doladığında adamcağız içinde bulunduğu o korkunç kaskatı kesilmiş halinden biraz olsun çıkabildi.

İki kişilik bisiklet yeniden ağır ağır yola koyulur.

Łagiewnicka Caddesi'ndeki çamaşırhaneden Merkez Hapishanesi'nin ana giriş kapısına kadar sekiz yüz metreden az bir yol var. Oraya varmaları bir saatten fazla sürer. Jakub babasına destek olurken bir insanın bu kadar güçsüzleşmesinin nasıl mümkün olduğuna şaşırmaktan kendini alamaz. Babasına her gün yemek getirmişti, hatta annesi, babasının porsiyonlarını ayırırken Chaim hayattayken olduğundan daha da cömert davranmıştı. Özenle ayrılan ekmek somunundan koparılan parçalar her geçen gün daha da büyümüştü.

Açlık güçsüzleştirir. Ama karanlıkla beraber her şey daha da kötüleşir. Karanlık bir insanın içine yerleştirilse, en güçlü bedeni bile içten içe çürütürdü. Jakub belki de yanında yürüyenin artık babası olmadığını, sadece korkunç, kör bir suret olduğunu düşünür.

Merkez Hapishanesi'nin önünde iki Alman polisi ve onların yanında da Yahudi polisinden hapishane kapısında görevlendirilmiş iki adam duruyordu. Nöbetçilerden bir tanesi Jakub'un babasıyla beraber yürüyerek geldiğini görünce şüpheyle yanlarına yaklaşır. Jakub söyleyecek uygun kelimeleri bulmaya çalışır ama babası ondan önce davranır:

"Adım Samuel Wajsberg.

İşçi rezervine kayıt olmaya geldim."

Şüpheli hapishane nöbetçisinin yüzü ışıldar. Elini kaldırıp diğer taraftan gelen meslektaşına bir işaret yapar. Diğer asker "Demek kayıt olma zamanı geldi!" der, Alman nöbetçilerin duyması için sesini yükseltir ve güçlülere kendisinin de ne kadar güçlü olduğunu göstermek için copunu sallar ve Samuel'in boynuna olanca gücüyle vurur. Jakub'un babası ipleri kesilmiş bir kukla gibi yere yığılır. Alman jandarmaları kıllarını bile kıpırdatmazlar. Şüpheli nöbetçi Samuel'in yerde yatan bedenini çizmesinin ucuyla itekler. Sanki hâlâ meslektaşının yaptığı işe inanmıyormuş gibidir. Sonra bir adım geriye gider.

Jakub'a dönüp, "Sen yapman gerekeni yaptın," der. "Haydi evine git artık."

Adam Rzepin, Józef Feldman'ın Marysin'deki eski serasına daha evvelki yıl, mart veya nisan ayında taşınmıştı. İkisi de daha sonra tam olarak ne zaman, neden ve nasıl öyle olduğunu anlatmakta zorluk çekeceklerdi. Bunun ikisi için de daha pratik olacağına karar vermişlerdi. Józef seranın duvarlarından birinin en dibinde kova ve leğenler arasında Adam'ın uyuması için bir yer açmıştı. Eskiden seraya gelen müşterilerin köklerine torbalar sarılı elma ve armut fidelerini seçtiği yerdi burası. Józef Feldman taş zemine birkaç çuval ve eski püskü şiltenin üzerine de bir at örtü koymuştu. Adam Rzepin burada yatıyordu. Yattığı yerden gün ışığının alçak bahçe duvarından içeri girişini ve yukarıdaki raflarda duran çatlak cam kavanozların içinden geçen ışık şelalesinin akışını seyrediyordu. Her şey daha da aydınlanıyordu artık.

Adam Rzepin kâğıt üzerinde gettoda babasının yanında gözüküyordu ama Szaja artık sadece mutfağı kullanıyordu, çünkü bir başka aile gelip diğer odaya el koymuştu. Ancak Adam arada sırada Gnieźnieńska Caddesi'ne gidip babasını ziyaret ediyordu. Adam geldiğinde yanında sadece çalışma defterini getiriyordu. Ekmek kuponlarını Szaja'nın mutfak dolabının çekmecesine bırakıyordu. Halen azıcık da olsa alınabilen tayınları gidip alan Szaja'ydı. Adam çoğunlukla yanında kendi yiyeceğini –arabalardan çalınmış patates, şalgamlar, kış aylarında çıkarılmış lahana ve pancarlar– getirdiği halde babası Adam her geldiğinde her şeyi tamı tamına paylaştırmakta ısrar ediyordu ve her ekmek somununu eşit büyüklükte parçalara

bölmeye dikkat ediyordu. Evin yeni sakinleri odalarının içinde oturup kıskanarak seyrediyorlardı. Rzepin'in oğlunun en üstlerde, *di oberstn*, bağlantıları olmalıydı yoksa her akşam böyle zor bulunan, pahalı şeyleri nasıl bulup getirebilirdi?

Adam dikkatli olmayı öğrenmişti. Marysin'e kadar her yer Sonder kaynıyordu. Radogoszcz Kapısı'ndan Feldman'ın evine kadar olan kısa mesafeyi giderken, güvende olmak için hep yanında iş ekibinden birilerinin olmasına dikkat ediyordu. Çoğunlukla Jankiel Moskowicz, Marek Tzunwald ve Tzunwald'ın yine yükleme ve boşaltma alanında çalışan iki genç kardeşiyle beraber yürüyordu.

Jankiel olsa olsa on dört, on beş yaşındaydı. Saçları fırça gibiydi ve burnunun üzeri daha da genç görünmesini sağlayan açık renkli çillerle kaplıydı. Jankiel hâlen nasıl dikkat çekmeyeceğini ve dahası çalışırken sessiz olup gücünü nasıl az harcayacağını öğrenememişti. Her konu hakkında bir teorisi vardı ve onları ortaya koymak için eline geçen hiçbir fırsatı kaçırmazdı. "Bunların hepsi doğu cephesinden geliyor," demişti bir seferinde Jagiellońska Caddesi'nden yukarı tangırdayarak giden askeri malzeme konvoyunu görünce. Taşınan malzeme, paletlerinin arası çamurla kaplı, topları dönen panzer tanklarıydı. "Silahlarını yanlarında getirebildikleri için şanslılar ama burada yeni bir cephe oluşturabileceklerini düşünüyorlarsa hata yaparlar. Stalin kendi panzerleriyle onları ezip geçecek."

Ama Radogoszcz yoluyla gönderilenler sadece geri çekilen Alman silahları değildi. Kış ve ilkbahar boyunca gettoda akıl almaz miktarlarda üretilen malzemelerin büyük bir kısmı da oradan yola çıkıyordu. Kapı pervazları, pencere çerçeveleri, çatılar, bazen bütün çatı kasnakları kamyonların kasalarına sıkıca bağlanıp konvoylar halinde yükleme alanından dışarı akıyordu. Bütün şehir hareket halindeydi.

Ve hiç durmadan yeni işçilere ihtiyaç duyuluyordu.

Ayrıcalıklı birkaç işçi her sabah birbirine eklenmiş vagonları o uzun çamurlu araziden geçerken görülen tramvayla geliyordu. Ama yeni işe alınanların çoğu yürüyerek, bazıları hâlâ gömlek ve kolluklar üzerlerinde sanki aynı gün yazı masaları ve hesap makinelerine geri dönmeleri bekleniyormuş gibi geliyorlardı.

(Zorla işe alınanlardan bazılarının Biebow'un şahsen gelip ofis çalışanlarının iş yerlerini terk etmelerini gözettiği hakkında anlatacakları taptaze hikâyeleri vardı. Kupon bölümüne gelmişti. Kendi kurduğu iş ve kontrol odasına da gelip korku içindeki bir grup muhasebecinin gözleri önünde şefleri Józef Rumkowski'nin derhâl beden ve akıl sağlığı yerinde olan otuz beş işçiyi emrine vermesi gerektiğini yoksa kendisinin Marysin'e gidip tuğla kıracağını söylemişti.)

Jankiel, "Onlar çimento levhaları yapıyorlar," diye gururla açıkladı bir gün. "Herak-lit!"

Jankiel sarayda çalışanların bazılarıyla –onlara *avukatlar* diyordu– gettonun içinde çalışmaya devam eden Komünist yoldaşlarına haber ulaştırabilmek amacıyla konuşmaya çalışmıştı. Ama o kış Radogoszcz'a gelenler yıpranmış, yorgun ve mahvolmuş bir yığın insandı. Çok azı kuryeliğe uygundu. Bay Olszer kayıtlarını yapar yapmaz açlıktan ve yorgunluktan yığılıp Başkan'ın orada kurulması için izin aldığı geçici sağlık ocağına taşındılar.

Harry Olzser'in kendine ait bir odası bile yoktu. İstasyon şefinin emri üzerine Abteilungsführer Sonnenfarb yükleme alanındaki nöbetçi kulübesinin de kullandığı o küçük "radyo sehpasını" ödünç vermeden önce kendine ait bir masası dahi yoktu. Bay Olszer şimdi bu masada oturup bir eliyle gelenleri kaydediyordu, diğer eliyle de gözlerini yağmur ve uçuşan kar tanelerinden koruyordu.

Sonunda Drewnowska'dan gelen birkaç deneyimli işçi tren yükleme alanının biraz aşağısında hangara benzeyen tahta bir yapı inşa edebildiler. Hangar doksan metre uzunluğunda, üç metre yük-

sekliğindeydi ve genişliği beş metre, belki de biraz daha fazlaydı. Saray işçilerinden birkaçına kum boşaltıp, çimento karıştırıcılarının bulunduğu çukura kiremit kırıkları taşıyacakları ambara gitmeleri söylendi. Çimento karıştırıcılarına her gün trenle getirilen Polonyalı işçiler bakıyordu. Adam içlerinden önce boşaltma alanında çalışan birkaç kişiyi tanıyordu, hatta bazıları gettoya sigara ve ilaç kaçırıyordu. Ama şimdi hiçbir Polak onu tanıdığını belli etmiyordu. Çimento karıştırıcılarını doldurup boşaltmaya devam ediyorlardı. Çimento hazırlanmış kalıplara dökülecek zaman bile etraflarına bakmıyorlardı.

Hangar, Heraklit tabakalarının kalıplanması için inşa edilmişti. Bir çeşit çimento, kırık kiremit ve talaş karışını tahta kalıplara dökülüyordu. Sonra da birisi gelip karışımın üzerini uzun bıçaklarla tamamen pürüzsüzleşene kadar düzleştiriyordu. Bir iki saat sonra işçibaşı ve mühendisler gelip tahta çubuklarla karışımın kuruyup kurumadığını kontrol ediyordu.

Bu Almanlar için çok önemliydi! Mart ayının ilk iki haftası boyunca, hangarın inşaatı devam ederken, Litzmannstadt'dan dört delegasyon gelmişti. Biebow ve adamları da teftişe geldiler. Ardından da Biebow'un oluşturduğu ve Aron Jakubowicz tarafından idare edilen özel *Fachleute* komisyonu geldi. Ayrıca Yahudi mühendisleri de ilginç bir şekilde arabalarıyla geliyorlardı. Adam mühendislerin sanki Almanlar tarafından esir alınmış gibi korkuyla bakan gözlerini görebiliyordu.

Mart ayında Başkan'ın da sırası geldi.

Adam'ın daha sonra o günü hatırlamak için nedenleri olacaktı. Sadece günün kendi açısından yol açtığı durumlar yüzünden değil, ayrıca ilk o zaman savaşın gerçekten bitmek üzere olduğunu anladığı için. Ne panik içinde inşa edilen *Behelfshäuser*, ne her gece bomboş gökyüzünde yankılanan uçaksavar sirenleri, ne Bracka Caddesi'ndeki duvarların arkasına kazılan siperler, ne de bu sıralarda Jankiel ve

yoldaşlarının yaydığı, Rus müzakere askerlerinin geceleyin gettoya gizlice girip Komünist direnişçilerle görüştüğü gibi komik dedikodular... Başkan'a olanların dışında hiçbir şey onu savaşın biteceğine ikna edemezdi. Ama arkalarına dönüp *en yüksekteki* kişiye, Başkan'ın kendisine, saldırdıkları zaman iş artık *bu kadar ileriye gittiğinde*, işte o zaman anladı.

Bu sırada Polaklar ve Alman mühendisler evin bitmiş halinin ilk prototipini tamamlayabildiler. Prototip, asıl evin tıpatıp aynısıydı ve üç metreye beş metre boyutlarındaydı. Maviye boyanmış Heraklit kiremitleriyle inşa edilmişti ve pencereleri sanki birisi yoldan geçerken öylesine duvarlara yapıştırmış gibi duruyordu. Sonnenfarb evi görür görmez âşık oldu. Bütün eski eşyalarını yükleme alanındaki nöbetçi kulübesinden alıp evin yanına taşıdı, Olszer'in "radyo sehpasını" geriye aldı ve kampanasını da dış duvara astı. Belki de göze batan mavi renginden dolayı buraya "görkemli ev" diyordu.

Geçen seneler boyunca Radogoszcz'da hep aynı nöbetçiler görev yapmıştı, en azından Adam buraya geldiğinden beri değişmemişlerdi. İki nöbetçi polis, Schalz ve Henze; Abteilungsführer Didrik Sonnenfarb'ı da sayarsak aslında üç, ancak kendisi ayak takımını mümkün olduğu kadar az şereflendiriyordu. Sadece çöp arabası geldiğinde –ya da vardiya değişim zamanlarında– Sonnenfarb bir zahmet kolunu pencereden dışarı çıkarıp kampanayı çalıyordu. Yoksa sadece lavaboya gideceği zaman yerinden ayrılıyordu ve yanında her öğlen yemeği getirdiğinde bunu düzenli olarak yapıyordu. Adam ve diğerleri Sonnenfarb'ın her sabah yanında getirdiği takırdayan yemek kutuları içinde ne gibi lezzetler getirdiğinin hayalini kuruyorlardı ve Sonnenfarb her yemek sonrasında koca bedenini yükleme alanının "Ari" helasına taşırken işlerini bırakıp arkasından seyrediyorlardı. Bir insanın bir öğünde bu kadar çok yiyebilmesi ve daha fazlasına yer açmak için bağırsaklarını boşaltmak zorunda kalıyor olması Adam'ı hayrete düşürüyordu. Sonnenfarb heladan geri dönerken yolunun

üzerinde duran bir işçiyi daima tekmelerdi ya da yeni kurulanmış koca poposunu havaya kaldırır ve nefretini dışarı salıyormuş gibi yapardı.

Adam önceden beri sürekli tekrarlanan bu dayaklara ve aşağılayıcı sözlere katlanmayı öğrenmişti. Artık bunların farkına bile varmıyordu. İçeri giren vagonların kulak delen gıcırtılarının, açılan yük vagonu kapaklarının, demirin demire değmesinden çıkan gürültünün, kısaca her şeyin üzerine çıkan o Almanca emirleri, Alman askerlerinin hiç susmayan o isterik çığlıklarını da artık duymuyordu. Duymaya değer tek ses öğlen çorbasının dağıtıldığı zaman çıkıyordu. Sonnenfarb o kocaman hantal elini dışarı çıkartıp kampananın –tam da eski nöbetçi kulübesinde durduğu yerle aynı yere asılmıştı– ipini çektiğinde Adam da kulak kabartıyordu.

Jankiel'in teorilerinden biri de bütün o boşalttıkları yiyecek malzemelerinin hepsinin gettonun yüksek tabakasına gittiğiydi; hatta her gün dağıtılan o sulu çorba bile yoğun kısmı *onlara* gidebilsin diye seyreltilmişti. Sonnefarb ipi çektiği zaman, "Bakalım çorba bugün de lahananın yanından geçip mi gelmiş şimdi anlayacağız," derdi.

Bunun üzerine Schalz geçerken Jankiel'in kafasına bir şaplak indirince yüzlerce şaşkın bakışlı işçinin gözleri önünde çorbası dökülürdü. Ama Jankiel asla korktuğunu göstermezdi. Sadece hafifçe başını eğerdi. Sanki Alman nöbetçiler Jankiel'in elindeki çorbayı düşürterek ona, *onlara* karşı duyduğu nefreti bir sirk hareketiyle daha gösterebilmesi için şans veriyorlardı.

Başkan'ın o gün kendi yoklamasını yapmasına karar verilmişti. Olayı tüm detaylarıyla anlatan Getto Kayıtları'nda bu yoklama *eine Musterung des nach Radegast zugeteilten Menschenmaterials*[71] olarak geçiyordu.

71 (Alm.) Tahsis edilmiş insan malzemesinin Radegast tarafından toplanması. (ç. n.)

İşçi rezervine katılanlar Kino Marysin'de bekliyorlardı. Kulübenin yamuk yumuk tahta duvarlarından içeriye giren kar ve yağmurun altında büzülmüş duruyorlardı.

Huzursuzdular. Biebow'un işten çıkardığı ofis çalışanlarının temsilcisi tüm kadın işçilerin "normal işlerine" dönmelerini istedi ya da en azından kapalı yerlerde veya rüzgârdan korunarak çalışmalıydılar. Erkek işçilerden biri kiremit kırıntılarının parmaklarını parçaladığından, iş malzemeleri olmadığından, verilen çorbanın ne kadar sulu olduğundan şikâyet etti. Çorba o kadar suluydu ki, dibine konulacak bir madeni para dahi görülebilirdi (tabii yanınızda çorbanın içine atacak madeni paranız varsa).

Başkan, "Sevgili Yahudiler, sevgili cefakâr kardeşlerim," diye konuşmaya başladı ama işçilerden bazıları çoktan usanmış ve kulübeden dışarı çıkmak için kendilerine yol açmaya başlamışlardı bile.

Dışarı çıkmaları emredilmiş Sonder askerleri yolu kapatmak için gönülsüz bir çaba gösterdiyse de ilk çıkanları takip edenler gittikçe çoğaldı. İnsanlar işlerinin başına döndüler ve yoklamayı kaydetmek için Merkezi Çalışma Bürosu'ndan gelen memurlar ellerindeki uzun isim listeleriyle kalakaldılar.

"Grev," diye mırıldandı birisi, "çalışmayı reddetmekle aynı şey!"

Ne işe yaradı ki?

Son birkaç gündür hava sürekli değişiyordu. Bir dakika önce güneş griden parlak maviye dönüşen gökyüzünde bir anda öyle bir parlamaya başlıyordu ki, insanın gözleri acıyordu. Bir dakika sonra ise etraftaki geniş ovalardan gelen karlı rüzgâr insanın yüzüne duvar gibi çarpıyordu. Tel örgüler ve nöbetçi kulelerinin diğer tarafındaki tarla bir dakika içinde çinko gibi bembeyaz olmuştu. O anda, işçiler yeniden kum elekleri ve el arabalarının üstüne eğildiklerinde, sanki yerden dönerek çıkıyormuş gibi gözüken kardan başka hiçbir şey görülemez olmuştu.

Hava koşullarına bakınca Başkan'ın bu başarısız yoklamadan sonra hemen Bałuty Meydanı'ndaki ofisinin sıcacık güvenliğine geri gideceği düşünülebilirdi. Ama Başkan, Kuper'e arabayı geri döndürmesini emretti ve bir kar bulutu içinde hızla Radogoszcz'a girdi.

Jankiel, "O da çimento fabrikasına ani bir teftiş düzenleyecekti," diye konuyu açıkladı daha sonra. "Hem de bu konuyla hiçbir ilgisi olmadığı halde. Bu, Biebow ve Olszer'in projesi yani!"

Çok kısa bir süre için böylesi yoğun yağan kar şimdi sulu bir karışıma dönmüştü ve inşaat alanının üzerinden geçen el arabalarının tekerlekleri, çizmeler ve tahta ayakkabılar karışımını durmaksızın daha da sulandırıyordu. Kum eleklerini taşıyan iki adamın ayağı kaydı, biri diğerini düşerken yakaladı. Tam o anda Başkan'ın arabasının bir tekerleği çamura saplandı ve Kuper dışarı atladı.

Adam o sırada bir şeylerin ters gittiğini fark etti.

Başkan'ın sürekli çevresini saran korumaları bu kez etrafta görünmüyordu. Başkan arabanın içinde ayağa kalktı, fakat ne kadar yalnız olduğunu anlayınca tekrar oturdu.

Hangar çatısının altındaki tahta kasnakların üstünden birinin bağırdığı duyuldu:

"Chaim, Chaim!

Bize ekmek ver, Chaim!"

Ses saldırgan değildi, aksine kulağa neredeyse dostça gelmişti. Adam, Başkan'ın bir anlığına da olsa beklentiyle dolu gibi görünen bir bakışla yukarıya doğru baktığını gördü.

Ardından ilk taş düştü.

Oldukça tuhaf bir andı. Ve etraftaki işçiler donup kaldılar.

İçlerinden birinin taşı attığına emin oldukları halde kimsenin böyle bir şeyi beklemediği belliydi. Hepsi, şimdi biraz önce yapmaya yeltendiğini yapan, arabadan inmek için ayağa kalkan Başkan kadar şaşırmıştı.

O anda, ikinci taş da hızla geldi.

Adam taşın arabanın arkasına düşmeden önce gökyüzünden arta kalan minik açıklıkta belirgin bir yay çizdiğini gördü; birdenbire havada taşlar uçuşmaya başladı. Sadece taş da yoktu; kiremit parçaları, eski demir halkaları, kalıplama alanından sökülmüş, içleri hâlen çimento lekeleriyle kaplı tahta parçaları da atılıyordu. Kar yere neredeyse paralel yağıyordu ve bir anda her yer bağırış ve haykırışlarla doldu ama en çok da birinin istemeden üzerine basıp öldürmek üzere olduğu bir hayvan gibi bağıran Başkan'ın tiz, keskin, düdük gibi öten çığlığı duyuluyordu.

İşte o anda olan oldu. Güçlü bir darbe Başkan'ı yere düşürdü.

Darbenin nereden ve kimden geldiğini görmedi, o korkunç acıyla iki büklüm oldu ve karlı çamurun içinde çaresizce süründü. Pantolonun paçasından aşağı ıslak bir şeyin aktığını hissetti ve yan tarafına bir darbe geldiğinde *kan kaybından ölmeyeyim de* diye düşündü. İki güçlü kol, onu kollarından tuttu ve bir an için yerde akan çamuru doğrudan ona bakan gözlerden ayırmak imkânsızlaştı, gözlerin altında içinde bir dizi tükürükle parlayan beyaz diş olan ve sürekli bağırıp duran bu sesi çevreleyen kocaman açılmış bir ağız vardı:

"Seni SHÓITE, benden daha ne kadar kaçabileceğini sanıyordun?"

Getto Kayıtları'nda Başkan'ın Radogoszcz'daki bir teftiş sırasında "kötü hava şartları" yüzünden ayağının kaydığı ve kafasını bir çimento teknesine çarptığı ve bu yüzden bir süre için tıbbi bakım gördüğü yazıyor. Birkaç sayfa sonra da Biebow'un en yaşlı Yahudinin hastalığına acıyıp Litzmannstadt'ın içinde bir "Ari hastanesi"nde bakılmasını sağladığı anlatılıyor.

Bunların hiçbiri doğru değil.

Ne Başkan'ın ayağının kaydığı, ne de gettonun dışında tedavi istediği ya da gördüğü doğru. Marysin'deki Karola Miarki Caddesi'nde, kardeşiyle ortak sahip oldukları yazlık evlerindeki odasında başında kanlı bir sargıyla yatıyordu ve rüyasında ilkbaharın geldiğini, Rusya'da hep bu zamanlarda olduğu gibi suların coşup yükseldiğini görüyordu. Suyun etrafında çocukları durmuş onun boğulmasını seyrediyordu. O sırada genç kurtarıcısı suyun içinde yürüyerek ona doğru geldi, kucakladı ve azimle kıyıya taşıdı.

Başkan: "Siz kimsiniz?"

Samstag: "*Ich bin Werner Samstag. Leiter von der Sonderabteilung, VI: e Revier.*[72] Size kurtuluşun yakın olduğunu ve biraz önce hayatınızı kurtaranın ben olduğumu söylemeye geldim."

Başkan: "Bu cesaret gösterisi için elbette ki size müteşekkirim."

72 (Alm.) Ben Werner Samstag. Özel Bölüm VI: e alanının başkanıyım. (ç. n.)

Samstag: "Şşş *mein Herr*, biliyor musunuz şu Rus hakkında anlattıkları doğru. Dün bir tane gördüm. Dağıtım yerinde kuyrukta bekliyordu ve bana dönüp, *'Ne bojsja, osvobozjdenieje blizko,'* dedi. *'Korkma, kurtuluş yakında!'* Aynen böyle dedi. Tam olarak bu kelimeleri kullandı!"

Başkan: "Bu bitip tükenmeyen dedikodulara inanırsam hiçbir işin üstesinden gelemem. Tembelliğin de böylesi!"

Samstag: "*No, tak.* Şimdi gerçekten yeniden kendiniz gibi konuşmaya başladınız. *Baléidik nisht dem eibershtn er vet dir shlogn tsu der erd*!"

Başkan: "Sen kimsin?"

Samstag: "Ben kim miyim? Ben sen değilim! Ama yine de gettoda sana en çok benzeyen kişiyim!"

Başkan: "Bu bir tekerlemeye benziyor. Yoksa ben mi bulmuştum?"

Samstag: "Tebaanız artık size hiçbir şekilde katlanamıyor. *Oif mit den altn*, diyorlar. Siz o lüks arabanızla geçerken halkınız sizden uzak durmak için size sırtını dönüp başka şeylerle uğraşıyormuş gibi yapıyor."

Başkan: "Peki halk benim hakkımda başka neler söylüyor?"

Samstag: "Sizin karanlığa karşı tek güvenceleri olduğunuzu söylüyorlar. *Jest szcześciem w nieszcześciu*."

Başkan: "Bu doğru. Öyleyim."

Samstag: "Sizin çocuk, hasta ve yaşlıları onlara verdiğinizi söylüyorlar."

"Savunmasızları, en önce onları kurban ettiğinizi söylüyorlar.

Susamışları, işte onları susuzluktan öldürdüğünüzü söylüyorlar!"

Başkan: "Yoksa sen de onlardan biri misin? *Bist Du ein Praeseskind?*"[73]

Samstag: "Gerçek ya da sahte? *Freund oder Fiend*? Samstag oder Sonntag? *Ich bin der Sonstwastag –ein sonniges– ein glückliches Kind*! *Ober hot nisht kejn moire. S'z gut*![74] Ben listede yoktum. Hepsi bu."

Başkan: "Hangi liste?"

Samstag: "Sizin çocuklarınızın listesinde, sizin gerçek çocuklarınızın! *Ben gayrımeşru bir çocuğum, gerçek bir getto çocuğu.*

(Görüyorsunuz, değil mi? Artık bir derim yok, burnum ve yanaklarım yok. Tıpkı size benziyorum! Bana bakan kimse tam olarak söyleyemez dost mu, yoksa düşman mı olduğumu.

İyi mi yoksa kötü mü?

İyi bir aileden gelip gelmediğimi.

Yahudi olup olmadığımı!

Sayın Başkan, dostla düşmanı ayırt etmeyi siz de artık öğrenmelisiniz.

Aynı anda herkesten yardım isteyemezsiniz.

İşte bu yüzden bir LİSTE yapılması gerekiyordu. Kim sizinle gelme ayrıcalığını alacak, kim geride bırakılacak?"

Başkan: "Peki ya ben ölürsem? Birisi yolda bana saldırırsa?"

Samstag: "Siz ölemezsiniz. Siz benim babamsınız! (Ayrıca size karşı düzenlenen bu komplonun sorumlularının yakalanıp hapse atılması için şahsen önlemler aldım.)

Ancak, ölü ya da değil, ne fark eder ki?

---

73 (Alm.) Başkan'ın çocuklarından mısın? (ç. n.)

74 (Alm.) Dost mu düşman mı? Cumartesi mi Pazar mı? Bambaşka bir günüm –güneşli– mutlu bir çocuğum! Artık ayırt edilemiyorum. Böylesi daha iyi! (ç. n.)

Sizin kötülüğünüzü isteyenler daha gettoya ilk adım attığınız andan itibaren sizin ölü olduğunuzu söylüyorlar zaten.

Pan Śmierć? Siz o değil misiniz?

O halde gettoda hepimiz Ölüm'ün çocuklarıyız.

Bizi buradan çıkarmanızı bekliyoruz.

Babamız! Ölümsüzlüğünü bize kanıtla, diye bağırıyoruz.

Çocuklarını kurtar, böylece kendini de kurtarabileceksin!"

Adam Rzepin onu suikaste teşebbüs ya da en azından kışkırtmayla suçlayacaklarını düşünmüştü ve eğer doğrudan öldürmezlerse Merkez Hapishanesi'nin "sinema"sına götüreceklerdi ve Schlomo Hercberg'in yaptığı gibi gerçekleri ondan parça parça söküp alacaklardı. Ama Hercberg'in kullandığı metotlar yeni hapishane komutanı tarafından tercih edilmiyordu. Werner Samstag mahzene inmekten ve hatta tutsaklarıyla samimiyet kurmaktan kaçınmıyordu. Mahzene inerken daima polisler ona eşlik ediyordu, onlar da daha emir almayı bile beklemeden Başkan'ın katilini derhâl duvara yapıştırıp yere düşüp nefes almakta zorlanana kadar tekmeleyip karnına ve bacaklarının arasına dizleriyle vurdular.

Adam, Samstag'ın *yardımcılarım* dediği bu adamlardan, Polonyalı ve Yahudi doktorların Başkan'ı hayatta tutmak için savaş verdiklerini öğrendi. Dahası Biebow, isyan daha yayılmadan, 1940'ın Ağustos ayında yaptıkları gibi SS'in özel kuvvetlerini gettoya göndermek konusunda Bradfisch'le anlaşmıştı ve eğer böyle bir şey olursa genç Adam Rzepin sadece Başkan'ın hayatını sona erdirmekle kalmayıp, ayrıca gettonun geriye kalan 80,000 Yahudisinin gönderilip gönderilmeyeceğinin de en büyük sorumlusu olacaktı.

Bunların hepsi uydurmaydı ama elbette ki Adam Rzepin bunu bilmiyordu.

Yardımcılar bütün bu suçlamaları yaptıktan sonra Werner Samstag hücreye girdi. Adam'ın daha sonra sorgulamadan tek hatırladığı

yeni hapishane komutanının ona bakarak attığı parlak gülüştü. Sadece dişler görünüyordu, ağız yoktu. Ölümün kendisi tarafından sorgulanmak gibi bir şeydi bu.

Samstag: "Sen büyük müsün, küçük müsün Rzepin?"

Adam: "Efendim?"

Samstag: "Sen küçük Rzepin misin, büyük Rzepin misin?"

Yardımcılar: "Adın Adam mı, Lajb mı?"

Adam: "Benim adım Adam."

Yardımcılar: "Adının ne olduğunu biliyoruz. Büyük müsün, küçük müsün?"

Adam: "... Rzepin."

Yardımcılar: "Bunu zaten söyledin. Amcanın adı ne?"

Adam: "Lajb. Amcamın adı Lajb."

Samstag: "Onunla en son ne zaman görüştün? Kim olduğunu, listesinde kimlerin olduğunu bilmek istiyoruz."

Yardımcılar: "Bize şu Bolşeviklerin isimlerini ver –şu katil Alman dalkavuklarının– bize isimlerini verirsen ancak buradan çıkabilirsin."

Samstag: "Senin hakkında her şeyi zaten biliyoruz. Geçen sefer buradan çıkmanın karşılığında ne ödemeye hazırdın? Hatırlıyor musun, Adam Rzepin? O zaman Amcan Lajb gelip seni satın aldı. Bunun karşılığı da kız kardeşindi."

Yardımcılar: "Amcan Lajb'ı en son ne zaman gördün?"

Samstag: "Boğazına kadar batmış durumdasın Adam. Her şeyin belgesi var, Gönderme Komitesi'nden gelen mektup, Schlomo Hercberg'in serbest bırakılma kâğıdı, senin adına yazılmış; amcanın seni almaya geldiğinde imzaladığı kâğıt."

Yardımcılar: "Geçen sefer dışarı çıkmak için hangi fiyatı ödemeye hazır olduğunu biliyoruz. Yani, kendi kız kardeşini."

Samstag: "Bize amcan Lajb'ın nerede olduğunu söyle. Bana amcanın listesindeki manipulatör ve devrimcilerin isimlerini ver, ben de sana özgürlüğünü geri vereyim."

*

Yerde, başı hücrelerin sıralandığı uzun koridorun başındaki demir parmaklıkların tam dibinde yatıyordu ve her yer çakıllara çarpıp sürüyen adımların, çizme topuklarının sesleriyle doluydu. Samstag'ın adamları Başkan'ın Merkez Hapishanesi'ndeki işçi rezervine katılan gönüllüleri geceleri de getiriyordu.

Çağrıya cevap vermeleri ne kadar uzun sürmüş ya da Sonder zorla gidip getirmiş olsa da onlara *gönüllüler* dışında bir şey denmiyordu.

Yanındaki kerevette yatan adam yedekte bekleyen üç bin işçi olduğunu söyledi, hepsi de çalışabilir durumdaki adamlardı. Bunu söylerken memnun olduğu ortadaydı, belli ki gurur duyuyordu. Ve söylenenlere göre sadece *en iyi* işçilerin gönderildiği Czestochowa'daki silah fabrikasına gitmeyi dört gözle beklediğini ekledi. Ardından eğilip Adam'a bir sır verir gibi Hitler'in günlerinin sayılı olduğunu ama Almanların asla Litzmannstadt'daki gettonun kurtarılmasına izin vermeyeceğini, önce Yahudilerin gettoyu terk etmeleri gerektiğini söyledi. Ancak o zaman Ruslar ya da İngilizler gelip onları kurtaracaktı.

Açıkçası "gönüllüler" arasında fazlasıyla bir iyimserlik hâkimdi. Adam kısa sürede bunun büyük oranda Samstag'ın işi olduğunu anladı. Samstag göreve başladığından beri Merkez Hapishanesi'ndeki hücrelerin kapıları açık bırakılıyordu, "dış" rezerv dedikleri tutuklular istedikleri gibi gidip gelebiliyorlardı (bazıları sanki bambaşka bir yere gitmek üzere yola çıkmışlar da orada öylesine bir mola vermişler gibi

hücre koridorundaki geçici yataklarda ya da kerevetlerde yatıyorlardı) ve sabahın erken saatlerinde çorba arabası neşeyle takırdayan kap kacağıyla dışarı çıkartıldığında sıranın en başında duran kişi Samstag'dan başkası olmuyordu ve gerçek bir çorba dağıtıcısı gibi o garip yabancı aksanıyla bağırıyordu:

"Çalışmak isteyen herkese burada yemek var!
HERKESE YEMEK! HERKESE YEMEK!"

Adam, "gönüllüler" çoğaldıkça ve yukarıdaki hücre alanı daraldıkça daha da gerilere doğru kaydırıldığını fark etti. Yedeklerden geri çevrilen, bir engeli olan ya da göstermek istemedikleri bir iş kazası geçirmiş olan kişiler koridorun gerilerinde kalıyordu.

Bundan önce mahzende kaldığında aşağısı daha sıcaktı. Bir de hiçbir zaman açıklayamadığı halde içgüdüsel bir şekilde yöneldiği yüksek, vızıltı gibi bir ses vardı. Sanki çok arkalarda bir hava kapağından ya da aralıktan içeri hava üfleyen bir açıklık vardı. Ancak böyle bir şey elbette imkânsızdı. Böyle bir şey olsaydı gettonun üzerinde kurulu olduğu tepenin dibinin tamamen oyuk olması gerekiyordu.

Daha güçlü ve yaygın olmasına rağmen o tuhaf ses hâlâ vardı, eskisi gibi dayanılmayacak kadar tiz ve kulağı delip geçen türden değildi. Ve tıpkı eskiden olduğu gibi bir çeşit akustik basınç, kafasının içini bir girdap gibi emiyordu.

Adam, mahzenin aşağılarına giden koridorların hücrelerden sonra, daha önce düşündüğü gibi sona ermediğini, toprağın içine doğru kalın bir spiral şeklinde devam ettiğini gördü. Daha önce bulunduğu yerin beş ya da on metre aşağısındaki bir seviyeden dakikalar ya da günlerce önce duyduğu bu sesin aynısını ama biraz daha cılızını duyabiliyordu; belirsiz kilitlerin içinde çevrilen anahtarların şıngırtısı, açılıp kapanan kapılar, gönderilmek üzere olduklarını ta-

mamen unutup, gettoda hiç kimse yiyecek bulamazken buldukları yemeğe sevinen yedek işçilerin kaygısız kahkahaları.

Taşlar birbirinin üzerine belirli aralıklarla koyulmuş.

(ve bütün bu taş tabakalarının arasında ve altında aşağıya doğru kıvrılıp giden bu girişler)

Bir eşikten geçtiğini ve artık yaşayanların ülkesinde olmadığını ne zaman anlamıştı? Belki de geri çevrilenlerin oturma şeklinden. Büzülmüş ve yüzlerini çevirmiş, sanki artık gösterecek yüzleri yokmuş gibi duran insanlar.

Ama şarkı hep aynıydı. Yerin bu kadar aşağısında duyulduğunda sadece alnı ve şakakları değil, bütün çene boşluğunu ve enseyi titreten homurtuya benzeyen ve hiç susmayan bir ses. Ve mağaranın girişi boyunca lağım kanallarından geçen sular hızla akmaya devam ediyordu. Şimdi mağara girişinin tavan ve duvarlarından da sular damlamaya başlamıştı, hatta ayağının altındaki engebeli zeminden de sular yükselmeye başlamıştı. Tünelin bazı yerlerindeki bulanık, iğrenç kokan derin lağım suyu göletlerinin içinde yürümesi gerekiyordu.

Ama şimdi eğilmeden yürüyebiliyordu ve kafasını kaldırdığında mağaranın içindeki karanlığın biraz daha dağıldığını ya da en azından biraz daha şeffaflaştığını gördü. Gözünün önünde bulanık bir manzara belirdi. Mağara girişinin tavanı taştan gökyüzüne dönüştü ve lağım deresi, içinde rutubet ve ıslaklığın genişleyip, yüksek ve yağlı dalgaları yamuk yumuk mağara duvarlarına çarpan bir yeraltı denizine karıştı.

Şimdi her yanı ölülerle çevrilmişti.

Bazılarının yanında, sanki burada bile eşyalarından ayrılamamışlar gibi, giysi torbaları ve şilteleri vardı. Ama çoğu ya yalnız ya da ikişer ikişer oturuyorlardı. Sanki kendi eklemleri bile bir anda birer yabancı nesneye dönüşmüş gibi kollarını öne doğru uzatmışlardı.

Tabii ki aralarında Lida da vardı. Üzerinde her sabah ona giydirdiği pamuklu elbise ve sırtında kanatlarıyla –her zaman onları

taşıyacağını hayal etmişti– çıkıntılardan birinin üzerinde oturuyordu. Ve Lida'nın yanında bir ayağı lağım deresinin içinde, sanki buradaki delici ışıktan gözlerini korumak için taktığı siyah güneş gözlükleriyle Werner Samstag oturuyordu.

Samstag'ın bir şey söylemesine gerek yoktu. Daha önce hiç şu anda olduğu kadar iyi ifade edebilmiş miydi? **Bir* baba," derken teatral bir hareketle kolunu Lida'nın zayıf omzuna koydu, *kendi çocuklarını asla terk etmez.*

Ama Werner Samstag bile Adam'ı Lida'ya son bir kez dokunmasından alıkoyamazdı. Kızın ellerini parmak uçlarından tuttu ve solgun beyaz ışığın altındaki kahverengi lağım suyunun içinde yürüdü. Lida'nın vücudu, arkasında, sanki hiç ağırlığı yokmuş gibi suyun üzerinde yüzdü. Kumaş kapkara lağım suyunu içine çekmeden önce ve bedeni o tuhaf yeraltı girdaplarıyla ağırlaşana kadar kolsuz elbisesi balon ya da açılmış bir yelken gibi şişti. Ama küçücük bir an için bile olsa gerçekten suyun üzerinde uzanıp süzülmüştü ve yüzünden bir gülümseme geçip gitmişti. Neredeyse Adam'ın onu el arabasına koyup gezdirdiği zamanlarda hiç düşmeden özgürce hareket edebilmenin verdiği mutlulukla yüzüne düşen gülümseme gibiydi.

Ve işte o zaman, Adam Lida'yı bırakabildi, bu aslında yok olan açık denizde süzülüp gitmesine izin vermek demekti.

İhaneti daima kalbinin yanındaki bir bıçak gibi taşırsın.

Adam Rzepin üç hafta sonra rezervden geri döndüğünde Olszer başta onu yeniden kaydetmeyi reddetti. "İşe yaramayan, kusurlu işçilere yerimiz yok. Bize bu kusurlu işçileri yollamakta neden hâlâ ısrar ediyorsun anlamıyorum!"

İdari komiser Olszer bir zamanlar Wieluń'un en yaşlı Yahudisiydi. O zamanlarda insanların nasıl idare edildiğini öğrendiğini söylüyordu. Radogoszcz'daki Alman getto nöbetçilerinin denetim bölümü şefi

Abteilungsführer Didrik Sonnenfarb da inanları nasıl idare edeceğini bildiğini söylüyordu. Mavi görkemli evinin penceresinden uzun süre Olszer ve Rzepin'in ne yaptığını izlemiş olmalı ki, Adam sendeleyerek hangarın altındaki kum çukurundaki işinin başına döndüğünde dışarı çıktı ve Adam'ın sırtına yapıştı. Sonra da arkasından tıpkı onun gibi ayağını sürüyerek yürüme taklidi yaparak takip etti. Gettodaki tipik açlık yürüyüşünden ayırt edilmesi imkânsız, gergin ve kalçadan atılan adımlarla yuvarlanıp gidiyormuş gibi gözüken bir yürüyüştü bu.

Nöbetçi Alman askerleri ve istasyon memurları kendilerinden beklendiği üzere kahkahalar attılar.

Diğer herkes kafasını çevirdi.

Bir anda Adam hiç kimsenin konuşmadığı biri olmuştu. Bunun sebebi de rezervden geri dönmesiydi. Eğer biri yedeğe alındıysa, yola çıkmamış bile olsa bir şekilde gettonun dışındaydı. Rezervden dönen birisi ise ya bir nedenden dolayı geri çevrilmiş olmalıydı ya da muhbirlik yapması isteniyordu.

Yüklenmek üzere askeri malzemeler gelmeye devam ettiği için Adam yeniden yükleme alanına gönderildi. O esnada gettoya birdenbire yüksek miktarda lahana da geldi. Bildiğin lahana, dış yaprakları o kadar beyaz ve hamdı ki, lahananın etrafı sanki yara bandıyla sarılmış gibi gözüküyordu. Adam ve beraber çalıştığı ekibe Schalz ve diğer nöbetçilerin gözetimi altında üç çarpı dört metre genişliğinde tahta sandıklar yapmaları için şiş, çekiç ve küçük tahta sopa gibi aletler verilmişti. Eski sebze deposunun büyük bir bölümü sular altında kaldığı için lahanalar bu sandıklara konulup gettoya nakledilmeyi bekleyeceklerdi. Yetkililerin, böylesi tehlike arz eden aletleri Yahudi işçilerine dağıtması içinde bulundukları şaşkınlığın ya da en azından gittikçe yayılan düzensizliğin bir göstergesiydi.

Fakat aynı zamanda gettoda karların çok fazla eridiği bir kış dönemi yaşanıyordu. Hangara ulaşabilmek için bile pis kokan atık

sularının içinden geçmeleri gerekiyordu ve her gün vardiya bitiminden sonra Olszer kalıplanması bitmiş Heraklit plakalarını, olur da akşam su daha da yükselirse zarar görmesinler diye üst üste koymalarını emrediyordu. Adam ekipteki suyu dert etmeyen tek kişiydi. Çünkü suyun nereden geldiğini biliyordu. Aletlerin de nereden geldiğini biliyordu. Bıçak ve tornavidanın ağırlığını elinde hisseder hissetmez ilahi bir gücün bunları eline koyduğunu anladı.

Jankiel, Gabriel, Tzunwald kardeşler ve eski ekibinden diğerlerini çorba arabası ilk geldiği zaman gördü. Gözlerini kimseden kaçırmayan Jankiel dışında herkes kendisinden gözlerini kaçırdı. Adam, Jankiel yanına oturur oturmaz kendisini ona Lajb Amca hakkında soru sormak zorundaymış gibi hissetti. İsmini söylemeden sadece nasıl göründüğünü tarif etti; gözlerinin yerinde ince yarıklar olan, bisiklet selesine benzeyen uzun, ince bir yüz. Sonra da bu göz yarıklarının içinden doğrudan sana bakan ama yine de ne gördüğü anlaşılmayan bakışları tarif etti.

Jankiel kimi sorduğunu hemen anladı. O da şimdi sırası geldiği için Samstag ve adamlarının Adam'a hapishanede ne yaptıklarını sorabilirdi. Adam'ın neden birden serbest bırakıldığını, Sonder'in gitmesine karar verdiği herkes gibi neden onun da işçi rezervine katılmadığını sorabilirdi. Ama Jankiel bunları sormadı. Onun yerine, "Lajb'ın amcan olduğu ve onun sayesinde buradaki işi aldığın söylentileri doğru mu?" diye sordu. Adam bakışlarını kaçırınca, "Yine onun sayesinde mi işini geri aldın?" diye devam etti.

*

Gettoda daha önce çorba grevi olduğunda neler olduğunu hatırlayan birçok kişi vardı Radogoszcz'da. 1943'ün Haziran ayında, yine Marysin'deki *Betrieb Izbicki* olarak bilinen ayakkabı atölyesinde olmuştu

grev. Bu atölyede tahta ayakkabılar ve sadece taban ve iç desteğiyle üzerine takılan bir banttan oluşan ama düşük maliyete yüzbinlerce çıkarılabilen basit sandaletler üretiliyordu.

İşçibaşı Berek Izbicki, gettoda gerçekten çok çalışan biri olarak ün salmıştı. Yetkililerin gözünde etkili çalışmaya örnek teşkil edecek biri olmak için elinden geleni yapıyordu ama Merkezi Çalışma Bürosu'nun müfettişleri arkalarını döner dönmez her şeyden kısmaya ve işçilerine de hayvandan beter davranmaya başlıyordu. Izbicki'nin çorbası her gün süzgeçten geçiriliyordu. Ustabaşı ve işçibaşları, Izbicki'nin kendisi de dâhil olmak üzere, her gün içinde kepçeyi doldurabilecek miktarda sebze ve şalgam dilimleri olan lezzetli ve doyurucu bir çorba içerken, sıradan işçilerin payına tadı bulaşık suyundan beter olan ve fazlasıyla sulandırılmış bir çözelti düşüyordu.

Bu aylarca böyle devam etti, sonra bir gün işçilerden birinin sabrı tükendi, çorba tabağını yere fırlattı ve, "Bu şey içilecek gibi değil, ben bunu içmiyorum!" diye bağırmaya başladı.

Bu planlanmış bir tepki değildi. Ama yine de işçilerin ağızdan ağıza dolaştırdığı hikâye sonunda gizli bir mesaj gibi, o sırada, içinde domuz iç yağı olan çorbası, pancar konservesi ve patatesten oluşan öğlen yemeğini yiyen Izbicki'ye ulaştı. Izbicki öfkeden köpürmüş halde hızla çorba sırası bekleyen işçilerin en başına gidip, "Benim çorbama laf eden de kim?" diye sordu.

Çorbasını fırlatan işçi beceriksizce elini kaldırdığı zaman Izbicki adamın omuzlarından tuttu ve elinin arkasıyla doğrudan yüzüne bir yumruk attı.

Ama o anda beklenmedik bir şey oldu.

Bu duruma boyun eğmeyen işçi cezasına razı olmak yerine elini kaldırdı ve Izbicki'ye öyle güçlü bir şekilde vurdu ki, adam dümdüz yere yığıldı.

Ortaya çıkan karışıklık içinde coplarını havaya kaldırmış birkaç polis içeri girdi ama işçiler her zaman yaptıkları gibi dağılmak yerine, sanki birisi onları yere yapıştırmış gibi yerlerinden kıpırdamadılar ve Izbicki sürünerek ayağa kalkıp yumruk ve itelemeleriyle işçileri çorba tezgâhına yaklaştırmaya çalıştı. İşçiler de önce biri, sonra diğeri kuyruktan çıkıp iş tezgâhlarına geri dönerek ona bu şekilde karşılık verdiler.

İlk çorba grevini herkes biliyordu.

Kriz o kadar ciddiye alındı ki, Başkan'a haber verildi. Başkan da derhâl bir dizi, herkesi etkilediği için "adaleti" yerine getiriyormuş gibi görünen disiplin kuralı oluşturdu. Önce işçilerinden birine karşı şiddet uyguladığı için Izbicki'nin kulağı çekildi. Sonra da asi ayakkabı işçisi, eğer kışkırtıcı hareketlerine devam ederse çalışma defteri ve yiyecek kuponlarına el konulacağı söylenerek tehdit edildi. Bundan başka da bir önlem alınmadı. Ayakkabı işçisi uysal uysal çorbasını yudumladı, çalışma defterini elinde tuttu ve bu şekilde kendisi ve ailesi için hayat mücadelesinde biraz daha zaman kazandı.

Ama getto içinde "çorba grevi" sözcüğü hızla yayıldı.

Ve işçilerin hatırlayacak bir anısı oldu.

Bir işçinin elinde karşı koyacak hiçbir şeyi yoksa buna hayatı da dâhilse ve işvereninin verecek hiçbir şeyi olmadığı için pazarlık da edemiyorsa, işte o zaman şu basit *kalkıp da çorbayı reddetmek* fikrinde bile yine de bir güç bulabiliyorlardı. En yukarıdaki güçler bile yetmediğinde aniden açılan bir imkânlar paketiydi bu. Genç Jankiel'in bile her gün bunu tekrarladığı duyuluyordu:

"Kalkıp da çorbayı reddettiğimizi bir düşünsene!"

1943 yılının yazında Izbicki'de gerçekleşen çorba grevini uzun ve zor bir kış takip etti. Ne Marysin'de ne de Radogoszcz'da işçilerin koşullarıyla ilgilenen biri vardı. Herkes çalışıp bir şeyler taşımakla, denetçilerin emirlerine uymakla meşguldü. Ama sonra yeniden

ilkbahar geldi; bir savaş baharı daha. Ve sanki tel örgülerin diğer tarafında şeytani bir zekâ gettoda yaşayanlara daha da fazla acı çektirmek amacıyla yapılabilecek her şeyi oturup düşünüyormuş gibi birdenbire trenlerin boşaltma alanına yiyecek gelmeye başladı.

Getto dört yıl boyunca patates diye haykırmıştı. Fakat arada sırada gelen, çürümüş, soğuktan içi çamurlaşmış, iğrenç kokan patates yumruları değil, gerçek patates için haykırmıştı. Üzerinde çürük lekeleri olabilirdi ama sert olması makbuldü, mümkünse üzerinde *gerçek* toprak kalıntıları da olsundu ki, en azından patatesin içinden çıkarıldığı dolgun ama elde dağılan ve aynı zamanda içi hafif nemli toprak hissedilebilsindi.

Dört yıl boyunca kimse böyle bir patates görmemişti. Ama şimdi geliyordu. Önce lahana geldi, en az bir ton, her bir vagon ağzına kadar "insanda iki avcunun arasına alıp kulaklarını temizleme isteği doğuran çocuk kafaları" gibi kocaman açık yeşil toplar. Sonra da patates geldi; gerçek patates, Jagiellońska'daki eski depoları yeniden doldurmaya yetecek kadar vagonlar dolusu patates. Ve daha bir sürü başka sebze, ıspanak, fasulye, şalgam geldi.

Yükleme alanından, "Almanlar nihayet soğanı yeniden keşfettiler!" diyen bağırışlar duyuldu.

Ve pancar konserveleri. İnanılmaz miktarlarda konservelenmiş pancar.

Durum böyle olunca boşaltıcılar arasında kimin önce yükü depoya götüreceği üzerine kavgalar çıkmaya başladı. Malzemeler arasından ilk sıyırma girişimleri, gözetleyen çelik miğferlerden uzakta, hangarda boşaltım yapılırken gerçekleşebiliyordu.

Çorba dağıtılırken de dikkatli ama yerinde bir iyimserlik hâkimdi ve o eski esprili sözlerde bile olağandan daha fazla hoşgörü hissediliyordu:

"Çorbanın lahananın yanından kestirme yol yapıp yapmadığını görmek ilginç olacak ya da belki de lahana buradan giderken çorbanın içine düşmüş olabilir. O da olsa olsa yanlışlıkla olmuştur. Bu Başkan'ın lahanası, tadından anlaşılıyor doğrusu. Tadı berbat ama dışarıya altın salıyor, soylu işi."

Ama çorbada hiç lahana yoktu. Patatesten eser bile yoktu. Yine aynı ılık, hiç değişmeyen nişasta karışımı. Jankiel, Adam'ın arkasında duruyordu ve Adam'ın arkasında da sonsuz bir çorba kuyruğu uzanıyordu. Sıra boyunca dışarıya iyimser kafalar uzanıyor, öndekilerin tepkisinden çorbanın tadının bugün nasıl olduğunu anlamaya çalışıyorlardı. O esnada Jankiel arkasına döndü, çorba tasını başının hizasına kaldırdı ve sonra da tüm gücüyle yere attı:

"Bu berbat şeyi yemiyorum!"

Grev. Herkes büyülenmiş gibi bu çilli, fırça saçlı genç adama bakıyordu. Gözleri hırçındı ama en diplerinde bir şeyin yansıması vardı. Neydi acaba? Karşı koymak? Umut? Sonnenfarb görkemli mavi kafesinden derhâl dışarı fırladı. Kendisini, her zamanki düzeninde, Schalz ve Henze takip ediyordu.

"Çorbayı reddeden biri mi var?"

Sonnenfarb'ın bunu yapanın kim olduğunu anlaması için cevabı beklemesine gerek kalmadı. Jankiel'in çorba tası attığı yerde –tam ayaklarının dibinde– duruyordu.

Sonnenfarb bir çekiç atan bir atlet gibi o iri bedenini geriye çekti ve ardından elini öne uzatmasıyla Jankiel yere yığıldı. Ardından Schalz silahının namlusunu Jankiel'in kafasına doğrulttu:

Sieh zu, dass du deinen Arsch hochkriegst und deine Suppe verputzt sonst mache ich dir Beine!..[75]

Adam o anda silahın namlusu ile derisi dolu bir kap içindeki suyun titrediği gibi titreyen Jankiel'in çıplak kafasının arasına kendi zayıf bedenini sokabilseydi, bunu gerçekten yapacaktı. Schalz yavaşça tetiği çekti. Jankiel alt dişlerini ortaya çıkaran bir hareket yaptı. Ama kurşun atılmadı. Bir anda sıradaki herkes çorba tasını yere bıraktı. Aynı anda yere düşen yüzlerce çorba tasının yarattığı gürültü o kadar fazlaydı ki, Scahlz bile ne olduğunu anlamadan silahını havaya kaldırmış halde arkasına döndü.

Gözlerinde telaş vardı.

Keine Mittagspause mehr, keine Mittagspause, diye böğürdü ve silahını havada salladı. *Los zur Arbeit!*[76]

İşçiler işlerinin başına döndüler. Ama her şey yavaşlamıştı. Boşaltma alanına yeni trenler geldi ama Alman nöbetçilerin öfkeli bağırışlarına rağmen boşaltıcılar iş bölgelerine doğru olabildiğince yavaş hareket ettiler ve birkaç saat sonra Sonnenfarb vardiyanın sona erdiğini haber vermek için kampanasını çaldı.

Gettoda çorba grevinin olduğuna dair söylentiler hemen yayılmaya başlamıştı. Łagiewnicka Caddesi'ndeki I ve II nolu metal depolarında ve Jakuba 8 numaradaki eyer atölyesinde insanlar işlerini bırakmışlardı.

---

75 (Alm.) O kıçını kaldır ve çorbanı mideye indir yoksa senin bacaklarını!.. (ç. n.)

76 (Alm.) Bundan sonra öğle yemeği arası yok. İşinize dönün! (ç. n.)

Ve gettodaki su yükselmeye devam etti.

Geceler boyunca kar suları ölü topraktan dışarı taştı.

Adam şansın eline bıraktığı iş aletlerini saklıyordu. Şimdi bir bıçağı, bir tornavidası, bir tokmağı ve bir de çekici vardı. Daha önceleri Feldman'a ilaç ve mesaj taşıdığı gibi bunları da pantolonunun önünde saklıyordu. Kimse bir şeyden şüphelenmiyordu, çünkü ne de olsa mahzende kaldıktan sonra topallamaya başlamıştı. En işe yaramayan, yapılmakta olan işlere de en fazla uymayan birisi olarak garip bir şekilde yetkililer ona merhamet göstermiş ve bu sayede işinde kalabilmişti. Hayatta kalmıştı ya da belki de sadece yaşayan bir ölüydü? Bir gün bütün bu topallamanın yettiğine karar verdi ve gettoya giden işçi sırasının dışına çıktı.

Jankiel arkasından, "Nereye gidiyorsun?" diye bağırdı.

(Jankiel yine bakışlarını kaçırmıyordu.)

"O tarafa gidersen seni vururlar!"

Adam yine de yürümeye devam etti.

Radogoszcz Kapısı'ndaki nöbetçi kulesi yarısına kadar erimiş karın içindeydi. Tepedeki asker, erimiş suyun üzerindeki yansımasını gözlüyordu. Gettoyu şehirden ayıran sınır telleri artık tel örgü yerine öylesine boşluğa çekilmiş bir parça ipten ibaretti.

Geceleri bazen ışıldakların yakıldığı olurdu. Parlak ışıktan bir kepçe topraktan sırılsıklam gökyüzüne doğru kalkarken yukarıdaki yalnız asker gördüğü her hareket eden şeye ateş ederdi:

tra-atta-tata-tatta-ta-ttaaa...

Yahudilerin gecenin güvencesiyle şimdi sular altında olan tel örgünün üzerinden kaçmaya çalıştıkları söyleniyordu. Aslında nöbetçinin ateş ettiği şey farelerdi. Nöbetçilerden keyfi yerinde olanlar, artık Litzmannstadt'daki farelerin bile, "Bolşeviklerin istilasından" kaçtığına göre durumun gerçekten kötü olduğunu söylüyorlardı.

Su ve gökyüzündeki ışığının yansımasıyla Marysin çizgileri, bir görünüp bir kaybolan yaşlı bir yüze benziyordu. Telefon direkleri Jagiellońska ve Zagajnikowa boyunca uzun meşe ağaçları gibi dizilmişti. Meşelerin etrafında, rüzgârla kıpırdayan suyun üzerinde, ev ve atölye binalarının sacdan çatıları yüzüyordu.

Yeşil Ev'den geride kalanlar tepenin üstünde zar zor ayakta duruyorlardı, duvarların arkasındaki mezarlık da, Józef Feldman'ın biraz aşağıdaki bahçesi ve alet edevat kulübesiyle serasının duvarları da hâlen yerinde duruyordu.

Ama Okopowa ve Marysińska'nın birleştiği yerde, Praszkier'in atölyesinin oradaki söğüt ağacı ayna gibi parlak suda yüzen uzun, açık yeşil dallarıyla bir Medusa başı gibiydi. Getto yukarıdan görülebilseydi, sadece dalları kalmış söğüt ağacından, lağım taşıyıcılarının fıçılarını boşalttıkları atık çukurlarına kadar düz bir çizgi çekilebilirdi.

Arada kalan her şey sularla kaplıydı.

Adam kokunun önce lağım çukurlarından geldiğini düşündü, ama bu koku dışkı yataklarından gelen o keskin ekşi güherçiler kokusundan farklıydı; daha yoğun bir kokuydu bu ve içinde iğrenç küflü bir şeyler vardı.

Bahçe düzlüğünün sonunda toprağın daha sert olduğu yere geldi. Burada bir zamanlar "atölye" olan bina duruyordu. Ahır ve

müştemilatları olan bir dizi uzun tahta binanın sonunda bir zamanlar arabaların konulduğu daha büyük bir bina vardı. Hava koşullarının renklerini soldurduğu bu tahta binalardan birisinin kapısı açıktı ve şimdi rüzgârla çarpıp duruyordu.

Adam daha sonra bu yüksek sesli gıcırtının ve bu iğrenç kokunun menteşelerden gelmediğini anladı. Bunun nedeni farelerdi.

Lajb son birkaç senede epey yaşlanmıştı. Uzaktan bakıldığında, derileri güneşten kapkara olana kadar tarlada çalışan Polonyalı çiftçilere benziyordu. Ama onunkisi güneş yanığı değildi. Yakınlaşınca derisi şişmiş görünüyordu, sanki derinin altı su toplamış da bu su dışarı çıkmak üzere gibiydi. Daha önce parlak ve açık gri olan gözlerinin içini deri katmanları kaplamıştı. Kafa derisi kıpkırmızıydı ve zımpara taşı gibi ıslaktı.

Lajb barakanın ortasına çektiği uzun bir masada oturuyordu. Masanın çevresindeki kafeslerde fareler koşturup duruyor, pençe ve sivri dişleriyle sıkıca tutundukları kafes demirlerini titreye titreye kemiriyorlardı.

Lajb, "*Treif*!" dedi sadece. Farelere mi, yoksa bu iğrenç kokudan mahvolmuş halde kapının eşiğinde belirmiş Adam'a mı söylediği belli değildi.

Adam, Lajb'ın o bulanık, vıcık vıcık, kirli gri aydınlığın içinde ayağa kalktığını ve bir eline kocaman siyah bir eldiven geçirdiğini gördü. Diğer eline ucunda pençeye benzeyen kanca takılı tahta bir sopa aldı ve onunla kafeslerden birinin çengeline vurdu. Kafesin içindeki fare içgüdüyle tahta sopanın çengeline takıldı. Lajb eldivenli eliyle hayvanı hızlıca yakaladı ve ters döndürüp tek bir bıçak hamlesiyle karnını yardı.

Hayvanın karnındakileri o esnada ayağıyla düzelttiği bir kovaya boşaltu. Diğer fareler kan ve iç organların kokusunu alınca kendilerinden geçtiler ve bir an için hayvanların kafeslerinde çıkardıkları sesten başka bir ses duyulmadı. Lajb uzun ve keskin bir hamleyle kovayı kafese uzattı ve uzun kollarını kullanarak içindekileri kafese boşaltınca kan ve iç organlar kafesin demirlerine bulaştı. Ardından ikiye ayrılmış farenin vücuduna bıçağı yeniden batırıp ne yaptığını bilen bir hareketle derisini yüzdü.

İfadesiz, yanık yüzünü Adam'a çevirip konuşmaya başladı:

"Başkan'ı öldürmeye teşebbüs edenlerin listesini almak için geldiğini biliyorum. Hemen al şunu, daha sonra fazla zaman kalmayacak!"

Adam, Lajb'ın masasına koyduğu paraları çoktan görmüştü; hepsi ayrı ayrı sanki bir bankada ya da muhasebe ofisindeymiş gibi özenle ayrılmış koçan ve bozuk para sütunları. Hem de gerçek paralar; zloti, Alman markı ve yeşil Amerikan dolarları. Kâğıt paralardan bazıları sanki dışarı çıkarılıp dikkatsiz parmaklar tarafından yıpratılana kadar onlarca yıl cep ya da ceket astarlarının içinde tıklı kalmış gibi buruşuktular.

Lajb elindeki kanı bu iş için sandalyesinin altında sakladığı belli olan bir bezle sildi. Kanlı elinin arkasıyla ağzını sildi ve katlayarak sakladığı plastik örtü rulosunu dışarı çıkardı. Tıpkı daha önce paraları düzenlerken yaptığı gibi ya da bir hahamın dikkatli ve kesin hareketlerle ayin masasını kurduğu veya bir Kaşerut kasabının etini kesip parçalara ayırdığı gibi bisikletini parçalarına ayırdığı zaman, her bir vidayı, her bir parçayı ayrı ayrı özenle yaydığı plastik örtüyü masanın üzerine serdi.

(Yetkililer gettodaki bütün bisikletlerin toplanacağını söylediği zaman Lajb bisikletini bırakmak için Lutomierska Caddesi'ndeki

toplama yerine gidenlerin en başındaydı. İlk çorba grevinin çıktığı aydı ve Lajb olayın hemen ardından Izbicki'nin yanına gidip sorun çıkaranların isimlerini kara kaplı defterine yazmıştı. Adam, bisikletini bıraktığı gün Lajb'ın yüzünün nasıl bir hal aldığını hatırlıyordu. Belli belirsiz bir aklanmışlık, alçak gönüllülük ama her şeyden önce yüzünde *gurur* vardı. Yasa ve düzen koruyucularının, kendi üzerinden geçerek de olsa, bu başıbozuk düzen karşısında bir kez daha zafer kazanması sanki içini huzurla doldurmuştu.

Ve tabii bir de buna ödül olarak verilen eşya karşılığında alınan *para* vardı. Bu paraların az veya anlamsız olması ya da satın alınacak bir şeyin olmaması önemli değildi.)

Adam masadaki paralara bakmadı. Kafeslerle dolu duvarlara, her bir parmaklık sırasının arkasındaki çılgına dönmüş, acı çeken hayvan yumaklarına baktı. Ve çok kısa bir an için bütün kafeslerin çengellerini aynı anda açsa ne olurdu diye düşündü. Sadece bir an için bile zorlukla kontrol altına alınmış bu kaos serbest bırakılsa ne olurdu?

Ama bu huzursuz hayvanlar o kadar hızlı hareket ediyorlardı ki, en ufak bir düşünceye tutunmak bile mümkün değildi. Kokuysa o kadar iğrençti ki, kısa ya da geçici de olsa, dışarısıyla ilgili bir şey hayal etmek imkânsızlaşıyordu.

Adam artık kafesleri göremez. Gördüğü şey odanın bir tarafından diğerine doğru hareket eden hayvanların yarattığı dalgadır.

Ve sanki bu boğucu hareketliliğin bir uzantısı gibidir Lajb'ın masadaki paralara eğilen yüzü. Fare bedeni üzerinde Lajb kafası. Kafa sürekli şekil değiştiriyor, bir an mutlu bir gülümsemeyle açılıyor, sonra kanlı acımasız bir nefret ifadesiyle sonlanıyor. Fakat Lajb –ya da kulağı delen bu hayvan gıcırtısının ardında duyulabilen sesi– sakin, neredeyse vaaz veren bir peder gibi konuşuyor. Sanki her şey basit bir görevle ilgiliymiş gibi. Ve *yorgun*. Evet, bu sürekli

etrafını gözetleyen Lajb bile artık yorgun ve çalışmasının sonucunu, işi kaldığı yerden devam ettirebilecek birine verme zamanı gelmiş:

"Adam, şimdi dikkatli dinle.

İsmin gettodan gönderilecekler listesinde çıktığı zaman bunu dinlemeyeceksin. Onun yerine bu paraları alıp saklanabileceğin bir yer bulmaya çalışacaksın.

Feldman'a sor, o sana yardım edecektir.

Gettoda yaşayan herkesin daha güvenli bir yere gönderileceğini söyleyecekler. Gettonun cepheye oldukça yakın olduğunu, buranın güvenli olmadığını söyleyecekler. Fakat buradan daha güvenli bir yer yok. Hiçbir zaman da olmadı.

Her şeyden de önemlisi buradan başka bir yer yok."

Adam, Lajb'ın ona uzattığı para tomarlarını ve elle yazılmış defterleri uzaklaştırmaya çalışır. Ama bu odada onları koyacak boş alan yok. Ve bunu fark ettiğinde de gereğinden fazla duraksamış olduğunu anlar.

Adam amcasına yetiştiğinde Lajb çoktan Zagajnikowa Caddesi'ni yarılamıştır. İlk kez bunca zamandır görüp de algılamaya vaktinin kalmadığı şeyin farkına varır. Lajb suyun içinde yalınayak yürüyor. Bir zamanlar o kadar gurur duyduğu ayakkabıları yok artık.

Daha o akşam, Józef Feldman uyku postuna sarılıp yattıktan sonra, Adam bir lamba alıp Lajb'ın listesindeki isimleri okur.

On iki defter var ve defterlerde sokak adı ve bina numarasına göre sıralanmış on iki fabrika ve atölyenin notları yazılı. Łagiewnicka Caddesi'ndeki Merkez Terzihanesi *Merkez* olarak geçiyor. Jakuba'daki terzihaneler sırasıyla *Jakuba 18* ve *Jakuba 15*, Drewnowska'daki çorap fabrikası da *Drewnowska 75*. Lajb notlarını ucu küt bir kurşun kalemle kalın çizgili kâğıtlara yazmış. Bazı sayfaların kenarlarına kendisine bilgi veren adamların isimleri yazılmış. Harfler sanki küçük bir yere olabilecek en açık şekilde yazılmaya çalışılmış gibi.

Her bir resortu, oldukça fazla sayıda işçinin alfabetik sırayla yazılmış isimleri takip ediyor. Bazılarında işçinin ev adresi, aile bilgileri, politik ve dini görüşleri de eklenmiş. *Bolşevizm* en sık rastlanan isimlerden. *Poale Zion* için *PZ* kısaltması kullanılmış, *O* Ortodoks demek (*Ag I, Agudat İsrail* anlamına geliyor). Sendikacılar ise sadece kalın bir *S*'le belirtilmiş.

Adam defterlerin elle yazılmış sayfalarını çevirir. Lajb'ın Drewnowska'daki mobilya marangozhanesinden ayrıldıktan sonra çalışmış olması gereken eyer atölyesini geçer, vida ve döşeme çivisi atölyelerini ve Izbicki'nin Marysin'deki ayakkabı fabrikasını geçer ve sonunda Radogoszcz'daki boşaltım ve yükleme bölümüne gelir. Ama Lajb burada hangi isimde çalışmıştı ki? Ve nasıl Adam ya da bir başkasına gözükmeden aylarca, belki yıllarca çalışabilmişti?

Radogoszcz ekibinin sayfasında Adam'ın da çoğunu yakından tanıdığı elliden fazla isim yazılıydı:

Marek Tzunwald: 21 yaşında. Marysińska 25; "Topal M" diye çağrılıyor, "Tatar" da deniyor (Adam onun Marek ya da Marku dışında bir isimle çağrıldığını duymamıştı).

Gabriel Gelibter: 34 yaşında. "Doktor" diye çağrılıyor (bir seferinde eli mengeneye sıkışan bir işçinin elini sargılamaya yardım ettiği için), eski PZ üyesi.

Pinkus Kleiman: 27 yaşında. Ünlü Bolşevik. Daha önce panzer komandosuydu, orada Sefardek'le tanıştı. Sendika bağlantılı.

Ve tabii ki Jankiel de vardı:

Jankiel Moskowicz: 17 yaşında. Eski Gordonya aktivisti, şimdi Komünist, Marysińska 19 numarada anne ve babasıyla kalıyor. Niutek R'ın bilinen yardımcısı. Kardeşi yok (Babası: Adam M. Brzezińska 56 numarada formen, elektrik sigortaları fabrikası önceden sendika bağlantılıydı.)

Adam yükleme iskelesinin üzerinde durdu ve *Gettowerwaltung*'un korumalı kortejinin bütün malzeme ambarlarının önünden geçip istasyon binasının, istasyon şefinin ve yüksek teftiş memurlarının ofislerinin olduğu bölümünün önünde durmasını izledi. Grevin ikinci günüydü ve Adam'ın ilk düşüncesi artık sonlarının geldiği ve herkesi gettodan gönderecekleri oldu. Fakat Biebow'un daha önce SS personeline ve uzaktan gelmiş alıcılara "etrafı göstermek" için geldiği zamandan farklı olarak şimdi kortejde sadece bir kurmay heyeti arabası vardı. Diğerleri ya motosikletli polisler ya da Biebow'un özel korumalarıydı. Ayrıca ziyaretin daha önceden haber verilmediği de belliydi. Kortej geldikten ancak yarım saat sonra Sonnenfarb elleri kolları havada koşturarak geldi ve bağırarak herkesin yükleme alanında toplanması gerektiğini, Biebow'un getto işçilerine bir konuşma yapacağını söyledi.

Bay Amtsleiter'ın istasyon müdürünün uygun bir yer göstermesini bekleyecek sabrı yoktu. Sonnenfarb'ın görkemli evinin önünde tekerlekli bir çekçek duruyordu. Çekçeğin kasası biraz eğikti ama Biebow üstüne çıkmayı başardı ve iki korumasının yardımıyla dengede durabilirdi.

"Gettonun işçileri!

Sizinle doğrudan konuşmak için buraya geldim çünkü ortaya çıkan durumun ciddiyetini çok iyi anlamanız gerekiyor.

Birçoğunuz beni ilk defa görüyorsunuz; bu yüzden bana dikkatli bakmanızı istiyorum. Çünkü şimdi söyleyeceklerimi bir daha söylemeyeceğim.

Litzmannstadt'daki durum değişti. Devletin düşmanları şimdiden şehrin kenar mahallelerini bombalıyor. Bu bombalardan birkaçı gettoya düşmüş olsaydı, bugün hiçbirimiz burada olamazdık. Sizin güvenliğiniz için elimizden geleni yapacağımız ve ileriki zamanlarda geçim imkânlarınızı koruyacağımız konusunda size güvence verebilirim.

Bu siz tren istasyonu çalışanları için de geçerlidir.

Siz de kendi güvenliğinizden sorumlusunuz.

Bugün siper kazılması için iki ilave işçi ekibinin oluşturulmasını emrettim. Ewaldstrasse'den Bernhardstrasse'ye kadar mümkün olduğunca çabuk bir çizgi çekilecek. Bir diğeri de Bertholdstrasse'nin yanından Kino Marysin'e ve oradan da dışarıya doğru kazılacak.

Kazıcı ekiplerin nerede toplanacakları hakkında kısa süre içinde talimat alacaksınız. Gelmemeyi aklından geçiren olursa, bu kişilere Merkez Hapishanesi'nde daha önce kurulan Komando Birliği'nin işçi alımına devam ettiğini hatırlatırım. En son bugün Siemens, AG Union, Schuckert'te ve mermi üretilen her yerde işçiye ihtiyaç olduğuna dair bilgilendirildim. Anladığım kadarıyla daha önce içinizden birçoğunun gönderildiği Tschenstochau'da da ihtiyaç devam etmekte.

Ayrıca bazılarınızın yemekten şikâyetçi olduğunu hatta size verilen çorbayı ikinci kalite bulduğu için yemeyi reddettiğini duydum. Yemek yemek ve yaşamak istemenizi anlıyorum ve tabii ki bunları yapacaksınız. Ama çok önemli bir konu da şu ki, yiyecek öncelikle ihtiyacı olana gider. Başka yerlerdeki insanların sizden daha iyi durumda olduğunu düşünmenize sebep olan şey nedir? Alman şehirleri her gün bombalanıyor. Litzmannstadt'daki insanlar da açlık çekiyor.

Almanlar da açlıktan ölüyor. En önce kendi ırkımızdan olanları gözetmek bizim görev ve sorumluluğumuzdur.

Ancak tabii ki Yahudilerimizle de ilgileneceğiz. Amtsleiter olarak görev yaptığım bu kadar sene boyunca Yahudi işçilerimin şartlarını geliştirmek için elimden gelenin fazlasını yapmadan geçirdiğim bir günüm dahi olmadı. Bazı dönemlerde politik olarak beni zor duruma sokmuş olsalar da, ben yine de gettonun iş yerlerine küçük ya da büyük siparişler alarak, aksi takdirde göndermek zorunda kalacağım Yahudilerin işlerini garanti altına aldım. Tek bir kılınıza bile zarar gelmedi. Hepiniz buna şahitsiniz.

Bu yüzden hatırlatmak istiyorum ki, her bir siparişin en küçük detayına kadar istenildiği gibi yerine getirilmesi çok önemlidir ve Radegast'ı terk eden her bir malzeme sevkiyatı anında, hızlı bir şekilde gönderilmelidir ve her emir anında yerine getirilmelidir. Kendisine söylenenleri yapanları ben de fazlasıyla gözeteceğim.

AMA BEN BURADA SAĞIR İNSANLARIN KARŞISINA GEÇMİŞ KONUŞMUYORUM!

Eğer bu asi ve yıkıcı davranışlarınızı sürdürür, ayaklarınızı sürümeye ve size verilen işleri yapmamaya devam ederseniz, ben de hiç kimsenin güvenliğini güvence altına alamam. Öyleyse görevlerinizi yerine getirin, eşyalarınızı toplayın ve gitmeniz gereken yere gidin."

Biebow işçilerden hiçbir karşılık beklemeden –sanki bütün bu şaşaalı gezi sadece bu konuşmayı yapmak için düzenlenmiş gibi– çekçek kasasından aşağıya inmek için yardım aldı ve ardından yardımcıları eşliğinde aceleyle arabasına geri döndü. Yükleme alanı ve hangarın çevresinde konuşmayı dinlemek için toplanan işçiler *bir şeylerin daha* olmasını bekliyorlardı; kurulması istenen kazıcı ekibine yazılmaları, malzeme deposunun kapılarının açılıp kazma küreklerin dağıtılması gibi.

Ama bunların hiçbiri olmadı.

Sonnenfarb kararsız bir halde bir süre kalabalığın ortasında durdu. Biebow biraz önce ona bir emir vermiş miydi, yoksa vermemiş miydi? Biraz sonra da aciz bir şekilde görkemli evine geri döndü. Hemen ardından evin açık pencerelerinden bir radyo sesi yükselmeye başladı. Ses ilk başta bir asker marşına benziyordu.

Yükleme iskelesine yakın çalışanlar daha önceleri Sonnenfarb'ı radyo dinlerken duymuşlardı ama o zaman ses kapalı pencerelerin arkasından sızıyordu ve kapı açılır açılmaz sanki içeride gizli bir şeyler yapılıyormuş gibi radyonun sesi de hemen kısılırdı. Şimdi ses daha da fazla açılıyordu. Heyecanlı bir erkek sesi ölü ışığın içine doğru çınlayan metal sesiyle haykırıyordu:

"İçine çekildiğimiz tarihi önemi böylesi muazzam olan bir savaş elbette ki beraberinde aşırı derecede bir fedakârlık ve yük getirecektir. Bu fedakârlıkları daha geniş bir tarihi perspektif içinde göremeyenler var. Bunu görmeyi başaramayanlar çoğaldıkça gelecekte kavgasını sürdüren nesiller bile bizim yapmak zorunda kaldığımız fedakârlıkları yanlış anlayacaklar, hatta bunları göz ardı edebileceklerini düşünecekler.

Ancak zaman ve sonsuzluğun perspektifinden bakıldığında bazı tarihi olayların algılanması ve değerlendirilmesi de farklı olur.

Buna benzer birçok tarihi olayı örnek gösterebiliriz.

Mesela Büyük İskender ya da Jül Sezar zamanında yaşayanların bu adamların gerçek değerini anlamamış olmaları bugün bizler için anlaşılması zor bir şey. Bizler için onların büyüklüğü su götürmez bir gerçek."

Adam, Marek Tzunwals'ın, "Dinleyen insanları biliyorum," diye mırıldandığını duydu. "Ama bu çığırtkanı değil!"

Adam arkasına döndü. Henze ve Schalz, Sonnenfarb'ın evinin önüne gitmişlerdi ama kapı kapalı olduğu ve komutanları ortaya çıkmaya tenezzül etmediği için ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Radyonun açık olması tartışılmaz bir kural ihlaliydi. Dahası istasyon şefi boşaltım işinde çalışan Yahudilerin herhangi bir radyo alıcısı ya da haberleşme aletinin yakınında bulunmasını kesinlikle yasaklamıştı. Ancak kendi üstünü cezalandırması mümkün müydü? Ve konuşan da herhangi biri değildi, Goebels konuşuyordu ve o gün Hitler'in doğum günüydü! Böyle bir günde radyoyu kapatmaya çalışmak Führer'in kendisini susturmakla aynı şeydi.

O anda evin kapısı sonuna kadar açıldı. Sonnenfarb kapıda belirdi ve Biebow'un yedinci polis bölgesinden telefonla arayıp *bu büyük günün hatrına* bütün işçilere fazladan bir porsiyon çorba daha verilmesini emrettiğini açıkladı.

Çorba arabası bir yerlerden çıkıp geldi. Birdenbire yapacak bir iş çıkmıştı. Schalz ve Henze koşturarak işçileri sıraya sokmaya çalıştılar. Ama çorba kuyruğu her yere dağılmıştı, isteksiz işçiler metrelerce uzun kopuk bir sıra oluşturmuşlardı. Görünüşe göre insanlar fazla yaklaşmaya yanaşmıyorlardı.

Sonnenfarb içeriye girmişti ve açık pencereden yeniden Goebbels'in tumturaklı haykırışları ve izleyicilerin alkışları duyuldu. Hiçbir görevli bu kuraldışı yayını susturmaya niyetli görünmüyordu.

Evin içinden radyodan gelen kutlama nidalarına bir karşılık olduğu besbelli bir *HEIL HITLER*! zafer çığlığı duyuldu. Tam o anda yeniden bir çorba tası yere atıldı –bir grup işçi etrafa dağıldı– işçiler şimdi iskelenin ortasında tek başına, parıldayarak ve neredeyse gerçek dışıymış gibi duran çorba arabasından kararlı adımlarla uzaklaştılar.

Sonnenfarb yeniden kapının önüne çıktı:

"Provokasyon? Yine mi?"

Ve birden etrafları silahlı Alman jandarmalarıyla çevrildi. Nereden gelmişti ki bunlar? Biraz önce yükleme alanına hâkim olan uyuşukluk bir anda koşuşturan çizme sesleri, kayış tıkırtıları ve *Halt*! diye bağıran telaşlı Alman seslerine dönüşmüştü.

İşçilerden biri geri dönüp bağırmaya başladı:

"O yaptı, o yaptı!"

Adam, Jankiel'in silahını çoktan omzuna kaldırdığını ve Schalz'a doğru döndüğünü gördü. Jankiel bir eliyle çorba tasını havaya kaldırdı. Tasın Hitler'in o harika doğum günü çorbasıyla ağzına kadar dolu olduğunu göstermek ister gibiydi. Yoksa yeniden mi kışkırtmaya çalışıyordu?

Adam arkasına döndü ve o anda Schalz tetiği çekip ateş etti. Silah sesi bomboş sessizliğin içinde yankılandı.

Herkes bu boşluğun etrafında donakalmıştı. Jankiel gözlerinin önünde, yerde yüzüstü yatıyordu. Boğazındaki yaradan fışkıran kan etrafında geniş bir göle dönüşürken, bomboş, ne olduğunu anlayamayan gözler çorba tasının olduğu yere bakıyordu. Tası o kadar uzağa atabilmiş olması mümkün müydü, yoksa ölürken bile tasa ulaşmak için elinden geleni mi yapmıştı?

Ama çorba tası bomboştu. İçinde tek bir damla çorba yoktu.

*

Adam boş yollardan seyrederek evine gitti. Güneş boşlukta asılıydı. Gölgeli ışığın altında daha önce Biebow'u Radogoszcz'a getiren arabaların şimdi seranın önünde durduğunu gördü, ama içlerinde

Biebow yoktu. Kortejin içinden tek çıkan Werner Samstag'dı. Onu Sonder'in ısmarladığı yeni üniformasının içinde ilk defa görüyordu; yaka ve omuzlarında kolluk gücünün kırmızı ve beyaz armaları olan gri-yeşil ceket, aynı renklerde bir bere ve yüksek siyah çizmeler.

Samstag her zamanki gibi gülüyordu, ama Adam yanına geldiğinde gülüşünden geriye sadece bir çizgi kalmıştı; bağlı olduğu yerden kopmak üzereymiş gibi gözüken bir suratın üzerine yerleştirilmiş bir dizi grimsi beyaz diş.

Samstag sadece, "Liste nerede?" diye sordu.

Adam vücudunun titremesini durduramıyordu. Sürekli içini kıyan açlık, bitkinlik ve korku bacaklarından göğsüne ve oradan da omuzlarına kadar kramplara neden oluyordu. Kafasını sallamayı denedi ama sadece dişleri titredi ve bu hareket "yeni" Samstag'ı çileden çıkardı.

Adam bir anda kendini duvara yapışmış halde buldu.

Samstag, "Nerede?" diye bağırdı dudaklarından salyalar saçarak.

"Lajb'la buluştuğunu biliyoruz, liste nerede?"

Ve cevap vermesine fırsat vermeden:

"Yalan söylüyorsun? Neden yalan söylüyorsun?"

Adam'ın ilk aklına gelen teslim olmaktı. Jankiel zaten ölmüştü. Kendi isminin ya da diğer işçilerden birinin isminin herhangi bir listede olması neyi değiştirirdi ki? Neden Samstag'a istediği listeyi vermesindi ki?

Ama Samstag'ın öfkesi almak istediği şeyle hiçbir şekilde doğru orantılı değildi. Hem yetkililerin kendi kolluk güçlerinin yanına gözetici birilerini de yollamış olmaları oldukça dikkat çekici değil miydi? Yetkililer baskıyla yönettikleri kendi uyruklarına güvenmiyorlarsa güvenecek başka kim kalmıştı? Ve sıra Adam'a geldiğinde, peki o kime güvenecekti?

Feldman seradaki ofisinin ocağını yakmıştı. Paslı levhanın çatlaklarından soluk ve cansız görünen alevler, donuk güneşe doğru yükseliyordu.

Samstag öne eğildi ve çengelli demir sopasını korlaşmış odunların arasında gezdirdi. Adam sırtı duvara dayanmış duruyordu ve bu genç polisin hâlâ bir oğlan çocuğu gibi duran yamuk vücuduna bakıyordu. Aynı zamanda da orada öylece durup birazdan alacağı cezayı bekleyen kendisini görüyordu. Dayandığı sera duvarı taştan yapılmıştı ve duvar hep kalacaktı ve bu her yerde böyle olacaktı ve ne olursa olsun güç sahibi olanların dainna tehdit edecekleri bir şey bulunacaktı. Tehcir etmekle, saldırmakla, yüzü dağlamakla...

Fakat aynı anda, kortejin seranın önünde park ettiğini ve Werner Samstag'ın eski moda bir ceket giymiş şoför gibi en öndeki arabadan çıktığını gördüğünde zihninde uyanan başka bir düşünce daha vardı.

Üniformalar hazır olduğunda belki de ortada olmayacak özel bir Yahudi birim için yeni üniforma dikmeye hangi *resort-laiter* neden razı olsundu ki? Dahası yetkililer artık gözetecek kimse kalmadığı halde neden üniformaları dert ediyorlardı?

Korkuyorlardı.

(Adam bunları düşünüyordu. Her şey işte bu kadar basitti.)

Bir şeyler olmak üzere ama ne olduğunu bilmiyorlar. Tek bildikleri bir zamanlar ellerinde tuttukları bütün o gücün şimdi yavaş yavaş kayıp gittiğiydi. Ve Adam onların sırtlarında hissettiği bu korkunun bilinciyle orada dururken kendi kendine onlara artık hiçbir şey vermeyeceğini söyledi. "Beni öldüresiye dövebilirler, canıma okuyabilirler ama şu andan itibaren onlara hiçbir şey vermiyorum."

Samstag elinde sıcaktan kıpkırmızı olmuş demir sopasıyla önünde duruyordu.

O sırada Józef Feldınan toprak kokan kömürlüğünden çıkıp geldi ve kolunu Samstag'ın omzuna atıp:

"Bir işe yaramaz, Werner, onda hiçbir şey yok," dedi.

Samstag ile Feldman bir an göz göze geldiler. Bakışmaları uzun sürmese de Samstag'ın elinde tuttuğu demirin ucunun soğumasına yetmişti. Samstag'ın yüzündeki gülümseme anlatılamaz bir tiksinti ve usanca dönüştü ve bir baş hareketiyle adamlarına Adam'ı serbest bırakmalarını emretti.

Daha sonra olanlar plansız bir yıkım cümbüşüydü.

Samstag'ın adamları önce bütün cam kavanozları yerlere saçtılar, sonra da seranın duvarlarına saldırdılar. Coplarını omuz ve başlarının üzerinde olabildiğince yukarı kaldırıp bütün çerçeveleri birer birer kırdılar. Ardından Feldman'ın "ofis"ine girdiler, dolap ve rafları yerlerinden çıkarıp tabak çanak ne varsa paramparça ettiler. Feldman'ın pişirecek hiçbir şey olmamasına rağmen duvara yerleştirdiği ocak levhasını da yerinden söküp parçaladılar.

Samstag, bu anlamsız yıkımın içinden masmavi, kırık bir cam bulutu gibi çıktı. Ellerinde Lajb'ın Adam'a verdiği para tomarlarından birkaçını tutuyordu.

"Bunlar senin ihanet paraların mı?" dedi –Feldman'a mı, yoksa Adam'a mı söylediği belli değildi– ama cevap beklemeden Adam'ın yatağının kenarına oturup eline geçirdiği paraları saydı. Miktardan hoşnut kalınca da tomarları yeni üniformasının ceplerine tıkıştırdı ve adamlarıyla beraber dışarı çıktı.

Bir iki dakika sonra, dışarıdan araba motorlarının sesi duyuldu, önce biri sonra diğeri hareket ediyordu. Kortej birbirini yakından takip ederek Zagajnikowa Caddesi'ne doğru kayboldu.

Adam ve Feldman yıkımın ortasında kalakalmışlardı. Bir zamanlar kendi içlerinde bir dünya saklayan ve kendi başlarına birer dünya olan cam kavanozlar paramparça olmuş, her yere yayılmışlardı.

Adam, "Üzgünüm," dedi yalnızca.

Feldman, "Senin hatan değil," dedi.

Ocağın ateşi aynı mat aleviyle yanmaya devam ediyordu. Adam, Lajb'ın defterlerini şiltesinin içinde sakladığı yerden çıkardı, ardından biraz önce Samstag'ın onu tehdit ederken elinde tuttuğu demir kancayı aldı, defterin sayfalarını birer birer yırttıktan sonra hepsini demir sopanın ucuyla ocağın içine sokuşturdu.

Böylece hepsi yandı: Topal Marek, Bay Gelibter, Pinkus Kleiman ve tabii ki Jankiel. Adam sobanın kapağını kapadı. Bu yaptığıyla onları kurtarmış mıydı, yoksa daha da kötü bir kaderin eline mi teslim etmişti emin değildi.

Sular altındaki toprakla göz alıcı parlak gökyüzünün arasındaki çizgiden yükselerek çıktığını gördü. Bir çamur topağı şişti, uzadı ve ona doğru ağır ağır ilerleyen etten kemikten bir insana dönüştü.

Věra, Aleks'i on aydır, Biebow'un sarayın yıkılması emrini verdiği günden beri görmemişti. Ama Aleks çok değişmemişti. Hep zayıf biriydi, şimdi daha da zayıflamıştı, yüzü sanki alnı ve elmacık kemiklerinden içeri doğru çökmüştü. Ama gözleri aynıydı. Věra'ya sürekli artan bir merakla bakıyordu, sanki şimdi karşılaşmalarına en çok şaşıran kendisiymiş gibi.

On ay boyunca şöyle ya da böyle arşivin altındaki mahzende kapalı kalmıştı ve kendisinin veya diğerlerinin dinleyebildiği mesajlarla bulmacayı tamamlamaya çalışmıştı. Haber alamadığı zamanlarda da günlüğüne bir şeyler not almak için kendisini zorlamıştı. Yağmuru, karı ya da gökyüzünün rengini not alıyordu. Geceleri kaç tane uçak alarmı verildiğini yazıyordu. Getto boyunca öten sirenleri ve Alman hava savunmasının gidip gelen devasa ışıldaklarının her yeri çevreleyen getto karanlığı içinden bir binanın çatısını, bir bina duvarını ya da insansız bir caddeyi ortaya çıkaran ışığını yazıyordu.

Ama her şeyden önce haber spikerinin söylediklerini yazıyordu. Radyodan gelen sesler iğne gibi deliyor ve sürekli sabit bir vızıltının arkasında kalıyordu. Yüksek tonda vınlayan, tuhaf bir şekilde dalgalanan bu sesler kocaman ve titreşen lastik bantların havada uçarak gelişini düşündürüyordu.

Ama yine de geçip giden o muazzam bilgi akışından bir şeyler yakalamayı ve cümleleri kâğıda geçirmeyi başarıyordu. Aleks'le beraber önceden üzerinde anlaştıkları kodlamayı kullanıyordu. Müttefiklerin Apenin Yarımadası'na ilk ayak bastıkları gün –1944'ün Ocak ayında– eski bir Baedeker Atlası çıkardı ve daha sonra çarpışmaların olacağı bölgeleri, Monte Casino'yu da dâhil ederek, işaretledi. Harekâtın ilerleyişini takip edebilmek için bilinen Latince şiirlerin Lehçe çevirilerinin olduğu bir kitaba Ovid, Seneca ve Petronius'tan dizeler ekledi.

Omnia iam fient quae posse negabam.

"Hiçbir zaman olmayacak dediklerim şimdi olmak üzereler."

Onun neler bildiğini öğrenmek isteyenler mahzen kütüphanesindeki her bir kitabı rafından çıkartmalı ve her bir kitabın sayfalarını aralamak zorunda kalacaktı. Ancak bu da bir işe yaramayacaktı, çünkü tüm kelime ve cümleler şifreliydi ve Aleks'in çizdiği haritalar o kadar küçük parçalara ayrılmıştı ve o kadar çok kitabın içine yapıştırılmıştı ki, haritanın bütün halini bilen birinin bile hepsini bir araya getirmesi imkânsızdı. Çok titiz bir çalışma olmuştu bu. Mümkün olan en düzgün şekilde çalışarak gerçeğe olabildiğince yaklaşabileceğini ümit ediyordu. Bu sayede dış dünya ile içinde yaşadıkları getto arasındaki sınırlar henüz kaybolmasa da, en azından görünmez olabileceklerdi.

Bu, elbette ki imkânsız bir projeydi.

Ama aradaki duvarlar gittikçe inceliyordu.

Bir sabah Maman'ın yeniden piyano çaldığını duydu. Eski Pleyel piyanosunda çalıyordu. Prag'da, Rieger Parkı'nın yanındaki evlerinde, büyük kuyruklu piyanoyu almadan önce sahip oldukları piyanoydu. Věra o donuk çınlamayı, tıpkı annesinin elbisesinin kollarının klavyeye eğildiğinde elbisenin önlüğüne değdiği zaman çıkardığı hışırtıyı tanıdığı kadar kolay tanıdı. Basit alıştırma parçaları çalıyordu annesi: *Papillons* ve *Kinderszenen*.

*

Věra'nın da dâhil olduğu grupta dört dinleyici vardı. Diğerlerinin sadece isimlerini biliyordu. Çoğunlukla çağrılmadan önce nerede ve neyi dinleyeceklerini bilmezdi. Dinleyicilerin yalnızca birkaç kuralı vardı ama onlara da çok sıkı uyarlardı. Eğer grup içinde dinleniyorsa sadece grubun lideri çağırdığında toplanabiliyorlardı.

Tek başına dinleyenler de vardı. Bunlara *solitaire* deniyordu.

*Solitaire*ler savaşın başından beri evlerinin mahzeninde radyosu olanlar ya da buraya gönderildiklerinde yanlarında radyolarını getirip, hayati tehlikesi olmasına rağmen radyolarını teslim etmeleri emredildiğinde buna uymayanlardı. Věra çalıştığı arşivde bu solitairelerden birkaç tane olduğunu düşünüyordu. Müttefikler her ileri adım attıklarında ya da stratejik önemi olan bir bölgeyi ele geçirdiklerinde onların da yüzlerinde aynı mutluluğu gördüğünü düşünüyordu. *Solitaire*lerin çoğu öğrendikleri şeyler hakkında sessiz kalıyorlardı. Ama hiç durmadan gizli gizli konuşanlar da vardı. Gettoda haberler bu şekilde yayılıyordu. Chaim Widawski ve diğer "gerçek" dinleyicilerin korktuğu bir şey varsa o da Sonder'in muhbirleri –bu sıralarda her biri bir merdiven dibine saklanıyordu– değildi. Asıl korktukları bütün bu savaş, Ruslar, nerede oldukları ve ne yaptıkları ile ilgili gevezeliklerin er ya da geç, daha çok şey bilen ama hiçbir şey söylemeyen Kripo'yu kendilerine çekmesiydi.

Chaim Widawski ve Aron Altszuler, Itzak Lublinski ve üç Weksler kardeşin de bulunduğu bir gruba dâhildi. Aleks Gliksman, Marysin'de başka bir gruba katılmıştı ve Věra'nın Brzezińska Caddesi'ndeki radyonun etrafında beraber toplandığı grupta Krzepicki ve Bronowicz adında iki Polonyalı Yahudi ve Hahn adında bir "Alman" da vardı.

Bir de birisi hasta olduğunda ya da bir engeli çıktığında veya zamanı hatta dinledikleri "istasyon" gözetleme altında olduğu için

yer değiştirmek zorunda kaldıklarında haberleri ileten Shem adındaki ulak vardı.

Her grubun, dinleyiciler arasında neler geçtiğini fazla anlaması gerekmeyen, buna benzer haberci çocukları vardı. Ne kadar az şey bilirlerse onlar için o kadar iyiydi.

Shem'in neyi bilip neyi bilmediğini Věra hiçbir zaman bilemeyecekti. Greb'in bir bacağı bükülmüyordu ya da belki de doğuştan sakattı. Sağlam bacağını öne atıp, sakat bacağını arkasından sürüyerek ilerlerdi, bu yüzden de çoğu zaman başı omuzlarının arasına sıkışmış, daimi bir emre amade uşak ifadesiyle, öne doğru eğik yürürdü. Ama her zaman gözlerini kısarak gülümserdi; sanki çok kurnazmış ya da daha doğrusu kendinden emin bir beklenti içindeymiş gibiydi. (Věra, Krzepicki ya da Bronowicz hakkında da fazla bir şey bilmiyordu. Ne dediklerini neredeyse hiç anlamazdı, çünkü sadece Yidiş ya da Lehçe konuşurlardı. Hahn hakkında da hiçbir şey bilmiyordu, kaldı ki, o da Berlin'den gelen sevkiyatlarla gelmişti, yani onun da "Věra'nın cinsinden" olması gerekiyordu.)

Öncelikle Polonya Radyosu'nun yeraltı yayınlarını takip ederlerdi. Böyle zamanlarda kulaklıkları takan Krzepicki olurdu. Lehçe yayın yapan bu radyo sürekli frekans değiştiriyordu. Bir seferinde Białystok'tan yayın yaparken bir diğerinde Kielce oluyordu. Krzepicki daha belirgin yayın alabilmek için Varşova'yı yakalamaya çalışırdı, ama bunu hiçbir zaman başaramazdı. Posen veya Litzmannstadt'daki Alman yayıncılar ya bir "senfoni konseri" ile araya girerlerdi ya da Alman haber spikerleri yüksek sesle mikrofona doğru bağırarak şerefli Alman ordusunun zorlu çatışmalardan sonra –her zaman "zorlu" çatışmalar oluyordu– Bolşevik saldırısını geri püskürttüğü Rus cephesinden haberler verirlerdi.

Věra, Aleks'in yaprak haritasına yerleştirebilmek için radyoda ismi geçen yerleri yazmaya çalışırdı ama haber spikeri *Aussenpolitische*

Berichte denilen bölüme geçmeden önce sadece birkaç tanesini yetiştirebilirdi. Bu bölümde daima Berlin'de hangi diplomat ve bakanların buluştuğu anlatılırdı ve her zaman *der Totengräber des britischen Imperiums* ya da *der gemeine englische Gauner* diye bahsedilen Winston Churchill'e yönlendirilen uzun ve öfke dolu yorumlarla sona ererdi. Věra, Churchill'in yalan ve hilelerinin tam olarak ne anlama geldiği hakkında en azından bir fikir edinmek umuduyla dinlerdi. Ama hiç fikir edinememişti. Haber spikeri Baltık Denizi'ndeki donanma tatbikatlarını anlatmaya başlardı ya da çok deneyimli bir hemşirenin yaraların nasıl temizlenip sargılanacağı hakkında sıhhi bilgiler verdiği bir başka programa başlardı.

Sonraları duydukları hakkında asla konuşmazlardı. O gün kulaklıkları takan kişi duyduklarını diğerleri için tercüme ederdi. Diğer dinleyicilerin hiçbiri not almaz ya da bir şeyler yazmazdı. Aralarındaki bu söze dökülmemiş anlaşmaya göre, yaptıkları işle ilgili hiçbir yazılı iz kalmaması gerekiyordu. Bütün haberler ağızdan ağza geçecekti. Fakat Krzepicki çok nadir de olsa BBC'yi yakalayabildiğinde ve Věra da kulaklıkları taktığı zaman, hepsi Werner Hahn'ın söylenen her bir kelimeyi zihnine yazmaya çalışır gibi nasıl da kafasını sallayıp dudaklarını ısırarak dinlediğini görebiliyorlardı.

Belki Hahn da gizlice daha büyük cephelerde ne olduğuna dair bir iç arşiv oluşturuyordu.

Tıpkı Věra'nın yaptığı gibi. Ya da efsanevi Chaim Widawski'nin.

Widawski. 1944'ün başında daha yeni kırkını doldurmuştu, bekârdı, Pozdrzeczna Caddesi'nde annesi ve babasıyla oturduğu küçük daireyi iki kuzeniyle paylaşıyordu.

Widawski gettodaki kart ve kupon bölümünde (*wydzi-karta*) çalışıyordu. Gettonun yiyecek kuponları buradan dağıtılıyordu. Bütün dinginliğine rağmen aslında gettonun en önemli görevlerinden birine sahipti. Her gün binlerce mark değerinde ekmek, süt, et ve sebze kuponu Widawski'nin elinden geçiyordu ama ilginçtir ki, elindeki pozisyonu kendisine güç ve itibar kazandırmak için kullanabileceği aklının köşesinden bile geçmemişti.

Üstüne üstlük bir de defter tutuyordu. İncelediği kuponların kontrol numaralarını yazdığı büyük defterin kenarındaki boşlukta, 1943 ilkbaharından itibaren Alman ve Rus birliklerin cephe pozisyonlarını bazı ordu ve ordu birliklerinin farklı stratejik bölgelerden ne kadar uzakta olduklarını ve her bir ordunun hangi güçte olduğunu biliyordu. Mesela Stalingrad yenilgisinden sonra General Zjukov'un karşı saldırısına cevap vermek üzere yollanan Alman panzer ve topçu birliklerinin ne kadar iyi silahlandıklarını açıklayan sayı ve harf şifreleri de vardı.

Burada oldukça ilginç bir paradoks ortaya çıkarılmıştı. Widawski'nin şifreli savaş günlüğü çok büyük bir gizlilikle tutulduğu halde gettodaki herkes farklı cephelerdeki durumları öğrenmek için başvurulacak tek kişinin Widawski olduğunu biliyordu. Eğer birisi savaşla ilgili herhangi bir şey biliyorsa o kişi Widawski'ydi. Buna rağmen onun dinleyicilerden biri olduğu kimsenin aklına gelmemiş gibiydi. Bu gerçek ortaya çıktığında herkes şaşakalmıştı.

Sanki gettoda birbirinden tamamen ayrı iki bilgi vardı; yan yana yaşayan ama birbirinden habersiz iki ayrı dünya.

Ama bu dünyaların arasındaki duvarlar burada da incelmeye başlamıştı.

*

Es geht alles vorüber
Es geht alles vorbei
Nach jedem Dezember
Kommt wieder der Mai[77]

Böyle yazmıştı, büyük ihtimalle eline geçirebildiği tek şey olan kahverengi paket kâğıdının üzerine. Her şey sığabilsin diye birbirine yapışık harflerle yazmıştı ama kendine özgü, hafifçe yana yatmış el yazısı değişmemişti. Věra, kâğıt parçasını ayın başlarında bir sabah yazı masasının üzerinde buldu. Bu da Aleks'in mesajlarını ulaştırmak için karşısına ne kadar çok kilitli ve zincirli kapı çıkarsa çıksın, içlerinden geçebilmesini sağlayan bir sihirbaz yeteneğine sahip olduğunu gösteren sayısız kanıttan biriydi. Çünkü dinlemeye başladığından beri arşivin altındaki kitap kaplı odaya kimse girmemişti. Buna emindi, çünkü Bay Schobek senelerce arşivin kapıcılığını yapmış Věra'dan sonra odanın tek anahtarına sahip Ortodoks bir Yahudiydi. Sonunda tüberküloza yenik düşmüş ve Dworska Caddesi'ndeki kliniğe yatırılmıştı.

Fakat bir de kendisinin ve mutlaka Aleks'in de birçok kez radyoda duyduğu şu Almanca şarkının bir özelliği vardı.

İşgalden çok sonraları bile (Aleks bir seferinde böyle anlattı) gettonun *shomrim*indekiler akşamları Alman şarkıları söylüyorlardı, hem de Almanca; beklenen kurtuluşun her milletten insanları kapsadığını anlatmak ister gibiydiler. Eğer Aleks, Věra'nın gelip onu uzaklarda ziyaret etmesini istediğini anlatmak isteseydi, bundan daha iyi ve açık bir şekilde anlatamazdı.

---

77 (Alm.) Her şey biter
Her şey geçer
Her aralıktan sonra
Mayısta gel. (ç. n.)

Marysin'de mayıs ayı. Her bir *resort*un Speer'ın yardım evlerinin üretiminde görev aldığı gettodaki gürültüsü ve sıcağı ile geceler boyunca yağan yağmurun ardından çiçek açan kiraz ve elma ağaçlarıyla yeniden uyanan eski bahçeler şehri arasındaki fark bundan daha belirgin olamazdı. "Şehrin" resmi olarak son bulduğu Dworska Caddesi'ndeki su birikintisinden yalnızca birkaç yüz metre ileride birbiri ardına özenle ölçülmüş ve pay edilmiş ip gibi dizili bostanlıklar beliriyordu. Marysińska Caddesi'nden çıkıp Bracka Caddesi ve Jagiellońska'ya devam eden uzantı, her bir parselin fideleri ayakta tutmak için dikilmiş sıra sıra tahta sopalarla donatıldığı tek bir yemyeşil sebze bahçesi gibi gözüküyordu. Bazı bostanlıklar o kadar küçüklerdi ki, bütün alan, her bir sandık mümkün olduğunca çok güneş alabilsin diye zekice bir sistemle birbirinin üzerine konulmuş limonluklarla doldurulmuştu.

Věra daha sonra Aleks'le gettoda beraber geçirdiği son günlerden biri olan o günü hep hatırlayacaktı.

Aleks şakayla karışık Věra ve kardeşlerinin bostanlığı diye bahsettiği parseli gözden geçirmişti. Ayrıca Martin ve Josel'in kurduğu ve şimdi sadece kendilerininkini değil, etraftaki birçok bostanlığı da sulamaya yarayan fiskiye sistemine de göz atmıştı. Ardından ikisi Marysin'deki dar sokaklarda dolaşmıştı.

Gökyüzü göz kamaştırıcı mavi bir yelken gibiydi. Tarla kuşları, sanki görünmez iplerin ucunda titreyerek sallanıyorlarmış gibi havada asılı duruyorlardı.

Çimler sıcacıktı.

(Věra günlüğünde bu "gezi" gününden bahsettiği zaman hayatında hiçbir zaman, Prag'da kardeşleriyle beraber Zbraslav dışındaki tepelere geziler düzenlediklerinde bile, doğanın bir insanın saçları ya da derisi ya da geride bıraktığı giysileri gibi organik özellikleri olduğunu düşünmemiş olduğunu yazacaktı. Ama bugün gettoda

çimenden artakalanlar işte böyleydi. *Sıcaktı*, vücut sıcaklığı gibi, neredeyse ılıktı.)

Aleks, Radogoszcz'daki çimento ve talaş fabrikasında nasıl çalışıldığını, her sabah kendisinin ve beraber çalıştığı diğer işçilerin nasıl kolluk gücü tarafından alınıp, her akşam da uygun adım geri götürüldüklerini anlattı. Rastlantı sayılabilecek bir nedenle Prózna Caddesi'ndeki gettonun *shomrim*inin eskiden kullandığı binaya yerleştirilmişlerdi. Aleks şimdi Věra'yı oraya götürüyordu. Günlerden pazardı, gettonun tek çalışılmayan günü. Věra burada kalan işçilerden daha önce arşivde görevli ya da postanenin merdivenlerinde veya Baluter Ring çevresindeki çorba dağıtım kuyruklarında gördüğü bazı kişileri tanıyordu. İnsana mümkün değilmiş gibi geliyordu ama hepsi daha da zayıftı, üstlerinde yırtık pırtık, yarı parçalanmış giysiler, ayaklarında birbirine bağlanmış pis kumaş parçalarından bir araya getirilmiş ayakkabılar vardı. Çok azı inançlı Siyonistlerdi; Aleks daha yolda gelirlerken bunu iyice açıklamıştı. Sanki bir önemi varmış gibi! İşte burada hepsi gettonun dört bir yanından gelen işçiler, bir arada akan bir çatı altında tıkıştırılmış oturuyorlardı. Věra bostanlarından toplayabildiği ne varsa ortaya koydu: birkaç sert patates yumrusu, salatalıklar, turplar ve ayrıca Martin'le beraber yaptıkları ve kışın kullanmak için sakladıkları pancar ve lahana turşuları. Diğerleri de ellerinde ne varsa çıkardılar. Ekmek vardı; bir de *babka* ya da *lofix* denilen, basit kahve tozuyla nişastayı karıştırıp katılaşmasını bekledikten sonra kesilip yenilen kek parçaları.

Daha sonra geniş odanın ortasında duran fırından çıkan ışığın etrafında oturup Bolşevik depo işçilerinin başlattığı eylem hakkında konuştular. Eylemin her yük geldiğinde ağızdan ağıza dolaşan bir kod adı vardı:

Pracuj pomału! "Yavaş çalış." Bu da her bir uzatılmış ya da gecikmeli vardiyayı mümkün olduğunca ağır hareketlerle ve az çaba göstererek bitirmek anlamına geliyordu.

Ayrıca öğlenleri çorba sırasına girmeyi reddetmeleri de emredilmişti.

Alman depo idarecileri ne yapacaklarını bilmez haldeydiler. Depo şefi Biebow'a gidip şikâyette bulundu ve Yahudilerin tembelleştiklerini ve önemli miktarda değerli yüke dokunulmadığını söyledi. Çorbanın besin değerini artırıp artırmamayı da tartışmışlardı. Bir başka deyişle çorbayı süzgeçten geçirsinler miydi, geçirmesinler miydi? Hatta bir gün Biebow işçilere uyarıda bulunmak için kendisi de gelmişti. Dahası yetkililer işlerin daha da hızlanması için hoparlörlerden marş müziği çalmayı bile düşünmüşlerdi!

Herkes buna kahkahayla gülerken Aleks birden, yine de Komünistlere katılmaya karar verdiğini söyledi; Niutek Radzuner ve etrafındakiler getto içinde Başkan'a biraz olsun karşı koyabilen tek gruptu. Bir başkası söze girdi ve buna katılmadığını söyledi. Sineklerle dolu karanlık ilkyaz göğünü tüm ışıklarından temizleyene ve sobadan çıkan ışık ve alevler alacakaranlığın içinde görünmeyen bacanın boşluğuna doğru iyice uzayarak çıkana kadar ateşli bir tartışma devam etti. Ve birdenbire, tamamen kendiliğinden, içlerinden biri bir şarkı mırıldanmaya başladı, sonra başka biri biraz duraksayarak katıldı ve birden hepsi şarkıyı söylemeye başladı, önceleri alçak ama çok geçmeden daha da yüksek sesle, istekli bir şekilde:

Man darf tsi kemfn
Shtark tsi kempfn
Oi az der arbaiter zol nisht laidn noit!
Men tur nisht shvagn,

Nor hakn shabn;
Oi vet er ersht gringer krign a shtikl broit.[78]

O gece, soğukta ısınmak için kömür tozu ve kurumuş ter kokan ceketinin içinde Aleks'in vücuduna sımsıkı sarılarak ona fısıldadı ve bakışlarını aradı; Aleks'in bazen çok yorgun ama yine de hep açık ve meraklı bakışlarını.

Aleks, Věra'nın ona baktığını görünce bir an gülümsedi ve olabildiğince sakin bir şekilde onun ismini söyledi. "Věra," dedi sadece, sanki isminin içindeki o iki hece özenle ikiye ayrılabilen ve yine aynı özenle birleştirilebilirmiş gibi. Věra cevap vermek yerine eğildi ve parmaklarını Aleks'in yüzünde gezdirdi. *İşte*, diye düşündü, *yeniden kollarındaydı, tutabiliyordu onu.*

O anda sadece Aleks'in ona söyleyeceği şeylerin, mahzendeki odasına girip gizlice sayfaların, kitapların arasına koyduğu bütün o gizli mesajların özlemini çekmediğini anladı. Bütünüyle onu, onun olan her şeyi –solgun yüzünü, inanılmaz dar omuzlarını– özlemişti. Dokundu onlara, sırtına da dokundu, kalçalarına da ve karnına da. Bırakamıyordu. Ona sahip olmak istiyordu. Eğer bir gün Bolşevikler gelip de onları kurtarırsa tek istediği buydu. Hayatı boyunca hiç kimseyi arzulamadığı kadar arzulamak istiyordu onu. Oysa bu açlık ve sürgün ülkesinde birisini arzulamanın mümkün olabileceğini asla düşünemezdi.

*

78 İnsan savaşmalı,
Zor olur savaş.
Eğer işçiler yoksul kalmayacaksa,
İnsan duraksamamalı!
Taşlar ve cam havada uçuşmalı,
Eğer ekmek bulmak kolaylaşacaksa.

Ona "delikanlı Shem" diyorlardı; onların koruması ve fare avcısıydı ve –ki Věra daha sonra bundan kesinlikle emin olmuştu– hepsini son anda kurtaran da oydu.

Brzezińska Caddesi'nde, hâlâ Schmied'in radyosunu sakladıkları evin ikinci katında Szmul Borowicz adında biri oturuyordu. Bir zamanlar yiyecek dağıtımında yüksek dereceli memur olarak çalıştığını, üç odalı bir dairede yaşadığını ve hatta hizmetçi tutacak imkânları olduğunu söyleyerek böbürleniyordu. Fakat saray yıkıldıktan sonra ve Borowicz o "iyi" işini bırakmak zorunda kalınca, o hiçbir şeyin güvencede olmadığı günlerde birçok insanın yaptığı gibi Sonder tarafından işe alınmayı kabul etmiş ve orada da çok kısa sürede terfi etmişti. Son zamanlarda da kendisine "Kaptan" diye hitap edilmesini istiyordu.

Kripo bazen Borowicz'i sorgulamaya geliyordu. Böyle günlerde kapılar sürekli çarpılıp duruyordu. Almanlar Borowicz'in elinde anahtarları bir sürü mahzeni, kileri açıp içindekileri kontrol etmesini istiyorlardı. Fakat Borowicz ne tutuklanıyor ne de sorgulanması için alınıp götürülüyordu. Bu yüzden evdeki herkes onun bir muhbir olduğu sonucuna varmıştı.

İşte delikanlı Shem işin içine böyle girdi. Shem babasıyla evin üçüncü katında oturuyordu, yani Borowicz'in bir üst katında. Kripo ziyarete geldiği zamanlarda Shem pencerenin üstüne taktığı bir cep aynasından ya da sokak kapısının dışına kendi yaptığı fare kapanlarını yerleştiriyormuş gibi yaparak eşiğin altından konuşulanları dinleyerek Borowicz'in yaptıklarını takip ediyordu. Bir seferinde aynadan Kripo'nun adamlarının Borowicz'in masanın üstüne serdiği bazı kâğıt parçalarının etrafında toplandığını görmüştü. Bir Kripo görevlisinin Borowicz'in suratına yumruk attığını da görmüştü ama sonra aynı adam cebinden sigara çıkarıp Borowicz'e vermişti.

Shem gayet meraklı olduğu için fare kapanlarını alıp çatı katına da çıkmış ve orada şaşkınlık içinde Věra ve dinleyicilerini Schmied'in eski radyo alıcısının üzerine eğilmiş halde görmüştü ve Krzepicki de, "Ya delikanlı Shem'i maaşa bağlarız ya da bunu şimdi ve burada unuturuz," demişti. İşte böylece daha en başından Shem onların *gonieci* oldu. Onlar dinlerken o da fare kapanlarıyla birlikte ya dışarıda ya da merdivenlerde oturup gözcülük yaptı.

Krzepicki'nin önerisine uyarak Schmied'in eski radyosunu tavan arasına taşıdıkları eski bir sandığın içine yerleştirdiler. Hahn'ın Berlin'den gelirken yanında getirdiği, hem dik hem de yan konulabilen eski tip bir seyahat sandığıydı bu. Krzepicki aslında dinledikleri evde bir Sonder'in olmasının onların lehine bir durum olduğunu fakat yine bu yüzden bulundukları yeri çok çabuk terk etmeye de hazırlıklı olmaları gerektiğini söyledi. Bu açıdan bakıldığında radyo alıcısını dışarı çıkarıp yerine koymak için çok değerli dakikalarını harcadıkları ocak arkasında saklamak yerine sandığa koymak daha akıllıcaydı.

Bunun çok yerinde bir gözlem olduğu daha sonra belli oldu. Alıcıyı sandığa koymalarından sadece iki hafta sonra Shem, Borowicz'in yanında iki Alman polisiyle merdivenlerden yukarı çıkmakta olduğunu haber verdi. Çabucak sandığın kapağını kapattılar, delikanlı Shem'i de sandığın üzerine oturttular ve sandığa tutunup çığlıklar atıp böğürürken hep beraber aşağıya taşıdılar. Bu sırada Bay Borowicz arkalarından bağırıyordu:

"Bu çocukta kuduz olduğunu biliyordum, biliyordum!"

Almanlar yüzlerinde ciddi bir ifadeyle yanında duruyorlardı.

Ama kuduz bulaşmış bir Yahudiye kim dokunmak isterdi ki?

Böylece kendilerini ve alıcıyı kurtarmayı başardılar. Ama daha sonra Krzepicki'nin de dediği gibi "kıl payı" kurtulmuşlardı.

Daha sonra Marynarska Caddesi'nde boş bir kömürlüğe taşındılar. Kömürlük Bay Borowicz'in evinin avlusunun karşısındaydı. Arada, pek korumasa da yine de güvenlik hissi uyandıran tahta bir çit vardı.

Çıkartma haberini duydukları sabah da tam olarak orada oturuyorlardı. Dışarıda tahta çit ve duvarlara vuran sert ve ılık bir yağmur yağıyordu. Věra daha sonra bu sesi, yağmurun bitmeyen pıtırtısı yüzünden kulaklıklardan gelen sesi duymakta nasıl zorlandığını sık sık hatırlayacaktı. Arada sırada kömürlüğün ayrık tahtalarının arasından Shem'in sırılsıklam olmuş bedeninin üst tarafını görüyordu ve *ben şunu dinleyene kadar bir dakika sakin dursa ya*, diye düşünürken diğer taraftan gelen ses *BBC ana servisi, yayınımıza John Snagge tarafından okunacak özel bir bültenle devam ediyoruz*, diye konuşmaya başladı:

Bu sabah erken saatlerde müttefik güçler Hitler'in Avrupa istihkâmının kuzeybatı cephesine saldırıyı başlattı... İlk resmî açıklama sabah dokuz buçuk sularında Müttefik Sefer Kuvvetleri'nin Ana Karargâhı'ndan geldi. Açıklamaya göre, General Eisenhower'ın komutasındaki müttefik deniz kuvvetleri, güçlü hava takviyesi eşliğinde Müttefik Orduları'nı Fransa'nın kuzey kıyılarına çıkartmaya başladı.

Tam o anda Shem tabii ki ayağa kalktı.

Her bir detay hafızasına kazınmıştı sanki; sandığın üzerine çömelip oturuşları, Krzepicki ve Bronowicz Věra'nın yanında, duruşları çocukların büyüklerin onları görmeyeceğine inanarak sırtları ve omuzları gergin oturuşlarıyla aynı ve Hahn'ın, Věra'nın İngilizceden Almancaya çevirdiği kelimelerin ne anlama geldiğini ağır ağır anladıkça büyüyen gözleri.

Ama Shem ne anlamıştı? Věra hiçbir zaman çocuğun o tuhaf bakan, sürekli hareket halindeki yüzünde korku mu yoksa umut mu olduğuna karar veremeyecekti. O çarpık vücudunda kabaran ve patlayan baskının dışarı çıkmasına engel mi oluyordu yoksa? Ya da bütün bu engelleri çocuğun üstüne koyan korku muydu? Her ne olursa olsun Věra kulübenin tahtalarının arasından çocuğun vücudunun çelik bir yay gibi gerildiğini gördü. Bir saniye sonra ise gerginlik kaybolmuştu. Ve Krzepicki'nin yüzünde bu sefer gerçekten korku vardı:

Sshhh! Mir muzn avék, di kúmt shoin!

Ama artık çok geçti.

Delikanlı Shem sakat bacağını arkasında sürükleyerek gitmişti bile (yağmurdan yarı sulanmış çamurun üzerinde dışarıya giden avludaki ayak izini görebiliyorlardı) ve Marynarska ve Brzezińska Caddeleri'nin birleştiği köşede durmuş avaz avaz bağırıyordu. İnsanlar evlerin içinden, avlu girişlerinden kollarını havaya kaldırmış, koşarak çıkmışlardı. Věra bir saniyelik baş döndürücü bir berraklık içinde bütün bu insanların da dinleyiciler olduklarını anladı. Aynı haberi duyan *solitaireler* şimdi diğerleriyle paylaşmak için dışarıya koşturmuşlardı. Delikanlı Shem çığlıklar atan, birbirine sarılıp öpen insan yığının en ortasında yerde yatıyordu, kendi şekilsiz bedeninin ve üzerinde kahkahalarla gülen yığının ağırlığıyla çamurun içine gömülmüştü.

Bu sefer Krzepicki ve Bronowicz radyo alıcısını sandığa koymakla uğraşmadılar bile. Sadece kaçtılar. Werner Halın alçak tahta çitin üzerinden atlamalarına yardım etti ve belki de onları koruyan bu oldu. Hemen ardından Marynarska Caddesi'nde sevinç gösterisinde bulunan kalabalığı dağıtmak üzere Sondern geldi. Polislerin en başında, komutanlık görevi yapan kişi Kaptan Borowicz'di ve tabii ki içlerinde en önce gözüne ilişen delikanlı Shem oldu.

Eğer birini tanıyorsa o da delikanlı Shem'di.

*

Yine de onları ele veren delikanlı Shem değildi.

Kırmızı Bina'daki işkence odalarında ağzından tek bir kelime çıkmadı. Karşısına bir avuç masum insanı dizip eğer "hainlerin" kim olduklarını söylemezse bu insanları öldüreceklerini söyledikleri zaman da konuşmadı. Elleri arkasında bağlı, avluya çıkarılıp henüz öldürülmüş dinleyicilerin cesetlerinin karşısında diz üstü çöktürdükleri zaman bile sustu.

Kripo komiseri, "Son bir şansın daha var!" dedi ve kulağının dibinde silahın kilidini açtı. "Bize suç ortaklarının isimlerini ver, biz de seni serbest bırakalım."

Ama delikanlı Shem sürekli hareket eden yüzünün arkasında inatla susmaya devam etti.

Ancak Widawski'yi ihbar eden kişi Sankiewicz adında bir adamdı. Widawski ve Sankiewicz birkaç yıldır Podrzeczna Caddesi'ndeki evde komşuydular. Yakın arkadaş değillerdi ama birbirlerini gördüklerinde selamlaşmışlar ve bir iki kelime de olsa sohbet etmişlerdi. Mesela Sankiewicz "dünyanın durumunu" öğrenmek için Widawski'ye danışanlardan biriydi. Widawski'nin gün içinde hangi saatlerde gelip gittiğini ve yanında kimlerin olduğunu penceresinden dikkatle izlemişti. Mahallede herkes Sankiewicz'in Kripo için *Spitzel* olduğunu bildiği halde hiç kimse onun Widawski'yi ele veren kişi olacağını düşünmemişti.

Yine o iki ayrı dünyaydı işte.

Müttefiklerin Normandiya Çıkarması'ndan sonraki sabah Kripo baskın yaptı. Polisler içeri girdiklerinde Mojze Altszuler on altı yaşındaki oğluyla oturmuş kahvaltı yapıyordu. Doğal olarak bir dinleyiciyle bağlantısının olduğunu kesinlikle inkâr etti. Kripo oğlu Aron'ı yan

odaya aldı ve babası çığlıklara dayanamayıp eski bir dikiş makinesi kutusundan Grundig marka bir radyonun parçalarını çıkartana kadar bekledi. Tekniker olarak eğitilmiş olan Mojze Altszuler çalıştığı elektrik sigortaları fabrikasından çaldığı, daha sonra ortaya çıkan bakır telleri kullanarak kulaklıklarını kendisi imal etmişti.

Polis Altszuler'in Wolborska Caddesi'ndeki evinden sonra Młynarska Caddesi'ne gitti. Orada binanın kapıcısının yardımıyla Mojze Tafel adında birine ait olan daireye girdiler ve adamı *in flagrante delicto*[79] durumunda yakaladılar. Tafel kulaklıklarını takmış dikkatle dinlerken polis içeri girince sadece hızla kafasını kaldırıp bakabilmişti, o kadar.

Mojze Tafel'den sonra Niecała Caddesi'nde Lublinski adında birisi, ardından Łagiewnicka Caddesi'nde Weksler Kardeşler –Jakub, Szymon ve Henoch– yakalandılar. Ardından da tabii ki şu her sorgulamada adı geçen Chaim Widawski vardı.

8 Haziran sabahı Polis Komiseri Gerlow ve iki yardımcısı Widawski'nin Podrzeczna Caddesi'ndeki evine girerler. Genç adamın korku içindeki anne ve babası oğullarının birkaç gündür eve uğramadığını ama onun dürüst ve yasalara uyan biri olduğunu ve kesinlikle herhangi bir dinleyiciyle bağlantısı olmadığını söylerler. Widawski'nin kupon bölümündeki iş arkadaşları da genç kupon denetçisini birkaç gündür görmediklerini ama büyük ihtimalle geçici bir hastalıktan dolayı işe gelmediğini söylerler. Bunun üzerine Polis Müfettişi, Widawski'nin iş arkadaşlarından kaçak hain derhâl ortaya çıkmazsa sadece anne ve babasını tutuklamakla kalmayıp, üstüne üstlük bütün iş arkadaşlarını da tutuklayacakları ve bütün yasadışı dinleyicileri de ellerindeki diğer yakalananlarla beraber teker teker öldürecekleri haberini yaymalarını ister.

Ardından listedeki diğer isme doğru devam ederler.

---

79 (Lat.) Suçüstü. (ç. n.)

*

Věra yazar. Bütün gün boyunca istif edilmiş kitap, dosya ve albümlerin içinde oturup yazar. Hiç durmadan yazar. Ağrıyan parmaklarına güç gelir gelmez boş kâğıtlara ya da arkası dolu kâğıtların diğer yüzüne yazar, kartoteks kartlarına, kitapların parlak başlık sayfalarına ya da eski yazı defterlerinin kenarlarına... Haber spikerlerinin söylediklerinden bugüne kadar duyduğu ya da duyduğunu sandığı her şeyi yazar.

Dışarıdaki merdivenlerde tıkırdayan bir ayak sesi duyduğunda ya da merdiven girişinde hareket eden bir gölge gördüğünü sandığında görünmez olmak istercesine iki büklüm çömelir. Çorba arabasının sesini duyduğunda üst kattaki arşive çıkar ve kuyruktaki yerini alır ve sağına soluna bakmadan, en küçük bir bakışın bile, dost ya da düşman olsun onu ortadan kaldırmaya yeteceğinden korkarak çorba sırasını bekler.

Aleks'i düşünür. Acaba Marysin'e de Altszuler ve Weksler kardeşlere yapılan baskınların haberi gelmiş midir? Belki o da Widawski gibi yapmış ve kendini güvene almıştır. Eğer öyleyse Aleks nereye gider ki? Neticede yaşadıkları yer bir getto. Nerede güvenli bir saklanma yeri bulunabilir ki?

Saat beşte işi biter ve Kripo hâlâ gelmemiştir. Eşyalarını toplar. Ama kendi evine gitmek yerine Brzezińska Caddesi'ne doğru devam eder.

En son delikanlı Shem'i sevinçli kalabalığın altında kalmış halde gördüğü yerde şimdi sırtı kendisine dönük bir grup duruyor. Sırtı dönük insanların içinde aynı evde oturan ya da kendisini tanıyıp ihbar edebilecek biri olmadığına emin olmak için bir süre kenarda bekler. Sonunda dikkatlice adamlardan birinin dirseğinden tutar, kalabalığın içinde kenara çeker ve ne olduğunu sorar. Adam onu şüpheyle baştan aşağı süzer. Sonra birdenbire kararını verir ve kızgınlıktan titreyen

ama içten içe anlatabilmenin verdiği gururla şişen bir sesle aranılan dinleyicilerden birinin –elebaşının ta kendisinin!– bu sabah intihar ettiğini söyler. Chaim Widawski adında biri, eğer isim tanıdık geliyorsa tabii. Etrafta oturanlar adamın içeriye girmekte kararsız halde bütün gece anne ve babasının evinin önünde durduğunu görmüşler. Sabaha doğru birisi Widawski'nin ceketinin cebinde bir şey aradığını görmüş ve *tamam* diye düşünmüş, *sonunda eve girecek ve yukarı çıkacak.* Fakat daha kapıya varmadan zehir etkisini göstermiş ve adam yere düşüvermiş. "Prusik asit," der adam ve bilmiş bilmiş kafasını sallar, "hep yanında taşırmış. Anne ve babasının gözleri önünde öldü, aynen böyle yaptı işte, ikisi de pencereden gördü."

Věra bu önünde durdukları evde başka tutuklama olup olmadığını sorar. Adam Kripo'nun buraya da geldiğini ve binanın diğer tarafındaki kömürlükte, eski bir seyahat sandığının içine gayet zekice saklanmış bir radyo bulduklarını söyler. Ondan sonra da iki adam tutuklanmış, biri ince, akrobatik yapılı bir adammış, diğeri de daha önceden sandığın sahibi olduğu belirlenmiş bir Alman Yahudiymiş. Adamın ismi ve daha önce Berlin'de oturduğu yerin adresi sandığın kapağına yapıştırılmış bir etikette yazıyormuş.

Fakat Aleks'ten hiç haber yoktu.

Eğer onu yakalamadılarsa bulunabileceği bir tek yer vardı o da Prózna Caddesi'nde eski Haşomer binasıydı. Marysin'e giderken yolun yarısında yeniden açlıktan başı dönmeye başlar. Dünya o bildik duyguyla kaymaya başlar, dizleri çözülür ve ağzı kurur. Yolun kenarında bir taşın üzerine oturur ve böyle zamanlar için daima yanında taşıdığı bir parça kuru ekmeği içine koyduğu mendilden çıkarır. Ama sadece güçsüzlük değildir onu ele geçiren şimdi, sanki birdenbire bütün idare ve yön duygusunu da kaybetmiştir. Daha önceleri hep bir *içerisi* ve bir de *dışarısı* vardı. Ve dışarıdaki dünyayı buradakinin içine sıkıştırmak için kesin olduğu kadar dayanaksız ve anlamsız bir istek de vardı. Böylece (hemen hemen bir giysiyi ters yüz etmek gibi)

kendisini de dışarı çıkarabilecekti. Şimdi burada hiçbir şey yok; ne dışarısı, ne de içerisi. Buradaki tek şey açık renkli bulutların arkasındaki güneş. Güneş yavaş yavaş beyazın içine karışır ve etrafındaki her şey birdenbire uçuşmaya, şekilsiz sıcağa ve beyaza dönüşür.

Věra, Prózna Caddesi'ndeki kolektife geldiğinde alacakaranlık çoktan bastırmıştı ve bitkin haldeki işçiler yıkılmış çatının altındaki uyku yerlerine büzülüp yatmışlardı bile. En sonunda Aleks'le paylaştığı yatağa sürünerek vardığında şilte ve battaniyelerin soğuk ve dokunulmamış olduğunu görür. Bütün gece uyanık kalır ve çatının altında görünmez hızlı kanatlarıyla uçuşan yarasaların sesini dinler, ama Aleks gelmez.

Getto Kayıtları'ndan alıntı

Litzmannstadt Gettosu, 15-16 Haziran 1944, Perşembe/Cuma:

Gettodaki komisyon: Gettoda yine bir huzursuzluk hüküm sürüyor. Öğleden önce erken saatlerde Belediye Başkanı Doktor Bradfisch, eski Belediye Başkanı Wentske, Hükümet Başkanı Doktor Albers ve büyük olasılıkla hava kuvvetlerinden yüksek rütbeli (şövalye ünvanı taşıyan) bir askerden oluşan bir komisyon gettoya geldi.

Komisyonun tüm üyeleri Başkan'ın ofisine girdi ve Doktor Bradfisch Sayın Başkan'la birkaç dakika süren bir görüşme yaptı. Hemen ardından Gestapo komiserleri Fuchs ve Stromberg, Bayan Fuchs'un yanına geldi. Ziyaret sona ermeden çılgın dedikodular gettoyu sarmıştı bile. Hepsi de aynı yönü gösteriyordu: Gönderme [*Aussiedlung*]. Yine de hiç kimse Başkan'ın odasında neler konuşulduğunu bilmiyordu; fakat tahmin edilen bunun daha da büyük ölçülerde bir göndermeyle ilgili olduğuydu. Eğer sabah duyulanlar 500-600 kişiyi

kapsıyorsa bile, günün ilerleyen saatlerinde anlaşılan oydu ki, konu binlerce insanın – belki de getto nüfusunun çok büyük bir bölümünün gönderilmesiyle ilgiliydi. Evet, bazıları şimdiki gettoyu oluşturan halkın tümünün boşaltılacağına inanıyor.

[...] Hedef çok sayıda işçi dolu aracın gettoyu terk etmesiydi. Alınan bilgilere göre 500 kişiden oluşan ilk grup son bombardımanlardan sonra etrafı temizlemek üzere Münih'e yollanacak. 900 ya da o civarda kişiden oluşan bir grup daha aynı hafta içinde, belki de 23 Haziran'da yola çıkacak. Takip eden üç hafta içinde 3,000 kişi gönderilecek. Bu nakliyelerde bir nakliye şefinin, iki doktorun, tıbbi ekibin ve kolluk kuvvetlerinden bir grubun eşlik etmesi emredilecek. Bu kişiler gettonun kurulu servislerinden değil, nakliyeye dâhil olan kişiler arasından seçilecek. [...] Bu nakliyelerin nereye gideceği henüz belli değil.

*

416 No'lu Bildiri

Konu: Getto Dışında Gönüllü Çalışma

DİKKAT!

Kadın ve erkeklerin (evli çiftler de dâhil olmak üzere) getto dışında çalışmak üzere başvurabilecekleri duyurulur.

Çalışma yaşına gelmiş çocuğu olan ebeveynler de çocuklarını getto dışında çalışmak üzere kaydettirebilirler.

Başvuruda bulunanlara gerekli tüm malzemeler sağlanacaktır: Giysi, ayakkabı, atlet ve çorap. Kişi başı on beş kilo yük taşınabilir.

Özellikle belirtmek isterim ki, bu işçilere posta servisini kullanma izni verilmiştir, yani mektup gönderme hakları vardır. Ayrıca getto dışında çalışmak üzere başvuran kişilerin derhâl ellerindeki tayınları alabileceklerinin, sıra beklemek zorunda olmadıklarının altını çizmek isterim. Yukarıda belirtilen başvurular 16 Haziran 1944 Cuma gününden itibaren her gün 08.00-09.00 saatleri arasında Merkezi Çalışma Bürosu, Lutomierska Caddesi 13 numaraya yapılacaktır.

Litzmannstadt Gettosu, 19 Haziran 1944
Ch. Rumkowski, Litzmannstadt'daki en yaşlı Yahudi

*

Bildiri

(Sözlü emrin sureti)[80]

Her pazartesi, çarşamba ve cuma günü getto dışında çalışacak işçileri taşıyan bir nakliye yapılacak. Her bir nakliye 1,000 kişiden oluşacak. İlk nakliye bu Çarşamba günü, 21 Haziran 1944'te yapılacak (ortalama 600 kişi). Nakliyeler Roma rakamlarıyla numaralanacak (Nakliye I vb.). Sevk edilen her bir işçiye nakliye numarası verilecek. Söz konusu kişi bu numarayı üzerinde taşıyacak ve aynı numarayı çantasının üzerine de yapıştıracak. Kişi başı on beş ile yirmi kilo arası yük taşınmasına izin verilecektir, ayrıca çantada küçük bir yastık ve battaniye bulundurulması zorunludur. İki veya üç

80 Dr. Fuchs tarafından Başkan'ın günlük rapor defterine 18 Haziran 1944 tarihinde yazılmış.

gün yetecek yiyecekle yola çıkılması gerekir. Her bir nakliye için bir nakliye lideri seçilecek ve bu liderin on adet yardımcısı olacak; toplam on bir kişi görevlendirilecek.

Nakliyeler saat 07.00'da hareket edecek, bu yüzden yüklemeler saat tam 06.00'da başlamak zorundadır. Her 1,000 kişilik grubun yanında bir doktor ya da askeri cerrah ve iki ila üç hemşire bulunacak. Sağlık personelinin yakınları da beraberlerinde gidebilirler.

Yana alınacak eşyalar çarşafa ya da örtülere sarılmayacak, aksine trende kolayca istiflenebilmeleri için mümkün olduğunca sıkı paketlenecek.

Görevlendirilen on bir kişi hakkında: Bu kişiler kolluk kuvvetlerinin bere ve kolluklarını taşımak zorundalar.

*

Tagesbericht von Donnerstag,den 22.Juni 1944. Tageschronik Nr.173

Das Wetter: Tagesmittel 19-So Grad,sonnig.

Sterbefälle: 26, Geburten : keine

Festnahmen: Verschiedenes: 1, Diebstahl: 1

Bevölkerungsstand: 76.4o1

Selbstmordversuch: Am 21.6.1944 versuchte die Sachs Gerti geb.22.8.19o5 in Brünn,durch Einnahme eines Schlafmittels Selbstmord zu begehen.Die Genannte wurde durch die Rettungsbereitschaft ins Krankenhaus überführt.

Tagesnachrichten

Der Präses befindet sich noch immer in Spitalspflege.

Ausreise.

[redacted].Das Getto steht ganz unter dem Eindruck des Aderlasses,der ihm jetzt bevorsteht.Man glaubt allgemein,dass es sich jetzt um den Beginn einer allmählichen Liquidierung des Gettos handle und man befürchtet,dass nach Absolvierung der vorgesehenen Transporte,vielleicht nach kurzer Unterbrechung,eine weitere Evakuierung vor sich gehen wird. Gegen diese Annahme spricht der Umstand,dass die Gettoverwaltung nach wie vor Aufträge für die Ressorts hereinnimmt und dass man bestrebt ist,die wichtigen Ressorts,durch die Aussiedlung,in ihrer Produktion nicht zu stören

Abtrennung von weiteren Gettoteilen. Heute fand am Baluter-Ring eine Besprechung zwischen Vertreter der Gettoverwaltung und einigen jüdischen Abteilungsleitern statt.Gegenstand der Besprechung war die Frage,unter welchen Umständen gewisse Partien des Gettos abgetrennt und der Stadt einverleibt werden könnten.Es handelt sich um die Wohnblocks an der Hamburgerstrasse,am Bach,Holzstrasse,Altmarkt und Rauchgasse.Bei Passierung dieses Teiles des Gettos würde eine Umsiedlung von ungefähr 1o.OOO Juden in andere Teile des Gettos erforderlich sein.Im Zusammenhang damit nahm auch der Leiter des Wohnungsamtes Wolfowicz an der Besprechung teil.Ing.Gutman soll ein entsprechendes Gutachten über dieses Projekt ausarbeiten.

Zur Arbeit ausserhalb des Gettos.In der Nacht auf heute wurden durch weitere Polizeistreifen Personen sichergestellt,und ins Zentralgefängnis gebracht. Es handelt sich zunächst um die Sicherung des Kontingents für den 2.grösseren Transport,der voraussichtlich Montag,den 26.ds.Mts.abgehen soll. Gestern wurden ca 6OO Menschen für den 1.Transport bestimmt.Es heisst,dass ca 5o Menschen hievon,separat über Baluter-Ring,zum Torfstechen abgehen sollen.Alle Reisefertigen erhielten heute 1 Brot,25 dkg Wurst,25 dkg Zucker und 25 dkg Margarine.

Allmählich erfolgt die Deblockierung der Lebensmittelkarten von Personen die die Aufforderung erhielten,von der Kommission jedoch befreit wurden. Der Vorgang ist ziemlich kompliziert.Die Listen aus dem Zentralgefängnis gehen zunächst an die Kartenstelle,die zufolge ihrer Mitarbeit an der Aktion von der Stellung eines Kontingents befreit ist,und an die Approvisationsabteilung wo sich sämtliche Register befinden.Dort werden die Eintragungen vorgenommen u.zw.unter Kontrolle der Sonderabteilung,die die Listen ebenfalls erhält.Die im Laufe des Tages erfolgten Deblockierungen werden dann den Verteilungsläden bekanntgegeben,bzw.ersehen diese aus den Register

./.

Getto Kayıtları'nda böyle anlatılıyordu:

16 Haziran 1944 günü akşamüstü saat beş sıralarında, Belediye Başkanı Otto Bradfisch'in Rumkowski'ye gettonun artık tamamen ve kesinlikle boşaltılacağını söylemek üzere geldiği gün, Hans Biebow da Bałuty Meydanı'na geldi. Aşırı alkollü olan Biebow, Başkan'ın ofisine hızla girdi, bütün görevlilere odayı boşaltmalarını emretti ve ardından Başkan'ın üzerine saldırıp onu sopayla dövmeye başladı.

Bu, kısa bir süre zarfında Başkan'ın ikinci defa çılgınca bir saldırıya hedef oluşuydu. Yüzü ve vücudu saldırının izlerini hâlen taşımaktaydı. Başkan'ın daha önce kararlı ve güvenli olan duruşu artık eğikleşmişti ve o beyaz saçlarının altında bir zamanlar gettonun bütün sekreterlik ve yazmanlıklarında masa ve duvarları süsleyen temiz ve gururlu yüzü, yara bereden ve şişliklerden bir maske gibi olmuştu.

Biebow'la beraber gelen iş arkadaşları Czarnulla ve Schwind, eğer Biebow'u durdurmazlarsa çok daha talihsiz bir durumun ortaya çıkabileceğini fark ettiler. Yahudi görevlilerinden Bay Jakubowicz ve Bayan Fuchs da Biebow'u sakinleştirmeye çalıştılar. Ancak hiçbir şey etkili olmadı.

Biebow barakanın içinden, "Benim Yahudilerime elini sürmeyeceksin, seni şeytan!" diye bağırdı. Ardından kırılan pencere camları her yere saçılırken Biebow'un yüksek sesi bütün meydanda yankılandı:

"Seni aciz, lanet olası ödlek! Yollayabilecek tek bir adamım bile yok ama Bay Oberbürgermeister gelip de her hafta gettodan 3,000 adam yollayacağını söyleyince tek dediğin *Jawohl, Bay Oberbürgermeister, tabii ki Bay Oberbürgermeister*, oluyor! Çünkü siz Yahudilerin tek bildiği onlar gettoyu gözlerimin önünde benden çalarken ikiyüzlü ve dalkavukça her şeye âmin ve evet demek!

Söylesene, güvenecek işçim kalmazsa teslimatlarımı nasıl karşılayabileceğim? Eğer hiç Yahudi kalmazsa ben gettoda nasıl hayatta kalabileceğim?"

Cam parçalarını toplattıktan ve yüzündeki yaralar dikilip sarıldıktan sonra Başkan kendi isteğiyle Karola Miarki Caddesi'ndeki yazlık evin üst katındaki "evine" gitmeye karar verdi. Bu sırada herkes Başkan'ın son anlarının geldiğini düşünüyordu. Bay Abramowicz yaşlı adamın hasta yatağının üzerine eğilip son bir isteğinin olup olmadığını sordu. O da eskiden çocuk bakıcısı olarak çalışan o çok güvendiği yardımcısı Rosa Smoleńska'yı yanına getirmelerini istedi.

Sonraları bunun hakkında epey konuşulacaktı. Bunca hizmetçisinin, bunca yardımcısının seneler boyunca yaptıkları bunca fedakârlıktan sonra ölüm döşeğinde yatarken isteye isteye basit bir çocuk bakıcısını yanına istemişti Başkan. Fakat Abramowicz Kuper'le birlikte Bayan Smoleńska'nın Başkan'ın evlatlık olarak verilen çocuklarından biriyle beraber oturduğu cumbalı eve gitti. Bayan Smoleńska eski hemşire üniformasını üzerine geçirdi ve beraberce Marysin'e gittiler. Bay Abramowicz, Bayan Smoleńska'yı ölüm döşeğinde yatan Başkan'ın odasına getirdi ve kapıyı arkasından sessizce çekip kapadı. Başkan, Rosa'yı baştan aşağı süzdükten sonra eliyle yanına oturmasını işaret etti ve ardından o anda *tek önemli olan konunun çocuklar olduğunu* söyledi ve bunu söyledikten sonra her şey her zaman nasılsa öyleydi:

Başkan: "Şu anda önemli olan tek konu çocuklar! Sizin, Bayan Smoleńska, bütün çocukları daha sonra neresi olduğunu açıklayacağım belli bir toplanma alanında bir araya getirmeniz gerekiyor. TEK BİR ÇOCUK BİLE EKSİK OLMAYACAK. Bayan Smoleńska anladınız, değil mi? Çocuklar için özel bir araba tahsis edildi. Yanlarında iki doktor olacak, bir de özellikle benim seçeceğim iki hemşire. Bu konuda siz Bayan Smoleńska ne düşünüyorsunuz acaba? Bayan Smoleńska da bu arabayla gitmek isterler mi?"

Rosa Smoleńska "ölüm döşeğinde" yatan ya da sadece "kaygılı" olan Başkan'ın yanına senelerdir kaç kez çağrıldığının sayısını unutmuştu. (O sıralarda konu sürekli sorunlu olan "kalbi" değilse, bir başka sorunu olurdu mutlaka).

Fakat şimdi gerçekten hasta görünüyordu. Yüzü şişmiş ve kırmızıydı. Şakağındaki yaraların dikişlerinin altında, iki yanağında ve gözlerinde siyah kan topakçıkları vardı. Fakat en korkuncu bu mahvolmuş yüzün altında eskisinin duruyor olmasıydı. Ve o yüz şimdi gülüyordu ve her zamanki kendinden emin ve kurnazca utanmazlığıyla Rosa'ya göz kırpıyordu. Bandajların altından gelen, her zamanki gibi ona emir veren ya da ancak kendi isteği yerine getirilirse karşılığında onun isteğini de yapacakmış gibi davranan sesi aynıydı:

Başkan: "Tabii ki Bayan Smoleńska kendi çocuklarıyla beraber gitmek istersiniz, öyle değil mi? O halde sorumluluğunuzu yerine getirmenizi ve daha sonra size açıklanacak olan toplanma yerine bütün çocukları getirmenizi istiyorum. Rumkowski'ye bunun sözünü verebilir misiniz?"

Rosa'nın ellerini avuçlarının içine aldı. Elleri bileklerine kadar sargılıydı ve o küçük parmakları sargının altından çıktıkları yerlerde küçük tombul hamur topakları gibi görünüyorlardı. *Ama elleri yine*

aynıydı! Ve daha önce birçok sefer onun kendisine yaklaşmasına izin verdiği gibi şimdi de o el, bacaklarının arasından içeri girdi ve hiçbir şeyin olmadığı yere ulaşmaya çalıştı. Bu haldeyken bir araya getirmesini istediği çocukların hiçbirinin artık burada olmadığını nasıl söyleyebilirdi?

Artık kurtarılacak çocuk kalmadığını!

Onları gönderirken kendisinin de işin içinde olduğunu!

Ama söyleyemedi. Mahvolmuş yüzün arkasındaki duygusuz bakışları yeniden yalvarıyordu ve Rosa onu hayal kırıklığına uğratamazdı. "Evet Sayın Başkan," dedi. "Elimden geleni yapacağım, Sayın Başkan." Ve hamur topağından parmaklar yeni ütülenmiş hemşire üniformasının altında beceriksizce ilerleyerek Rosa'nın baldırlarına ve cinsel organına dokundu. Ne yapabilirdi ki Rosa? Minnettarlığından hem güldü, hem de ağladı elbette ki. Her zaman yaptığı gibi.

Gettodan son göndermeler iki etapta yapıldı. Daha düzenli olan ilki 16 Haziran'dan bir sonraki ayın ortasına kadar devam etti. Bunu her şeyin biraz normale döndüğü iki sakin hafta izledi. Ardından yeniden nakliyeler başladı ve bu sefer artık insanların getto dışında nereye gönderildikleri sorulmuyordu bile, tam bir *Verlagerung*[81] geçerliydi.

Bütün getto, insanlar ve makineler, her şey başka bir yere taşınacaktı.

Cephe artık çok yakındı. Hava akını sirenleri her akşam düzenli olarak birkaç saat ötüyordu ve Rosa Smoleńska, Bayan Grabowska'nın dairesindeki sarı örtünün arkasında, yattığı yerden uzaklarda düşen bombalar patladığında evin duvarları ve bedeninden geçen boğuk sarsıntıları hissediyordu.

Debora Żurawska bu son dönemde Tusk'un Lwowska ve Zielna Caddeleri'nin köşesindeki porselen *resort*unda çalışıyordu. Fabrikada sigorta ve izolatörlerin dış korumaları üretiliyordu ve Biebow'un *kriegswichtig*[82] olarak sınıflandırdığı az sayıdaki işletmeden biri olduğu için gettonun boşaltılması başladığında bile çalışmaya devam ediliyordu. Debora o dar ve soğuk barakanın en dibinde çalışıyordu. Diğer kızlarla beraber, hazırlanan sigortaları kare şeklindeki küçük kâğıt kutulara koyuyorlardı. Her kutuya on iki sigorta konuyordu ve daha sonra kâğıt kutunun üst ve altındaki kulakçıklar kutunun her

81 (Alm.) Tehcir. (ç. n.)

82 (Alm.) Savaş için önemli. (ç. n.)

iki yanında bulunan eşit sayıdaki çapraz çiziklerin içine sokularak kapatılıyordu. Bu kutular daha sonra içine yirmi kutu sığan kartonların içine konup paketleniyordu.

Debora günler boyunca bu basit el hareketini yaptı.

Sonra bir gün işe gelmedi. Rosa daha sonra Debora'nın tam olarak *ne zaman* ortadan kaybolduğunu söyleyemeyeceğini itiraf etti; Tusk'a doğru yola çıktığı sabah mı, yoksa geceleyin mi ya da belki de bir gece öncesinden mi, bilemiyordu. Doğrusu son zamanlarda Debora sık sık ortadan kayboluyordu ya da fabrikada dedikleri gibi "kendini unutuyordu". Resorttaki paketleme odasından çıkıyor ve arka tarafta bir zamanlar tanıdık olan tamamen yabancı kapılardan nereye gittiğini bilemeden geçip gidiyordu. Günün orta yerinde ya da fabrika düdüğü çaldıktan sonra her an olabiliyordu bu. Eğer günün ortasında yola çıkarsa genellikle çok uzağa gidemeden Sonder tarafından durdurulup çalışma kâğıtları sorgulanıyordu. Ama bu vardiya değişiminden sonra olursa işte o zaman komşu ya da bir tanıdık Rosa'ya "kızının" nerede olduğunu haber verene kadar epey zaman geçebiliyordu. Hatta bir seferinde Bałuty'nin oradaki tahta köprüyü bile geçmişti ve Drukarsa Caddesi'ndeki marangozhane işçilerinin etrafında sersem sersem dolaşırken Sonder'den önce Rosa'nın onu bulması tamamen şans eseri olmuştu.

Bazen Rosa gerçekten çok yorgun oluyordu. Her gün on saat üniforma terzihanesinde eldiven ve kışlık berelerin içine astar dikerek çalışıyordu. Sonra da bir kuyrukta biraz olsun yenebilecek tayını almak için beklemekle ya da gaz kolektifinden su taşımakla veya merdiven, yer fırçalayıp yıkamakla geçen üç saatin sonunda bazen o kadar bitkin oluyordu ki, yatağına girdiği anda sızıyordu. Ertesi sabah uyandığında Debora'yı giyinmiş vaziyette yatağının yanında yerde oturmuş, Rosa'nın pencerenin önüne astığı güneşten solmuş örtünün arkasında uçuşan sineklere, sineklerin örtüye konmadan önce büyüyen, havalanıp uzaklaştıkça küçülen gölgelerine büyülen-

miş halde bakarken buluyordu. Bu da bütün geceyi dışarıda geçirmiş olduğu anlamına geliyordu ve Rosa yürürken eğer tel örgüye çok yaklaşırsa ve canı sıkılmış Alman nöbetçilerden biri de birden ateş etmeye başlarsa ne olur, diye korkuyordu.

Fakat Debora yalnızca gettonun içinde kaybolmuyordu, başkalarının iyi niyetinin arkasında da kaybolmaya çalışıyordu ya da kendisinin veya başkalarının kelimelerinin arkasında.

Bayan Grabowska elinde kömür kovasıyla geldiğinde çok içten bir şekilde, "Sana yardım edebilirim," diyebilirdi ve sonra da fırının ateşini yakmak için dizlerinin üzerine çökerdi. Şimdiki Debora, Rosa'nın Yeşil Ev'de tanıdığı diğerlerine yardım etmek için çabalayan küçük kıza çok benziyordu; ama şimdiki Debora kömür kovasını ya da su teknesini almaya gittikten bir saniye sonra ne yapacağını unutuyordu ya da Rosa fabrikadan eve gelen en kısa yolu tarif etmeye çalışırken ona boş gözlerle bakıyordu. Kelimeler, pencerenin dışına konan sinekler ya da diğer böcekler gibi asılı oldukları yerden düşüyordu. Sadece gölgeydiler, tıpkı gölgeler gibi dokunulmazdılar.

İkinci günün sabahında Bayan Grabowska ateşi yakmaya geldiğinde elinde küreği ve kül kazıyıcısıyla durup bir anda, "Tabii ya geçen gün biri geldi ve genç Bayan Debora'yı sordu," diye hatırlayınca Rosa da gerçekten endişelenmeye başladı. Gelenin kim olduğunu sordu ama Bayan Grabowska'nın elbette ki bir fikri yoktu. Nereden bilebilirdi? Bu sıralarda o kadar çok gelip giden oluyordu ki... Tek hatırlayabildiği gençten birisi olduğuydu, Sonder ya da onun gibi birisiydi.

*

Gettoda hâlâ Zgierska Caddesi'nde tel örgünün diğer tarafında bulunan, gettodaki Ortodoksların uzak durmak istedikleri ve bu yüzden

Gutesfeld adında Hasedi bir hahamın ilgilendiği dilsiz ve yatalak Mara'nın hikâyesi anlatılıyordu. Haham Gutesfeld ve yardımcıları günler boyunca yatalak kadını bir sedyenin üzerinde etrafta dolaştırmışlardı ve bir *tsaddik* kızı olduğu için iyileştirici güçlerinin olduğu söylentisini duyan insanlar onu görmek için Lutomierska Caddesi'ndeki dua evine ya da eski Bajka sinemasına gizlice gelmişlerdi.

Fakat kadın ne tek kelime etmiş ne de bir yerini kımıldatmıştı.

Sonra Naziler *Gehsperre* harekâtını başlatmışlar ve insanlar korku içinde evlerinde oturup Sonder ya da SS'in gelip ellerinden yaşlı ve çocuklarını almasını beklemişlerdi. Gettonun yaşlı hahamlarının son kalanları da gettodan yollanmışlardı ve insanlar *tsaddik* kızının da eğer dışarılarda bir yerlerde vurulmadıysa gettodan yollandığına kanaat getirmişti.

Fakat şimdi birinin onu gettoda gördüğü söylentisi dolaşıyordu. Sokağa çıkma yasağının başlamasından sonraki üçüncü ya da dördüncü gündü ve Gertler'in Sonder Birliği'nden olaya şahit olan polisler korkudan donakalmışlardı. Çünkü söylenceye göre yatalak kadın bu sefer iki ayağının üzerinde yürüyordu, ancak her zaman dümdüz değil, daha çok bir evin duvarından diğerine sendeleyerek. Arada sırada düştüğü olmuştu ama hemen ayağa kalkmıştı. Ve bu söylence yayılmaya başladıktan sonra diğerlerinin de evlerinden dışarıya bakarken kadını gördükleri ortaya çıktı. Hatta şimdi kapalı dış kapılardan geçerek evlerin içine giriyor ve geldiği her katta evin kapısındaki mezuzaya[83] dokunuyordu. Bazılarının kadını evine aldığı da söyleniyordu. Evin içine girdiği zamanlarda ise, Babil ya da Mitzrayim'e de doğru olsa da İsrail'in Tanrısı'nın yolculuk zamanı geldiğinde yanlarında olacağını söylüyordu. Ve eğer yolculuk sırasında İsrail'in kavimlerinden biri yok olursa, peygamberin de dediği

83 Mezuza: Her Yahudinin evinin giriş kapısının sağına yerleştirdiği, içinde Tevrat'tan bölümler olan kutu. (yay. n.)

gibi hepsi yok olacaktı. Fakat tek başına yok olan yine de hepsini yok edemezdi. Bir kayalıktan nasıl tüm kayalığa zarar vermeden bir taş çıkartılamadığı gibi, tüm taşları çıkartsanız da kayalık yine var olacaktır. İsrail kavmi yıkılamaz. Kadın işte böyle diyordu.

Ancak bu seferki yolculuktan önce akşamları evden eve dolaşan insanlar vardı. Ama bunlar hiç de kutsal kişiler değillerdi ve Mara gibi Siyon'un yıkılmaz tepesini ve İsrail Toprağı'nı vaat etmiyorlardı. Bunların yerine son sevkiyattan önce bir kere olsun karınlarını doyurma imkânının nerede ve nasıl olduğunu anlatıyorlardı. Rosa, penceresinin önüne gerdiği kırmızı örtünün arkasından yumuşacık sesleriyle fısıldadıklarını duymuştu.

"Drai!" diyorlardı.

Ya da, "Drai en halb!"

Debora'nın geri gelmesi geciktikçe Rosa da kızın bu ruh avcılarının tuzağına düştüğüne daha çok emin oluyordu.

Aslında olanlar şöyleydi:

Biebow mümkün olduğu kadar çok fabrikanın çalışmasını emrettiği için bütün fabrika şefleri hangi işçilerin vazgeçilmez hangilerinin ise gönderilebilir olduğunu gösteren listeler yapmak zorunda kalmıştı. Daha sonra, özel olarak kurulmuş *Inter-Ressort Komitee* bu listelere dayanarak hangi işçilerin bir sonraki nakliyeyle gideceğine hangilerininse çalışmaya devam edeceğine karar veriyordu. Eğer özel bir ihtiyaç söz konusuysa ya da Biebow özellikle o *resort* içindeki üretimin önemli olduğuna karar verdiyse bir *resort* komiteden işçi satın alabiliyordu.

Bu şekilde insanların söz konusu olduğu daimi bir alışveriş sürüyordu.

Bazı fabrika şefleri karşılığında becerikli bir tekniker alabilmek için on "gözden çıkarılabilir işçi" verebiliyordu.

İşte bütün bu "ruhlar"a bu yüzden ihtiyaç vardı. Çoğunlukla genç erkek ve kadınlar ekmek ya da yemek kuponları karşılığında işçi ihtiyacı duyulan yerlere gönderilmeyi kabul ediyorlardı ve böylece gönderilenlerin kotası sürekli aynı kalıyordu.

Sanki bir makine, devasa bir ayırma makinesi iş başındaydı.

Ödeyecek parası olanlar kendilerine gettoda biraz daha zaman satın alabiliyordu. Parası olmayanların ise en azından geride kalan "ruhları" vardı ve onu satabiliyorlardı.

Gün doğumunda Brzezińska Caddesi'nde öyle bir gürültü vardı ki, sanki ses kütlesi insan yığının üzerinde kendi başına bir varlık olmuş, cadde boyunca gidip geliyordu.

Yığının içinde iki ayrı akıntı var. Biri Plac Kościelny'den yukarı doğru çıkıyor. Bu yoldan satın alınmışlar, istisnalar, hâlâ gidecek işi olanlar sırtlarında çantaları ve *menażkileri* bellerinde cüretle sallanarak yürüyorlar. Diğer akıntı ise Plac Kościelny'den aşağı doğru iniyor. Burada diğerleri yürüyor; tahliye edilmesi kararlaştırılanlar ya da ruhlarını satmaya zorlanmışlar.

Öğle saatlerinde karmaşa inanılmaz bir boyuta ulaşıyor.

İnsanlar yolun ortasında duruyor, yanlarında mobilyaları, ev eşyaları öylece duruyorlar; ancak sonsuz bir el arabası ya da çekçek konvoyu bu. Devrilmiş el arabalarını yeniden arkalarından itmek için kaldırmaya çalışanlar ya da vücutlarına bağladıkları kayış ve halatlarla çekmeye uğraşanlar.

Rosa, Bałuty Meydanı'na doğru giderken satış alanı denilen yerin yanından geçer; tahta köprünün ayağının yanındaki Kron'un eczanesinden başlayıp Jojne Pilsher Meydanı'na kadar devam eden kapalı kocaman bir alan burası. Satılabilecek her şey buraya getiriliyor: Masalar, yemek odası takımları, dolaplar, kapılar, kullanılmış, açıkçası harap halde ama yine de birilerinin belki de işine yarayabilecek, çantalar ve giysi kılıfları. Giysiler de var, en fazla paltolar ve

ceketler ve bir de kışlık ayakkabı ve botlar. Getto bazı ev eşyalarını satın alıyor ama buraya ellerinde kalan son malvarlıklarını satmaya gelenlerden çok azı karşılığında para istiyor. Getto parasının artık hiçbir değeri yok. Yolculuğa çıkmak üzere hazırlık yapanlar yanlarında götürebilecekleri ya da yiyebilecekleri ne olursa; ekmek, un, şeker ya da konserveler, işte onları istiyorlar.

Ve insanlar her yerde kavga edip duruyor; çünkü kendilerine vaat edileni ya da uygun fiyatı almadıklarını iddia ediyorlar. Tahta köprüden yukarıya doğru gevşek bir zincir oluşturmuş kırk kadar polis bu kavgaları izliyor. Alman polisler araya girmiyor ya da sadece bir ya da iki kötüye giden kavgayı sembolik olarak ayırmaya çalışıyor. Belki karışmamaları emredildi ya da karışmaya cesaret edemiyorlar. Ya da kendi eşyalarını korumak için orada duruyorlar veya yakınlarda bir binada ya da mahallede yaşayan bir tanıdıkları var.

Rosa bu karmaşanın içinde Başkan'ın arabasını ve bir şapkanın ya da hızla giden arabanın tentesinin altında Başkan'ın mahvolmuş yüzünü görür gibi olur. Gettonun Başkanı son günlerde akıl almaz derecede aktif. Duyurular hazırlıyor. Konuşmalar yapıyor. Saklanan getto halkına vazgeçip dışarı çıkması için hâlen yalvarıyor.

Jidn fun geto bazint zich!

Başkan ve Biebow bazen birlikte ortaya çıkıyorlar. Dayak yiyen ve dayak atanın yan yana durması çok ilginç bir görüntü oluşturuyor. Dahası Biebow'un Başkan'a vuran eli hâlen sargılı ve askıda, Başkan ise kanlı kesik yaralarını ve bandajlı gözünü bir maske gibi taşıyor. Hatta Moshe Paławer'in parodisindeki komik ikili gibi birbirlerine söylemeleri gereken şeyleri kardeşçe fısıldıyorlar. Önce Başkan birkaç cümleyle açılışı yapıyor. Ardından Biebow konuşuyor.

"Benim Yahudilerim," diyor Biebow.

Daha önce hiç böyle bir şey söylememişti.

Bir gün eski sebze meydanında dağıtılacak mallar olduğu söylentisi çıkar. Beyaz lahana. Tayın başı üç kilo. Senelerdir çürük şalgam ve aşırı ekşimiş lahanayla beslenen getto için bu akıl almayacak kadar büyük bir miktar.

Sebze tartıları ve ağırlıklar çoktan meydanın ortasına konulmuş. İnsanlar öne doğru eğilmiş ellerindeki ağzı çoktan açılmış çuvalları doldurmayı bekliyor. O sırada birdenbire gürültüyle çalışan traktör motorlarının sesi duyulur, ardından da traktörlere bağlı römorklardan çıkan sert zincir tıkırtıları, metalin metale değişi. Bir buçuk sene önceki *szpera* günlerini hatırlayan halk için korkunç bir ses bu. İnsanlar hemen ellerindekileri bırakır ve koşarak oradan kaçmaya çalışırlar ama daha birkaç bina geçmeden meydanın her bir köşesinden parlak miğferli askerler içeriye girer. Łagiewnicka Caddesi'nin aşağısından polis yüklü kamyonlar takviye olarak gelirler, o kadar hızlı hareket ederler ki, sanki kamyonların kasalarından aşağı kayıyorlarmış gibi gözükürler, kaçanları yakalarlar ve hiç duraksamadan hepsini römorklara doldururlar.

İşte o anda Biebow ve Başkan–dayak atan ve dayak yiyen, Alman ve Yahudi– kamyonlardan birinin kasasının üzerine birdenbire konmuş gibi ortaya çıkarlar. Biebow bandajlı elini halka hitap ediyormuş gibi havaya kaldırır ve *Nein, nein, nein!* diye bağırır. Mahvolmuş yüzüyle Başkan onun yanında durur ve o da elini havaya kaldırıp "Hayır, hayır, hayır!" diye sanki yankıymış gibi bağırır. Ve Biebow konuşur:

"Benim Yahudilerim," der.

"İşte böyle yapabilirdik.

Hepinizi bir kamyon kasasının üzerine yükleyip gettodan yollayabilirdik.

Aber so machen wir es nicht! Nein, nein, nein![84]

Biz şiddet kullanmak istemiyoruz. Buna hiç gerek yok.

Gettodaki bütün Yahudiler bizim yanımızda güvendedir.

Almanya'da çok fazla iş var ve trende hâlâ boş yer var.

Şimdi eve gidin ve bu konuyu sakin kafayla düşünün, sonra da, yarın sabah erkenden çocuk ve eşlerinizle Radegast İstasyonu'na gelip başvurun.

Sizin için bulunduğunuz yeri mümkün olabildiği kadar uygun hale getirmek için elimizden geleni yapacağımıza söz veriyoruz."

Rosa Smoleńska ikisini dinlemek için kamyonun etrafında toplanmış grupta duruyor. Bir elinde Bayan Wołk'un ofisindeki yasaklanmış evlat edinme dosyalarına bakarak topladığı Başkan'ın çocuklarının listesi var. Listede sadece çocukların isimleri yok. Onların dışında "yeni" ebeveynlerinin ya da onların yakınlarının, Wołk ya da Rumkowski'nin onlar için ayarladığı fabrikaların ve Bay Tusk gibi çocukların koruyuculuğunu üstlenen *kierownicylerin* isimleri de var.

Elinde liste *resort resort* dolaşıyor. Fakat fabrika şefleri uzun zamandan beri kimleri çalıştırıp çalıştırmadıklarının hesabını yapamaz hale gelmişler. Bir zamanlar ellerinde olan işçiler çoktan değiştirilmiş, satılmış ruha dönüşmüş, satılmış ancak yükseklerde gücü yeten birisi tarafından satın alınıp başka kimlik altında geri gelmiş ya da hiç orada bulunmamışlar. Artık her gün gettodan bir sevkiyat yapılıyor. İnsanlar bir süre daha saklanabilirlerse kurtuluşlarını görebileceklerini düşünüyorlar. Hem de bu zamanlarda ölünle yaşam arasındaki fark da yok olmak üzere. Gettonun sokaklarında capcanlı dolaşan *neshomes* gördüklerini söyleyenler var, satıp yollanan ve herkesin öldüğünü ya da kaybolduğunu düşündüğü komşuları ya da iş arkadaşları şimdi haklarını almak üzere geri gelmişlerdi.

84 (Alm.) Fakat böyle yapmadık! Hayır, hayır, hayır! (ç. n.)

Günlerden 8 Ağustos. Rosa Smoleńska, Młynarska Caddesi'ndeki eldiven ve çorap fabrikasından dönerken tam yanında silahlar patlamaya başlar. Bu ilk kez olmuyordu, ama o ilk kez sesleri bu kadar yakından duyuyordu.

Sesler ilk başta o kadar da tehlikeli değil. Kısa, seyrek, dağınık patırtılar.

Sonradan aşağıdaki yolun insan kaynadığını görür. Her bir yönden gelen ve ağır ağır ilerleyen insan yığını gibi. Bir an sanki bütün kalabalık onun önünde tamamen hareketsiz durmuş gibi gelir Rosa'ya. Ama yeterince hızlı hareket etmedikleri için değil, hepsi bir anda hareket etmek isteyip beceremedikleri için. İnsanlar birbirlerini itiyorlar, dövüyorlar ve önè geçmeye çalışıyorlar. Bazılarının yanında eşyaları var; içinde ayakkabı ve giysi olan bir sepet, mutfak eşyasıyla dolu emaye bir leğen, bir ileri bir geri sallanırken, inek çanı gibi ses çıkaran bir süt güğümü. Bütün bu sessiz ya da bağrışan, dürüst ya da dirençli yüzlerin içinde bir yerlerde, koca bir çantayı sürükleyerek her seferinde bir iki metre ilerleyen Bayan Grabowska'yı görür.

Almanların sonunda gettoya girdiklerini işte o zaman Bayan Grabowska'dan öğrenir.

Ama herkesin haftalardır korkup konuştuğu gibi gettonun dış mahallelerinden değil, tam kalbinden, Łagiewnicka, Zawiszy, Brzezińska ve Młynarska'dan girmişler. Gettonun tam ortasındaki dört cadde de Alman savaş taşıtlarıyla sarılmış. Polis geçici güvenlik noktaları kurmuş ve Bałuty Meydanı'ndan doğuya doğru tel örgü çekmiş. Özel SS grupları çoktan Zawiszy Czarnegove ve Berka Joselewicza Caddeleri'ndeki dairelere girmeye başlamışlar bile.

Bayan Grabowska, "Artık geri dönemeyiz," der.

Kordon altına alınmış bölgeye ilk giren kişi Biebow'un uşağı, Sayın Başkan'dan başka kim olabilir ki? Nöbet tutan askerler, Başkan'ı bir mayın arama ekibinin iz süren köpeklerini salması gibi içeri salarlar. Orada tek başına yürür ve bu sefer korumasızdır, sanki niyetinin ciddi

olduğunun altını çizmek ister gibidir. Bayan Grabowska, Başkan'ın ta kendisini bir evin eşiğinde yalvarırken görür. Yatalak Mara'nın hikâyesinin soytarı versiyonu gibi –dik durarak, sapkınca ve gururla– içeride bekleyen ailelere bunun son şansları olduğunu açıklar. Kıllarına bile zarar gelmeyeceği üzerine şahsen güvence verebileceğini söyler.

*

O akşam Bayan Grabowska'nın, Młynarska Caddesi'ndeki eski konutların en üst katında oturan bir tanıdığının evinde kalır. Evin penceresinden Alman savaş arabalarının getto içindeki barikatlara takviye yapmak için Litzmannstadt'dan gelişlerini seyreder. Üzerleri zincirden bariyerler ve tel örgü rulolarıyla yüklü sıra sıra ağır ilerleyen kamyonlar gettonun içine girerler.

Bir odada henüz yolculuk için başvurmamış yirmi kişi var. Hepsi de başlarını omuzlarının içine gömmüş, dizlerini çekmiş oturuyor. Hiçbirinin yiyecek ya da içecek bir şeyi yok. Bazılarının yanlarına yemek taslarını almaya bile vakti olmamış.

Rosa'nın elinde sadece Başkan'ın çocuklarının listesi var. Listeye sakladığı birkaç fotoğrafı yapıştırmış. Fotoğraflardan biri Yeşil Ev'deki mutfakta çekilmiş. En önde, pırıl pırıl parlayan sahan ve çorba tencerelerinin yanında aşçı şapkası ve beyaz önlüğüyle aşçı Chaja Meyer duruyor. Onun arkasında çocuklar sıraya girmişler, onlar da beyaz giyinmişler, en küçüğünün önünde mama önlüğü var ama hepsi de başlarını çorba kâselerinin önüne eğmiş, çünkü bu fotoğrafın çekilmesinin nedeni bitlerden temizlenmiş kafalarını göstermek. Bir başka fotoğrafta yine aynı çocuklar var, büyük arsanın oradaki tel örgülerin önünde sıraya girmişler. Hepsi de profilden çıkmış. Ellerini birbirlerinin omuzlarına koymuşlar, sanki bir bale kumpanyası gibiler ya da uygun adım ilerlemeye hazırlanıyorlar.

Ama sadece fotoğraflar. Oğlanların saçları kazınmış, kızlarınkilerse örgülü.

Başka çocuklar da olabilirlerdi.

Ertesi sabah Rumkowski yeni bir duyuru bastırmıştı. Duyuru Młynarska Caddesi'nden Dworska'ya kadar her evin duvarında asılıydı.

Gettonun Taşınmasıyla İlgili Duyuru

Bütün fabrikalar kapalı tutulacak:

10 Ağustos 1944 Perşembe gününden itibaren gettodaki bütün fabrikalar kapalı tutulacak. Her fabrikada malzemeleri paketlemek ve göndermekle ilgilenmek üzere en fazla on kişi bulunabilir.

Gettonun batı bölümünün boşaltılması:

10 Ağustos 1944 Perşembe gününden itibaren gettonun batı bölümleri (köprünün diğer tarafı) bütün işçiler ve yerleşik halktan arındırılacak. Burada bulunan tüm işçiler ve yerleşik halk gettonun doğu tarafına taşınmalıdır.

10 Ağustos 1944 Perşembe gününden itibaren gettonun batı bölümünde yiyecek dağıtımı yapılmayacaktır.

Litzmannstadt Gettosu, 9 Ağustos 1944

Mordechai Ch. Rumkowski

En yaşlı Yahudi

Rosa, ertesi sabah pencereden Radogoszcz'a doğru giden insanların oluşturduğu uzun sıraları görür. İnsanlar taşıdıkları aşırı yüke rağmen huzurlu görünürler. Sırt çantaları ve tomar yapılmış battaniyelerden ormanın içinde bir yerden bir kadın çıkar ve yanından geçtikleri küçük bir bostanlıktan bir demet maydanozu kopardıktan sonra sıranın gerilerindeki bir arkadaşına verir. *Eğer yetkililer bütün fabrikaları kapatmaya başladılarsa, bu kadar insan nereden geliyordu acaba,* diye düşünür. Aşağı koşup elinde Başkan'ın çocuklarının isimleri olan listeyi ve fotoğrafları göstermeye cesaret edebilir mi? Belki, bir umut, geçip gidenlerden biri listedeki bir ismi ya da yüzü tanır mı?

Ama cesaret edemez. Her sıranın yanında ilerleyen ve kontrolleri aksatmayan kolluk güçleri var. Maydanoz toplayan kadını durdurmadılar ama dışarıdan birisi gelip de yürüyüşün düzenini bozarsa karşı çıkacakları kesin.

Dışarı çıkmayı göze almadan önce bütün bir gün bekler. Yaz günlerinde hava geç kararıyor nasıl olsa. Ve gün ışığı solup da aşağıdaki cadde mavimsi karanlığın içinde ince bir şerit gibi göründüğünde gökyüzünde bir dolunay yükselir ve her yer yeniden gündüz gibi aydınlanır. Işığa yakalanmamak için mümkün olabildiğince duvarlara yakın ve gölgelerin içinde kalmaya çalışır ama Zgierska Caddesi'nin aşağısında saklanacak karanlık kalmaz. Dolunay gettonun iki yarısının arasındaki boşluğun içinde asılı durur ve o kocaman ay parçasının altında tahta köprü, karşıya geçmek için sıkışan insanlardan kapkara

bir hal almıştır. Rosa yaklaştıkça sesi de duyar; köprünün çıplak zeminine basan binlerce *trepkinin* çıkardığı ses.

Tam o anda artık çocukları aramanın hiçbir anlamı olmadığını fark eder. Tahta köprünün batı ayağında duran kolluk güçleri, herkesten önce köprüye çıkmak isteyenleri yakalayıp kenara çekiyor. Neredeyse onun da geçmesine izin vermezler. Çanta ve çuvallarıyla köprünün doğu tarafına geçenler için ise artık geri dönmenin bir anlamı yok.

Zgierska Caddesi'nde bir evin girişindeki taş merdivene oturur ve düşünmeye çalışır. Artık gettoda özgürce hareket edemeyecekse ne yapabilir ki?

Eğer çocukları yanında götüremezse yaşlı adama ne diyebilir?

Oradaydılar, hepsi oradaydı, ama kayboldular.

Ya da: *Hepsi oradaydı, ama ben onlara ulaşamadım.*

Bunların hiçbirini söyleyemez ki...

*

Yeni bir gün, yeni bir gün doğumu. Yeniden Marysin'e doğru yol alır. Marysińska Caddesi boyunca aralarında yirmi metre bırakılarak özenle dizilmiş uzun traktör römorklarının yanından geçer. Başkan'ın evine doğru giden yolun yarısında Almanlar bir bariyer kurmuşlar. Bariyerin hemen yanında güvenlik güçlerinden bir grup işsiz güçsüz adam durmuş, nöbetçiyle şakalaşıyor.

Geride kalmış birkaç insan, çoğu yaşlı, çantalarıyla beraber caddeden yukarı yürüyorlar. Rosa onların artık konvoy içinde yürümedikleri için daha da kırılgan olduklarını düşünür ve güvenlik polisinin adamları da bunu fark eder. Polislerden biri aniden hızla koşmaya başlar (o uzun paltosu, uzun çizmelerinin üzerinde şemsiye gibi açılır) ve üzerindeki silahın kayışları şıkırdarken Yahudilerden

birini yoldan aşağı düşürür. *Ne yapmıştı ki? Yanında çok mu fazla çanta taşıyordu? Yola çok mu yakın yürüyordu?* Birdenbire beş polis de yere düşmüş adamın etrafında toplanır. Kahkaha ve bağrışlarından çizmelerinin yumuşak vuruşundan çıkan boğuk sesler ve adamın korku içindeki yardım isteyen haykırışları duyulur.

Tam o anda tuhaf bir ıslık duyulur ve Rosa'nın ciğerlerinde tuttuğu hava ciğerlerini yırtarak dışarı çıkar. Nöbetçinin bariyerin iki adım önüne çıkıp iki eliyle durmalarını işaret eden hareketler yaptığını görür. Islık sesi korkunç bir gürültüye dönüşür ve koşarken ayaklarının altındaki toprak sanki sallanan bir iskele gibidir.

Kendini hendeğin içinde, biraz önce dayak yemiş adamın üstünde yatarken görür, aynı anda patlamadan sonra çıkan dumanın adamın sırt çantasının yumuşak askılarından yukarı süzülüşünü seyreder. O sırada yukarıdan biri ona doğru uzanır, kollarının altından tutar ve yeniden yola çıkartır. Bu Samstag (en derin uykusunda bile karşısına çıksa onu tanırdı). Burada ne işi var? Ancak bundan daha fazlasını düşünmeye vakit yok.

Samstag, "Koş," der sadece ve aşağıda, Marysińska Caddesi'ndeki evi gösterir.

Rosa bir şekilde yeniden bacaklarını hissetmeyi başarır. Ama yine de sanki hâlâ bir gemi güvertesindeymiş de ayağının altındaki zemin sürekli hareket ediyormuş gibi hisseder. Yolun kenarındaki binalar sanki bir o yana bir bu yana sallanmaktadır. Bir an etraflarını saran kapkara dumanın içinde kayboluyorlar, sonra bir anda tekrar ortaya çıkıyorlar. Ancak binanın kapısından içeri girdiği zaman bir gece önce kaldığı eve geri geldiğini fark eder.

Dün gece bütün merdiven ve daireler tıka basa kaçıp saklanan insanlarla doluydu. Şimdi ise in cin top oynuyor; sadece eşyalarından geriye kalanlar var: battaniyeler, şilteler ve yemek tasları. Rosa üçüncü kattaki odaya çıkar. Evin pencereleri sonuna kadar açıktır.

Dışarı baktığı zaman biraz önce yanından geçtiği o uzun traktör konvoyunu görür ama şimdi römorkların harekâtı gerçekleştirmek için beklemediğini, tersine harekâtın çoktan gerçekleştiğini anlar. O dışardayken, SS komandoları bütün gece boyunca bu bölgeyi temizlemişlerdi. Bu yüzden etrafta hiç kimse kalmamıştı. Bu yüzden caddenin en yukarısına bir bariyer koymuşlardı.

Werner Samstag, Rosa'nın arkasındaki kapının ağzında yeniden belirir.

Orada durup Rosa'nın elbisesinin yan tarafını kaplayan kana o kadar büyük ve uzak bir acımayla bakar ki, neredeyse alay ediyormuş gibi gözükür.

Sonra Rosa'nın üzerine eğilir. Rosa bir an için Samstag'ın kendisini öldürmeyi düşündüğüne emin olur ama o sadece kadının kollarını tutar ve şaşılacak kadar rahat bir hareketle kaldırıp sırtına atar. Rosa ilk o zaman, Samstag'ın omzundan baş aşağı sarkarken hâlâ bir elinde Başkan'ın çocuklarının listesini sıkıca tuttuğunu fark eder. Diğer elinde de olur da çocuklardan biriyle karşılaşırsa diye yanına aldığı ekmek parçalarını koyduğu mendili de aynı şekilde tutar. Bu şekilde ıvır zıvırla dolu merdivenlerden aşağıya inip dışarı çıkarlar.

Fakat getto artık bir hayalet şehirdir.

Her yerde açık kapılar çarpıyor. Pencereler ardına kadar açık.

Sanki her şeyin üzerinden güçlü bir rüzgâr esip geçmiş; ölçüsüz ve yönsüz bir rüzgâr, hiçbir şeye dokunmadan çevresindeki boşluğu şekillendiren bir rüzgâr.

Hava aydınlandığı halde, gün doğumunun asılı olduğu gökyüzü kapkaradır.

Rosa, Samstag'ın omzunda asılı olduğu yerden göz ucuyla evlerin, bahçelerin, tel örgülerin ve duvarların aynı ritimde geçip gidişlerini izliyor. Hep arka yollardan gidiyorlar. Samstag bir hayvan gibi kıvrak hareket ediyor, sıra sıra kulübe ve helaların arasından koşuyor.

Lağım çukurlarından gelen o korkunç koku kısa bir an sonra daha tam açmamış leylaklardan gelen baygın kokuyla temizleniyor. Bir an Merkez Hapishanesi'nin tel örgü kaplı duvarlarını ve içerideki hücre bloğunu görür gibi oluyor. Sonra birden nerede olduklarını anlıyor. Bir zamanlar gettonun çocuk hastanesi olan binanın dışında duruyorlar ve biraz yukarıda, yıpranmış bina duvarının üzerindeki tabelada aynı şeyi söylüyor:

KINDERHOSPITAL DES ÄLTESTEN DER JUDEN[85]

Merkezi Çalışma Bürosu'nun büyük sanayi sergisinden kalan izleri hâlen görülüyor. Girişteki holde sergi panoları hâlâ yerlerinde ve yere düşmüş halde duruyorlar. Yerlerdeki kırılmış cam ve kesik kumaş parçalarının arasında, üzerinde istatistik eğri ve kuleleri olan listelerin basıldığı afişler var ama bu özenle hazırlanmış afişlerin üzeri ne yazık ki pis ayak izleriyle dolu.

Bahçedeki tek katlı, pencereleri kaba kerestelerle kapatılmış binanın zemininden dimdik aşağı inen sıvasız bir taş merdiven var. Merdivenin sonunda, binanın altına doğru dolanıp giden tünele benzeyen dar bir mahzen girişi başlıyor. Rosa duvarlardan gelen çürümüş hava esintisini hissediyor ve başını tavana çarpmamak için öne eğiyor. Ancak Samstag dikkatli. Sanki Rosa devasa oyuncak bir bebekmiş gibi bir kolundan tutup aşağıya indiriyor, diğer eliyle de bir gaz lambasını taşıyor. Rosa fark etmeden arkada bir yerlerde bir elektrik düğmesine basmış olmalı; çünkü birdenbire mahzene giden yolun duvarları, tavanı ve yerleri gözleri yakan pırıl pırıl bir ışıkla aydınlanır. Rafların üzerine dizilmiş küçük boya kutuları, içlerinde çözücü maddeler olan teneke kutular; şekil ve büyüklüklerine göre ayrılmış aletler. Yerde Pinkas Szwarcz'ın büyük baskı aletinin parçaları

85 (Alm.) Yahudilerin En Yaşlısının Çocuk Hastanesi. (ç. n.)

yatıyor. Bu koca şeyi buraya kadar nasıl taşımışlar ki? Baskı makinesinin arkasında da, alçak tavanın altındaki bir rafta düşünülebilecek her türden müzik aleti duruyordu: bir tuba, bir trombon ve (duvarın içindeki kalasa çakılmış çengellerde) boyunlarından incecik piyano telleriyle asılmış kemanlar.

Ama Rosa bu sırada Yeşil Ev'deki çocukları çoktan görmüştür bile.

Bir abaküsün topları gibi yan yana dizilmiş yüzleri, gözleri kamaştıran keskin ışığın altında solgun görünüyor. İlk önce piyano akortçusunun buruşuk yüzünü görüyor. Onun arkasında ve Yeşil Ev'deki mutfakta çekilmiş fotoğrafın bir kopyası gibi Nataniel, Kazimir, Estera, Adam.

Listedeki bütün çocuklar burada. Debora Żurawska da burada.

Rosa kızın hemen ona baktığını, sonra da sanki utanmış gibi bakışını kaçırdığını görür. Rosa bir şeyler söylemek ister ama söylemek istediği sözlere ulaşmak mümkün değildir artık. Konuşmak yerine alçak rafların, trombon sırtlarının, bir rende makinesinin keskin köşesinin arasından geçmeye çalışır. Son bölümü, tavandan kum ve taşlar ensesine düşerken başını omuzlarının arasına sokup emekleyerek geçmesi gerekir. Sonunda yanlarına varır ve mendilin içine sakladığı artık ekmek parçalarını çıkartabilir. Ekmek parçalarından bir tanesini en dışta oturan Debora'ya uzatır, sonra da kalan ekmek parçalarını titreyen elleriyle eşit parçalara bölüp çocuklara teker teker verir –Nataniel, Kazimir, Estera– ve hâlen tek bir kelime bile söyleyememiştir.

Çocukların arkasında, dışarı taşan taş bloğu bir zamanlar çimentoyla kaplıymış gibi gözüken, alçak taş bir duvar var. Ancak çimento çok uzun zaman önce dökülmüş. Duvardaki kiremit parçaları da ufalanmaya başlamış. Arkalarındaki duvar çok yakında yıkılacak gibi duruyor.

Nataniel, "Samstag geldi," der. Sesi aynı çimento gibi kısık ve tozludur.

Estera, "Samstag artık bir polis," diye araya girer, biraz ukalaca (her zaman olduğu gibi), sanki *polis* kelimesinin hâlâ bir anlamı varmış gibi konuşur.

Belki de her şeye rağmen bir anlamı var, *onlar için.*

Rosa, çocukların Yeşil Ev'deyken oynadığı bir oyunu hatırlar. Natasza'nın yasak oyun dediği oyunu. Oyunda önce herkes yaptığı işle uğraşıyordu. Natasza dikiş kutusuyla ilgileniyordu, Debora piyanonun başına oturmuş çalıyordu. Çocuklardan biri seçilince dışarı çıkıp bağırıyordu: "Birisi geliyor." Eğer seçilen Kazimir ise geri gelip, "Gelen Churchill!" diye bağırıyordu. Eğer seçilen Adam ise geri gelip, "Gelen Roosevelt!" diye bağırıyordu.

Ve o zaman herkes bir yere saklanıyordu. Rosa, daha Doktor Rubin buna benzer bütün rezillikleri yasaklamadan önce, olanları hatırlıyor. Kazimir, Yeşil Ev'deki piyanonun altında bulunan yer halısının içine yuvarlanıp saklanmıştı ve hemen ardından Samstag kafasında tencere, elinde bir mutfak spatulasıyla paldır küldür içeri girmişti:

"Gelen Başkan!"

Ve çocukların hepsi oldukları yerde dimdik oturmuşlardı.

Bir anlamda en son gelip onları kurtaran hep Samstag olmuştu. Ekmek dağıtmayı bitirdikten sonra yukarı baktığında lambanın hâlâ kapının yanında asılı olduğunu ama ışığın arkasında kimsenin olmadığını gördü. Çocuklar Samstag'ın gittiğini görmüş olmalıydılar; ama hiç tepki göstermemişlerdi. Samstag her zaman yaptığı gibi gidip gelmeye devam ediyordu.

Debora elbise önlüğünün altından bir mendil çıkarttıktan sonra mendili büküp inceltti sonra da ucunu tükürüğüyle ıslattı. Ardından Rosa'nın kafasını kaba bir hareketle uzatmış olduğu bacaklarının

arasına bastırdı ve sert ama özenli hareketlerle kadının yüzündeki kanı ve kiri temizledi. Rosa geri çekilmeye çalıştı. Açıklaması gerektiğini düşünüyordu. Çocuklar bu dar mahzenin dışındaki gettonun nasıl göründüğünü, etraflarının çevrildiğini ve Gestapo'nun kısa süre sonra köpekleriyle geleceğini bilmiyorlardı. Bunu söylemeyi denedi ama Debora'nın yemek tası ya da tencereyi yıkarkenki gibi anlamsız bir ifadeyle yüzünü temizlediğini görünce vazgeçti. Yorgunluktan bitkin halde, başını kızın dizine öylece bıraktı.

"Bana güvenmelisin, Debora," dedi. "Neden güvenmiyorsun?"

Ama Debora cevap vermedi. Debora hiçbir zaman cevap vermeyecek. Debora, Bayan Grabowska'nın elinden kömür küreğini alır ya da Yeşil Ev'in dışındaki kuyudan su getirirlerken kovanın sapına elini uzatır. Ama hiçbir zaman cevap vermeyecek.

"Ben yapabilirim," der sadece. "Çoktan yukarı çıktım bak."

Bunlar insanın arkasına saklanıp kendisini daha da görünmez kılmak için herhangi bir nesneyi ortaya sunduğu gibi söylediği kelimeler yalnızca. Tıpkı Debora'nın içinde tarağı ve aynası olan sırt çantasını Brzezińska Caddesi'ndeki pencerenin önünde duran pamuklu örtünün altında bırakması gibi ya da Yeşil Ev müzikalinin notalarının yazılı olduğu defteri bırakması gibi. Tıpkı gettoda birinin hayatı boyunca sahip olduğu her şeyin sonsuza dek geride bırakılması gibi. Ya da Werner Samstag'ın gidip onları geride bırakması gibi. Evet, ne olmuş? Üzerlerine kapanmış mahzen kapısının önünde hâlen yanan keskin ışıklı bir lamba var.

Debora eğilip yüzündeki kurumuş kan ve acıyı temizlerken geriye kalan sadece Rosa Smoleńska'dır.

En sonunda Rosa da ağrıyan göz kapaklarını kapadı.

Ve en sonunda Rosa Smoleńska'nın yüzü de geride bırakıldı.

Yetkililerin onları istasyona götürmek üzere bir araba yollayacakları söylenmişti ama araba hâlen gelmemişti. Miarki Caddesi'ndeki herkes, Bayan Fuchs ve erkek kardeşi de dâhil olmak üzere herkes, dışarıya taşıdıkları mobilyaların üzerinde otururken, Staszek, saray yıkılmadan bir gün önce Bay Tausendgeld'in Prenses Helena'nın parasını o koskoca gövdesinin içine sakladığı kiraz ağacına çıkmıştı. Şimdi Prenses Helena paralarının yeniden aşağı indirilmesinde ısrar ediyor. Józef Amca ağacın gövdesine bir merdiven dayamış ama merdivenin en üst basamağı bile Józef'in uzanıp gövdenin içine ulaşmasına yetecek yükseklikte değil. Koca ağacın derinine yalnızca, bu durumda kendisinden fazlasıyla bahsedilen, Bay Tausendgeld ve onun meşhur sağ kolu ulaşabilirdi. Beceriksizliği yüzünden laf işiten Józef Rumkowski şimdi de uzun bir baston, bir av kepçesi ya da uzun bir nesne bulabilmek için gettoya geri gitmiş. Çünkü gettoyu terk etmeden önce parayı aşağı indirmek istiyorlar. Fakat onlar beklerken bütün becerikliliğiyle ağaca tırmanan Prenses Helena'nın *liblingi*, onun *Stasiek*'i, onun *Stasiulek*'i değil de başka kim olabilir? Yara bereden kıpkırmızı dizleriyle kiraz ağacının gövdesine sıkıca tutunarak çocuk gibi tırmanıyor ve bacaklarının arası pürüzlü ağaç kemiklerine sürtündükçe o keyifli kaşıntıyı hissediyor.

Kiraz ağacının en tepesinde, sarkan yaprakların altında Bay Tausendgeld'in astığı içi mark dolu torbalar asılı. Torbalar bir zamanlar kendi yüzünün göründüğü gibi görünüyor, sanki hem yukarıdan aşağıya hem de bir yanından diğerine dikilmiş. Staszek torbalardan

birini tuttuğunda sanki bir şey çiğneyen bir çene gibi bir şeyin hareket ettiğini hisseder. Çok aşağılarda, üzerinde o tatlı kirazların sallandığı yaprakların altında Miarki ve Okopowa Caddeleri'nden topladıkları eşyaların tümü götürülmeyi bekliyor. Yataklar ve yemek masası, şezlonglar ve şifonyerler, Başkan'ın özel yazı masası ve Prenses Helena'nın vitrini (ama içinde bardak ve yemek takımları yok, Bay Józef onları paketlemek zorunda kalmıştı) ve sürekli gidip gelen, sepetlerin kenarlarına, kafeslerin tavanlarına asılan ve ses çıkaran kanatlı yaratıklarla dolu kuş kafesleri.

Yapraktan örtünün diğer tarafında getto uzanıyor. Yüksek binaların aralarından eğri ya da ters gelişmiş bir diş gibi dışarı çıktığı alçak binalar ve tahta kulübeler yığını... Staszek elini uzatırsa bütün gettoyu avcunun içine alıp ters döndürebilir. Ellerini büküyor ve gettonun tam ortasında, kendi avcunun tam içinde babası durup bekliyor.

Babası söz verilen arabayı bekliyor.

Arabanın Bałuty Meydanı'na saat üçte geleceği söylendi ve şimdi saat üç, hatta üçü geçmiş. Rumkowski sabrını yitireli çok olmuş ve gitmiş meydanda arabayı gözlemeye başlamış. Tıpkı Miarki Caddesi'ndeki evinde olduğu gibi burada da bütün mobilya ve arşiv dolapları toplanıp dışarı taşınmış, çünkü daha önce onların da beraberlerinde gelmesinin kesinlikle gerekli olduğunu açıklamıştı. Bu son nakliyat. Rumkowski baraka ofislerde tek başına duruyor. Gettonun Alman idari personelinden geride kalan bir kişi bile yok.

Başkan yalnız ama başının üzerindeki gökyüzü o kadar geniş ve sonsuz ki, sanki bir kuyunun içine düşer gibi doğrudan gökyüzünün içine düşebileceğini hissediyor.

Son günlerde birkaç kez gökyüzünün içine düştüğünü görmüştü rüyasında ve her rüyadan uyandığında bunun gibi açık bir alanda yatar bulmuştu kendini. Karanlıktı ve karanlığın içinde her yerde parçalanmış insan kalıntıları vardı. Karanlığın içinden cesetlerin

başına üşüşmek için kara kuşlar gelmişti. Bazen kuşlar o kadar yakınına geliyorlardı ki, yumuşak kanatlarının dikişli yüzüne değerken çıkarttıkları hışırtıyı hâlen duyabiliyordu. Ve bu kutsal yerde hareketsiz yatarken kuşlar onu da parçalamaya gelirler. Ve o an eğer tutsak olduysa bunun hiçbir zaman içeride kapalı tutulmasıyla bir bağlantısı olmadığını anlar. İnsanoğlunun doğasında kapalılık vardır ve bunun tutsaklığın etrafının karanlık olmasıyla da ilgisi yoktur, etrafımız daima karanlıktır. Tutsaklığın asıl nedeni bu şekilde hiç durmadan hakkı olandan uzaklaştırılmasıdır.

Bu düşünce içini rahatlatır, o koca kuşların kanat çırpışlarıyla hâlen inleyen karanlığın içinde bir anlık, ama çoğalan bir zihin açıklığı yaşar.

Tanrım, beni neyle yarattın?
Kendi suretimi bile tanıyamıyorum artık.

Tam bunu düşünürken araba gelir. Şu büyük at arabasıdır gelen, bir zamanlar ölülerin nakliyesi daha kolay olsun diye yapılmış, tek bir vagon içinde tam otuz altı adet ayrı bölme ve rafın –çoğu da çalışma masasının çekmecelerini ya da fırının tepsisini iter gibi içeri itilebilir– olduğu şu cenaze arabası. Ama sürücü koltuğunda oturan Meir Klamm değil, Amtsleiter Biebow. Başkan o anda arabanın ne kadar büyük olduğunu görür. Tavanı meydanda yıkılmak üzere olan evlerden herhangi birinin tavanından daha yüksektir.

Biebow, "Geliyor musunuz, gelmiyor musunuz, son nakliyat birazdan yapılacak!" diye bağırır sürücü koltuğundan. Beraberinde getirdiği temizleme ekibinden adamlar sandalyeleri, yazı masalarını ve dolapları yüklemeye başlarlar. Ve ağacın üstünde, gettonun en yaşlısının para keselerinin kapkara meyveler gibi asılı durduğu o koca

kiraz ağacının üstünde, çocuk aşağıda bekleyenlere haber vermek için kollarını sallar:

"ARABA! ARABA GELİYOR!"

*

Regina huzursuz. "Ben bu şeyle hiçbir yere gitmem," diyor. Gözlerini kocaman açmış, yanakları utançtan kıpkırmızı.

Ama tabii ki sonunda o arabaya biniyor. Seçme şansı var mı ki?

Staszek sırtını, sürücü koltuğunun arkasına istiflenmiş sandık ve çantalara dayamış en arkada oturuyor ve arabanın tekerleklerinden çıkan kuru, sıcak toz bulutunun arkasında gettonun kaybolmasını seyrediyor. Anlamsız gökyüzünün altında bomboş evler. Caddeler artık cadde değil, ücra kulübe ve ambarlara daha rahat ulaşabilmek için boşaltılmış yollar... Kömür deposunun etrafını çevreleyen çitler yerinden çıkarılıp yakılmış, telleri koparılmış sıra sıra kümesler, kolsuz bir pompa...

Ağzına kadar lağım dolu hendeklerin içinde insanların düşürdüğü veya geride bıraktığı eşyalar yüzüyor. Mutfak eşyalarından, battaniye ve şiltelerden, düşerken kilidi açılmış bavullar ve içindeki eski püskü giysilerden yıpranmış ayakkabılara kadar her şey var.

Arada sırada sıraya girmiş ya da küçük gruplar halinde yol alan insanlarla karşılaşıyorlar. Çoğu hapishanenin oradaki toplanma yerinden yola çıkmış ve en fazla yan yana beşli gruplar halinde, başlarında bir nöbetçi, aralarında on metre mesafeyle yürüyorlar. Bazen nöbetçi asker yüksek sesle emir veriyor ama sıradakiler sanki hiç duymamış gibi yürümeye devam ediyorlar. Ancak o büyük araba ağır ağır ve dengesiz tekerleklerini gıcırdatarak yanlarından geçtiğinde, yürü-

yenler durup bakıyorlar. Staszek en tepede, yolu seyrettiği yerden insanların bir deri bir kemik yüzlerinin geçip gidişini izliyor. Ne bir gülümseme, ne de selam vermek için kalkmış bir el...

Radogoszcz insan kalabalığıyla tıklım tıkış. Yükleme alanındaki ambarın içinde insanlar üst üste yığılmış eşyaların etrafında ya ayakta duruyor ya da oturuyorlar. Alman nöbetçiler huzursuz ve sinirli bir halde bekleyenlerin arasında dolaşıp, oturmuş olanları silahlarının kabzasıyla ayağa kalkmaya zorluyor.

Memurlardan biri arabalarını görünce bağırarak emir veriyor. Bu sert emirle istasyon yöneticileri ve birkaç metre ötede duran kereste ve metal yığınlarının yanındaki istasyon işçileri bile kafalarını kaldırıp bakıyor. Birden insanlar arasında bir fısıltı dolaşmaya başlıyor, önce yavaş yavaş sonra daha da güçlenerek....

"Sayın Başkan geliyor! Başkan! Başkan!"

Staszek, cenaze arabası yanlarından geçerken şaşkınlık ve merakla bakan yüzleri görüyor. Sanki içlerinden bir tanesi bile Başkan'ın buraya gelmesini beklemiyordu, hem de böyle bir arabayla. Ama o burada işte. Staszek babasının bir seferinde ortaya çıkartıp ona gösterdiği ve *Bradfisch* tarafından şahsen imzalandığını söylediği o belgeyi düşünüyor. Babası bütün o mühürleri gösterdi ve bu belgenin gitmek istedikleri her yere serbestçe gidebilmelerini sağlayacağını anlattı.

"İşte bu yüzden Staszek, sakın korkma!"

Staszek zaten korkmuyor. Asıl korkan Başkan'ın kendisi. Çanta dağının tepesinden babasının belgenin hâlen orada olduğuna emin olmak için defalarca ceketinin önünü sıvazlayışını seyrediyor.

Araba, eğer ortalarda hâlen bir peron olsaydı işte onun biteceği yerde, rayların en sonunda durdu. Şimdi burada, büyük mal sevkiyatı geldiğinde treni boşaltanların tutunduğu çatı kenarlarıyla küçük bir kulübe var. Tren çoktan rayların üstüne çekilmiş. Dora Fuchs ve er-

kek kardeşi açık vagon kapılarından birinin önünde, sanki binmekte tereddüt ediyorlarmış gibi bekliyorlar. Üstü tenteli bir yük kamyonu arabanın yanına kadar gelmiş ve Prenses Helena'nın içlerinde kuşlarını sakladığı ağaç ve hasır kafesler de dâhil olmak üzere grubun bütün eşyaları yerde duruyor.

Başkan yere indiği zaman Prenses Helena sanki derin bir uykudan uyanır.

"Bize özel bir araç sözü verdiler," diye sızlanır. "Ve şimdi de bizim böyle bir şeye binmemizi istiyorlar!"

Kocası yanında duruyor. Yüzündeki ifade şaşkın, sanki şu anda düşüncelerini anlatabilecek tek bir kelime bile bulamıyor. Nöbetçi askerler birden kısık bir *Heil Hitler*! eşliğinde topuklarını birbirine vururlar ve Biebow insan topluluğunu yararak onlara doğru yürür.

Yanında iki yardımcısı, Ribbe ve Schwind var. Hepsi de epey neşeli gözüküyor, sanki bir yükleme istasyonunda değiller de, müstehcen şeylerin satıldığı bir çeşit pazar yerindeler.

Ancak Biebow'un adımlarından ve ses tonundan kararlı olduğu anlaşılıyor.

Biebow: "Ya, demek yolculuk zamanı geldi."

Başkan: "Ama bir araç ayarlanacağı konusunda anlaşmıştık."

Biebow: "İşte, aracınız bu."

Başkan (ceketinin cebini karıştırır): "Ama bir anlaşma yapmıştık?"

Biebow: "Ne gibi bir anlaşmadan bahsettiğinizi bilmiyorum. Şu anda Litzmannstadt'dan tek bir araç gidiyor ve o da bu."

Başkan elindeki mektubu uzatmış halde kalakalır ve o anda neredeyse bir okul çocuğu gibi masum görünür. Ancak Biebow mektupla ilgilenmemeyi sürdürdükçe Başkan'ın yüzündeki şaşkınlık ifadesi

yerini dehşete bırakır. Şimdiye kadar hayalini kurabildiği her şeyi mahvedecek bir şey olmak üzeredir. Kendine has beceriksizliği ve yetersizliğiyle durumu kurtarmak için son bir hamle daha yapar.

"En azından kendimize ait bir vagonumuz olabilirdi," der ve elindeki belgeyi özenle katlar. Bunun üzerine Biebow sanki emir almış gibi ses tonunu değiştirir. "Hayhay, efendim, neden olmasın!" deyip yanındaki iki adama işaret verince onlar da nöbetçi askerlere trene girmelerini emreder.

Bir süre sonra trenden öfkeli sesler yükselir ve bütün bu süre boyunca vagonun içinde oturup bekledikleri apaçık belli olan bir grup yaşlı adam dışarı çıkar. Başkan'a kınar gibi bakarlar, sonra da sandık ve çarşafa sarılı bohçalarını sürüyerek, en başta içinde yüzlerce sürgünün sıkıştığı vagonlara doğru tren boyunca ilerlemeye başlarlar.

Dora Fuchs kontrol etmek için vagona girer. Yüzünde hafif bir tiksintiyle geri döner ve omuzlarını silker. Alman jandarmaların emriyle istasyonda çalışan birkaç nakliye işçisi grubun eşyalarını yüklemeye başlar. Birkaç SS subayı yanlarına gelir. Onların da yüzünde aynı kaçamak, hafif mahcup bir sırıtış var, sanki bir çeşit açık hava gösterisi seyrediyorlar.

Staszek vagondan çıkanların en başında yer alıyor. Tam ortasından geniş bir paravanla ayrılmış gayet basit bir yük vagonu bu. Zemininde de talaş var.

Biebow, "Eğer burası size ilkel geldiyse bunun için özür dilerim, ancak zamanı gelince daha rahat bir vagona geçeceksiniz," der. Ama konuşurken onların yüzüne bakmaz. Başkan artık kendisine verilen sözlerin bir geçerliliğinin kalmadığını anlamıştır. Biebow'un arkasından gidip Bradfisch'in imzaladığı mektubu bir kez daha göstermeye çalışır. Ancak Biebow bu sefer de belgeyle ilgilenmediğini açıkça belli eder.

Staszek'in önünde durduğu pencereden, üzerlerinde yıpranmış, fazlasıyla bol pantolonlar olan bir grup işçinin copları havada Yahudi

polisleri tarafından kovalanarak hızla yaklaştığı görülür. Onlara doğru hızla ilerleyen grubun önünde biraz önce vagondan dışarı çıkartılmış adamlardan bazıları da var. Birkaç Alman askeri de gruba katılır ve bağırış çağırış içinde bütün işçiler Rumkowski'nin vagonunun kapısından içeriye tıkılırlar.

Rumkowski ve kardeşi itiraz etmek için ayağa kalkar ama ancak bir iki adım attıktan sonra kalabalığın baskısıyla yeniden geriye itilirler. En son gelenler, ellerinde ne varsa –avuç içleri, dirsekleri ve lastik coplarıyla– onları iten Yahudi polislerinin arasına, aşağıya düşmemek için en dışarıdakilerin omuzlarına tutunurlar. Köşedeki dışkı kovası yere yuvarlanır, birisi de ayağıyla kovayı yana iter ve vagonda keskin bir tıngırtı duyulur. Sonra ince bir ses çığlık atmaya başlar:

"Çıkarın beni buradan, çıkarın beni buradan!"

Başkan, ne pahasına olursa olsun kapıya ulaşmaya çalışıyor. Fakat yüzlerce aç ve çaresiz, çığlıklar atıp ağlayan erkek ve kadın önünü kapıyor, isteseler bile ona yol açamazlar.

Staszek pencerenin yanında kalır. Dışarıda rayların yanında yürüyen birkaç istasyon işçisi görür. İşçilerden biri, elinde küreğiyle yere bakıyor, sanki kaybettiği bir şeyi arıyor. İşçinin arkasındaki manzara yavaş yavaş geriye doğru kaymaya başlıyor, sanki manzara hareket ediyormuş da tren duruyormuş gibi. Vagonun içindeki karanlık ve sıkışıklığa döner yüzünü.

IV

Karanlıkta Görebilme

(Ağustos 1944-Ocak 1945)

Herkes uyuyor, şimdi ölüler mezarlarından çıkıp canlanıyorlar. Ben onu bile yapmıyorum, çünkü ben ölü değilim ve yeniden yaşayamam ve eğer ölü olsaydım da yeniden yaşayamazdım, çünkü ben hiç yaşamadım.

Søren Kierkegaard

Takip edebileceği tek şey ince bir ışık çizgisi.

Işık çizgisi kaybolduğunda gece oluyor. Işık çizgisi geri geldiğindeyse gündüz.

Işık çizgisi merdivenin son basamağından ve yerin altındaki mahzenden yukarı çıkan merdivenin köşeli ve yıpranmış basamaklarının üzerinden tuhaf bir şekilde sallanıyor.

Yeraltı mahzeni demek belki de yanlış olur. Feldman serasını işlettiği zamanlarda burayı soğan, tohum ve ışıkla ve ısıya dayanamayan diğer ne varsa saklamak için kullanıyordu. Fakat burası o kadar dar ki, kendini bir kuyunun içine zorla itilmiş gibi hissediyor. Çukurun içine omuzlarını zar zor sığdırabiliyor. Oturmak ya da uzanmak imkânsız. Ya ayakta durması ya da kalçalarını veya sırtını topraktan duvara yaslayarak yarı oturması gerekiyor. Aşağıya doğru inen, her biri hemen hemen yarım metre yüksekliğinde dört basamak var. Mahzen kuyusu burada dar bir odayla birleşiyor. Oda bir ya da iki metre derinliğinde ve ancak bunun yarısı yüksekliğinde. İhtiyacını burada görüyor. Tavan o kadar alçak ki, yüzü mahzenin girişine dönük şekilde yan yatarken vücudunun alt kısmını olabildiğince deliğin içine sokarak bunu yapması gerekiyor. Dışkısı sıcak ve yumuşak ve bacaklarının arasından akıyor. Yanına aldığı bir tutam kuru otun dışında kendini temizleyebileceği bir şeyi yok.

Dayanılmaz olsa da sabretmek zorunda.

Yeraltı mahzeninin ağır tahta kapağını çekerken, "Şu andan itibaren ölüsün," demişti Feldınan.

Feldınan imkânı olduğunda yemek getirmeye çalışacağına söz vermişti. Bu da, dâhil olduğu temizleme komandoları Marysin'e yollandıkları zaman demek oluyordu. O zaman bir kaçamak yapması daha kolay olacaktı. Belki kaçabilirdi, belki de kaçamazdı. Kimse bilmiyordu. Ama eğer bir yolunu bulup mahzene kadar gelebilirse tahta kapağa üç kez vuracaktı. Bu Adam'a dışarıda yiyecek olduğunun bir işareti olacaktı.

Gitmeden önce azıcık bir şeyler ayırıp Adam'a vermişti: bir parça ekmek, iki büzüşmüş soğan, içi şimdiden çürümeye başlamış bir lahana başı.

Adam en azından üşümüyordu. Son günlerini yaşayan yaz sıcağının birazı bu boğuk çukurun içine de giriyordu ve zaman geçse de toprağın onu sıcak tutacağını biliyordu.

Işık gelip gidiyordu.

Günleri saymaya çalışıyordu, ama bir süre sonra burada kalışının üçüncü günü mü, yoksa beşinci günü mü olduğunu, yoksa daha uzun süredir mi kaldığını hatırlayamadığını fark etmesi uzun sürmedi.

Çoğunlukla ayakta duruyordu ya da toprağa oyulmuş basamaklardan birinde, başını tavana çarpmamak için çömelerek yarı oturuyordu.

Uyursa da çok kısa aralıklarla, ama çok derin, neredeyse bilincini kaybetmişçesine uyuyordu. Uyanıklık ve uyku birbirine karışıyordu ve bir süre sonra dışarısının aydınlık mı, karanlık mı olduğunun bir önemi kalmıyordu. Var olan tek şey açlıktı. Açlık tıpkı ışık gibi içinden dışarıya çıkıyordu. Ağzını, boğazını ve midesini aydınlatıyordu. Açlığın ışığı kuru ve beyazdı. Cismi yoktu; ama gözün içindeki yara gibi keskin ve parlaktı.

Feldman'ın ne zaman geleceğini merak ediyordu.

Işık çizgilerini sayıyordu, o kadar yorgundu ki, çizgiler gözünün önünde çoğalıyordu. Bir çizgi binlerce çizgiye dönüşüyor, buradaki bir gün binlerce gün oluyordu. Burada bir gün daha kalırsa neyin ne olduğunu tamamen karıştırmaya başlayacağını anladı. Dışarısı neydi, içerisi neydi... Yer neresiydi, zaman hangisiydi...

Yine de olduğu yerde oturdu.

Köpekleri düşündü.

Er ya da geç Gestapo kaçakları avlamak için Feldman'ın serasına da gelecekti. Listeleri vardı, kimlerin gönderilme emrine uyduğunu, kimlerin saklanmaya çalıştığını biliyorlardı. Gettonun merkezinden başlayıp Marysin'e doğru çıkacaklardı.

Ve buraya geldiklerinde nereden başlayacaklardı?

Feldman, ofisinin olduğu bina ve mahzenle yetineceklerinden kesinlikle emindi. Yani gerçek mahzenle. Binanın içindekiyle. Feldman, binada kimseyi bulamazlarsa büyük ihtimalle bahçeyi de baştan başa aramayacaklarını düşünüyordu. İçi rahat olabilirdi.

Adam da polislerden kurtulabileceğine inanıyordu. Ama köpeklerle nasıl baş edeceğini bilmiyordu. Günlerce kafasında hep bu düşünce vardı.

Ya yanlarında köpekler varsa?

Acaba aynı zamanda havalandırma deliği olan şu ışık çizgisini kapatmak mümkün olabilir miydi? Kapanması bir işe yarar mıydı ki? Ve günlerce karanlıkta kalmayı becerebilir miydi? Kafasını bu konuyla o kadar çok meşgul etmişti ki, şimdiden köpeklerin hırıltısını, kayışlarını çekişlerini, pençelerinin tahta kapağın kenarlarını kazımasını duyabiliyordu. Peki, Feldman'ın kapağı üç sihirli tıklatışını duyması ne kadar sürecekti?

Işık aralığının açık kalmasına karar verdi.

Feldman gelmedi ve en sonunda dışarı çıkması gerektiğine karar verdi.

Açlık ve susuzluktan mahvolmuştu. İçeride bir saat ya da bir gün daha fazla kalsaydı belki de kapağı kaldıracak gücü kalmayacaktı ve boğulup ölene ve vücudu yavaş yavaş çürümeyene değin orada oturmak zorunda kalacaktı.

Işık çizgisine dikkatle baktı. Işık yavaş yavaş solmaya başlayınca en son basamağa kadar çıktı. Boynu ve eliyle kapağı itti.

Dışarıda ılık ve nemli bir eylül akşamı vardı.

İlk nefesiyle içine çektiği hava, çürük toprak ve toza alışmış ciğerlerinde çiğ ve keskin bir iz bıraktı. Bacaklarını oynatmaya gücü yoktu. Bütün vücudu tir tir titriyordu ve titremeler son bulmayınca kendisini bırakmak zorunda kaldı.

Nemli ve soğuk çimenlerin üzerine yığılıp kaldı ve bir süre hiç hareket etmeden yatıp nefes alırken kararan gökyüzünü seyretti.

Hava o kadar nemliydi ki, yıldızlar neredeyse görünmüyordu, gecenin gökyüzünde hafifçe uçuşan bir sis vardı. O kadar kararsızdı ki, aslında bir şey gördüğünden bile emin değildi. Belki de o kadar uzun süre karanlıkta kaldığı için sadece hayali ışıklar görüyordu.

Bir süre sonra sesler duyduğunu düşünmeye başladı.

Seslerde de bir gariplik vardı. Dalgalanıp duruyorlardı. Bazen çok yakındaydılar, bazen de çok uzaklardan geliyorlardı. Çok yakında

oldukları anlarda bile kime ait olduklarını çıkaramıyordu. Hangi dilden konuştuklarını bile anlamıyordu.

Temizleme komandoları Jakuba 16 numaradaki eski terzihanede kalıyordu. Feldman'a göre burada üç yüz kişi vardı. Sonra bir de Łagiewnicka Caddesi'nde bir kolektif daha vardı. Söylenenlere göre Aron Jakubowicz, Biebow'un koruması altında burada kalıyordu. Burada da iki ya da üç yüz adam vardı, o kadar. Bunun dışında gettoda hiç kimse kalmamıştı. Eğer siper kazılması için bir emir gelmediyse gecenin bu saatinde temizleme komandolarının ta Marysin'e kadar gelmeleri de mümkün değildi.

O halde sesler kime aitti?

Almanlara mı?

Feldman, Almanların serayı bir çeşit konaklama üssü olarak kullanmaya karar verebilecekleri konusunda uyarmıştı Adam'ı. Gerçi o da bunun çok gerçekçi bir risk olmadığına inanıyordu. Mutfak ve ofis kullanılamaz haldeydi ve sera da polisleri yerleştirmeye hiç uygun bir yer değildi. Kuvvetleri gettonun içinde tutup Marysin'e gün ışığında ve belirli bir görevle gelmek daha güvenliydi. Ya da sesler Radogoszcz İstasyonu'ndan mı geliyordu? Yoksa orada hâlen çalışmaya devam edip boşaltım mı yapıyorlardı? Eğer öyleyse, neden?

Adam ne duyduğundan tam olarak emin olabilmek için birkaç kez seranın etrafını dolaştı. Her yer karanlıktı. Ama yine de sesler birbirleriyle konuşuyordu. Hatta konuşmaktan daha da fazlası vardı. Sanki öfke doluydular ve birbirlerinin sözünü kesmek ya da seslerini yükseltmek zorunda kalıyorlardı. Adam hâlen tek bir kelimeyi bile ayırt edemiyordu.

Ana binanın kapısını açtı. Kapı dokunuşuyla sallandı, sanki menteşelerinden çıkmış gibiydi ya da çürüyüp yıkılmak üzereydi. Ayaklarının altında kırılmış camların sesleri... Cam kırıkları, Samstag ve adamla-

rının Feldman'ın özel sergi malzemelerini kırıp geçtiği günden beri yerde duruyordu.

İçeride garip, yeşilimsi bir ışık vardı. Yumuşak ve sanki cam kavanozların içini sarmış çürümüş toz ve küf tabakasından içeri sızıyormuş gibi yeşilimsi bir ışık.

Feldman'ın ofisindeki mutfaktan getirdiği çaydanlığı ambarın yanındaki pompadan ağzına kadar suyla doldurdu. Susuzluğunu giderdikten sonra kalan suyla kendisini temizledi. Önce bacaklarının arasını sonra da aşağıları, ardından da üst tarafını, kollarının altını ve yüzünü yıkadı.

Ama vücudunu kurulamadı. Eğer köpeklerle gelirlerse –ki bu an meselesiydi– üzerini kuruladığı havlu veya kumaş parçaları kesinlikle iz bırakır ve onu ele verirdi.

Çıplak ve soğuktan donmuş halde Feldman'ın ofisine gitti ve Feldman'ın orada bıraktığı paçavradan giysileri karıştırdı. Sonbaharda hava soğuk ve nemli olmaya başladığında Feldman koyun postundan geniş ve bol bir pantolon giyerdi. Adam'a çok kısa geleceği kesindi ama bacakları çok geniş olduğu için giyebileceğine de emindi. Ayrıca bir palto ve bir de çıplak taşa yaslanıp otururken başını ve boynunu yaslayabileceği bir battaniye buldu.

Kendi giysilerini kalın bir tomar yaptı. Onları da mahzene götürecekti. Ama yine de o dar ve berbat kokulu yere hemen dönmeyi hiç istemiyordu. Dışarıda olduğuna göre yiyecek bir şeyler bulsa iyi olurdu. Feldman'ın battaniyesine sarınıp oturdu ve geçmişte o çok iyi bakılan meyve bahçelerini seyretti. Hangi çatı hangi ağılın üzerindeydi? Gettonun boşaltılması çok hızlı olmuştu. Bir yerlerde henüz ağaçlardan toplanmamış meyveler olmalıydı.

Havanın kararmasını bekledi. Sesler kesilmişti. Adam, koskoca rutubetli gökyüzünün tam o dışarı çıktığında üzerine atlamak için nefesini tuttuğunu düşünüyordu. Yerdeki çakıl taşlarına basmamaya

çalışıyordu. Yine de ıslak çimlerin üzerinden geçerken çıkan o hışırtılı ses bile kulaklarına çığlık gibi geliyordu. Yeraltı mahzeninin olduğu alçak tepenin yanından alçak bir taş duvar geçiyordu. Duvarın diğer tarafı pancar yetiştirmek için çapalanmıştı. Çapalanmış pancar tarlasıyla Praszkier'in atölyesinin yanından geçen yol arasında dar ve taşlı bir şeritte birkaç tane elma ağacının olduğunu hatırladı. Korkusuzca duvarın üzerinden atladı, sonra da daha önce orada olup olmadığını hatırlamadığı ama şu an karşısına çıkan, bele kadar yükselmiş ot ve yabani ahududu çalılarının arasından bir kafes gibi çıkan paslı demir parmaklıkların üzerinden geçti.

Şimdi ağaçların altında duruyordu. Ağaçların dalları gecenin buğusunda kayboluyordu. Dalların nerede başladığını görebiliyordu, ama nerede sonlandığını göremiyordu.

Etrafta çıt çıkmıyordu. Korkuyla kanat çırpıp uçan tek bir kuş bile olmamıştı. Karanlığın içinde sallanan meyveleri daha da karanlık yumrular şeklinde gördü. Ya da öyle sandı; çünkü ağaçta meyve olabileceği düşüncesi o kadar baş döndürücüydü ki, başka hiçbir şey düşünemiyordu.

Ağacın kalın gövdesini iki eliyle tutup sallayarak elmaları aşağı düşürmeye çalıştı. En yakınındaki dallar yerinden oynamadı bile. Bunun üzerine iki bacağıyla ağaca sarıldı ve alçak bir dala tutunup kendini yukarı çekti. Ama meyve sandığı şeyler aslında yalnızca daha kalın yapraklardı, meyveler ise daha derindeydiler ama henüz olgunlaşmamışlardı. Ham elmaların tadı ekşi ve acıydı, çok geçmeden damağı yanmaya ve çenesi ağrımaya başladı. Ama yine de yedi, sonra da Feldman'ın kalın koyun derisinden pantolonunun önünde bir kat yaptı ve içini toplayabildiği kadar meyveyle doldurdu.

Etrafını yaran sessizliğin içinde, ağacın altında durdu. Elinden bıraktığı son ağaç dalının çıtırdamasından sonra tek bir ses bile çıkmamıştı. Kendi nefesi ve gözlerinin arkasında uğuldayan kanı dışında tek bir hareket bile yoktu.

Bütün sesler nereye gitmişti?

O akşam rüyasında Lida'yla birlikte Feldman'ın parlak cam kavanozlarından birinde hapis olduklarını gördü. Cam duvarların arası o kadar dardı ki, ikisi de hareket edemiyordu. En sonunda kafasını oynatmayı başarıp çenesini aşağı doğru büktüğünde kendi kolunun, Lida'nın göğüs ve çenesinin de camdan olduğunu, vücutlarının alt tarafının birbiri içinde eriyip camdan tek bir beden olduklarını gördü. Göğüs, karın ve gövdeleri sıkıca birbirine yapıştırılmıştı. Yarı saydam omuz ve başları sadece birbirlerinin yüzlerini zar zor görebilecekleri kadar ayrılabiliyordu.

Ve ikisi de hareket edemiyordu.

Lida'nın ağzından balgama benzer olağandışı yoğun bir tükürük akıyordu ve akarken donup o da cama dönüşmüştü. Uzanıp o soğuk balgamı dudaklarından yalamak istedi ama sadece kafasını çevirebiliyordu ve bunu yaparken de o kolay kırılabilen camdan kafasını kavanozun iç camına vurdu.

Onun yerine camın iç tarafındaki yeşil tortuyu yaladı.

Tortu beklemediği kadar kalın ve sertti. Dilinin üzerinde tatlımsı, mide bulandırıcı bir tat bırakmasına rağmen o yeşil tortuyu yemekten kendini alıkoyamıyordu.

Açlık artık karın boşluğunu kazıyarak acıtıyordu. Vücudu Lida'nınkiyle birleşip kocaman camdan bir yumruya dönüştüğü zamanki gibi bir açlık topağı içini pençeleriyle kesiyordu.

Karanlığın içinde, karnında korkunç ağrılarla uyandı. Her şey dışarı fışkırmadan önce, zar zor son anda tuvalet olarak kullandığı boşluğa gidebildi.

Kramplar içinde, başı dönmeye başlayana kadar...

Üzerindeki giysileri kullanarak kendisini öylesine bir temizledi ve o sırada, yakalanma riski ne kadar yüksek olursa olsun burada kalamayacağını anladı.

O günden sonra günde en az iki saat "yukarıda" kalıyordu.

Günler tatlı bir ılıklıkla akıyordu. Akşam ve geceleri, göğü ve toprağı geçit vermeyen sisten bir kozaya dönüştüren rutubet, gündüzleri sadece güneşin ışığını hafifçe kapıyordu. Boyasız duvarları ve kaba hatlarıyla ev ve kulübeler, sonbaharda ağırlaşan ıslak yapraklarıyla ağaçlar; her şey yumuşuyordu. Ayaklarının altındaki çimenler soluyordu. Belki de bitkinlik ve açlık bu yumuşama hissinin duyulmasına yardımcı oluyordu. Ama sanki kendisi de çözülmeye başlıyormuş gibi hissediyordu. Ya da daha doğrusu uçuşuyormuş gibiydi, düşsel bir havalanma içindeydi.

Bir gün, uzaklardan silah sesi duyduğunu sandı. İlk başta tek tek atılan mermileri makineli tüfeğin sesi takip etti.

Silahlar kısa, uzun aralıklarla yirmi dakika kadar susmadı. Yankının azalıp azalmadığını, silah seslerinin yaklaşıp yaklaşmadığını anlayabilmek için dikkatle dinledi. Ama beklediği olmadı. Bir süre sonra her yer tamamen sessizleşti ve o da ne duyduğunu hemen oracıkta unutuverdi.

Bir başka gün mezarlığın yanındaki geniş arazide birilerini gördüğünü sandı. Bir düzineden biraz fazla adam sanki sıraya girmişler, art arda yürüyorlardı. Solgun güneşin buğusunda önce bütün şekiller birbirine karıştı, sonra da tamamen kayboldu.

Feldman'ı düşünüyordu.

Neden gelmediğini? Almanlar onu sürekli kapalı mı tutuyorlardı ya da o kadar sıkı gözetim altındaydı ki, kaçması bu yüzden mi imkânsızdı? Daha da kötüsü, yeniden Marysin'e gelmeye çalışırken onu yakalayıp vurmuşlar mıydı acaba?

Bunun düşünmesi gereken bir olasılık olduğunu biliyordu.

Feldman gelmeyecekse kendi başının çaresine bakmalıydı.

Her gün, gücü yettiği kadar araştırma yaptığı alanı genişletti.

Yeraltı mahzeninin diğer tarafındaki alanda, o gece oturup o büzüşmüş ham elmaları yediği yerde, üzerlerini kaplayan otların arasında unutulmuş küçük ağaç ev ve kulübeler vardı. Çoğu daha önce *plaitses* sahibi zengin "şehirliler" tarafından kullanılıyordu. Eğer kendileri kalmıyorsa, daha iyi bağlantıları olan insanlara "kiralıyorlardı". Aracılık yapan kişi Tausendgeld adında biriydi.

Birçok evin kapı ve pencereleri sonbahar ışığına karşı sonuna kadar açıktı.

Terk edilmiş odalar, yayları parçalanmış; ters yüz olmuş yataklar, içindekilerin yarısı dışarıya taşmış kapıları açık dolaplar, yerlerde üstüne basılmış giysiler, yatak çarşafları... Mutfakta neredeyse hiçbir şey yoktu ya da en fazla değersiz birkaç parça şey vardı

Değeri olan şeyler yenilebilenlerdi. Kilidi açık bir dolapta bir parça kuru ekmek buldu. O kadar sert ve küflüydü ki, ısırmak imkânsızdı. Bütün lokmayı ağzında tutmayı denedi ama o bile yumuşatmaya yetmedi.

Başka bir evde de bir kutu konserve fasulye buldu. Bir taş ve kaba saba bir tornavidayla birkaç saat uğraştıktan sonra konservenin kapağını açtığında içinden çıkan bozulmuş fasulyeler elinden zehirli bir köpük gibi kabararak aktı. Koku o kadar berbattı ki, elini soğuk kuyu suyunda yıkayıp kumla temizlemesine rağmen çıkmadı.

Girdiği üçüncü evde de bir dolabın altında para buldu. Rumkiler. Dolabın içindeki üç çekmecenin de altına plastik örtü yapıştırılmıştı. Ve plastik örtünün altında paralar duruyordu. Yüzlerce kâğıt para öylesine özenle düzleştirilmiş ki, en küçük bir çıkıntıyı bile görmenin mümkünü yoktu. Elinde bu değersiz paralarla öylece durdu ve birisinin seneler boyunca bir gün bunlarla bir şey alabileceğine inanarak bu değersiz paraları biriktirip sakladığını düşününce kahkahalar atmaya başladı. Birkaç dakika boyunca elinde o değersiz paralarla odaların arasında gidip geldi ve garip sesler çıkarıp avaz avaz güldü. En sonunda kendine geldi. Eğer böyle devam edip enerjisini isterik patlamalara harcarsa bir süre sonra hiç gücü kalmayacaktı.

Młynarska'ya, Zbożowa Caddesi'nin köşesine kadar geldi. Diğer tarafta, bir zamanlar yüce Schlomo Hercberg'in hüküm sürdüğü ve daha sonra da şu İşçi Rezervi denilenlerin sürüldüğü Merkez Hapishanesi duruyordu. Acaba hapishanenin bir kışla gibi kullanılıp, içinde hâlâ birilerinin olup olmadığını düşünürken birden gökyüzü korkunç bir gürültüyle yarıldı.

Korkutacak kadar alçak mesafeden uçan birbirine çok yakın üç uçak.

Yüzüstü yere atladı ve başını kollarıyla kapadı.

Bir saniye sonra, önlem amaçlı olarak, Litzmannstadt'ın içindeki hava akını sirenleri çalmaya başladı. Bir anda gökyüzünü dolduran bu sınırsız uğultuya karşı kollarını kulaklarının üstüne bastırmak yetmedi. Ses testere bıçağı gibi kesmeye devam etti. Ardından gökyüzü yeniden vahşi bir gürültüyle sarsıldı ve o üç uçak çatıların üzerinden havalanıp gökyüzüne doğru dimdik uçtu. Bu sefer çok uzaklarda bir yerden gelen uçaksavar patırtıları uçakları takip ediyordu.

Ses dalgasının onu düşürdüğü yerde, yolun ortasında yatmaya devam etti. Yabancı savaş uçaklarını daha önce hiç bu kadar yakından görmemişti. Duyduğu sevinçten doğan bir sıcaklık karın boşluğun-

dan parmaklarının ucundaki eklemlere kadar yayılıyordu. Demek ki kurtarıcıları çok yakındaydı, belki de birkaç kilometre uzakta.

Sirenler susar susmaz, sanki ses kendi içinde katlanıp kaybolduktan sonra, Lehçe ve Almanca bağıran kızgın sesler duyuldu. Kafasını çevirdi ve iki Wehrmacht askerinin iki yüz metre ötede caddenin köşesindeki bir evden koşarak çıktıklarını gördü. Bir saniye sonra, büyük ihtimalle hapishanenin bahçesinde saklanmış bekleyen bir savaş tankı onları takip etti. Tank bir süre o uzun namlusu Adam'a doğrulmuş halde durdu. Ardından tankın önü ve arkasında bazı asker hareketlenmeleri oldu ve tankın namlusu yavaşça yan tarafa döndürüldü.

Eğer Alman askerleri bu kadar telaşlı ve korkmamış olmasalardı, Adam da yerde yatıyor olmasaydı onu göreceklerdi. Askerler ortadan kaybolur kaybolmaz şansını kullandı, ayağa kalktı ve en yakındaki eve doğru çömelerek koştu.

Nasıl bir risk aldığının farkında olmalıydı.

Gettodaki durgunluk –boş caddeler, boş evler– her şey ortadaydı.

Yanından geçtiği ve sözde boş görünen her evin içinde bir Alman askeri uzanmış yatıyor ve onu tüfeğinin namlusu veya gözüyle takip ediyor olabilirdi.

Bunu asla unutmamalıydı.

En son Okopowa Caddesi'ndeki yetimhaneye geldiğinde bodrum katındaki ocağa kömür taşıması için Feldman'a yardım etmişti. O sırada Yeşil Ev artık yetimhane olarak kullanılmıyordu. Gettodaki *dygnitarze* için "dinlenme evleri" işleten o ne idüğü belirsiz işletmenin eline geçmişti. Eğer Marysin'de yiyecek bulabileceği bir bina varsa bu Yeşil Ev'den başkası olamazdı.

Ancak sanki Yeşil Ev'in etrafı görünmez duvarlar ve tel örgülerle kapatılmıştı.

Evin yanından birkaç kez geçti ama bir türlü içeri girmeye cesaret edemedi.

Lida büyük ihtimalle burada hiç kapalı tutulmamıştı. Ama yine de yabancı bir evin kapı eşiğinde çıplak, soğuktan morarmış vücuduyla duran Lida'nın zihnindeki resmi bu evin de resmini değiştiriyordu. Belki de burada yaşamış o çocukların düşüncesiydi onu rahatsız eden. Arka taraftaki büyük arsayı çevreleyen demir parmaklıklardan parmaklarını sarkıtarak hiç hareket etmeden duruşlarını hatırladı. Solgun, gölge gibi yüzler... Yine de huzurlu bir evdi burası. Evin her yerinden çocukların çığlıkları ve kahkahaları duyulurdu.

En sonunda cesaretini topladı ve içeri girdi.

İçeride boğucu bir ceset kokusu vardı.

Bu durumla er ya da geç karşılaşacağını biliyordu. Evlerden birinde ölü birileri olmalıydı.

Kendi başlarına toplanma yerlerine gidemeyecek kadar güçsüz insanlar. Son anda saklanmaya çalışanlar. Tıpkı onun gibi hayatta kalabilmek için yemek ve su bulamayan insanlar. Tabii Almanlar evi çoktan arayıp, bu insanları buldukları yerde öldürdükten sonra cesetlerini taşımayı unutmuş da olabilirlerdi. Hem son nakliye araçları da gettoyu terk ettiğine göre, cesetleri almaya ne gerek vardı?

Diğer evlerde telaş içinde terk edildiklerini gösteren belirgin izler vardı, fakat Yeşil Ev tamamıyla altüst edilmişti. Mutfaktaki masalar yere devrilmiş, dolaplardaki bütün mutfak eşyaları –tencereler, kapaklar, tabaklar– dışarıya atılmıştı. Girişteki hol ile Feldman'ın Pembe Oda dediği küçük odanın arasındaki dar koridorda biri yer döşemelerini parçalamıştı ve yerde büyük bir çukur açılmıştı. Köşede duran piyanodan eser yoktu. Herhalde Biebow gettodaki bütün müzik aletlerinin satılmak üzere elden çıkarılmasını emrettiği zaman ona da el konmuştu, tabii eğer ondan önce parçalara ayrılıp yakılmadıysa.

Burada bile koku çok yoğundu.

Odanın diğer tarafında ters dönmüş kanepenin üzerine atılmış perdeden bir parça kopardı ve burnu ile ağzının etrafına maske gibi sardı.

Sonra da merdivenlerden yukarı çıktı.

Yavaş yürüyordu, her adımında duraksıyor ve etrafını dinliyordu.

En son burada kalanlar ihtiyaçlarını gidermek için merdivenleri kullanmış olmalılar, çünkü basamakların üzerinde kurumuş insan dışkısı kalıntıları vardı. Onların yanında da kumaş parçaları, çocukların kitap ve defterlerinden koparılmış sayfalar, topuğu ve üst derisi parçalanıp çıkarılmış bir erkek ayakkabısı.

Üst katta ceset kokusunun nereden geldiğini bulmak zor değildi.

Bir eliyle geçici maskeye bastırıp diğeriyle de duvara tutunarak koridoru geçip müdürün odasına kadar geldi ve kapıyı dirseğiyle açtı.

Werner Samstag, Doktor Rubin'in yazı masasının yanındaki dar kanepenin üzerinde sırtüstü yatıyordu. O olduğuna emindi. Üzerinde, Lajb'ın içinde saldırgan ve muhaliflerin isimlerinin yazılı olduğu listesini ondan alma çabasıyla adamlarıyla beraber Feldman'ın evine geldiği gün giydiği, muhtemelen yeni dikilmiş ama artık iyice solmuş o polis üniforması vardı.

Kafası kanepenin koluna yaslanmış olmalıydı, ama ateş edildikten sonra (ya da edilen ateşin etkisiyle) aşağıya kaymıştı ve yere değmesine ramak kalmış vaziyette sallanıyordu. Vücudunun yarısı yere sarkmışken, diğer yarısının kanepenin üzerinde dik duruyor olması suratına garip bir ifadenin yerleşmesine neden olmuştu. Kafasının sol tarafı, kurşunun girdiği yer, pıhtılaşmış kan yüzünden simsiyahtı. Yüzünün kalanı şişmişti ve neredeyse maviydi. Dili dudaklarının arasından dışarı çıktığı için sanki o ölü surat Adam'la alay ediyormuş gibi gözüküyordu.

Odaya bir adım atmasıyla leş gibi kokan şişmiş cesetten sürüler halinde sinekler havalandı. O kahverengi açık yarada ve boyun çevresinde böceklerin kaynadığını gördü. Ama en çok ilgisini çeken Samstag'ın sağ elinde hâlen duran silah oldu.

Bu silahı nereden bulmuştu? Samstag'ın bir Alman gibi gettoda silahla dolaşabilecek kadar güç sahibi olması akıl almaz bir şeydi.

Ya bu silahı ona biri temin etmiş ya da ona karşı kullanmıştı.

Adam şimdi cesedin yanı başındaydı. Başındaki mermi yarasından akan kan omzundan koltuk altına, oradan da ceketinin kolundan aşağı aktıktan sonra ağır ama sabit bir şekilde yere değen elinin üzerinde dallara ayrılarak dışarı çıkmıştı. Silahın kabzasını çevreleyen parmakları kalın, sertleşmiş kan tabakasıyla kaplıydı. Kumaş parçasını

ağzından aldı, elinin çevresine eldiven gibi doladı ve silahı alabilmek için cesedin parmaklarını teker teker aralamaya çalıştı.

Ceset sanki hafifçe inledi, ölüyken bile kendisine saldırana karşı koymak ister gibiydi. Ama bir süre sonra Adam bütün parmakları aralamayı başardı ve kana bulanmış silahı alabildi.

Kumaşı özenle silahın etrafına sarıp aşağıdaki mutfağa indirdi. Mutfaktaki masa ve sandalyeleri daha önce durdukları gibi yerleştirmeye çalıştı. Bu şekilde en azından kendine oturacak bir yer ayarlamıştı.

Kuyudan aldığı su ve kumaş parçasının yardımıyla silahın kabzasını ve namlusunu temizleyebildi. Dışarıdan bakıldığında bütün Alman askerlerinin bellerinde taşıdığı türden basit bir Alman parabellum silahı gibi gözüküyordu. Adam Rzepin, silahın nasıl göründüğünden ve onu taşıyan insanların nasıl davrandıklarından başka bir şey bilmiyordu.

Ancak silahın şarjöründe hiç mermi kalmamıştı.

Werner Samstag'ı öldüren mermi kalan son mermi olmalıydı.

Rubin'in odasında saklanmış birkaç mermi bulamadığı sürece silah bir işe yaramayacaktı.

Silahı elinde tutup tarttı, eğer Pfeifferowa'da satabilseydi eline ne kadar para geçerdi, diye düşündü. Kesin birkaç bin mark ederdi ama tabii ki, biri almaya ya da elinden çıkarmaya cesaret edebilseydi. Eğer Gestapo karaborsada gerçek bir silahın dolaştığını duysaydı kesin bütün gettoyu havaya uçururdu.

Ancak şu anda Werner Samstag'ın silahı bulmuş, satın alınış ya da çalmış olmasının aslında hiçbir önemi yoktu. Önemli olan onun –Adam'ın– silahı elinde tutuyor olmasıydı.

Dahası Werner Samstag'ı da eline geçirmişti.

Adam bir anda iki şeyin farkına vardı.

Eğer cesedi yerinde bırakırsa kendisinin fark edilmeme şansı artacaktı. Köpekler –geldikleri zaman– hemen cesedin yanına gideceklerdi. Gelen Almanlar da derhâl cesedi dışarı çıkarıp gömmeye ya da yakmaya bakacaklardı. Ondan sonra da muhtemelen Yeşil Ev'le ilgilenmeyeceklerdi.

Yeşil Ev'in mutfağında otururken, pencerelerden gelen ışık solmaya başladığında en sonunda eve dönmeyi seçen Samstag'ın yanına taşınmaya karar verdi. Samstag Yeşil Ev'in müdür odasında huzur içinde yatabilirdi. O da mahzende kalabilirdi.

Adam Yeşil Ev'e yerleştikten sadece birkaç gün sonra onlar da geldi, tam da şüphelendiği gibi yanlarında köpekleriyle. Onu şaşırtan tek şey çok erken gelmeleriydi. Adam daha uyanmadan gelmişlerdi, ki o daha gün doğmadan çok önce uyanıyordu. Üst kattaki yer tahtalarının üzerinde askerlerin çizmelerinin gıcırdayan ve sürtünen seslerini duyuyordu. Bağırışlar. Devrilen ya da bir yerden bir yere çekilen nesnelerin çıkardığı sert sesler. Yüksek sesle, inatla Almanca küfreden birisi.

Lida'ya sakin olması için yalvardı.

Yeşil Ev'e yeniden girer girmez Lida'nın buna tahammül edemeyeceğini anlamıştı. Samstag'ın cesedini bulması da işini iyice zorlaştırmıştı.

Bütün gün huzursuzca hareket edip durmuş ve gece olunca da yeniden Adam'ın dibinde bitmişti. Yeşil Ev'in mutfağında dizlerinin üzerine çökmüş bir dolabın içini karıştırıyordu. Akşam olmuş ve karanlık, masaların üzerlerine kadar ulaşmıştı ve tek görebildiği Lida'nın karanlığın içinden uzanan, gözlerini oyup çıkarmak ister gibi parmakları içe doğru bükülmüş elleriydi. Yüzü yine camdandı. Dudak ve yanakları artık bir ifade değil de, sadece korkunç bir maskeyi andıran alaycı bir bakış içinde donup kalmıştı. Adam hızla masalardan birinin altına saklanıp kendini korumak için masanın katlanır tarafını aşağıya indirdi.

Lida'nın neden kızdığını anlayamamıştı. Lida hayattayken böylesi bir öfkeyi hiç yaşamamıştı. Eğer ölülerle yaşayanlar arasında hâlâ bir

sınır olduğu doğruysa, sınırı geçip ölülerin dünyasına girdiğinden beri Lida'ya ne olmuştu?

Şimdi ona yalvarıyor ve öfkesini yeniden uyandırmamak için özellikle ağır ve kibar hareket ediyordu.

Fakat Almanlar dışarıda duruyor.

Köpekler havlayıp hırlıyor ve pençeleri tahta mahzen kapağının etrafını kazıyor.

Adam daireler çizerek yere vuran çizmelerin sesini duyuyor.

Galiba tahta kapağı yana çekebilmek için sürgüsünü arıyorlar.

Lida camdan yüzüyle Adam'ın yanında oturup onunla birlikte nefesini tutuyor.

Tam tepelerindeki kapak gıcırdayarak yana çekiliyor. Oraya buraya yöneltilen el fenerinin ışığı Adam'ın da ilk defa gördüğü, çıplak duvarın üzerindeki çatlakların oluşturduğu şekilleri yakalıyor.

O anda ışığın arkasından bir ses duyuluyor:

Franz! Komm zu mir hoch! Köpeklerin kapağın kenarlarına yapışmış astımlı gibi hırıldayan çeneleri kayışlarından geri çekiliyor ve ağır bir gürültüyle yerine düşen kapakla havalanan kömür ve kereste tozundan bulut Adam'ın üzerine yığılıyor. Lida ve Adam, ağırlıksız ve cisimsiz bedenleriyle yeniden karanlığın içindeler...

Almanlar bir süre daha yukarıdaki zeminde dolanıyorlar. Adam, yavaş ve uzun adımların ağırlığı altında gıcırdayan tahtanın sesini dinliyor. Herhalde cesedi merdivenden aşağıya indiriyorlar. Sonra bir anda binadan çıkıyorlar. Rüzgâr ya da uzaklığın hemen silikleştirdiği seslerde bir başka tınlama var şimdi. Sivri uçlu küreklerin sesini duyar gibi oluyor. Yoksa Samstag'ı buraya mı gömüyorlar? Peki, bu onun için ne anlama geliyor? Ölüler duyabilirler mi?

Artık silahı hep yanında, Feldman'ın pantolonunun önünde taşıyor. Pantolon o kadar bol ki, gereksiz bir hareket yapar yapmaz silah aşağıya kayıyor. Silah üzerindeyken uzağa kesinlikle koşamaz. Ama onun orada olması hoşuna gidiyor. Arada sırada dışarı çıkartıp elinde tutmayı ve ona yakından bakmayı seviyor.

Düşünsene. Silahı olan bir Yahudi.

Bazen silahın namlusunu Lida'nın önünde dans etmek zorunda kaldığı Almanlardan birinin ağzına dayadığını hayal ediyor. "Şimdi senin anladığın dilden konuşacağız!" diyor ve o zararsız silahın namlusunu bir ev duvarına, ağaç gövdesine ya da karşısına ne çıkarsa ona doğru çeviriyor. Ama gerçek sözler bir türlü dışarı çıkmak istemiyor ve eğer hayalinde silahını bir Almanın şakağına doğrultuyorsa hayali mermiyi sıktığında, silah; barut, duman ve kan saçarak patlamak istemiyor. Eksik olan bir şey var.

Hava gitgide soğuyor.

Topraktan nem yükseliyor.

Miarki Caddesi'nin ilerisindeki caddelerde, Başkan'ın yazlık evinin olduğu ve bir zamanlar Sonder'in güvenlik ekiplerinin devriye gezdikleri yerde meşe ve akçaağaçlar yanıyor. Akçaağaçların alevi meşelerin paslı kahverengi alevinin yanında daha açık; yapraklar günlerdir yağan yağmur ya da sisin neminden parlıyor. Ayaz gecelerden sonra kenarlarında hafif gümüşi çizgilerin izleri var.

Doğru, ayaz geliyor. Er ya da geç ateş yakmak zorunda kalacağını biliyor. Eğer ateş yakabilecek bir şey bulabilirse tabii.

Şimdilik mutfaktan söküp getirdiği ve Yeşil Ev'in mahzeninin yerine koyduğu bir tahtanın üzerinde Feldman'ın evinde bulduğu eski bir at battaniyesine sarınıp uyuyor. Her geçen gün duvarlardaki nem daha da artıyor. Dokunduğu her yere rutubet yerleşiyor; kollarının altına, bacaklarının arasına, hatta derisine işliyor. En sonunda rutubet sanki iliklerine kadar yerleşecekmiş gibi hissediyor. Omurgasına tutunuşunu, hatta kafasını arsızca kavrayıp ta içini ele geçirişini bile hissediyor.

Yüzünün önünde yükselen nefesinin dumanı, ölümün buğusu gibi...

Ne günlerden, ne de tarihten haberi var. Fakat ışığın tarlaların üzerindeki dokusundan ve ağaç gövdeleriyle taş duvarlar arasında kalan azıcık yeşilliğin üzerine vurduğu fırça darbelerinden ekim ile kasım ayı olduğunu anlıyor.

Artık akşamları daha sık ayaz oluyor. Bazen günün ta geç saatlerine kadar devam eden o soğuk, beyaz, şurup gibi kalın sis de öyle...

Ufukta kocaman, şişkin bir bohça gibi düğümlenmiş, bir çarşafta asılıymış gibi duran güneşe bakıyor. Kuşlar taş tarlalarının arkasından havalanıp çığlıklar atarak gökyüzünde daireler çiziyor. Gökyüzünde yuvarlanan kocaman, yamuk araba tekerleklerini andırıyorlar.

Bir gün Yeşil Ev'in önündeki taş kuyunun yanında otururken Zagajnikowa Caddesi'nden yukarı yürüyen bir adam görür.

Sadece vücudunun çizgilerini seçebileceği kadar uzakta olmasına rağmen, adamın Feldman olduğunu anlar. Her adımından önce öne doğru eğilirken vücudunu uzun, kararlı ve mekanik bir şekilde ileriye götürmesi görülmeye değer. Ondan başka hiç kimse böyle yürümez.

Silahın emniyetini açar ve sol elini sağ kolunun altına destek yaparak nişan alır. Feldman yeterince yakınına gelip Adam'ın elinde ne olduğunu görene kadar kolunu bu şekilde tutar.

Feldman durup gözlerini silahın namlusuna diker. Konuşmadan, şaşkın gözlerle öylece bakar.

Adam da hareket etmez.

Feldınan ağır ağır yana doğru gider. Namlunun görüş alanından çıkmak ister gibidir. Adam silahıyla takip eder. Feldman o kadar huzursuz gözükür ki, Adam gülmekten kendini alamaz. Silahı dizlerine koyar.

Feldman, "Bunu da nereden buldun?" diye sorar hafif yaklaşarak. Palto ve beresinin altında daha da iki büklüm olmuş gibi görünür, ama yine de aynı Feldman'dır.

Adam, "Neden bu kadar geç kaldın?" diye sorar sadece.

Feldman, bunca zamandır Jakuba Caddesi'nde tutulduklarını anlatır. Bazı sabahlar farklı ekiplere ayrılıp gettonun içinde değişik yerlere gönderiliyorlarmış. Çoğunlukla temizlenecek ofis ve bakanlıklarmış söz konusu olan. Her gün arşiv dolapları ve masaların çekmecelerinden kilolarca kâğıt çıkarıp hepsini koca varillerde yakıyorlarmış. Gettonun bu kadar kâğıt ürettiğinden hiç haberi olmadığını söyler.

Sonra da atölyelere el atmışlar. Drukarska ve Bazarowa'daki marangozhanelerdeki kesme ve rende makinelerini dışarıya taşımışlar. Hatta bazıları çamaşırhanelerdeki büyük buhar makinelerini, presleri ve çarşaf preslerini yerlerinden çıkarıp parçalara ayırmıştı. Her şey Radogoszcz'a yollanmıştı, oradan da batıya, cepheden uzağa giden trenlere yüklenmişti.

Demek ki geceleri gelen seslerin nedeni buydu. Leylakların orada gördüğü adamlar da istasyona doğru gidiyorlardı.

"Orada kimse kaldı mı?" diye sorar.

"Nerede?"

"Radogoszcz'da?"

Feldman kafasını sallar.

"Bir tek biz komandolar. En fazla yüz adam."

"Jankiel?"

"Bilmiyorum. Jankiel öldü. Çoğu öldü."

Adam ikna olmaz. Kimin öldüğünü, kimin hâlen hayatta olduğunu karıştırmaya başladığını fark eder. Szaja, *babası*, onu Merkez Hapishanesi'nden istasyona doğru giden adamların başında yürürken gördüğünü hayal meyal hatırlıyor. Peki ya Lajb? Yüzler yerine, tüm görebildiği paslı demir parmaklıklar arkasındaki fareler oluyor. Lida bile Lajb'dan daha canlı görünüyor Adam'a.

"Yiyecek bir şeyler getirdim sana."

Paltosunun altına sakladığı düğümlenmiş kirli bir mendilin içi kurumuş ekmek parçaları, iki yüz gram sosis ve iki kurumuş patatesle dolu. Adam, muhteşem görünen bu şeylere dokunmak ister; hızlı ve açgözlüce değil, bir sineğin meyveye dokunması gibi, keyifle, yavaş yavaş. Bu hazineyi toplamak haftalar almış olmalı, her gün kendi payından ayrılmış küçük bir parça.

Adam, "Burada olduğumu nasıl tahmin ettin?" diye sorar.

"Tahmin etmedim. Yalnızca kürek getirmem emredildi."

Adam en basit şeyleri bile unutuyor. Şimdi de yutmayı unutmuş. Çenesinin kenarından tükürüğü akıyor. Feldman öne uzanır ve elinin arkasıyla tükürüğü siler.

"Burada bir tane bile kürek yok," der. "Ben her yere baktım."

Bir süre sessizce otururlar.

Ardından Feldman nasıl olduğunu sorar. Adam başının çaresine baktığını söyler. Ev ev dolaştığını ve ne bulursa aldığını anlatır. Bahçelerde hâlen meyve bulabiliyor; kurağı ve kurt yemiş ham elmalar. O eski bostanlıklarda hâlen pancar bulunabiliyor. Hatta bir demet taze soğan bile bulmuştu. İnanabiliyor musun, Feldman? Gerçek soğan. Evlerden birinde bir gazyağı ocağı bulmuştu ama gazyağı yoktu. Onu yağla yakmayı düşünmüştü. İstasyondan sıyırdığı bir bidon yağ hâlâ

serada duruyordu, ama birilerinin dikkatini çeker diye kullanmayı göze alamamıştı. Almanlardan başka buraya gelen olmadığını söyler.

Adam anlatırken Feldman oturup Adam'ın kucağındaki silaha bakıyor. Adam bu yüzden Samstag konusunu anlatmak zorunda kalıyor. Aslında anlatmak istemiyor ama başka seçeneğinin olmadığını da biliyor.

Feldman uzun süre sessizce oturur. Sessizliği o kadar uzun sürer ki, Adam Feldman'ın bu konuda bir şey söylemek istemediğini düşünür. Ama sonunda Jakuba'da Samstag hakkında konuştuklarını söyler. Bazıları onun da, şu Rumkowski ve ailesinin de içinde olduğu son trenle beraber gittiğini düşünüyormuş. Kendi adamlarından bazıları onu aramalarının emredildiğini söylemiş. Hatta Almanlar bile gettoda onu aramışlar. Ondan korkuyorlarmış. En çok da Biebow korkuyormuş. Dahası Biebow Samstag'ı sağ yakalayana ya da yakalayanlara ödül vereceğini açıklamış.

Adam silahı havaya kaldırır.

Feldman da kafasını sallar sadece.

"Peki ya Biebow?"

"Çoğunlukla zil zurna sarhoş gettoda dolanıyor. İnsanları uzaktan nişan alıp vurmakla geçiriyor zamanını. Şapkasız, kollarını sıvamış, bir elinde şişesi diğerinde silahı. *Biebow geliyor*, diyorlar ve adam köşeyi döner dönmez saklanıyorlar. Gettonun eski saygınlarından geriye kalan tek kişi Jakubowicz. Merkez terzihanesinden geriye kalanlardan sorumlu, artık bir *kierownik* ama olsun, diğer yüksek makamlardakiler gibi sürülmekten kurtuldu. Ama şimdi Merkez de kapatıldı ve içinde ne varsa parçalara ayrıldı –makineler *Königs Wusterhausen*'e gidecek, geçen hafta hep bununla uğraştılar– ve Biebow da son dostunu, belki de gettoda açıkça konuşabildiği tek Yahudiyi kaybetti."

Sonunda Feldman ayağa kalkar.

Adam, "Peki, Ruslar ne zaman geliyor?" diye sorar.

Ama bir çocuk gibi sorar. Kelimelerini büyük harflerle söylerken ellerini Feldman'ın cevabını içine koymasını bekler gibi iki yana açar.

Ama Feldman o kocaman ceketinin içinde omuzlarını silker. Sanki bu soru o kadar sık ve o kadar uzun zamandır sorulduğu için anlamsızlaşmış gibi. "Belki buraya geldiklerinde vazgeçerler. Belki önce Balkanları alırlar. Bulgaristan çoktan Almanya'ya savaş açtı. Müttefikler Belçika ve Hollanda'yı aldılar, Paris'e doğru ilerliyorlar. Artık her şey zaman meselesi. Ama zaman, zaman; zamanla ne oluyor ki?"

Adam, "Onlar gelene kadar soğuktan donarak ölürüm," diyor.

Bunu başka şekilde ifade edemiyor.

Feldman, "Sen donarak ölmezsin, Adam," diyor. "Senin gibiler donarak ölmezler."

Sonra ayağa kalkıyor ve küreklerini almak için eski serasına doğru yoluna devam ediyor.

Yeşil Ev'in mahzeninde tahtaların üzerinde tek başına yatıyor.

İstasyonda çalıştığı günleri düşünüyor. Yüklenen ve indirilen onca şeyi anımsıyor. Önce insanlar buraya getirildiler, sonra da yollandılar. Makineler buraya taşındılar, sonra da başka yere taşındılar. Geceleri gelen makine parçalarını taşıyan uzun yük trenlerini düşünüyor, o paketlenmiş parçaları lambalardan gelen donuk ışığın altında, sırtlarında, bekleyen yük kamyonlarına nasıl taşıdıklarını. En ağır makine parçalarını taşımak için vagonların içine vinçle indirilen kızaklar kurmak zorunda kalmışlardı.

Ve şimdi tüm bunlar gettodan gönderiliyordu demek.

Jakuba Caddesi'nde kaç temizleme komandosu kalmış olabilirdi? Feldman toplamda en fazla beş yüz kadın ve erkek kaldığını düşünüyordu.

Zamanında birkaç yüz bin kişinin yaşadığı bir şehrin anılarını silip yok etmek için beş yüz kişi yeter miydi?

Çakılların üzerinde kirli bir elma gibi yatan Jankiel'in başını düşünüyor, çakıl ve kömür parçaları dışarı akmış kana bulanmış haldeler. Lida yerde yatan cesedin yanına çömelmiş, cansız kollarını bacaklarının arasına sarkıtmış, oturuyor.

Gözlerini ağabeyine dikmiş bakıyor.

Lida'nın arkasında diğer –Gelibter, Roszek, Topal Tzunwald– sırtlar, defalarca kısa ve kesin hareketlerle ağır kalasları kaldırırken gördüğü omuzlar geliyor. Onları yeniden rüyasında görse mutlaka

tanırdı. Birbirinin peşi sıra, eğik, yamuk ya da gururlu salınan sırtlar. Jankiel'in, yüzünde daima bir gülümsemeyle önünde sallanan şeyi göstermekten hiçbir zaman yorulmayacakmış gibi, karnı dışarıda, beli içeride ayağa kalktığı zaman sırtı nasıl görünüyorsa işte öyle sırtlar. İşte bu yüzden Schulz gelip gidip ona vurmak zorunda. O küstah, çilli gülümsemeyi silmek için.

Şimdi nereye götürülüyorlar? Ve o neden onlarla beraber değil?

Karanlıkta yattığı yerin bir bölgesinde bir kırılma noktasının olması gerektiğini düşünüyor. Bir teraziye farklı ağırlıkları koyarsın da bir süre sonra terazi kırılır ya, işte aynen öyle.

Sürülmüşler ve ölüler yaşayanlardan daha fazla olduğunda, yaşayanların yerine ölüler konuşmaya başlıyor. Çünkü koskoca bir gerçeği taşımaya gücü yetecek kadar çok yaşayan insan yok.

Şimdi anlıyor. Seslerin geldiği yer orası.

Karanlık bastığında, soğuk ve rutubet bütün sınırları sildiğinde ağırlık noktası yer değiştiriyor ve üzerindeki gökyüzü artık onun değil, *onların* oluyor. Czarnieckiego Caddesi'ndeki hapishaneden Marysin'e doğru üçlü ya da beşli sıralarda, sollarında nöbetçiler, uygun adım yürürlerken *onların* üzerinde olan gökyüzü. Ve Yeşil Ev'in çocukları yetimhanenin arkasındaki parmaklıklardan bakıyorlar, elleri demir parmaklıkların içinde asılı halde unutulmuşlar.

İşte o zaman yürüyenlerden tek bir ses bile çıkmamıştı. Şimdi birden bütün adamların şarkı söylediğini duyuyor. Bütün sırtlar şarkı söylüyor. İçinde kudretle haykıran bir koro büyüyüp yayılmaya başlıyor. Çünkü şarkı onun da içinde. Bütün dünya bu şarkıyla gürleyip sarsılıyor. Şarkıyı susturmak için iki koluyla kulaklarını kapatıyor, ama nafile. Ölüler şarkı söylediğinde şarkının hiçbir ölçüsü ve bağı kalmıyor. Şarkıyı susturacak ya da sesini kısacak bir güç de kalmıyor.

Uyandığında geriye kalan yalnızca çığlığının yankısı oluyor. Ama çok uzaklara kadar gidiyor bu yankı; kendinden çok çok uzaklara,

sanki kendisi, hiç de hakkı olmadığı halde yüzlerce kilometre ötedeki uzaktakilerin ve ölülerin resimlerini çizebiliyor...

Peki, ondan geriye ne kalacak? Yaşayanların içinde yalnız ve huzursuz.

Hayatı boyunca bir kez bile ağladığını hatırlamıyor. Lida'yı ondan aldıklarında bile ağlamamıştı. Şimdi ağlıyor, belki de artık arkasından ağlayacağı birisi kalmadığı için ağlıyor.

Kış geliyor. Daha fazla ertelemek imkânsız.

Bir senelik zaman dilimi, ağır çarklarıyla dönen eski bir değirmen tekerleği gibi. Bazen hızlı, bazen daha yavaş. Ama asla durmuyor.

Bir sabah Yeşil Ev'in aşağısındaki uzun, hafif eğimli yokuşun üstü karla örtülüyor. Senenin ilk karı bu. Rüzgâr ince tüller gibi karın peşi sıra sürüyor ya da hâlen yeşil olan tarlaların üzerini süpüren küçük ama canla başla çalışan kar süpürgeleri oluşturuyor.

Bütün kış yetecek yemek ve yakıt bulması için çok az zamanının kaldığını biliyor.

Feldman birkaç kere daha yanına gelmişti.

Jakuba Caddesi'ndeki kolektifteki zaten zayıf olan disiplin artık iyice yoldan çıkmış. Temizleme komandoları gün geçtikçe daha az dışarıya çıkıyorlarmış. Alman subaylar çoğunlukla oturup, kâğıt oynayıp içiyorlarmış. Yemek bulmak gittikçe zorlaşıyormuş ve görünmeden büyük miktarlarda kömür ya da gaz getirmesi Feldman için imkânsızmış.

Adam çoktan alet edevat kulübesini iki kez talan etmiş ve sadece iki boş odun çuvalı bulabilmişti. Çuvalların içinde bir parça çıta bile yoktu ama en dipte biraz nemli, toz halinde talaş vardı. Belki de birisinin Feldman'a hediye ettiği kerestelerden geriye kalan talaşlardır bunlar. İki boş odun çuvalını ceketinin içine sokuyor ve dışarıya, rüzgârla beraber yağan kara çıkıyor.

Bir yerlerde karın kısa sürede duracağına kanaat getirmiş olmalı. Hızlı, değişken, yüzü ve elleri yakan rüzgâr buna işaret ediyordu.

Ancak rüzgâr dursa bile kar yağmaya devam ediyor. Aksine bir de şiddetleniyor. Her yer sessizleşiyor. Lapa lapa yağan kardan sütunlar altında yürüyor.

Kardaki izlerinin onu ele verebileceğini düşünüyor ama Marysińska Caddesi'nin bu kadar aşağısına kadar inmişken geri dönmeye de gücü yok.

Yanında bir şeylerle geri dönmeli. Yoksa enerjisini boşu boşuna harcamış olacak.

Daha önceki getto kışlarını düşünüyor. İlk kar yağar yağmaz, kurumdan, çöplerden ve atıklardan rengi solup hemen çirkinleşirdi. Bir de şu insanların üzerine bastığı uzun yollar, temizlenmemiş karların içinden geçen dar ve siyah koridorlar gibiydiler.

Şimdiyse kar perdelerinin içi neredeyse gerçekdışı bir beyazlıkta; sessiz ve durgun. Hiç iz yok.

Yürüyor ama sanki hiç yürümüyormuş gibi. Sanki gittikçe kalınlaşan kar tabakasının üzerinde taşınıyormuş, daha doğrusu havaya kaldırılıyormuş gibi yürüyor.

Ana kömür deposu Spacerowa Caddesi'nde, Bałuty Meydanı'ndan yüz metre kadar uzakta Łagiewnicka'nın köşesinde bir yerde.

Gettonun kalbine bu denli yaklaşmaya daha önce hiç cesaret edememişti.

Kömür deposu eskiden gettonun en iyi korunan yerlerinden biriydi. Sabah akşam kapının önünde Yahudi polisleri nöbet tutardı. Ayrıca, meydanın kuzey tarafındaki paralel bir sokağı kullanıp arka taraftan girmeye çalışmasınlar diye depoyu çevreleyen yüksek parmaklıklar

boyunca da nöbetçiler olurdu. O yüksek parmaklıklar hâlâ yerinde ama dış kapı açık ve etrafta da herhangi bir nöbetçi gözükmüyor.

Caddeyi geçerken ayakları karın üzerinde derin izler bırakıyor. Bıraktığı izleri süpürse mi diye düşünüyor ama bu belki de daha fazla zarar verecek. Kar artık ıslak, ayak izlerinin erimiş kar suyuyla doluşunu izliyor. Karın yağmura dönüşmesi an meselesi ve o zamanda zaten izleri süpürmenin hiçbir anlamı da kalmayacak.

Avlunun daha da içine doğru giriyor. Yeni yakıt payları dağıtılacağı açıklandığında binlerce insan beş ya da on kiloluk briket paylarını almak için burada kuyruğa girerdi. O yılan gibi kıvrılan kuyrukların, Bałuty Meydanı'ndaki getto idaresinin barakalarıyla hemen hemen aynı olan bahçenin içindeki dar depo binasından başlayıp Łagiewnicka Caddesi'ne kadar uzandığını hatırlıyor. Sıranın önüne geçmeye çalışmak, hayali bir teyze veya halanın dağıtım tezgâhına yakın bir yerlerde yer tuttuğunu söylemek başlı başına bir sanat olmuştu. İnsanlar bağrışmaya başlardı ve görevli nöbetçiler hızla koşturarak gelir ve ellerindeki coplarla arkasında huzursuzluk yaratan birisini saklıyormuş gibi görünen herkese vurmaya başlarlardı.

Şimdi burada kimsecikler yok. Avlu alabildiğine açık ve yağan karın altında bomboş.

Aslında bir şey bulabileceğinden de hiç umudu yok. En son gettodan ayrılanlar ardından burada bir şey kalmışsa bile büyük ihtimalle onun da çaresine bakmışlardır.

Depo binasının kapısı yarı açık duruyor, kilitlemek de imkânsız, çünkü kilit yuvası ve kapının kolu sökülmüş. Yarı karanlığın içine giriyor, tedirgin adımları tavanda ve çıplak duvarlarda, kupkuru, donuk yankılar yapıyor. Karanlığın içinde neredeyse hiçbir şey göremiyor. İleride alçak bir sıra ve onun arkasında herhalde asıl depoya açılan bir kapı. O da kilitsiz ama onun arkası daha da karanlıklaşıyor. Artık

önünü zor görüyor. Göz kararı iki adımı atıyor, bir duvara çarpıyor, sonra birden ayağının altındaki basamak kayboluyor. Ancak merdivenin en alt kısmında açabileceği bir kapı var.

Şimdi dışarıda, sanki yirmi metreye yirmi metre boyutlarında, on santimetre yüksekliğinde hiç dokunulmamış karla kaplı ve ileride yüksek bir duvarla kapatılmış bir iç avluda duruyor. Burası büyük olasılıkla briket deposuydu. Diğer taraftaki binayla sınırı oluşturan taş duvarın önünde küçük, alet edevat kulübesine benzeyen bir yer var. Adam ona doğru gidiyor ve biraz bezgin bir şekilde kapısını aralıyor.

İçeride hiç alet yok –zaten olmasını da beklemiyor– ama duvarın dibinde odun artıkları yığılı. Birer metre yüksekliğinde iki koca yığın, hem de sanki birisi gelip alsın diye iple sarılı tomarlar haline getirilmişler. Adam hemen saymaya başlıyor, her bir çuvalın içine iki ya da üç tomar koyabilir, iki ya da üç taneyi de kolunun altına sıkıştırabilir. En kötü ihtimalle, eğer çok ağır olurlarsa, bir ya da iki tomarı daha sonra geri gelip almak üzere yol üzerinde bir yere saklayabilir.

Hiç tereddüt etmeden çuvalları açıp doldurmaya başlıyor. Tam ikinci çuvalı doldurmaya başlamışken arkasında bir ses duyuyor. İnce, dağınık ve sürtünen bir ses. Eğer yağan karın pürüzsüz sessizliği olmasaydı bu sesi hiç fark etmeyecekti.

Taş zemindeki ayak sesleri, depo binasına girdiğinde kendi etrafında çoğalan sesle tamamen aynı.

Birisi onun peşinden gelmiş, büyük olasılıkla kardaki izlerini görmüş.

Son tomarı da ikinci çuvalın içine yerleştiriyor, ardından iki çuvalı da kar kaplı avlunun diğer tarafına sürüyerek taşıyor ve sırtını duvara yaslıyor.

Binada bir Alman askeri var. Çizmelerin yere sağlam, kaba ama birazcık da tereddütlü basan adımlarından anlaşılıyor. Kılıfından çıkarıldıktan sonra yavaşça üniformanın düğme ve köşelerine sürtünen

tüfeğin metalik sesi. Bir süre sonra askerin uzun, kararsız nefes alış verişlerini de duyuyor. Şimdi Alman da Adam'ın uzun zaman önce gördüğü şeyi görüyor, birbirinin üzerinden geçen ayak izlerinin karışıklığı ve onların üzerinde iki çuvalın sürtünme izleri. Tam o anda Adam iki adım öne çıkıp silahını iki eliyle tutup havaya kaldırıyor.

Genç asker arkasını dönüyor, yüzünde donuk ve korkmuş bir ifade var. *Silahı olan bir Yahudi...*

İçinde bulunduğu durum o kadar anlaşılmaz ki, nasıl hareket edeceğini bilemiyor.

Adam hızla bir adım daha öne geliyor, silahın namlusunu adamın yüzünün tam ortasına doğrultuyor ve adama tüfeğini çıkarıp ona vermesini işaret ediyor.

Asker, anlaşılması zor ama kendisinden istenileni yapıyor.

Adam bir eliyle tüfeğin kayışını tutuyor, kabzasını dizine kadar kaldırmayı başarıyor ve o uzun namluyu askere doğru tutuyor. Asker daha ne olduğunu anlayamadan Adam parmağını tetiğe sokuyor ve ateş ediyor.

Mermi boğazın tam dışından geçmiş olmalı; çünkü askerin vücudu yarım bir daire çizerken kafasının yan tarafından oluk oluk kan fışkırıyor. Alman askeri sanki kucak açmış, sarılmaya hazırlanıyormuş gibi iki kolu yana açık, sırtüstü yere düşüyor. Adam yeniden silahını askerin başına bastırıyor ama artık buna gerek yok. Boğazındaki yaradan sanki musluktan boşalırcasına kan akıyor. Asker hareket etmiyor, sadece bir şeyler söylemek istercesine balık gibi ağzını açıp kapatıyor. Ama bir şey söylemiyor, söylese de duyulmuyor; çünkü silahın sesi etraflarında hâlen yankılanıyor ve Adam bu sessizlik içinde silahın sesinin gettonun her yerinde duyulacağını biliyor.

Askerin tüfeğini omzuna asıyor, ardından iki çuvalı önce depo binasına oradan da avluya çekiyor. Sonra da şimdi ortasında apaçık bir hedef tahtası gibi yürüdüğü Łagiewnicka Caddesi'ne ilerliyor. Onu gören kim olursa olsun, nişan alıp ateş edebilir.

Ama kimse görmüyor, kimse ateş etmiyor.

Kar yağmura çevirmiş ve yağmurun içinde etrafını sarmalayan, alacakaranlığın rengini alan bir sis çoğalıyor. Łagiewnicka Caddesi'nden dönerken gözüne son ilişen şey getto saati. Saat hep buradaydı. Getto zamanı; dünyadaki bütün zamanlardan farklı, tamamen kendine özel bir zaman. Rengi solmuş saatin kolları 04.40'ı gösteriyor.

Beşe yirmi var. Kar yağmura dönüyor. Bir Yahudi biraz önce bir Almanı öldürdü.

Birkaç mahalle daha yukarıdadır.

Spacerowa'dan kestirme yapıp Młynarska Caddesi'nden yukarı doğru devam etmişti. Hep yolun sağından, ağaçların gölge yaptığı tarafından yürümüştü. İşte tam orada şu anda yapacağı en aptalca şeyin Yeşil Ev'e geri dönmek olduğunu anlıyor. Almanlar kesinlikle ilk oraya bakacaklar. Eğer bir de temizleme komandolarına soru sormaya başlarlarsa Feldman hem Yeşil Ev'den hem de seradan söz etmek zorunda kalabilir.

Yolun diğer tarafında uzun bir şerit gibi sıralanmış evler var. Kardan geriye kalan sadece çiseleyen yağmur şimdi. Arkasında bıraktığı izler en fazla bir saat içinde silinecek. Karanlık bina girişlerinin birinden içeri giriyor ve iki çuvalı da oraya taşıyor. Çıkabildiği en üst katlara çıkıyor. İkinci kat, üçüncü...

Karşısına bir daire kapısı çıkıyor, omzuyla itiyor.

İki oda, rutubet lekeli duvarlardan aşağı sarkan duvar kâğıtları, caddeye bakan bir pencere, kurum içinde bir ocak...

Çuvalları bırakıyor. Kırılmak üzere olan bir yatak suntasının üstüne oturuyor. Ciğerlerinde almaya çalıştığı nefes için yer olmadığını fark ediyor.

Buz gibi yatağa uzanıyor, sakin sakin nefes almak için kendini zorluyor.

Tavanda rutubetten kalkmış sıvanın karmaşık desenleri var.

Artık odunu var; iki çuval dolusu hem de. Hatta tutuşturacak bir şeyi olsa ateş bile yakabilir, tabii ateşi yakar yakmaz onu bulacak olmasalardı.

Aynı Samstag'ın silahı gibi, tüfekten bahsetmezsek eğer, odun da tamamıyla işe yaramaz.

Młynarska Caddesi'ndeki dairede üç gün kalıyor. Bu süre içinde yağmur birkaç kez kara dönüşüyor ve üçüncü günün sabahında sıcaklık belirgin şekilde düşüyor. Hava ağarmadan çok önce, soğukla beraber uyanıyor. Soğuk, Feldman'ın eski koyun derisi ceketinin içinde canını acıtan metalden bir çember gibi ve çemberin içinde zorlukla hareket edebiliyor. Yüzüne dokunduğunda derisini hissetmiyor. El ve ayak parmaklarında da his yok. Daha önce de çetin soğuklar atlatmıştı ama böylesi hiç olmamıştı. Zar zor yarı oturur hale gelince pencerenin iç tarafındaki nemin kalın bir buz tabakasına dönüştüğünü fark ediyor. Her yer ayaz tütüyor. Sadece nefes aldığında ağzından değil, tavandan, duvarlardan, çatıdan. Yiyecek bir şeyler bulmak için yataktan güçlükle kalkıyor. Dairelerden birinde pencerelerden içeri giren kar köşedeki yatakla kurum içindeki ocağın arasına yarım metre yüksekliğinde bir set yapmış. Aralık pencere menteşeleri gıcırdayarak çarpıp duruyor; bütün hava bu anlamsız sürtünmeyle, bu zırıltıyla, bu gıcırtıyla doluyor. Hiçbir insani anlamı olmayan bir ses...

Burada bir dakika daha kalırsa donarak öleceğini kesinlikle biliyor. Binadaki dairelerin hepsini aramış ve yiyecek bir şey bulamamıştı. Mantıklı düşünmesi gerektiğinin farkında.

Yeşil Ev'de yemediği azıcık yiyeceği saklamıştı. Kurumuş ekmek kalıntıları, eski bir kutunun dibinden kazıyabildiği birkaç gram mısır ve çavdar unu, terk edilmiş bostanlıklardan kazıp çıkarabildiği birkaç

donmuş pancar ve şalgam. Toprağa değen yerleri çürümüş ama kalan kısmı yenilebilir elmalar.

Bu yiyeceklerle en az iki hafta daha dayanabilir. Ama soğuk devam ederse ateş yakmak zorunda kalacak. Burada ya da Yeşil Ev'deki odun sobasında ateş yakması bir şey değiştirmez ki. Eğer Almanlar yakındaysa, nerede olursa olsun odun dumanının kokusunu alacaklar. O halde Yeşil Ev'e dönmek daha iyi. Hem eğer yeniden çıkıp gelirlerse orada kaçıp saklanmak için daha fazla imkânı var.

Kaldı ki, neden sadece onu aradıklarını düşünüyor? Ya da aramaya zamanlarının veya nedenlerinin olduğunu? Belki de sesi duydular ama nereden geldiğini anlayamadılar. Belki de kömür ve briket deposunun o küçük avlusundaki donmuş kar suyunun içinde görmedikleri bir şeyler de kalmış olabilir.

Çok da gerçekçi değil, ama olasılığını dahi göz önüne almak zorunda.

Alacakaranlık bastırdığında eşyalarını topluyor, ölü Alman askerinin tüfeğini omzuna asıyor, iki odun çuvalını tutup çekerek yola koyuluyor.

Soğuk azalmıyor. Çatırdayan buzun üzerinde yavaşça ilerliyor. Rüzgâr yanaklarına ve alnına buzdan, yakıcı bir maske bastırıyor.

Birazdan çuvalları tutan parmakları soğuktan uyuşacak. Babasının bir zamanlar gettoda soğuktan insanların tükürüklerinin donduğunu anlattığını hatırlıyor. Yoksa onu da Samstag'ı bulduğu gibi mi bulacaklar? Eve doğru giderken acınası odun çuvallarıyla yere yıkılmış bir halde... Hem de çalıntı mallarla.

Yine de ilerlemeye devam ediyor. Gece, alnının üzerine çektiği bir miğfer gibi. Miğferin altında, önünde açılan dar bir tünel var sadece. Hiç durmadan ve karanlıkta, gece miğferinin altında, onu görüp arkasından takip eden biri var mı diye bakmadan tünelin içinde yürümeye devam ediyor.

Praszkier'in atölyesini geçiyor, Okopowa Caddesi'ne dönüyor ve yeniden Zagajnikowa'nın köşesine varıyor. Yolun kenarında ve bahçenin tel örgülerinin arkasında eriyip buza dönmüş kar yığınları var. Ama kara dokunulmamış. Görebildiği kadarıyla hiçbir yerde ayak izi yok. Ancak çok da uzağı göremiyor. Gözleri kararıyor, bir şeye dikkatle bakmaya çalıştığı zaman hemen şişiyor.

O kadar güçsüz ki, ne bulursa ona yaslanması gerekiyor artık.

Bahçe kapısı, ev duvarı, ardından evin girişindeki hole açılan kapı ve o (Tanrıya şükür!) karanlık holden korunaklı mahzen...

Gereken her şeyi daha önceden toplamıştı. Rutubet odunların yanmasını engellemesin diye sobanın altına yaymak için katranlı mukavva gibi şeyleri hep toplamıştı. Henüz yaprağı düşmemiş birkaç meşe dalını sobaya sokuyor ve topladığı tahta parçalarıyla küçük bir kule yapıyor. Dallar hemen ateş alıyor. Ateşin biraz daha tutuşmasını bekliyor ve sonra da sıcaklık buhar olup yok olmasın, bütün odayı ısıtsın diye sobanın kapağını özenle kapatıyor.

Ateşin dumanı kesin birkaç kilometre uzaktan hissediliyordur.

Ama umurunda değil. Sobanın içindeki ateş sakin ve güçlü alevlerle parıldayıp kıvrılıyor. Feldman'ın büyük ceketi içinde terlemeye başlıyor. Vücudundan ter boşalıyor, yüzünün donmuş derisi bile terliyor. Kulaklarından, dudak ve gözlerinin etrafından ter akıyor.

Yarattığı bu hiç de alışık olmadığı fakat bir o kadar da cazip ortamda kendisini kuyusunun ya da deliğinin içindeki, sorumsuzluğuyla ölesiye nefret edilesi bir şeytan gibi hissediyor.

Artık gelebilirler.

Fakat kimse gelmiyor.

Soba demirinin arkasındaki alevler sonunda seyrekleşiyor. Ateş sönüyor. Soğuk şaşırtıcı bir hızla odayı yeniden ele geçiriyor.

Yarı uyur yattığı yerde titreyerek sesleri dinlerken öldürdüğü asker yeniden aklına geliyor.

Çok fazla ölü görmüştü, ama ilk defa bir insanı öldürmüştü.

Hem de bir Almanı. Bazıları o domuzun ölmeyi hak ettiğini söyleyeceklerdi, kesin.

Fakat onun için yaptığı şey ne düşünceye ne de söze sığamayacak kadar büyük.

İlk düşündüğü; cinayet işlediğiydi. Bu yüzden peşinden gelecekler. İntikamlarını almadan peşini bırakmayacaklar. Şu Yahudi Pinkas'a ya da adı her neyse işte ona yaptıkları gibi derisini yüzecekler, Getto kurulmadan önce Pietrkowska Caddesi'nde kuyumcu dükkânı vardı ve Almanlar geldiğinde elindeki her şeyi evin farklı yerlerine, arkadaş ve tanıdıklarının evlerine saklamaya çalışmıştı. Pinkas altının nerede olduğunu söylemeyi reddedince adamın üzerindeki giysileri çıkarıp attıktan sonra kollarının altından bir halat geçirip bir motosikletin arkasına bağlamışlardı. Sonra da çıplak vücudunu Pietrkowska Caddesi'ndeki Grand Hotel'den Plac Wolności'ye kadar uzanan yolu, kol ve bacaklarından geriye kalanların derisi yüzülene dek gidip gelmişlerdi. Sonunda sadece kafa ve gövdesi kalmıştı.

Ona da öyle yapacaklarını hayal ediyordu.

Ama yine de gelmedikleri zaman şüphelenmeye başladı.

Belki de olanlar aslında olmamıştı. Belki de sadece hayal kurmuştu, bazen Lida'nın yanında olduğunu düşündüğü ya da hayal ettiği zamanlarda olduğu gibi.

Lida oradaydı, ama aslında yoktu.

Dahası belki de öldürdüğü asker aslında ölmemişti, çünkü o bir Almandı ve herkesin bildiği gibi Almanlar ölemezdi. Yırtılmış atar damarından dışarıya fışkıran kanın askerin vücuduna geri döndüğünü gördü. Askerin ayağa kalktığını, eski şeklini aldığını, tüfeğini yeniden tutup ona döndüğünü gördü.

Ölmek? Burada ölecek biri varsa o da kendisiydi, yani bir *Yahudi.*

Yahudinin öleceğine ta en baştan karar verilmişti ve sonunda da öyle olmalıydı. Kim olduğunu zannediyordu ki? Tarihin efendisi mi? Bir Alman bile onun dünyada tek başına olduğu için her şeye hükmedeceğine inanacak kadar çılgın olamazdı.

Yeni kar yağıyor ve kar kendi karanlığının içinde kalıyor.

Ve karanlık da etrafını sarıp derinleşiyor.

Bu kışın kalbinde yaşıyor, uyuyan büyük bir hayvanın karnındaki taş gibi sarmalanmış.

Soğuk geçmiyor ama kar aynı zamanda koruyor da.

Artık Yeşil Ev'in içi eskisi kadar rutubetli değil ve acı soğuk yoktu.

Holdeki zemini parçalayıp tahtaları da odun yapıyor. Külleri daha eşit dağıtıp ısıyı daha uzun tutabilmek için bulduğu paslı bir demiri kullanıyor.

Yavaş yavaş, daha da yavaş Yeşil Ev yeniden kalabalıklaşmaya başlıyor.

Bir gece Pembe Oda'dan piyano sesi geldiğini duyar gibi oluyor.

Ama sanki müziğin kabuğu çıkarılmış. Tek duyulan piyanonun o devasa karnının içindeki tahta çekiçlerin çelik tellere mekanik vuruşları. İçe dönük bir müzik. Ve vuruşlar gitgide sertleşip sıklaşıyor. Sonunda ses kulaklarını sağır edecek kadar çoğalıyor; vücudunun içinden artarak geçen sarsılmalardan oluşan donuk vuruşlar kakofonisine dönüşüyor.

Adam hasta olduğunu fark ediyor.

Bir soğuk, bir sıcak ateş dalgaları vücudunu sarıyor. Vücudunun içinde tehlikeli bir uyuşukluk var ve Adam bu uyuşukluğa kapılmaması gerektiğini içgüdüsel olarak hissediyor ve uyuşukluğun kendi-

sini ele geçirmemesi için çığlık atmaya başlıyor. Ciğerlerindeki tüm havayı kullanarak avaz avaz bağırmaya başlıyor. Feldman'ın ismini haykırıyor. Babasının ismini haykırıyor. Lida'nın ismini haykırıyor. Aklına daha fazla isim gelmeyince bu sefer gittiği yerlerin isimlerini, gettodaki caddelerin isimlerini haykırmaya başlıyor.

Çığlığı gerçekten odalara kadar ulaşıp yankılanıyor mu, yoksa nefes alıp verirken zayıf bir fısıltı gibi kayboluyor mu? Artık duyduklarına inanmayı göze alamıyor. Kendisi mi duyuyor, yoksa odanın içinde mi duyuluyor; ayırt etmesi imkânsız bir hal alıyor.

Sonunda bütün sesler de ona ihanet ediyor ve bitkinliğine teslim oluyor.

Ateşten bir bebek gibi yerlerde emekliyor.

Başka çocuklar da etrafında, elleri ve ayakları üzerinde emekliyorlar.

Odanın içi çocuk dolu. Olması gerektiği gibi.

Lida da çocuk olmuş. Kocaman kafasının üstünde sıcak, ıslak, salyalar akan bir ağız. Her zaman olduğu gibi dışkısını üzerine bulaştırmasın diye kol ve bacakları için üzerine küçük delikler açılmış pis bir çarşafa sarılmış.

Ve annesi her gün çarşafı Lida'nın üzerinden çıkarır, yıkar ve kurulayıp yeniden giydirirdi.

Ama Lida şimdi temiz. Uzun vücudunu sanki pupanın birazdan kılıfından dışarı çıkacağı, kendisine dar gelen ama fazlasıyla yer kaplayan bir kılıfmış gibi arkasında sürüklüyor.

Ve ıslak ağzıyla gülüyor. Parlak, apaçık, güven dolu bir gülüş.

"Ben asla ölmem," diyor.

Birkaç gündür ne olup bittiğini anlayamadan dağınık silah seslerini dinliyordu. Müttefik uçaklarının üzerinden geçerken çıkardıkları şiddetli gürültü değil, bombalar düşerken çıkan tiz vınlama ve ardından gelen korkunç patlamalar da değil. Toplardan gelen atış sesleri ya da makineli tüfeklerin yoğun patırtısı hiç değil.

Hayır, *mekanik* silah sesi duyuyor.

Her uyandığında başının ve omuzlarının üzerinde bir miğfer gibi taşıdığı dışarıdaki gökyüzü düzensizce ve hızla kazınıyor.

Mezarlık duvarlarının ve budanmış ağaçlarının üzerinde gökyüzü gri bir emaye gibi adeta. Bunun aynı gökyüzü olduğuna inanamıyor, her gün yeniden karşısına çıkan aynı gökyüzü. İlk yapmak istediği en azından biraz daha uyumaya çalışarak açlığa karşı koymak. Silah sesleri, en sonunda erimeye başlayan karın evin duvarından aşağıya akarken çıkardığı sesler gibi alışılageldik bir hal almaya başlıyor.

Ancak silah seslerinin ardında insan seslerini de duymaya başladığında gerçekten uyanıyor.

Sesler bazen çok yakından bazen de çok uzaktan geliyor ve bu sefer de seslerin kendisinden mi, yoksa dışarıdan mı geldiğine karar vermekte zorlanıyor.

Emin olmak için tüfeği omzuna asıp dışarı çıkıyor.

Bu kadar uzun süre hareketsiz kaldıktan sonra güçlükle yürüyebiliyor. Sanki birisi kol ve bacaklarının etrafına ağırlık bağlamış gibi.

Başı aşağıya çekiliyor ya da sürekli başını aşağıya eğmek istiyor. Şimdi onu gören biri olsa sadece kendi kendisinin gölgesi olduğunu söyler.

Belki de doğrudur. Kendi kendisini yenmedi mi?

Her şeye rağmen hayatta kaldı.

Karla kaplı tarlaların üzerini göz kamaştırıcı beyaz bir ışık kaplıyor.

Ama her yeri değil, karın altındaki toprak bazı yerlerde yukarı doğru kendine yol açmış bile. Dünya siyah beyaz, siyah tarlaların üzerinde uzanan kar şeritleri gökyüzünün geniş beyazlığının yansıması gibi.

Beyazlığın içinde hareket eden insanlar görüyor. Bir zamanlar Radogoszcz İstasyonu'na doğru uygun adım gidenlerin izlediği yolu kullanıyorlar. Ama şimdi gidenler daha rahat hareket ediyor, sanki bir emre karşı geliyormuş gibiler. İlerleyenlerden biri arada sırada duruyor ve bağırarak bir şeyler söylüyor ya da kollarını başının üzerinde sallıyor. Bunu yaptıkları zaman da bütün sıra duruyor ve diğerleri de bağırmaya ve ellerini kollarını kafalarının üzerinde oynatmaya başlıyor. Ne söylediklerini duymak imkânsız. Sesler birleşip akustik bir duvar oluşturuyor. Işık duvarı; gökyüzü gibi sert ve itici.

Ona mı işaret ediyorlar? Bütün bu çığlıkların ve el kol hareketlerinin ulaşması istenilen kişi yoksa o mu? O gelenleri zar zor ayırt edebiliyorken, onlar kendisini nasıl görebiliyor? Aradaki mesafenin çok fazla olması gerekmiyor mu?

Ardından birkaç kişi grubun içinden ayrılıp ona doğru koşmaya başlıyor.

Üç kişiler. En önde Józef Feldman koşuyor. Feldman'ı hızlı, aksayan ama sürekli öne doğru yüklenen adımlarından kolayca tanıyor. Paltosunun içindeki kafası kıpkırmızı –aynı anda hem heyecanlı hem de endişeli– sanki parçalarını birbirine uyan bir yüzde toplamakta zorlanıyormuş gibi.

Feldman bir şey haykırıyor ve haykırışının içinden kelimeler teker teker çıkıyor.

Adam onları birleştiriyor:

"Ruslar... Geldiler..."

Ardından, sanki Feldman'ın kelimeleri gizli bir sahne komutuymuş gibi ilk Rus ordusunun araçları Zagajnikowa Caddesi'ne dönüyor. Bunlar gerçek panzerler, KV savaş panzerleri, top borusunun ağzına kadar bulanmış çamuruyla ve en arkada gürleyen ve gazı tüterek dışarı çıkan motorun üzerine sıkıca bağlanmış orak ve çekiçli kırmızı bayrağıyla, dönen tekerlekleri üzerinde tanklar... Tankın tepesinde iki ya da üç adam oturuyor. Bazıları şarkı söylüyor. Ya da şarkıya benzer bir şeyin etrafında yükselip alçaldığını duyar gibi oluyor.

Şarkı ve motorların güçlü seslerinin arasından Feldman bağırarak bir şeyler daha söylemeye çalışıyor ama şarkı onun sesini bastırıyor. Adam daha fazla dayanamıyor ve birbirinin peşi sıra panzer ve malzeme taşıyan araç konvoylarının geldiği Zagajnikowa Caddesi'nden aşağıya doğru koşmaya başlıyor.

Rus panzerlerinin olduğu yere doğru yolu yarıladığında geriye dönüp el sallıyor.

Feldman da el sallıyor. Kollarını var gücüyle iki yana açarak *Buraya gel... Buraya...* diyor sanki.

Ama Adam ona aldırmıyor. Bu muhteşem özgürlük anını bütün vücuduyla hissetmeli. Yoksa hiçbir zaman gerçek olmayacak.

Ve şimdi görüyor. Zagajnikowa Caddesi'nin en sonundaki tel örgüler sökülmüş, elinde makineli tüfeğiyle Alman getto korumalarının tepesinde durduğu nöbetçi kulübesi yere yıkılmış. Sınırın diğer tarafında buradakiyle aynı manzara var. Aynı solgun gün ışığı, aynı eriyen pis kar tabakası. Artık daha fazla kendini tutamıyor. Yıkılmış tel örgü barikatlarının üzerinden atlayarak sınırsız açıklığa doğru

koşuyor ve bembeyaz, uçsuz bucaksız gökyüzünün altında, kolları havada, sevinç içinde dans etmeye başlıyor.

Tam o anda ilk mermi atılıyor. Hemen ardından bir tane daha...

Bacaklarının neden birdenbire söz dinlemediğini anlayamıyor. Bir panik dalgası içinde *ona* ateş ettiklerini anlıyor.

Mermiler nereden geliyor? Kim ateş ediyor?

Yeniden el sallamak, bir şekilde bir yanlış anlaşılma olduğunu açıklayabilmek için arkasını dönüyor. Artık kurtuldular. O hiçbir zaman kimsenin düşmanı olmadı ki.

Ama şimdi Marysin'in üzerinde bir mermi daha yankılanıyor ve Adam yüzükoyun o tatlı, siyah çamurlu toprağın üzerine seriliyor.

Var gücüyle yüzünü çamurdan kaldırıp ışığa doğru çevirmeye çalışıyor.

Ve orada gökyüzü donakalıyor. Şimdi artık o da yok.

Son söz

Bu kitapta karşınıza çıkan kişilerin çoğu, gettonun 1944 yılının Ağustos ayında kesin olarak boşaltılmasıyla beraber tarihten silinmektedir. Ancak bazı istisnalar mevcuttur. Bunlardan birisi özellikle romanın üçüncü bölümünde oldukça önemli bir rolü olan Dawid Gertler'dir. Kendisiyle aynı dönemde yaşayanların Gertler'in neredeyse esrarengiz bir hayatta kalma yeteneğine sahip olduğuna inanmasına rağmen, Gestapo tarafından 1943 yılının Haziran ayında gettodan sürüldükten sonra Naziler tarafından öldürüldüğü hakkında genel bir inanç hâkimdi. Ancak Gertler'in beklenmedik bir şekilde, hem sorgulamalara hem de sorgulamaların ardından gönderildiği toplama kampındaki koşullara rağmen hayatta kaldığı daha sonra ortaya çıkmıştır. Gertler, 1961 yılında Hannover'da devam eden Günther Fuchs'un yargılanması sırasında ortaya çıkar. Fuchs, Almanlar tarafından Litzmannstadt'da kurulan gettonun güvenlik polisinde "Yahudi işleri"yle ilgilenen birimin en yetkili subayıydı. 1942 yılının Ocak ayının başında gerçekleşen soykırımın ve aynı zamanda Eylül ayında gerçekleşen ve getto halkı için feci sonuçları da beraberinde getiren *szpera* harekâtının görünürdeki en baş sorumlusu Fuchs'tu.

Ancak Gertler, Fuchs'a karşı verdiği ifadesinde o dramatik günlerde olanlar hakkında daha önce anlatılanlardan daha farklı bir resim çizer.

Örneğin, Rumkowski'nin Nazilerin on yaşın altındaki tüm çocukların gettodan gönderilmesi kararını getto halkına ilettiği konuşmadan sonra, son anda kararsızlığa düştüğü konusunda bir açıklama yapar. Gertler'e göre Rumkowski konuşmasını yaptıktan sonra Fuchs'un yanına gidip bu emri yerine getiremeyeceğini söylemiş ve ardından kendisini kenara çekip ancak sokağa çıkma yasağı kalktıktan on gün sonra halkın arasına karışmıştır. Sokağa çıkma yasağının sürdüğü, *szpera* günleri denilen o on gün boyunca Nazilerin bu kararının sonuçlarını hafifletmek ve "gettonun bu kritik zamanında" mümkün olduğu kadar çok hayat kurtarmak Gertler'e düşmüştü:

"Çocukların özgürlüğünü nasıl geri alabileceğimiz konusunda pazarlık yapabilmek amacıyla Fuchs ve Biebow'la görüşmeler yaptım. Biebow'u daha önceden planlarıma dâhil etmiştim, eğer öyle olmasaydı çok daha fazla sorun çıkarabilirdi. Esas değiş tokuştan Gestapo ve dolayısıyla Fuchs sorumluydu. Bu sayede ve gettoda parası olan kişilerin yardımıyla çok sayıda çocuğu geri alabildim. Açıkçası Gestapo ve tabii ki Biebow benim elimden yemek yedikleri için bazı yetkili personel para almadan da çocukları serbest bırakmayı kabul etti. Böylece gettodan gönderilen kişilerin sayısı asıl hedef olan 20,000 yerine 12,300 ila 12,700 kişi oldu."

Bu ifade nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin –Gertler doğal olarak kendi itibarını artırmak istiyordu– yine de Rumkowski'nin kişiliğiyle ilgili daha önce ortaya çıkan bilgilerden farklı bir tablo çiziyordu (örneğin Isaiah Trunk gibi tarihçilerin anlattıkları gibi).

Rumkowski, hakkında verilen ve sayıca fazla olan ifadelerde, vicdansız, kariyerine düşkün ve Nazi iktidarının kararlarını yerine getirmeye dünden razı olan bir işbirlikçi olarak tanımlanıyor. Ancak Mordechai Chaim Rumkowski'nin de hayır demek zorunda hissettiği

bir nokta var. Gettonun en güçlü adamının bile boyun eğmeyi reddetmesine sebep olan neydi peki? Ve bunu neden yaptı? Rumkowski, Gertler'in ifadesinde hâlen –çelişkili bir şekilde– sorumsuz bir tevekkül olarak nitelendirdiği bu davranışının karşılığını neyle ödedi?

Bu romandaki olaylar dizisi, genel hatlarıyla ve bazı eklemelerle gettoda yaşanan olayların *Getto Kayıtları*'nda anlatılış sırasını takip etmektedir.

Getto Kayıtları, getto arşivinde görevli bir grup kişi tarafından ortak yazılmış 3,000 sayfadan daha uzun bir belgedir. Arşiv bölümü 1940 ilkbaharında Rumkowski başkanlığında kurulan ve daha sonra gettonun nüfus müdürlüğünü (*Meldebüro* ya da *Meldeamt*) de içine alan *Statistische Abteilung*'a bağlıydı. Seneler geçtikçe bu bölümler birleşip genişledi ve 1944 ilkbaharında, *Kayıtlar*'ın aynı tarihlerde yayınladığı bir rapora göre bölümde 44 görevli,1 müdür, 23 sekreter ve ofis elemanı,12 ressam ve grafiker, 4 fotoğrafçı ve 4 işçi [*sonstige*] çalışıyordu.

İstatistik Bölümü'nün oluşumundan itibaren açıkça belirlenmiş görevleri vardı:

Halkın sağlık durumu (doğumlar ve ölümler dâhil), işçilerin detaylı nüfus bilgileri, işletmelerdeki üretim ve En Yaşlı Yahudi'nin muhtemel talepleri hakkında adli polise ve getto idaresi içindeki ilgili makamlara günlük bilgilendirmede bulunmaya katkıda bulunmak, diğer ilgili makamlar için bu çeşit istatistiki materyallerden derlemeler yapmak, istatistiki verilerden resimli sunumlar, eğitim veya propaganda amaçlı foto montajlar hazırlamak ve ayrıca [...] uygulamaya yönelik veya arşivlemek amacıyla çeşitli resimler toplamak.

Bu belirli görevlerin dışında bir de sessizce –gerçekten de böyle yazıyor!– *gettonun gelecekte anlatılabilmesi (tarih) için malzeme toplanması ve bu amaca hizmet edecek tespitlerin yapılması* vardı.

Kayıtlar'a yazılan ilk notlardan –12 Ocak 1941– gettonun dağıtılmasından bir ay önce yazılan son notlara kadar *Getto Kayıtları* öncelikle *gelecekteki* okuyucular için zamanın şahitliğini yapabilmek amacıyla tutuldu.

Bu belki günümüz okuyucuları için kolay anlaşılır bir şey değil. 1941 yılının Eylül ayına kadar Lehçe yazılan *Kayıtlar* kolektif bir günlükten ziyade, olayların düzenli olarak birbiri ardına kaydedildiği açık bir formüle benziyor. Bu yönden bakıldığında *Kayıtlar* birkaç nesil önce Polonya'da ve genelde Doğu Avrupa'da Yahudi cemaatlerinde geleneği sürdürülen *pinkas* ya da *Gemeindebücher* tarzında yazılara oldukça benzerdir. Örneğin; *Kayıtlar* o günkü hava durumu, ölüm ve doğum sayıları için sütunlar ayırıyor, polis raporlarından alıntılar yapıyor, gelmiş ya da gelecek yiyecek teslimatları, gettonun fabrikalarının çalışma saatleri ve çalışma koşullarındaki değişiklikler ve daha birçok konu hakkında bilgi veriyor. Ayrıca Rumkowski'nin sekreterliğinden ya da Alman getto idaresinden yapılan duyuruların çoğunu da bildirdiği gibi, neredeyse Başkan'ın tüm konuşmalarını da (stenografik olarak) yayınlıyor.

Son bahsedilen belgeleme fonksiyonu önemliydi. Rumkowski bu şekilde, *Kayıtlar* yoluyla, kendi idaresi hakkında yazılan tarih içerisinde yer alabildi.

Zaman içinde *Kayıtlar*'ın biçim ve biçeminde değişiklikler olur. Bunların en fark ediliri 1941 sonbaharından itibaren yeni gelen sözüm ona "Batılı Yahudiler"in gettonun arşivinde işe başlaması ve *Kayıtlar* için yazmaya başlamasıdır. Bunların en az ikisi, Oskar Singer ve Oskar Rosenfeld, çeşitli bürokratik sansür biçimleriyle çalışma deneyimine sahip, tanınmış yazar ve gazetecilerdir. Artık

Kayıtlar daha az formülsel ve daha çok sesli olmaya başlar. Farklı üsluplar kullanılır ve ayrıca açık açık (çoğunlukla satir tarzında) eleştiri yapan sesler duyulmaya başlar. Ancak *Kayıtlar*'ın yine de genel olarak Rumkowski'nin yönetimindeki gettoda olan olayları yansıtmaya devam ettiğini (bunu yapmayı göze aldığını) hatırlamak oldukça önemlidir.

Getto Kayıtları'nın gelenekleri yaşatması ve zamana şahitlik etmesi ama aynı zamanda Rumkowski'nin sözcülüğünü de yapması (detaylarıyla) somut ve kesin olmasını sağlıyor, fakat aynı zamanda gettoda gerçekten neler olduğuyla ilgili kaynak olarak da genel anlamda *Kayıtlar*'ı güvenilir kılmıyor.

Bu yüzden bugün *Kayıtlar*'ı okuyanlar savaş sonrasında yaşayanların (*bugün*) bildikleriyle, *Kayıtlar*'ı yazanların (*o zaman*) sadece tahmin ettiklerini ayırt etmek zorundadır. Bugün bizler belki de gettoda tutsak yaşayanların bildiklerinden çok daha fazlasını *her yönüyle* bilmiyoruz. Ama bizim bildiklerimiz daha farklı yönde; bildiklerimiz arasında tutsak yaşayanların sahip olmadığı tarihi bir derinlik ve her detayında bir açıklık var.

Gettoda, 1942 yılının Şubat veya Mart ayı gibi çok erken bir tarihte, sene başından beri gettodan yola çıkan "nakliyeler"in çoğunun toplama kamplarına gittiğine dair açık kanıtlar mevcuttu. Rumkowski oldukça erken bir evreden itibaren, büyük ihtimalle en başından beri, getto halkının gözlerinin önünde öldürülmekte olduğunu biliyordu. Ancak bunu herkes bilmiyordu ve yüzde yüz emin olamamak endişe ve umut arasındaki o tuhaf gri alanı yarattı. İşte, *Kayıtlar* da bu alan içinde yazıldı. Bütün olumsuz belirtilere rağmen gettoda hâlâ gettonun dışında bir yerlerde, bir şekilde hayat olduğuna inanmaktan vazgeçmeyenler vardı ve işte umuda duyulan bu inanç son güne değin *Getto Kayıtları*'nın yazarlarında *her şeye rağmen* izlerini bırakmıştır. Aynı inanç son ana kadar *Kayıtlar*'ın Chaim Rumkowski hakkındaki yorumlarında da kendini gösterir.

Ki bu adam da bu yolla, hiç durmadan Nazi soykırım makinesine malzeme üretmeye devam edebilmek için belirsizliği bir politika olarak kullanmıştı.

1944'ün Ocak ayı kadar geç bir tarihte *Kayıtlar*'ın yazarlarından birkaçı gettodaki durumu bir *Getto Ansiklopedisi* içinde özetlemeye çalıştı. *Ansiklopedi* bir anlamda *Kayıtlar*'ın ikinci bölümü ya da eki olarak görülebilir ya da (eğer istenirse) gettonun hayatta kaldığı dönemi savaş sonrasına taşımak için yeni bir çaba olarak da algılanabilir.

Getto Ansiklopedisi'nde gettonun günlük yaşamı, idare ve işletmesiyle ilgisi olan çok sayıda insanla ilgili bilgiler küçük kütüphane kartlarına yazılıyordu. *Getto Ansiklopedisi* gettoda kullanılan gettoya özgü kelime ve terimleri, sözel oluşumları ve başka dillerden giren (özellikle Lehçeden alınan ya da "yabancı" Yahudilerin beraberinde getirdiği Avusturya resmî dilinden geçen) sözcükleri düzenleyip açıklamak dışında, gettonun ileri gelen kadın ve erkekleri hakkında kısa bir biyografi de sunuyor. *Ansiklopedi*'de portresi çizilen gettoda sözü geçen kişiler arasında gettonun Merkezi Çalışma Bürosu'nun şefi Aron Jakubowicz, Dawid Gertler ve o kudretli Sonderabteilung'un şefi olarak Gertler'in yerine geçen Mordka Klieger var.

Fakat Mordechai Chaim Rumkowski yok.

Rumkowski'yle ilgili bir kartın bulunmamasının birçok nedeni olabilir. Ya Rumkowski'nin kartı hiç olmadı ancak bu çok da gerçekçi değil, çünkü ne de olsa gettonun en nüfuzlu adamıydı. Ya da kart vardı ama bir ara yerinden kaldırıldı ve yok edildi. Eğer böyle bir şey olduysa *Ansiklopedi* ve *Kayıtlar*'da dolaylı örneği olan birçok duruma yeni bir kanıt ekliyor. Bu da getto masala ya da daha doğrusu masalın elden geçirilerek yayına hazırlanmasına daha Alman işgali devam ederken başlandığı sonucunu karşımıza çıkarıyor.

Gettoda yaşananların çoğunluğu olağanüstü bir şekilde belgelenmiş olmasına rağmen olayların akışında güvenilir tanıklıkların seyrekleştiği boşluklar var. *Szpera* günleri diye adlandırılan günlerde, Chaim Rumkowski'nin bir kenara çekilmeyi seçip yetkililerle görüşme görevini Dawid Gertler'e bıraktığı zaman neler olduğu buna bir örnektir. Ayrıca Rumkowski'nin gettonun yetimhane çocuklarından birini evlat edinmesi ve bu çocukla olan ilişkisini çevreleyen koşullar da bu boşluklara örnek gösterilebilir. Koşullar göz önüne alındığında Rumkowski'nin yetimhane çocuklarına düzenli bir şekilde tacizde bulunduğu şaşırtıcı derecede iyi bir şekilde ortaya konmuştur. Lucille Eichengreen, *Rumkowski and the Orphans of Łódź* (1999) adlı kitabında sadece şahidi olmakla kalmayıp şahsen de kurbanı olduğu bu tacizleri anlatır. Kitap sadece Rumkowski'nin cinsel eğilimlerini değil, aynı zamanda getto içinde kontrol ve otoritesini sürekli olarak her düzeyde ortaya koyma ihtiyacını da anlatır. Hayatta kalmak ve teslimiyetten başka bir seçeneğin olmadığı bir dünyada cinselliğin rolünü belirlemek zor olduğu kadar küçümsemek de imkânsızdır. Hayali bir karakter olan Věra Schulz'un günlüğünde Rumkowski'den "bir canavar" olarak bahsedişi aslında Eichengreen'in kitabından alıntıdır. Gettodan sağ çıkan birçok insanın hikâyesini buna benzer şekilde kitabın içinde kullandım. "Batılı Yahudiler"in Łódź gettosuyla ilk tanışmalarını anlatan o uzun betimleme de Oskar Rosenfeld'in Radogoszcz İstasyonu'ndan gettoya gelişini büyük ölçüde anlattığı *Wozu noch Welt: Aufziehungen aus dem Getto Lodz* (1994) adlı kitabından alıntıdır.

Kitap boyunca anonimliğini koruyan Rosenfeld'den farklı olarak, belirli bir önem arz eden üst düzey devlet memurlarının veya görevlilerinin çoğu kitap içinde kendi isimleriyle geçmektedir. Bunun nedeni *Getto Kayıtları* ve *Ansiklopedisi*'nin bu kişilerin farklı geçmişleri ve davranışlarını araştırması sayesinde ne yaptıkları ve ne yapmadık-

ları çok iyi belgelendiği için uydurma isimler kullanmaya kalkışmak gereksiz ve anlamsız bir gizleme olarak görünecek olmasıdır. Dahası 1940-1944 yılları arasında Łódź'da geçen olayların içeriği böylesi bir gizlemeyi manevi anlamda sorgulanabilir kılar.

Son olarak kitabın kapağındaki resim hakkında birkaç söz söylemek istiyorum. Fotoğraf Alman getto idaresinin fotoğrafçısı Walter Genewein adında bir Avusturyalının çektiği toplam dört yüz fotoğraftan bir tanesidir. Genewein, tüm fotoğraflarını İsviçre'deki IG Farbeindustrie'nin laboratuvarlarından doğrudan ısmarladığı, o zaman için az rastlanır bir renkli film kullandı. 1988 yılında o sırada hayatını yeni kaybetmiş olan Genewein'ın yakınlarından birisi negatifleri Viyana'daki bir antikacıya satılmak üzere bırakana kadar bu filmlerin varlığından kimsenin haberi yoktu. Kendini adamış bir Nazi olan Genewein Alman getto idaresi işbaşında olduğu süre boyunca görevini yürüttüğü için büyük ihtimalle fotoğraflar da kendisine ısmarlanmış işlerdi. Yönetim içinden birisi, belki de şahsen Biebow, amatör fotoğrafçı Genewein'a gettodaki gerçekleri belgelemesi görevini vermişti. Bu fotoğrafların en çarpıcı yanı aslında gettonun *esas* gerçekliğinin, açlığın, hastalıkların, acizliğin, yoksulluğun çok az bir kısmını gösteriyor olmalarıdır. Gettonun her yerinde hüküm süren ölümün varlığı bile Genewein'ın fotoğraflarında yıkık dökük ev ve atölyelerin üzerinden geçen bulutlar ve tramvay tellerinin dışında belli olmuyor.

Aksine Genewein'ın fotoğraflarında gördüklerimiz Genewein ve diğer Nazi görevlilerinin gettoyu nasıl gördüklerinin ya da tarih yazıldıktan sonra gettonun nasıl görüneceğine inandıklarının bir hikâyesidir. Aynı (ama tamamen farklı bir nedenle) *Getto Kayıtları* ve *Getto Ansiklopedisi* yazarlarının "gelecekteki" ya da "getto gerçeklerine aşina olmayan" okuyuculara günlük notları ve minyatür biyografileriyle ulaşmaya çalıştığı gibi, Genewein'ın fotoğrafları da

geleceğin seyircileri tarafından görülmek istiyor. Ancak Genewein'ın fotoğraflarında yansıttığı gerçekleri bilerek düzenlediğine ya da olduğundan daha güzel gösterdiğine dair hiçbir gösterge yok. Büyük ihtimalle kendisi de gettoyu fotoğraflarında yansıttığı gibi görüyordu. Avusturya'daki yakınlarına yazdığı bir mektupta gettonun herkesçe bilindiği gibi dış dünyayla bağlantısı kesilmiş ve polis kontrolünde, Łódź/Litzmannstadt'ın tamamen tarafsız bir bölgesi olduğunu, burada yoksul ve zavallı Yahudilerin yaşadıklarını ve Almanların sonsuz cömertlikleriyle onlara sağladıkları iş yerlerinde çalışarak geçimlerini sürdürdüklerini anlatması da bunu açık bir şekilde gösteriyor.

Rumkowski'nin bir kurtarıcı mı, yoksa bir hain mi olarak kabul edileceği; bir kahraman mı, yoksa bir günah keçisi mi olduğu (ki bu getto tarihinin yazılmaya başlanmasından itibaren sorulan bir sorudur) aslında bir anlamda tamamen teorik bir sorudur. Her şey kişilerin hangi açıdan baktığına bağlıdır. Sonucun Rumkowski için çok daha farklı olabileceği bambaşka bir tarih akışı düşünmek de mümkündür. Örneğin, Stauffenberg'in 1944 yılının Haziran ayında Hitler'e düzenlediği darbenin başarılı olduğu ya da Stalin'in Kızıl Ordu'nun Vistül Nehri kıyısındaki saldırısını durdurmayı kabul etmediği gibi. O zaman Polonya büyük olasılıkla Alınan işgalcilerden altı ay daha önce kurtulacaktı ve Mordechai Chaim Rumkowski Łódź şehrinin Yahudi gettosunun yıkıntılarından her zaman düşlediği gibi yükselecekti; günümüz tarihinin çoğunlukla yazdığı gibi Nazi cellatlarının en uysal maşası olarak değil de, tutsak halkının kurtarıcısı olarak...

Ana Karakterler

Gettoverwaltung

(Alman Sivil getto idaresi)

Hans Biebow, Amtsleiter, sivil gettto idaresinin en üst yetkilisi

Joseph Hämmerle, getto idaresinin mali şefi

Wilhelm Ribbe, getto idaresi içinde malzeme alımı, iç ve dış malzeme teslimatından sorumlu

Erich Czarnulla, getto idaresindeki tüm metal malzemelerin üretimi ve Wehrmacht'a teslimatından sorumlu

Heinrich Schwind, Baluter Ring ve Radegast'taki materyal işletmelerinden ve gettoya yiyecek teminatından sorumlu

Diğer Alman yetkililer

(Askeri ve polis idareciler dâhil)

SS-Oberstürmbannführer *Otto Bradfisch*, 21 Ocak 1942'den itibaren Litzmannstadt Eyalet sorumlusu (Stapostelle Litzmannstadt Leiter) ve gettodan Chełmno'ya göndermeler başladığında en üst düzey sorumlu kişisi, daha önce Ukrayna'daki SS-Einsatskommando içinde görevliydi. 2 Temmuz 1943'ten itibaren Litzmannstadt Oberbürgermeister'i (Werner Ventzki'den sonra)

SS-Hauptsturmführer ve Polis Komiseri *Günther Fuchs*, Referat II B 4 ve daha sonra IV B 4 bölgeleri, "Yahudi işleri" bölümünün en üst düzey sorumlusu

SS-Sturmscharführer ve Polis Sekreteri *Albert Richter*, Gestapo'nun getto içindeki yerel karargâhından (Limanowskiego Caddesi 1 numara) sorumlu ve "Yahudi işleri" bölümü yardımcı şefi

Yardımcı Polis Şefi *Alfred Stromberg*, Gestapo-dienststelle Getto Litzmannstadt içinde Referat II B 4 dâhilinde "Yahudi işleri"nde görevli

Litzmannstadt'daki En Yaşlı Yahudi

(Yahudi getto idaresi)

Mordechai Chaim Rumkowski, En Yaşlı Yahudi, görevdeki Yaşlılar Komisyonu Başkanı (*Beirat*), 28 Ağustos 1944 tarihindeki son sevkiyatla Auschwitz'e gönderildi ve büyük ihtimalle aynı gün ailesiyle beraber orada öldürüldü.

Dora Fuchs, Rumkowski'nin baş sekreteri ve Başkan'ın bütün sekreterliklerinden sorumlu (Alman yetkililerle yapılan görüşmelerin baş sorumlu kişisi), Dora Fuchs savaştan sağ kurtuldu ve İsrail'e göç etti.

Mieczysław Abramowicz, Rumkowski'nin sekreteri ve özel yardımcısı

Józef Rumkowski, Rumkowski'nin erkek kardeşi, gettonun sağlık bölümünden ve gettodaki yozlaşmayı önlemek için kurulan Yüksek Kontrol Komisyonu (sonraları FUKR, *Fach und Kontrollreferat* olarak adlandırılmıştır) baş sorumlusu. 1944 yılının Ağustos ayında gettodan son sevkiyatla beraber yollandı ve Auschwitz'de ailesiyle beraber öldürüldü.

Rubeka Wołk, Rumkowski'nin yazmanlıklarının şefi, "Başkanlık Sekreterliği" de denilen daha sonra (1944 baharına kadar) Dworska Caddesi'ndeki Sekreterliği, Wołkowna Yazmanlığı

Doktor *Wiktor Miller*, gettonun sağlık bakanlığının başı (1941'de Doktor Leon Szykier'in görevini devraldı)

Leon Rozenblat, gettonun düzenli polis kuvvetinin şefi (1940 yılının Eylül ayına kadar HIOD, *Hilfsordnungsdienst* olarak geçiyordu). Bu polis kuvveti daha sonra Sonderabteilung'un gölgesinde kaldı. Daha çok sembolik bir görev olan Yardımcı Yaşlı Yahudi görevini yürüttü.

Schlomo Hercberg, getto içinde idari olarak ayrı bir bölge olarak kaydedilen *Forshtand Marysin*'in Başkanı, ayrıca Merkez Hapishanesi'nin ve getto polisine ait VI. bölge komutanı. 1942'nin Mart ayında ailesiyle birlikte gettodan gönderilip öldürüldü.

Aron Jakubowicz, Merkezi Çalışma Bürosu'nun şefi (Centraler Arbeits-Resort); Hans Biebow tarafından Sachsenhausen'de özel olarak kurulmuş çalışma kampına gönderildi. Savaştan sağ kurtuldu.

Stanisław (Szaja) *Jakobson*, gettonun Yahudi Mahkemesi Başkanı,1944'ün Ağustos ayında Auschwitz'e gönderilip orada öldürüldü.

Dawid Warszawski, Merkez terzihanesinin şefi, 1944'te Auschwitz'de öldürüldü.

Henryk Neftalin, gettonun İstatistik Bürosu ve Nüfus İdaresinin şefi, 1944'te Auschwitz'de öldürüldü.

Szmul Rosensztajn, gettonun tek matbaasının idarecisi, bu görev dâhilinde Başkan'ın "Propoganda Bürosu" şefi olarak da çalıştı. Szmul Rosensztajn ayrıca gettonun ilk dokuz ayı boyunca basılan "Geto-Tsajtung"un da editörüydü.

Doktor *Michał Eliaszberg*, Başkan'ın özel doktoru (Rumkowski'nin şahsen Varşova'dan getirttiği ve 1944'ün Mayıs ayında Łódź'a gelen on üç doktordan biriydi)

Özel Birim

(Sonder Komandosu, 1942'nin Eylül ayından itibaren Sonderabteilung)

Dawid Gertler, 12 Haziran 1943'te gettoda tutuklandı

Marek (Mordka) *Klieger*, Haziran 1943'te Gertler'in yerine atandı

Rumkowki'nin ailesi

(Ve çalışma kadrosu)

Mordechai Chaim Rumkowski, En Yaşlı Yahudi

Regina Rumkowska (Ruchla), Rumkowski'nin eşi (Aralık 1941'de evlendiler)

Stanisław Rumkowski (Stern adıyla doğdu, 1927), Eylül 1942'de evlat edinilmiş oğlu

Józef Rumkowski, Rumkowski'nin erkek kardeşi

Helena Rumkowska (Prenses Helena), Józef Rumkowski'nin eşi, gettodaki bütün aşevleri ve yemek dağıtım yerlerinin kamulaştırıldıktan sonra sorumluluğunu alan kişi (farklı kişiler ya da yardım kuruluşları tarafından idare edilenler)

Jakub Tausendgeld, avukat ve Chaim Rumkowski'nin şahsi mal varlığı da dâhil olmak üzere Rumkowski ailesinin mal varlıklarının idaresinden sorumlu kişi

Yitchak Fajnstajn, Prenses Helena'nın özel yazmanı

Doktor *Herz Garfinkel*, Prenses Helena'nın özel doktoru

Lev Kuper, seyis ve at arabasının sürücüsü

Dana Koszmar, Rumkowski ailesinin hizmetçisi

Gneźnieńska Caddesi'ndeki aileler

Ada Herszkowicz, kapıcı, bina sorumlusu

Adam Rzepin, vasıfsız işçi

Lida Rzepin, Adam'ın kız kardeşi

Szaja Rzepin, Adam ve Lida'nın babası

Lajb Rzepin, Szaja Rzepin'in erkek kardeşi, 1940'taki genel grev sonrasında Drukarska Caddesi'ndeki marangozhanede göreve başladı. Daha sonra Sonderabteilung ve Kripo için muhbir olarak çalıştı.

Hala Wajsberg, kuklacı Fabian Zajtman'ın yeğeni

Samuel Wajsberg, marangoz

Jakub ve *Chaim*, çocukları

Moshe ve *Krystyna Pinczewski*

Maria Pinczewska, kızları

Jakub ve *Rakel Frydman*

Feliks ve *Dawid*, çocukları

Yeşil Ev'deki personel ve çocuklar

(Okopowa Caddesi'ndeki yetimhane)

Doktor *Józef Rubin*, müdür

Malwina Kempel, çocuk bakıcısı, aynı zamanda Doktor Rubin'in sekreteri

Rosa Smoleńska, çocuk bakıcısı

Doktor *Adrian Zysman*, çocuk doktoru

Chaja Meyer, aşçı ve ev işlerine bakan kişi

Józef Feldman, binanın bakımından sorumlu kişi

Büyük çocuklar:

Debora Żurawska

Kazimir Majerowicz (Zenci)

Nataniel Sztuk

Mirjam Szygorska (Şubat 1942'de öldü)

Estera Lubińska

Natasza Mailiniak

Adam Gonik

Stanisław Stern (daha sonra Rumkowski)

Küçük çocuklar:

Abram ve *Leon Moserowicz* ikizleri

Dawid, Teresa, Sofie, Natan (Helenówek'ten geldiler)

Liba, Chawa (ve diğerleri)

Schulz Ailesi

(Franciszkańska Caddesi 27 numaradaki kolektiften)

Arnošt Schulz, doktor

Irena Schulzová (Maman), eşi

Věra Schulzová, kızları

Martin ve *Josef* (Josel) *Schulz*, oğulları

Arşiv

(Gettonun İstatistik Bürosu'nun alt birimi)

Henryk Neftalin, birim şefi ve yönetimdeki Yaşlılar Konseyi üyesi

Doktor *Oskar Singer*, Doktor *Oskar Rosenfeld* ve *Alicja de Buton* (yazılı kayıtlarda olmayan ancak *Getto Kayıtları*'nın sürekli aktif yazarları)

Aleksander (Aleks) *Gliksman*, arşiv memuru

Haham (aslında mühendis) *Yitshak Einhorn*

Pinkas Szwarc, grafiker, ressam, dekor yapımcısı

Mendel Grossman, fotoğrafçı

Brzezińska Caddesi'ndeki dinleyiciler

Werner Hahn, Schmul Krzepicki, Moszje Bronowicz, "delikanlı" *Shem*

Radogoszcz'taki işçi ekibi

Harry (Herry) *Olszer*, *Verwaltungsleiter* (mühendis), Marysin'deki inşaat bölümünden sorumlu

İşçiler

Marek Tzunwald, Jankiel Moskowicz, Gabriel Gelibter, Simon Roszek, Pinkus Kleiman, Herz Szyfer (ve diğerleri)

Alman nöbetçiler

(Radegast'taki Schupo ve İstasyon Polisleri)

Abteilungsführer *Didrik Sonnenfarb*

Gruppenführer *Lothar Schalz*,

Markus Henze, Polis memuru

Teşekkür

Stockholm Helge Axelsson Johnsons Vakfı'na ve Viyana Wissenschaften vom Menschen Enstitüsü'ne (IWM) burs ve çalışma olanakları için teşekkürler.

Doktor Sascha Feuchert ve Almanya Giessen'deki Justus Liebig Üniversitesi, Germanistik Enstitüsü, Arbeitsstelle Holocaustliteratur bölümündeki iş arkadaşlarına ve aynı zamanda Łódź şehir arşivinden merhum Julian Baranowski'ye *Getto Kayıtları*'nın henüz düzeltiye girmemiş haline ve halk duyuruları, fotoğraf ve yazışma gibi yayımlanmamış bölümlerine ulaşma şansı tanıdıkları için özellikle teşekkür etmek istiyorum.

Sascha Feuchert, Erwin Liebfried ve Jörg Riecke'nin baş editörlüklerini üstlendiği ve Doktor Julian Baranowski, Joanna Podolska, Krystyna Radzieszewska ve Jacek Walicki'yle beraber çalışarak yayınladıkları *Getto Kayıtları, Die Chronik des Gettos Lodz/Litzmannstadt* (Wallstein Yayınevi) beş cilt ve 3,000'den fazla sayfadan oluşan kısaltılmamış Almanca baskısıyla 2007 yılından itibaren piyasada mevcuttur. Viyana Üniversitesi Kütüphanesi (Musevilik ve Güncel Tarih Enstitüleri) personeline, Stokholm Musevi Kütüphanesi'ne ve XX. sayfasındaki haritanın baskısına izin verdiği için Zbigniew Janeczek'e teşekkürler.

Andrea Löw, Dirk Rupnow ve Klaus Nellen (Viyana); Jakub Ringart ve Artur Zonabend'e (Stockholm) sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum; ayrıca Magnus Bergh, Anders Bodegård, Aimée Delblanc, Stephen Farran-Lee, Carl Henrik Fredriksson, Peter Fröberg Idling, Joakim Hansson, Dagınar Hartlová, Tora Hedin, Lars Jakobson, Lennart

Kerbel, Charlotte Kitzinger, Gisela Kosubek, Irena Kowadlo-Przedmojska, Ola Larsmo, Paul Levine, Magnus Ljunggren, Johanna Mo, Birgit Munkhammar, Helen Rubinstein, Björn Sandmark, Kaj Schueler, Tomasz Zbikowski ve Andrea Zederbauer'e tavsiyeleri, önerileri, okuma ve çevirilere sundukları katkılar ve benden esirgemedikleri nice yardım için içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Katerina ve Sasha'ya da ayrıca teşekkür ediyorum.

Gettodaki bazı caddelerin Lehçe ve Almanca isimleri

Bałucki Rynek – Baluter Ring (Bałuty Meydanı)

Plac Kościelny – Kirchplatz (Kilise Meydanı)

Radogoszcz – Radegast

Bracka Caddesi – Ewaldstrasse

Brzezińska Caddesi – Sulzfelderstrasse

Czarnieckiego Caddesi – Schneidergasse

Drewnowska Caddesi – Holzstrasse

Drukarska Caddesi – Zimmerstrasse

Dworska Caddesi – Matrosengasse

Franciszkańska Caddesi – Franzstrasse

Gnieźnieńska Caddesi – Gnesenerstrasse

Jagiellońska Caddesi – Bertholdstrasse

Jakuba Caddesi – Rembrandtgasse

Karola Miarki Caddesi – Arminstrasse

Marysińska Caddesi – Siegfriedstrasse

Mickiewicza Caddesi – Richterstrasse

Młynarska Caddesi – Mühlgasse

Łagiewnicka Caddesi – Hanseatenstrasse

Limanowskiego Caddesi – Alexanderhofstrasse

Lutomierska Caddesi – Hamburgerstrasse

Okopowa Caddesi – Buchdruckergasse

Próżna Caddesi – Leere Gasse

Rybna Caddesi – Fischgasse

Urzednicza Caddesi – Reiterstrasse

Wesoła Caddesi – Dellwormstrasse

Zagajnikowa Caddesi – Bernhardstrasse

Zgierska Caddesi – Hohensteinerstrasse

Sözlükçe

Aleinhilf (Yid.) – Yahudi yardım organizasyonu

Approvisation (Avusturya Almancası) – Gettodaki yiyecek dağıtımı için kullanılan terim; "dağıtım birimi" sorumlusu Maks (Awigdor Mendel) Szczęśliwy

Beirat (Alm.) – Nazilerin işbaşına getirdiği "Yaşlılar Konseyi" için kullanılan bir başka isim

Bocher (Yid.) – Talmud öğrencisi

Botwinki (Leh.) – Pancar püresi

Dibek (Yid.) – Kötü ruh

Dietka (Leh.) – Gettoda reçete karşılığı süt ürünleri satan dükkânlar

Dróshke (Yid.) – Kiralanan at arabası, *dorozka* (çoğul)

Dignitarze (Leh.) – Gettoda yüksek makamlarda görev yapan memurlar

Działka (Leh.) – Bostanlık, *działki* (çoğul)

Eved hagermanim (İbr.) – Almanların esiri

Feldsher (Yid.) – Basit operasyonları gerçekleştiren cerrah; berber hekim

Felsher (Yid.) – Sahtekâr

Ganef (Yid.) – Hergele; hırsız, *ganeivim* (çoğul)

Goniec (Leh.) – Koşucu (sözlük anlamı: at); ulaklık yapanlar için getto argosu, mesajcı

Gordonia (Yid.) – Siyonist gençlik organizasyonu; ilerici Siyonist, Aharon David Gordon (1856-1922) tarafından kuruldu

Grober (Yid.) – Mezarcı

Hakhshara (Yid.) – Filistin'e gitmek için yola çıkan gençlerin kolektif tarım yaptığı yer, haksharot (çoğul)

Hanukkah – Yahudilerin kış ortasında Kudüs'teki tapınağa olan bağlılıklarını kutladıkları festival

Hashomer Hatsair – Marksist eğilimli Siyonist gençlik organizasyonu

Hilfer (Yid.) – Öğretmen yardımcısı

Jeke (Yid.) – Doğu Avusturya dilinde Almanlar için kullanılan kelime; gettoya 1941 yılının Eylül ayından itibaren gelen Batı Avrupalı (Alman) Yahudiler için kullanılan argo kelime

Kaddish (İbr.) – Cenaze duası

Kapote (Yid.) – Doğu Avrupa'da erkek Yahudilerin eskiden giydiği uzun ceket

Kehila (*kehile, kehal*) (Yid.) – Yahudi cemaat konseyi. Savaştan önce bütün Polonyalı cemaat konseyleri *Vaad Arba Aratzot* denilen, Polonya sınırları içindeki Yahudilerin üzerinde idari ve yasal gücü olan ve Polonya parlamentosuna (sejm = *sejmik*) karşılık gelen merkezi tek bir idare altındaydı. (Nazilerin kötüye kullandıkları, açık açık saptırdığı "Yaşlılar Konseyi" (Ältestenrat) ya da "Yahudi Konseyi" fikrinin arkasında Yahudi ve Polonyalı milletler arasındaki bu yasal güç ayrılığı vardı)

Khevre (*chevre*) (Yid.) – Esnaf loncası; meslek derneği; arkadaş çevresi

Kidushin (İbr.) – Düğün; *mesader kidshin*; nikâh memuru

Kierownik (Leh.) – Fabrika veya atölye şefi

Kolacja (Leh.) – Akşam yemeği; ayrıca 1943'ten itibaren ağır yük işçilerinin Başkan'ın özel dağıttığı kuponları göstererek iki haftada bir aldıkları yemek payı; Almancada *Kräftigungsmittage* olarak bilinmektedir.

Kolejka (Leh.) – Kuyruk (yemek dağıtımının yapıldığı vb. yerlerde)

Matse (Yid.) – Mayalanmamış ekmek, Mısır'dan çıkış anısına Hamursuz Bayramı'nda yenir

Melamed (Yid./İbr.) – Öğretmen (küçük çocuklar için)

Menaschka (Alm./Yid.) – Yemek tası, çorbayı saklamak ve taşımak için çoğunlukla bele bağlanır, Avusturya kökenli bir kelime. Avusturya ordusunda "alkollü içki" anlamında *menage* kelimesi kullanılıyordu, bu kelimeden de *menage-schale* (içki kabı) türemiştir. Lehçede *menazka* olarak kullanılmaktadır.

Minjen (Yid./İbr.) – Dua grubu, İbranicede *minjan* olarak kullanılmaktadır.

Mitsrajim (Yid./İbr.) – Mısır

Mittags (Yid.), (Almanca *Mittag* kelimesinden) – Gettonun resortlarında çalışan işçilerin bir ödenti karşılığında aldıkları akşam çorbası için kullanılan getto argosu (*resortka* olarak da bilinmektedir)

Mosrim (İbr.) – Muhbir

Neshome (Yid.) – Ruh

Ochronki (Leh.) – Yetimhane (Almanca: *Waisenheim*)

OD (Alm.) – *Ordnungsdienst*: Yahudi getto polisi (Eylül 1941'e kadar)

Opiekuni (Leh.) – Fabrika veya aşevi gibi birçok yerde bulunan koruma veya nöbetçiler

Pekl (Yid.) – Bohça; çıkın

Pleytses (*plaitses*) (Yid.) – Koruma; (Leh.) *protekcja*

Plotka (Leh.) – Dedikodu, *plotki* (çoğul)

Ratsie (Yid.) – Tayın; pay

Resort (Leh.) – Almanca *Arbeitsressort*, gettodaki fabrikalar ve büyük atölyeler için kullanılan kısaltma

Resortka (Leh.) – Fabrikaların aşevlerinde dağıtılan akşam çorbası, ayrıca bkz. *mittags* (Yid.)

Rosh Hashanah (İbr.) – Yahudi yeni yılı

Sheine jidn (Yid.) – Zengin ve bakımlı üst sınıf anlamında "güzel" Yahudiler, *di balabatim* (saygın, burjuva sınıfı ya da *proste*: sıradan halk)

Shiske (Yid.) – Güçlü bir lider

Shobecht (Yid.) – Patates kabuğu

Shoifer (İbr.) – Dini törenlerde çalınan borazan, örneğin Roş Aşana, yeni yıl kutlamalarında ya da Kefaret Günü'nde sinagogdan çıkarken çalınır; *Ivan blust shoifer* ifadesi bir başkasının (başlangıçta Ruslar, şimdi de Alman iktidarı) Yahudi işlerine bakması anlamına gelir.

Shofet (İbr./Yid.) – Yargıç

Shóite (Yid.) – Sersem

Shokeln (Yid.) – Titremek, dua ederken bir öne bir arkaya sallanmak

Shomer (İbr.) – Kurtarıcı

Shomrim (İbr.) – Siyonist gençlik kolektifi Hashomer Hatzair'in üyeleri (kurtarıcı, koruyucular); gençlik organizasyonunun çoğunluk üyeleri belirgin Marksist eğilimleri olan dindar olmayan siyonistlerdi

Shpere (Yid.) – Sokağa çıkma yasağı. Almanca: Gehsperre, Lehçe: Szpera anlamlarına gelmektedir. *Di groise shpere*: 5-11 Eylül 1942 tarih-

leri arasında SS tarafından yürütülen sürgün ve katliamlar için gettoda kullanılan kısaltma

Shtetl (Yid.) – Yahudi halkın yaşadığı köy veya küçük şehir, *shtetlech* (çoğul)

Shtraiml (Yid.) – Hayvan postundan yapılmış şapka (Hasedik)

Sonderkommando (Al.) daha sonra *Sonderabteilung* – Yahudi getto polisi içinde değerli nesnelere el konulmasında Gestapo'ya yardım eden özel kuvvet, daha sonra göndermeler ve zorunlu çalıştırmalar başlamadan önce Almanlar için insanların toplanması gibi işlere de baktılar; 1943 yılının Haziran ayına kadar *Dawid Gertler* daha sonra da *Marek Klieger* tarafından idare edildi.

Swietlica (Leh.) – Geniş oda

Szarlotka (Leh.) – Elmalı turta

Tallit (İbr.) – Dua şalı

Talmud Tora (İbr.) – Bir çeşit Yahudi ilkokulu, sayı sayma, heceleme, İbranice gibi konularda temel eğitim verirdi, Talmud Tora okulunun öğretmeni, *melamed*, çoğunlukla okulda derslerin yapıldığı odada ailesiyle kalırdı

Tefillin (İbr.) – Yahudi erkeklerinin bayram ve cumartesileri hariç, sol kol ve başlarına taktıkları, içlerinde Tevrat'tan bölümler olan deriden yapılmış iki küçük kübik kutucuk. Ayrıca bu kutucuğun takılma törenine verilen isim

Tnojim (Yid.) – Nikâh veya nişan kontratı; gettodaki "istenmeyen" kişilere gönderilen tehcir belgesi için kullanılıyordu

Treif (Yid.) – Kaşerut Kuralları'na göre hazırlanmamış yiyecek; atık

Trepki (Leh.) – Tahta ayakkabı

Tsaddik (Yid.) – Kutsal, "adil" adam, Hasedik topluluğunun manevi lideri, *tsaddikkot* da bu kutsal adamın kızı anlamına gelmektedir, *tsaddikim* (çoğul)

Tsdóke (Yid.) – Yardım etmek; yardım kuruluşu

Tsetl (Yid.) – Liste, kâğıt parçası

Tsholent (Yid.) – Bir çeşit Yahudi patates yemeği

Tsiper (Yid.) – Yankesici; küçük hırsız

(pani) *Wydzielaczka* (Leh.) – Getto aşevlerinde çorba dağıtan genç kadınlara getto argosunda verilen isim

Yom Kippur (İbr.) – Kefaret Günü

PIETER TEN HOOPEN

1958 doğumlu, İsveçli yazar, gazeteci ve çevirmen. Jan Michalski, August ve Dobloug gibi İsveç'in en prestijli edebiyat ödüllerinin sahibidir. Eserleri, İngilizce, Almanca, Fransızca dâhil birçok dile çevrilmiştir. Viyana ve Stockholm'de yaşamaktadır.

Kapak Tasarımı: Nayon Cho

Kapak Görseli © Jüdisches Museum
Frankfurt am Main

Şubat 1940'ta, Polonya'nın Łódź şehrinde, Naziler ikinci en büyük Yahudi gettosunu kurdular. Gettonun kalbinde liderleri, altmış üç yaşındaki Mordechai Chaim Rumkowski bulunuyordu. Gizemli bir lider olan "Kral Chaim" diğer binlerce Yahudi bir daha görülmemek üzere kaybolurken yetişkinleri ve çocukları Alman Ordusu için çalışmaya zorladı. Rumkowski, kendi halkına ihanet eden, gözünü iktidar hırsı bürümüş bir Nazi kuklası mıydı, yoksa Almanlarla işbirliği yaparak Yahudileri kurtaran pragmatik bir lider miydi? Resmî kayıtlardan yola çıkarak yazılmış, güç, uzlaşma ve yozlaşma üzerine bir destan.

Sem-Sandberg'in romanı şehrin dışında, mühürlenmiş bir hayattan bahsediyor. Yahudilere yapılan acımasızlığı, açlığı, nafile kaçış çabalarını ve Alman disiplinini nasıl empoze ettiklerini anlatıyor.

Łódź'un Yoksulları'nda, Steve Sem-Sandberg okuyucusunu Yahudi Soykırımı'nın soğuk gerçeklerine doğru bir hayli hareketli bir yolculuğa çıkarıyor.

THG
0582983
BGV

www.pegasusyayinlari.com
ISBN:978-605-343-171-8
9 786053 431718